

Міністерство освіти і науки України
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди»

Київський університет імені Бориса Грінченка

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

СВИРИДЕНКО ОКСАНА МИХАЙЛІВНА

УДК 821.161.2 – 6.09

Дисертація

**ЕПІСТОЛЯРІЙ УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ-
РОМАНТИКІВ: ПРОБЛЕМАТИКА,
ЖАНРОВІ ОСОБЛИВОСТІ ТА ПОЕТИКА**

10.01.01 – українська література

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ О.М.Свириденко

Науковий консультант
МАЗОХА Галина Степанівна,
доктор філологічних наук, професор

м. Переяслав-Хмельницький – 2019

АНОТАЦІЯ

Свириденко О.М. Епістолярій українських письменників-романтиків: проблематика, жанрові особливості та поетика. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук за спеціальністю 10.01.01 «Українська література». – ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», Київський університет імені Бориса Грінченка, 2019.

У дисертації здійснено системно-цілісне дослідження епістолярію українських письменників-романтиків, зокрема його проблематики, жанрових особливостей та особливостей поетики, у контексті теорії і практики романтизму в Україні.

Доведено, що становлення української романтичної епістолярної традиції відбувалося як під дією новочасних західноєвропейських віянь, так і під впливом тих усталених звичаїв, що мали місце в національній епістолярній спадщині попередніх епох. Романтична епістолярна традиція засвідчує спорідненість з посланнями києворуської доби, а також з епістолярною полемічною манерою доби бароко. Зазначається, що романтична епістолярна традиція хоча й формувалася у певній боротьбі зі стилістичними нормами бурлескної епістолярної манери, представленої насамперед козацьким листуванням, водночас вона розвивалася у силовому полі бурлескної практики, що тлумачилася романтиками як унікальне етнокультурне утворення.

З'ясовано, що актуалізація та естетизація жанру листа в добу романтизму спричинювалася цілим комплексом системоутворювальних елементів і домінант, що були зумовлені тогочасною історичною та літературною добою. Розвиток жанру листа, його культивування та естетизацію, здійснювану романтиками, розглядаються у двосторонньому зв'язку з розвитком романтизму як літературного напрямку.

Наголошується, що ті жанрові експерименти романтиків, які стосувалися листа як жанру, ґрунтувалися насамперед на запереченні класицистичної вимоги «чистоти жанру». Романтики, відкинувши всі правила і жанрові норми, культивували, жанрову дифузію та змішування жанрів. Тому лист в добу романтизму досить часто «проникає» в романтичний текст, що робить епістолярність однією з провідних ознак тогочасного роману і повісті. Водночас процеси деканонізації та синтезу жанрів мали стосунок і безпосередньо до листа, що призвело до появи в добу романтизму низки різновидів та модифікацій цього жанру. Зокрема, продуктом жанрових сумішей та жанрової дифузії стали епістолярна публіцистика, лист-тревелог, лист-наукова стаття, лист-проповідь, лист-сповідь.

Доведено, що специфіка епістолярної спадщини українських романтиків на рівні проблематики полягає у тому, що провідне місце у ній посідає суспільно-політичний дискурс, що зумовлювалося національною ситуацією в Україні, де романтизм був втягнений у суспільно-політичний рух. Зазначається, що в листах українських романтиків, поряд із національною, наскрізною також є екзистенційна проблематика. Подібні філософські запити були зумовлені властиво романтичним ставленням до людини як до окремого мікрокосму. При цьому у своїх кореспонденціях романтики демонструють поєднання філософської екзистенційності та глибокої релігійно-християнської духовності, виступаючи предтечами християнського екзистенціалізму.

Подібне змістове наповнення листа в добу романтизму призвело до активного розвитку та побутування таких його жанрових різновидів, як епістолярна публіцистика, лист-наукова стаття, лист-тревелог, лист-сповідь-проповідь.

Констатується, що в українській літературі доби романтизму простежується справжній вибух письменницької публіцистики, зокрема публіцистики епістолярної. При цьому в національній письменницькій

епістолярній публіцистиці, на відміну від європейської навзагал, фактично відсутні відкриті листи, які б служили зброєю у власне літературних дискусіях. В епістолярній публіцистиці українські романтики зреалізовували свій громадянський темперамент.

Аналіз теоретичного доробку романтиків засвідчив, що, коли йшлося про вибір форми для наукової статті, найбільш пріоритетною ставала епістолярна форма. Розкутість наукового вислову романтиків не вкладалася в академічні рамки наукової статті чи трактату. Романтичний хід думок налаштовував науковців-романтиків на пошук більш вільної форми, яка б не регламентувала параметри вияву авторського «я» у науковій студії, якою, власне, і стала епістола. Водночас в Україні актуалізація епістолярної форми в науковому мисленні мала ще й суто національні, «місцеві» причини. «Наукові» листи українських романтиків у тогочасній Україні, яка була позбавлена власної державності, а відтак і власних наукових інституцій, були альтернативною формою існування української науки.

Доведено, що для першої половини XIX століття був характерний активний розвиток тревелогу, що зумовлювалося романтичною настановою на пізнання своєнародного. При цьому власне український лист-тревелог, що був закорінений у давні національні традиції, виникає як реакція на імперський тревелог про Україну, що був зорієнтований на імперську експансію. Наголошується, що в Україні тревелог існував здебільшого в епістолярній формі. Це зумовлювалося не лише романтичною настановою на сповідальність, але й цезурними міркуваннями: приватний лист-тревелог навряд чи міг сприйматися як серйозний документ у царині автоетнографістики, що міг становити загрозу офіційній ідеології.

Побутування таких жанрових різновидів листа, як лист-проповідь та лист-сповідь у жанровій системі романтизму тлумачиться впливами романтичної теорії митця-месії та романтичного розуміння функцій мистецтва. Апелювання до листа-проповіді, зумовлювалося християнським світобаченням митців-романтиків. У добу романтизму, як і в апостольські

часи, лист стає своєрідним засобом комунікації між християнами, про що свідчить епістолярний доробок М.Гоголя. Закорінена у давню проповідницьку традицію, епістолярна романтична проповідь водночас мала власну оригінальну, типово романтичну природу. Як автор листів М.Гоголь вдається до змішування жанрів проповіді та сповіді, що призвело до «двоєдності» (Ю.Барабаш) жанрової природи «Вибраних місць із листування з друзями».

Художню специфіку епістолярного доробку митців-романтиків варто виводити з естетики романтизму, зі специфіки романтизму як окремої культурної епохи та самобутнього літературного напрямку. Естетизуючи такий маргінальний жанр, як лист, романтики максимально охудожнюють його. Будучи прихильниками принципу абсолютної свободи творчості, романтики розцінювали епістолярну практику як простір для апробації новаторських романтичних теорій та прийомів. Мовиться про романтичну іронію, поетику контрасту, фрагментарність, багатошаровість, несподівані переходи від трагічного до комічного, від високого до низького і навпаки, глибинний психологічний аналіз. Чинником художності романтичної епістоли стало також постійне апелювання до алюзій, які невіддільні від процесу самовизначення адресанта-романтика. Йдеться і про використання такої форми інтертекстуальності, як цитата.

Зазначається, що психологічна інтроспекція виступає організуючим началом листування українських романтиків. Абсолютизуючи людину, окрему особистість, романтики демонструють посилений інтерес до її внутрішнього буття, прагнуть опанувати глибини її духу. При цьому художні відкриття романтиків, пов'язані з опануванням духовної сутності особистості, були зроблені ними не лише у процесі спостереження над своїми сучасниками, але й у ході занурення у свій власний внутрішній світ, зокрема у процесі епістолярної творчості. Утім, якщо в західноєвропейській романтичній епістолярній практиці межевою ситуацією, яка піддається

самоаналізу, була меланхолія, то в українській традиції їй протиставлено нову романтичну (сердечну) чутливість (Т.Бовсунівська).

Йдеться про те, що автори романтичних епістол синтезують літературні роди, зокрема епос і лірику, що відповідало романтичній естетиці, зорієнтованій на відтворення почуттів та емоцій. Пишучи лист, автор-романтик вдається до використання унікального сплаву розповідного начала та лірики, створення їх «конгломерату» (А.Шамрай). Художній дискурс романтичного листа передбачає зміщення кута зору з об'єктивного на суб'єктивний, що утвердило ліричні інтенції жанру. Ліризація епістолярного тексту досягалася за посередництвом вплітання у прозову тканину листа поетичних віршованих фрагментів. Порівняльний аналіз загальноєвропейської та української романтичних епістолярних традицій дає підстави констатувати, що унікальна риса власне української романтичної епістолярної традиції – цитування адресантами народних (здебільшого ліричних) пісень, що зумовлювалося естетикою українського романтизму, зорієнтованою на засвоєння фольклорної традиції. Водночас варто говорити про впливи на українську епістолярну романтичну традицію національних чинників, зокрема національної ментальності українського народу з його пісенністю, потребою в музиці.

Аналіз національної романтичної епістолярної традиції дає підстави стверджувати, що романтичному листу притаманний іронічний пафос. Застосуванню адресантами-романтиками прийомів іронії в епістолярному тексті сприяла теорія романтичної іронії, що була інспірована сократівською іронією й розроблена представниками єнської школи романтизму. Для романтиків іронія була «проявом свободи духу», «специфічним виявом романтичного суб'єктивізму», «суб'єктивної сваволі митця» (М.Паласюк). При цьому українська традиція романтичної іронії мала, окрім загальноєвропейських, ще й власні національні джерела розвитку. Йдеться про національну фольклорну сміхову культуру та про традиції українського низового бароко, насамперед про бурлескно-травестійну, зокрема й

епістолярну, літературу XVI-XVIII століть, якій було притаманне іронічне ставлення до світу.

Доведено, що український лист доби романтизму невіддільний від використання алюзії до літературних та біблійних текстів, а також до історичних подій. При цьому йшлося про апелювання до текстів та реалій, близьких та суголосних за емоційною чи ідеологічною тональністю, що сприяло адресантові в процесі самопізнання та самовизначення, з яким нероздільно пов'язаний романтичний лист. Водночас в українській романтичній епістолярній традиції використання алюзії зумовлене ще й прагненням (з огляду на можливу перлюстрацію та жорстку цензуру) дотримуватися замаскованого способу викладу думок, писати поміж рядків за посередництвом використання езопової мови, з натяками, недомовками, добре зрозумілими для адресатів.

Аналізується містифікація як різновид літературної гри в романтичному епістолярному просторі. Стверджується, що ігрова поведінка митців-романтиків спричинила специфічне ставлення до листа, що знайшло свій вияв в появі самобутніх листів-містифікацій, автори яких поставали перед широкою аудиторією, прикриваючись маскою й проголошуючи нерідко гострі, крамольні думки. Адресант першої половини XIX століття – «маєстатичний» (Я.Поліщук), тож він театралізував свою особу, маскував свою ідентичність не заради самодостатньої гри з читачем, а з метою приховування авторства перед безпосередньою політично-цензурною загрозою, а можлива містифікація завжди відігравала так звану конспіративну функцію.

Ключові слова: епістолярій українських митців-романтиків, лист доби романтизму, проблематика, жанрові особливості, поетика.

ABSTRACT

Svyrydenko O.M. Epistolary of Ukrainian Romantic writers: problematics, genre peculiarities and poetics. – Manuscript copyright.

Dissertation for the Doctor's degree in Philology, specialty 10.01.01, Ukrainian Literature. – SHEI «Pereiaslav-Khmelnyskyi pedagogical Grygorii Skovoroda university», Borys Grinchenko Kyiv University, 2019.

The dissertation explores systematically completed research of Ukrainian Romantic writers' epistolary with a focus on its problematic, genre peculiarities and poetics within the framework of theory and practice of Romanticism in Ukraine.

It has proved that Ukrainian Romantic epistolary tradition was shaped by both Western European influences of the New Age and the traditions rooted in national epistolary heritage of the past era. Romantic epistolary tradition proves its connection to messages of Kyiv Russ era as well as epistolary polemic manner of Baroque epoch. It is stated that Romantic epistolary tradition was formed in some kind of stylistic norms fight with burlesque epistolary manner that was represented in the first place by Cossack correspondence and at the same time it developed itself in the field of burlesque practice that was interpreted by Romantics as unique ethnic creation.

It is cleared up, that actualization and aetheticization of letter genre in Romantic Age was caused by the whole complex range of system-building elements and dominants that were determined by that historical and literary era. Development of letter genre, its cultivation and aestheticization that was done by Romanticists are studied in two way cooperation with the Romanticism development as a literary direction.

It is highlighted that those genre experiments of Romanticists that concerned the letter as genre were based in the first place on the negation of classical demand of "genre clearness". Romanticists having withdrawn all rules and genre norms cultivated genre diffusion and genre mix. That is why a letter in the Romanticism very often "penetrates" into romantic text making the epistolary one of the

dominating novel and story peculiarity. The decanonization and genre synthesizing processes belonged to the letter genre as well and it brought the chain of differences and modifications into the genre during Romanticism times. In particular epistolary publicist works, travelogue letters, scholarly article letters, sermon letters and confession letters became the product of genre mixture and genre diffusion.

It has been stated that the peculiarity of Ukrainian Romantic heritage in terms of problematics is its being dominated by sociopolitical discourse which is determined by national situation in Ukraine, where Romanticism was involved into sociopolitical movement. The author emphasizes that correspondence of Ukrainian Romantics is characterized with continuous national and existential problematics. Such philosophic inquiries were determined by peculiar romantic attitude to a human being as to separate micro space. In their letters, they demonstrate a combination of philosophic existentiality and deep Christian spirituality thus acting as forerunners of Christian existentialism.

The same content in the Romanticism era led to an active development and usage of such genre differences as epistolary publicist works, travelogue letters, scholarly article letters, sermon letters and confession letters.

The dissertation proves that Ukrainian Literature of the Romanticism era is marked by real explosion of writer's journalism especially epistolary. Herewith the national writers' epistolary journalism in contrast to European basically is lacking open letters that would be a weapon in literary discussions. Epistolary journalism of Ukrainian romantics made their civil temperament.

The analyses of theoretical romantics' works proved that when it came to the choice of scholarly article letters form the privilege was given to epistolary form. Openness of romantic scholarly expression didn't correspond with academic frames of a scholarly article or a treatise. Romantic stream of thoughts made romantic scientists look for more open form which would not regulate parameters of author's "I" manifestation which encyclical letter actually became. At the same time epistolary form from scientific point of view became actual national, "local" reasons. "Scholarly" letters of Ukrainian romanticists became an alternative way of

Ukrainian science in Ukraine of those days that deprived its own state independence and own scientific institutions.

It was proved that for the first part of the XIXth century an active development of a travelogue letter was characteristic and that was caused by romantic direction to understand the national identity. Taking this into consideration we should highlight that Ukrainian travelogue letter was rooted into old national traditions developed itself as a reaction to an Emperor travelogue about Ukraine that was orientated on imperial expansion. It is highlighted that Ukrainian travelogue letter existed mostly in epistolary genre. It was determined not only by romantic direction to confess but also by caesuric considerationⁱ as a private travelogue letter could not be perceived as a serious paper in the field of authentic ethnography and could be a threat to an official ideology.

Existence of such genre variants as sermon letters and confession letters in the romantic genre system was interpreted by a romantic theory of an artist Messiah and romantic understanding of art functioning. Appealing to the sermon letter was caused by Christian view of Romanticists. During the Romanticism time as well as during apostolical times the letter became a kind of communication among Christian people that is proved by M. Gogol's epistolary heritage. Rooted in the old preacher tradition an epistolary romantic sermon had its own original typically romantic nature. As the letters' author M. Gogol tried genre mixture of sermon and confession and that led to "double unity" (Yu. Barabash) of a genre nature of "Selected places from friends' correspondence".

Artistic peculiarity of Romanticists epistolary creation should be interpreted from Romantic Esthetic side and from the point that Romanticism was a separated cultural era of literary direction. Aesthetisating such marging genre as letter the Romantics tried to make it artistic. Being adherents of an absolute independent creation the Romanticists understood epistolary practice as a space to try new romantic theories and approaches. We talk here about romantic irony, contrast poetry and fragmentariness, multy-layers, unexpected crossings from tragic to comic, from high to low and vice versa as well as deep psychological analyses. A

factor of artistic romantic epistola became a constant appeal to allusions that are indivisible from self-determination process of romantic addresser. Here we talk about the usage of such inter-text form as citation.

It is noticed that psychological introspection plays the role of organizing origin of the Ukrainian Romanticists correspondence. Absolutizing a human being the Romanticists demonstrated high interest to his/her inner state trying to master the deepest parts of his/her spirit. Herewith artistic discoveries connected to spiritual person's being were made not only in the observation process over its participants but while coming into their own inner world especially in the process of epistolary creative work. So when the West European romantic epistolary practice had melancholy as margin situation that could be influence by self-analyses, than Ukrainian tradition contradicted them new romantic (hearty) sensitivity. (T. Bovsunivska).

We talk here about the fact that the authors of romantic epistolae synthesized literary genres of epos and lyrics that corresponded with the romantic ethic that was directed to emotions and feelings reflection. Writing a letter the author romantic used unique alloy of narrative origin and lyrics, creating their "conglomerate" (A. Shamrai). Artistic discourse of a romantic letter foresaw a dislocation of the point of view from an objective one to a subjective one. That consolidated lyrical genre intentions. Lyrization of epistolary text was reached by mediation of poetic poems' parts interplacing into the clear prose letter fabric. A comparative analysis of European and Ukrainian romantic epistolary traditions gave all reasons to state unique Ukrainian romantic epistolary traditions of folk addressers' citation (mostly lyrical songs), determined by Ukrainian Romanticism ethic oriented to folklore tradition mastering. At the same time we should talk about the influences on Ukrainian epistolary romantic tradition of national factors in particular of a nation mentality with its songs and need of music. The analyses of national romantic epistolary tradition gives all reasons to state that a romantic letter is characterized by own ironic pathos. Usage of the approaches of irony by the romanticists' addressors was caused by the theory of romantic irony that was

inspired by Socrates irony and developed by the representatives of Jena Romantics school. For Romanticists irony was like “free spirit demonstration”, “specific manifestation of romantic subjectivism” “subjective artist’s self-will” (M. Palasiuk). Herewith Ukrainian traditional romantic irony had except of European also its own national development sources. We talk here about national folklore culture and about traditions of Low Ukrainian Baroque, first of all about burlesque and travesty in particular epistolary literature of the XVIth and XVIIIth centuries that was characterized by ironic world view.

It was proved that Ukrainian letter of Romanticist era is not separated from allusion usage to literary and bible texts as well as to historical events. Here it concerned appealing of text and reality, common and consonant with emotional and ideological tonality that helped an addressee in self-understanding and self-determination process where the romantic letter is of invisible connection. At the same time Ukrainian epistolary tradition allusion usage is caused also by striving to stick to camouflaged way of thoughts representation, in the way to write among lines using Aesopian language with hints, reservation that are well-understood by addressees (that could be explained with possible perustration and strict censorship).

It is stated that literary play variety in romantic epistolary space is analyzed. It is proved that playing behavior of Romantic artists caused specific attitude to the letter and that found its display in appearance of distinctive mystification letters, which authors appeared in front of the wide audience covering themselves with masks and manifesting biting and seditious thoughts. An addressee of the first part of the XIXth century is described as “majestic” (Ya. Polishchuk), so he made his personality theatrical, masking his identity not for the self-self-sufficient play with a reader but with the purpose to hide authorship in front of immediate political censorial threat and the possible mystification always played the so called conspiracy function.

Key words: epistolary of Ukrainian Romantic writers, letter of the Romantic period, correspondence, problematics, genre peculiarities, poetics.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Монографія

Свириденко О. Епістолярій у творчій спадщині українських письменників-романтиків: монографія. Київ: Міленіум. 450 с.

Науково-документальне видання

Свириденко О. «Я вже мав нагоду писати Вам...»: з епістолярної спадщини Я.Щоголева. Переяслав-Хмельницький: ФОП Домбровська Я.М. 2019. 96 с.

Праці, у яких опубліковано основні наукові результати дисертації

1. Свириденко О.М. Романтична парадигма творчої діяльності Олексі Стороженка (на матеріалі приватного листування). *Теоретична і дидактична філологія*. Серія «Філологія». 2012. №11. Переяслав-Хм.: ПП СКД. С.391-406.
2. Свириденко О.М. "Каждое из твоих писем для меня замечательная эпоха": особливості листування А.Метлинського з І.Срезневським. *Теоретична і дидактична філологія*. Серія «Філологія». 2017. №25. Переяслав-Хм.: ПП Щербатих О.В. С.354-363.
3. Свириденко О.М. "Согрущу грусти Вашей..." (романтична поетика епістолярію Левка Боровиковського). *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія «Філологія». 2017. №1 (37). Ужгород: Говерла. С.73-78.
4. Свириденко О.М. Алюзія та її роль в епістолярній прозі романтиків (на матеріалі листування українських письменників). *Проблеми сучасного літературознавства*. Збірник наукових праць. 2017. №24. Одеса: Астропринт, 2017. С.78-86.
5. Свириденко О.М. «Письма о Киеве» М.Максимовича в контексті епістолярної романтичної традиції. *Теоретична і дидактична філологія*. Серія «Філологія». 2017. №26. Переяслав-Хм.: ПП Щербатих О.В. С.152-162.
6. Свириденко О.М. «Лист» у площині романтичної теорії поліжанровості. *Теоретична і дидактична філологія*. Серія «Філологія». 2018. №27. Переяслав-Хм.: ПП Щербатих О.В. С.103-113.
7. Свириденко О.М. «Лист» як феномен у контексті романтичних теорій та едичійної практики романтиків. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Філологія. 2018. Випуск 32, том 1. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2018. С.86-90.
8. Свириденко О.М. «Лист» як жанр романтичної наукової літератури. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені*

- В.О.Сухомлинського: Філологічні науки (літературознавство)*. 2018. №1 (21). Миколаїв: МНУ імені В.О.Сухомлинського, 2018. С.126-133.
9. Свириденко О.М. Доромантична епістолярна традиція та її вплив на романтичну епістолярну практику. *Теоретична і дидактична філологія*. Серія «Філологія». 2018. №28. Переяслав-Хм.: ФОП Домбровська Я.М. С.187-200.
  10. Свириденко О.М. Студія П.Гулака-Артемовського «О письмах» та її роль у становленні національної романтичної епістолярної традиції. *Південний архів*. Збірник наукових праць. Філологічні науки. 2018. № 75. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2018. С.36-39.
  11. Свириденко О.М. Національна проблематика епістолярної публіцистики П.Куліша. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Філологія. 2018. Випуск 34. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2018. С.33-37.
  12. Свириденко О.М. Жанрові грані листа в теоретичному дискурсі українських романтиків. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І.Вернадського*. Серія «Філологія. Соціальні комунікації». 2018. Том 29 (68). №2. Київ: Видавничий дім «Гельветика», 2018. С.111-116.
  13. Свириденко О.М. Роль і місце ліричного елемента в епістолярній прозі Пантелеймона Куліша. *Вісник Університету імені Альфреда Нобеля*. Філологічні науки. 2018. №2 (16). Дніпро: Університет імені Альфреда Нобеля. С.230-236.
  14. Свириденко О.М. «Жизнь наша – трактир и временная станция»: екзистенційна проблематика в епістолярному доробку українських романтиків. *Держава і регіони*. Серія: Гуманітарні науки. 2018. №4. Запоріжжя: Поліграфічна база Класичного приватного університету, 2018. С.19-24.
  15. Свириденко О.М. «Петербург вам покажется щеголем после Рима»: традиція тревелогу в епістолярній творчості М.Гоголя. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І.Вернадського*. Серія «Філологія. Соціальні комунікації». 2018. Том 29 (68). №4. Київ: Видавничий дім «Гельветика», 2018. С.167-171.
  16. Свириденко О.М. Суспільно-політичні вектори епістолярної публіцистики М.Костомарова. *Львівський філологічний часопис*. 2018. №4. Львів: Видавничий дім «Гельветика», 2018. С.99-105.
  17. Свириденко О.М. «Скотский бунт». Письмо малороссийского помещика к своему петербургскому приятелю» М.Костомарова як літературна містифікація. *Теоретична і дидактична філологія*. Серія «Філологія». 2019. Випуск 29. Переяслав-Хмельницький: ФОП Домбровська Я.М. С.82-91.
  18. Свириденко О.М. «Сердце человеческое есть бездна неисповедимая»: психологізм епістолярної творчості Миколи Гоголя. *Закарпатські*

- філологічні студії*. 2018. № 6. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2018. С.190-195.
19. Свириденко О.М. Містифікація як різновид літературної гри в «Листах з хутора» П.Куліша. *Закарпатські філологічні студії*. 2019. № 7. Т.2. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2019. С.150-156.
  20. Свириденко О.М. Іронічний пафос романтичного листа. *Теоретична і дидактична філологія*. Серія «Філологія». 2019. Випуск 30. Переяслав-Хмельницький: ФОП Домбровська Я.М., 2019. С.63-72.

Статті у зарубіжних виданнях

1. Свириденко О. Суб"єктивне начало як організуючий центр листування романтиків. *International Academi Journal Web of Scholar*. Issue 3 (33), March 2019. Warsaw, Poland. S.41-46.
2. Свириденко О. Епістолярій Миколи Гоголя у студіювання Куліша-романтика. *Word Science*. Issue 3 (43). Marc 2019. Warsaw, Poland. S.25-29.
3. Свириденко О. Лист та його художня специфіка у «Вибраних місцях із листування з друзями» М.Гоголя. *Science And Education A Nev Dimension. Philology VII (59), issue 195*, 2019 Apr. S.73-77.
4. Свириденко О. «Лист» у контексті жанрової системи романтизму. *American Journal of Fundamental, Applied & Experimental Research*. Issue 1 (12), 2019. 91-96.

Праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

1. Свириденко О.М. Українська національна ідентичність та її характеристика в епістолярній спадщині О.Стороженка. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія"*. 2017. Випуск 18. Острог: Вид-во Національного університету "Острозька академія". С.89-92.
2. Свириденко О.М. "Сердечна чутливість", її джерела та прояви в епістолярній прозі українських романтиків. *Переяславські Сквородинівські студії: філологія, філософія, педагогіка: збірник наукових праць*. 2017. Випуск 4. Ніжин: Видавець Лисенко М.М., 2017. С. 103-107.
3. Свириденко О.М. Епістолярна практика митців-романтиків крізь призму естетики романтизму. *Фундаментальні та прикладні дослідження: Сучасні науково-практичні рішення та підходи*. Збірник матеріалів II-ї Міжнародної науково-практичної конференції. Баку-Ужгород-Дрогобич: Посвіт, 2017. С.479-482.

4. Свириденко О.М. Алюзія як засіб вираження авторської інтенції в листах А.Метлинського й О.Стороженка. *Вісник гуманітарного наукового товариства: наукові праці*. 2017. Випуск 17. Черкаси: ЧПБ ім.Героїв Чорнобиля, 2017. С.122-126.
5. Свириденко О.М. «Знайдений на дорозі лист» П.Куліша як лист-тревелог. *Сучасні тенденції розвитку освіти і науки в інтердисциплінарному контексті*. Збірник матеріалів III-ї Міжнародної науково-практичної конференції. Ченстохов-Ужгород-Дрогобич: Посвіт, 2018. С.425-428.
6. Свириденко О.М. «Воспоминание и Тавриде. Письмо князю Петру Андреевичу Вяземскому» М.Максимовича: специфіка жанру і поетики. *Актуальні питання та проблеми розвитку сучасної мови та літератури*: Міжнародна науково-практична конференція, м. Одеса, 17-18 серпня 2018 року. Одеса: Південноукраїнська організація «Центр філологічних досліджень», 2018. С.24-28.
7. Свириденко О.М. Листи Г.-Е.Лессінга та Г.Сковороди в рецепції романтиків. *Вісник гуманітарного наукового товариства: наукові праці*. Випуск 18. Черкаси: ЧПБ ім. Героїв Чорнобиля, 2018. С.137-140.
8. Свириденко О.М. Епістолярні джерела вивчення творчості Олексі Стороженка. *Рідна школа*. Березень-квітень, 2018. С.50-55.
9. Свириденко О.М. Лист як засіб наукової комунікації в епістолярній практиці М.Максимовича (на матеріалі листів до графа О.Уварова). *Духовна спадщина Усходнього Палесся*. Гомель: ГДУ ымя Ф.Скарыны, 2018. С.250-254.
10. Свириденко О.М. Питання української ідентичності у листі-протесті П.Куліша «Лист русинів до автора брошури “Un peuple europeen de quinze millions oublie devant l’histoire”». *Наукові записки Національного університету "Острозька академія"*. 2018. Випуск 19. Острог: Вид-во Національного університету "Острозька академія". С.187-191.
11. Свириденко О.М. Лист М.Максимовича «О значении имени «Троян», упоминаемом в «Слове о полку Игоря»: проблематика, жанрова специфіка. *Філологія та лінгвістика у сучасному світі*: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції. Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2018. С.26-30.
12. Свириденко О.М. «...Ты не Улисс, а я не Ментор»: алюзія та її роль у кореспонденціях Т.Шевченка. *Стратегії розвитку та пріоритетні завдання філологічних наук*: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 19-20 жовтня. Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2018. С.17-19.
13. Свириденко О.М. Тревелог та його елементи в кореспонденціях Тараса Шевченка. *Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи. Аксиологічні аспекти в розвитку науки та освіти*. Конін, Ужгород, Херсон, Кривий Ріг: Посвіт, 2018. С.243-245.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	19
 РОЗДІЛ 1. РОМАНТИЧНИЙ ЛИСТ: ПРОБЛЕМИ РЕЦЕПЦІЇ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ.....	 29
1.1. Вектори дослідження епістолярного жанру.....	29
1.2. Національна доромантична епістолярна традиція та її вплив на романтичну епістолярну практику.....	49
1.3. «Лист» у теоретичному дискурсі романтиків.....	62
1.3.1. «Лист» у контексті жанрової системи романтизму.....	62
1.3.2. «Лист» як жанр на тлі романтичної теорії поліжанровості.....	82
1.3.3. «Лист» крізь призму романтичної едиційної практики.....	98
1.3.4. Жанрові параметри листа у трактуванні романтиків.....	108
Висновки до розділу 1.....	126
 РОЗДІЛ 2. ПРОБЛЕМАТИКА Й ЖАНРОВА СПЕЦИФІКА РОМАНТИЧНОГО ЛИСТА.....	 128
2.1. Проблематика українського епістолярію доби романтизму.....	128
2.2. Національна ідея як концептуальний стрижень епістолярної публіцистики романтиків.....	180
2.3. «Лист» як жанр романтичної наукової літератури.....	242
2.4. Ідейні принципи романтичного листа-тревелога.....	255
2.5. Генеза та функції романтичного листа-сповіді і листа-проповіді.....	282
Висновки до розділу 2.....	308

РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ПОЕТИКИ РОМАНТИЧНОГО ЛИСТА..310

3.1. Лист доби романтизму: чинники художності.....	310
3.2. Романтичний лист як прояв психологічної інтроспекції.....	316
3.3. Ліричне начало в романтичному епістолярному просторі.....	333
3.4. Іронічний пафос романтичного листа.....	360
3.5. Алюзія як засіб вираження інтенції адресанта-романтика.....	371
3.6. Містифікація як різновид літературної гри в романтичній кореспонденції	393
Висновки до розділу 3.....	407

ВИСНОВКИ.....	409
----------------------	------------

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	416
---	------------

ДОДАТКИ.....	474
---------------------	------------

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Романтизм – одне із найфеноменальніших, а водночас найскладніших явищ в історії літератури, зокрема літератури української. Це домінуючий художній напрям у літературі першої половини XIX століття. Водночас це потужний духовний рух, що охопив у цей період найрізноманітніші сфери буття. Появу романтизму більшість дослідників метафорично ідентифікує як «романтичну революцію» в художній культурі людства. «Революційність» романтиків полягала в тому, що вони заманіфестували цілковито новий погляд на мистецтво і творця, на світ і людину. Романтизм задекларував поворот у бік суб'єктивізму, що вимагало абсолютно нових форм письма й призвело до кардинальних змін на рівні поезики та системи жанрів у літературі. Відкинувши усі попередні канони й проголосивши ідею абсолютної свободи творчості, романтики нерідко вдавалися до немислимих (як для попередніх літературних епох), несподіваних творчих експериментів, площиною яких не завжди і не відразу могла стати авторська художня творчість. Простором для апробації романтичних теорій та принципів нерідко ставав письменницький епістолярій, на що налаштовувала «вільна», відкрита для експериментів форма листа.

Унікальність ситуації полягає у тому, що саме в добу романтизму спостерігається «експансія» листа (Ю.Тинянов) у літературу. Розвиток жанру листа, його естетизацію, здійснювану романтиками, слід розглядати в двосторонньому зв'язку з розвитком романтизму як літературного напрямку. Слід зазначити, що ця «двосторонність», якщо говорити про лист як літературний жанр і романтизм як літературний напрям, була максимально проявленою: романтизм з його настановою на суб'єктивізм спричинює культивування епістолярної форми, а лист, простір якого митці-романтики нерідко використовували як майданчик для найрізноманітніших новаторських, властиво романтичних творчих експериментів і нововведень,

сприяв швидшому утвердженню романтичного типу творчості. Така тенденція характерна як для романтизму у світовій літературі взагалі, так і в українській літературі зокрема. До того ж, епістолярій українських письменників-романтиків, які жили й творили в «контекстуальному вимірі національної нестабільності» (М.Зубрицька), – це ще й простір для відстоювання концепції безперервності й цілості культурного-історичного та суспільно-політичного розвитку української нації.

Епістолярій українських митців-романтиків – це феноменальна, досі належно недосліджена сторінка не лише в історії епістолярію, але і в історії романтичного письменства. На жаль, листи українських письменників-романтиків не лише не вивчені літературознавцями, вони фактично призабуті дослідниками. Адже чималий масив цих кореспонденцій (окрім листів Т.Шевченка та П.Куліша) так і не дочекався свого видання чи перевидання після публікації на сторінках періодичних видань XIX століття (йдеться про «Киевскую старовину», «Русскую беседу» та ін.).

Починаючи з 90-х років минулого століття, з'являється низка ґрунтовних дисертаційних робіт, у яких здійснено спробу багатоаспектного аналізу письменницького епістолярію. Частина цих досліджень (маємо на увазі праці І.Григоренко, Т.Заболотної, М.Пангелової, І.Котяш та ін.) присвячена епістолярним доробкам окремих митців (йдеться про Панаса Мирного, І.Франка, С.Черкасенка, В.Винниченка, У.Самчука та ін.) чи окремим явищам (наприклад, вивчення епістолярної літературної критики, яке здійснила Л.Вашків) у національній епістолярній традиції.

У цьому контексті вирізняються наукові студії, у яких зроблено спробу цілісного розгляду епістолярного жанру в українській літературі. Йдеться про дисертації М.Назарука «Українська епістолярна проза кінця XVI-початку XVI ст.» (1994), В.Кузьменка «Письменницький епістолярій в українському літературному процесі 20-50-х років XX століття» (1999), Г.Мазохи «Жанрово-стильові модифікації українського письменницького епістолярію другої половини XX століття» (2007), А.Ільків «Інтимний дискурс

письменницького епістолярію другої половини XIX – початку XX століть» (2016). Тобто маємо ґрунтовні дослідження, які у своїй сукупності цілісно прописують історію та специфіку письменницького листування в Україні. При цьому кореспонденції першої половини XIX століття, зокрема епістолярій українських письменників-романтиків, так і не стали об'єктом наукових зацікавлень дослідників. Винятком тут може бути хіба що епістолярій Т.Шевченка, який знайшов висвітлення у працях Ж.Ляхової та М.Коцюбинської, або П.Куліша, досліджений Ю.Шерехом. Тут таки слід згадати монографію Л.Задорожної «Євген Гребінка. Літературна постать» (2000), яка містить невеличкий розділ під назвою «Епістолярій Є.Гребінки». Листи романтиків частково аналізуються й у дисертації А.Ільків «Інтимний дискурс письменницького епістолярію другої половини XIX – початку XX століть» (2016), але йдеться винятково про романтичний інтимний лист, який, до того ж, представлено доробком таких романтиків, як П.Куліш та Т.Шевченко, що, очевидно, зумовлено хронологічними межами дослідження.

На жаль, коли йдеться про український романтизм та його представників, ще й до сьогодні даються взнаки ті стереотипні підходи, які виробилися в період радянського літературознавства. Як відомо, останнє провадило «чорно-біле» (І.Михайлин) прочитання літературного процесу взагалі і романтичного письменства зокрема. Мається на увазі поділ романтизму на так званий «прогресивний» і «реакційний», що призводило до збіднення образів тих митців-романтиків, які «не дотягували» до романтизму «прогресивного» і, як наслідок, на тривалий час опинялися поза належною увагою істориків літератури. Окрім того, чимало менш талановитих українських романтиків зі своїм творчим доробком, у тому числі й епістолярним, цілком закономірно опинилися в тіні талановитого Т.Шевченка. Творчість українських російськомовних митців, зокрема й епістолярна, залишається вписаною в російську культурну традицію.

Відтак епістолярій українських романтиків – це унікальне поліфонічне явище. Цей факт усвідомлював у свій час дослідник українського

романтизму А.Шамрай, публікуючи у тритомній праці «Харківська школа романтиків», окрім інших матеріалів, листи романтиків-харків'ян, які, проте, так і не дочекалися свого дослідника.

Варто зазначити, що студіювання епістолярію українських письменників-романтиків допоможе суттєво увиразнити картину становлення та розвитку українського романтизму, повернути читачеві призабуті й невідомі сторінки історії цього літературного напрямку. Зіставне прочитання кореспонденцій представників різних шкіл та угруповань, які існували в національному романтизмі, створить умови для простеження обставин та специфіки становлення романтизму на західно- та східноукраїнських землях. Погляд на український романтичний епістолярій крізь призму світової романтичної епістолярної традиції дасть змогу вести мову про однонаправленість творчих шукань і рівновартісність художніх відкриттів українських романтиків та представників романтизму у світовій літературі, увиразнить спільне і своєрідне на рівнях проблематики, жанрової типології та поетики романтичної епістоли. Аналіз приватної кореспонденції та епістолярної публіцистики українських романтиків розкриє суть літературної полеміки тієї доби та роль епістолярної критики в літературному процесі першої половини XIX століття. Зрештою, прочитання листів українських письменників-романтиків із позицій психографічного методу (а саме на такій методології наполягали романтики, коли започатковували свої студії над епістолярними текстами) дасть змогу поновити уже існуючі їхні літературні й психологічні портрети, що нерідко створювалися без урахування епістолярної спадщини, яка у минулому столітті традиційно залишалася на маргінесі літературознавчих досліджень.

Отже, епістолярій українських письменників-романтиків потребує незаангажованого ґрунтовного комплексного історико-літературного вивчення, що й визначає актуальність теми дослідження.

Об'єкт дослідження – оприлюднене та невідоме раніше листування Л.Боровиковського, Є.Гребінки, М.Гоголя, М.Костомарова, А.Метлинського,

М.Максимовича, Т.Шевченка, П.Куліша, Я.Щоголева, М.Шашкевича, Я.Головацького, І.Вагилевича, О.Стороженка, М.Устияновича, О.Духновича, І.Гушалевича, Ю.Федьковича та інших адресантів-романтиків у його різноманітних жанрових різновидах.

Варто зазначити, що робота не передбачає дослідження якомога ширшого реєстру епістолярних текстів доби романтизму. Добиратиметься найбільш типовий, знаковий матеріал, який дасть змогу описати феноменальність романтичної епістолярної традиції в Україні. Окрім того, із метою увиразнення української романтичної епістолярної традиції у роботі принагідно аналізуватиметься світова романтична епістолярна традиція, яка поставатиме як літературно-епістолярний контекст, тому об'єктом аналізу принагідно ставатиме також епістолярій зарубіжних романтиків.

Предмет дослідження – специфіка проблематики, жанру і поетики епістолярної спадщини українських письменників-романтиків.

Мета роботи полягає у системно-цілісному дослідженні епістолярію українських письменників-романтиків, зокрема його проблематики, жанрової специфіки та особливостей поетики, у контексті теорії і практики романтизму в Україні.

Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань:

- проаналізувати й систематизувати наукові підходи у дослідженні письменницького епістолярію, зокрема листів романтиків;
- висвітлити погляди теоретиків і практиків романтичного типу творчості на феномен листа та листування;
- виокремити й обґрунтувати філософсько-естетичні, літературні, суспільно-політичні та інші чинники актуалізації та модифікації епістолярної традиції у романтичну добу;
- простежити національну генезу української романтичної епістолярної традиції, вплив національних літературних і позалітературних чинників на формування феномену власне українського письменницького епістолярію;

- окреслити проблематику й жанрову специфіку епістолярію доби романтизму;
- дослідити особливості приватної (родинно-побутової, інтимно-товариської, приватно-ділової, офіційно-ділової) кореспонденції українських романтиків;
- проаналізувати специфіку літературних дискусій, що мали місце в приватній кореспонденції та епістолярній публіцистиці українських романтиків;
- визначити особливості поетики романтичного епістолярію, зумовлені романтичним характером художнього мислення адресантів;
- з'ясувати національну специфіку українського романтичного епістолярію як своєрідного художнього феномену у типологічних зіставленнях із епістолярною спадщиною зарубіжних письменників-романтиків.

Для досягнення мети та розв'язання поставлених завдань застосовано корпус **методів наукового дослідження**. Робота передбачає насамперед поєднання таких методів, як: *історико-генетичний* (у процесі дослідження генези жанру листа в українській та світовій традиціях), *порівняльно-історичний* (у ході дослідження еволюційних змін жанру в діяхронічному аспекті), *типологічного* (у процесі типологічного зіставлення романтичної епістолярної традиції з бароковою, класицистичною, бурлескно-травестійною та іншими епістолярними традиціями, з метою здійснення типології романтичного листа), *рецептивно-інтерпретаційний та естетичний* (задля дослідження художньої специфіки романтичної епістоли та у процесі інтерпретації епістолярію крізь призму творчого мислення митця-романтика). Ці методи дослідження будуть поєднуватися з *біографічним, психобіографічним та психоаналітичним* методами, що уможливить осмислення психологічних аспектів романтичного листа і дасть можливість інтерпретувати епістолу з позицій тієї методології прочитання

епістолярію, яка була обґрунтована самими романтиками. У роботі частково буде застосовано *компаративний* метод дослідження, що дасть змогу виразити феноменальність, унікальність української романтичної епістолярної традиції на тлі традицій світових, а водночас засвідчить однаправленість і художню рівновартісність творчих пошуків українських романтиків та творців романтизму у світовій літературі взагалі.

Методологічну і теоретичну основу дослідження становлять праці загально дисциплінарного та загальнотеоретичного штибу, зокрема, наукові розробки з питань поетики та рецепції епістолярного жанру та стилю, викладені у працях таких зарубіжних учених, як М.Бахтін, А.Ботнікова, Р.Гайм, Л.Гінзбург, А.Єлістратова, С.Скварчинська, В.Сметанін, У.Тодд III, а також українських науковців, чиї студії стосуються епістолографії: Л.Вашків, С.Єфремова, А.Ільків, М.Коцюбинської, В.Кузьменка, Ж.Ляхової, Г.Мазохи, М.Назарука, В.Святовця, І.Франка та інших. Під час аналізу жанрових особливостей листа в системі художньо-документальних творів за теоретичну основу беруться праці М.Бахтіна, Ю.Тинянова, Н.Бернадської, Ю.Коваліва, Н.Копистянської. Використано інструментарій психоаналітичної теорії (Я.Потканський, З.Росінська, І.Франко, З. Фройд), досвід порівняльно-історичного, типологічного, компаративного аналізу (О.Білецький, В.Будний, П.Брюнель, В.Жирмунський, Ф.Жост, Е.Касперський, А.Маріно, Д.Наливайко, Д.Чижевський). Теоретичним підґрунтям роботи стали також праці, присвячені специфіці українського романтизму. Йдеться насамперед про наукові принципи, викладені у працях І.Айзенштока, Ю.Барабаша, Л.Білецького, Т.Бовсунівської, В.Ванслова, Г.Вервеса, П.Волинського, Я.Гарасима, О.Гончара, В.Горленка, Н.Калениченко, Т.Комаринця, Ю.Луцького, М.Наєнка, Д.Наливайка, Є.Нахліка, О.Ткаченка, П.Федченка, П.Филиповича, Б.Шалагінова, Ю.Шереха, М.Яценка та ін. дослідників. Враховано погляди самих романтиків як учасників літературного процесу, критиків і теоретиків.

При цьому щонайбільше на напрямок дослідження вплинули ідеї, викладені у працях таких науковців, як Ю.Шерех, В.Кузьменко та Г.Мазоха, які утвердили в національній епістолографії підхід до листа як до поліфонічного жанрового утворення (літературного та історіографічного вияву одночасно), констатували його пов'язаність з літературними стилями доби, а отже, утвердили думку про протейність та художність письменницької епістоли. На напрямок дослідження значно вплинули ідеї Ю.Тинянова, який розглядав лист доби романтизму як літературний факт, констатуючи його перехід із «побутового ряду» у «ряд літературний», а також А.Єлістратової, яка пропагувала дослідження романтичного листа власне як літературного жанру.

Термінологічний апарат роботи становитимуть такі поняття, як епістолографія, лист, дописувач, кореспонденція.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що:

- уперше в українській літературознавчій науці здійснено цілісний історико-літературний аналіз епістолярної спадщини українських романтиків в контексті романтичної теорії і практики;
- обґрунтовано джерела формування української епістолярної романтичної традиції у її власне національному варіанті;
- відрефлектовано романтичний лист як літературний жанр, визначено концептуальні риси романтичної епістоли у її найрізноманітніших жанрових виявах;
- досліджено проблематику, жанрову специфіку й особливості поетики українського романтичного епістолярію;
- у контексті світової романтичної епістолярної практики з'ясовано специфіку української епістолярної традиції доби романтизму;
- крізь призму теорії романтизму комплексно проаналізовано особливості романтичної епістолярної практики.

Наукова достовірність результатів дослідження засвідчена наявністю, обсягом та репрезентативністю джерельної бази, апробацією

результатів. Дисертація є самостійним дослідженням авторки. Її положення оприлюднені у монографії «Епістолярій у творчій спадщині українських письменників-романтиків» та наукових статтях дисертантки.

Зв'язок роботи з науковими планами, програмами, темами.

Дисертацію виконано як індивідуальний проект у межах комплексного плану науково-дослідницької роботи кафедри української і зарубіжної літератури та методики навчання ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» та комплексної теми «Особливості та закономірності розвитку української і зарубіжної літератури та методики їх навчання» (номер державної реєстрації 0118U003841). Тема дисертаційної роботи затверджена на засіданнях Вченої ради ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (протокол № 3 від 7 листопада 2017 року) та на засіданні бюро Наукової ради НАН України з проблеми «Класична спадщина та сучасна художня література» (протокол №1 від 23 листопада 2017 року).

Теоретичне значення дисертації. Висновки, отримані в результаті дослідження, покликані поглибити існуючі уявлення про національну епістолярну традицію, її специфіку, а водночас розширити наукове осмислення її основних закономірностей функціонування й розвитку у добу романтизму.

Практичне значення одержаних результатів. Практична цінність результатів дослідження зумовлена можливістю їх використання для подальшого вивчення історії української літератури доби романтизму. Матеріали та висновки роботи зможуть застосовуватися під час читання курсів та спецкурсів із історії української літератури XIX століття у закладах вищої освіти, під час написання підручників, навчальних посібників.

Апробація дослідження. Основні положення роботи відображено у 39 публікаціях (1 монографії, 20 статтях у фахових виданнях, 4 – в наукових виданнях за кордоном та 13 – у інших наукових виданнях), представлені виступами на 10 науково-практичних міжнародних та 2 всеукраїнських

конференціях. Практичне впровадження результатів дослідження відбувалось під час проведення лекцій з курсу «Історія української літератури ХІХ століття».

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук на тему «Романтична парадигма творчої діяльності Амвросія Метлинського» зі спеціальності 10.01.01 – українська література була захищена у 2002 році. Матеріали та результати кандидатської дисертації не використовуються в дисертації на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, загальних висновків, бібліографічних покликань (658 позицій). Загальний обсяг дисертації становить 468 сторінок комп'ютерного набору. Текстову частину викладено на 410 сторінках.

РОЗДІЛ 1. РОМАНТИЧНИЙ ЛИСТ: ПРОБЛЕМИ РЕЦЕПЦІ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

1.1. Вектори дослідження епістолярного жанру

Зародження національної епістолографічної думки традиційно пов'язують із виникненням наукової школи Києво-Могилянської академії, а власне – з появою праці Ф.Прокоповича «Про риторичне мистецтво», в основі якої лежав творчо переосмислений автором досвід античної риторики. Книга складалася з десяти розділів. Розділ шостий мав назву «Про метод писання історії і про листи». У ньому автор визначав мету і функцію листа, а також пропонував чіткі, регламентовані правила написання й оформлення епістоли. Учений-ритор класифікував листи на «дорадчі» і «відрадчі», «заохочувальні» і «стримувальні», «листи-доручення» і «листи-повідомлення» та ін., подавши їх детальні описи й характеристики. Окрім студії Ф.Прокоповича «Про риторичне мистецтво», авторитетом і популярністю у стінах Києво-Могилянської академії користувався рукописний трактат М.Довгалецького «Про листи» (1686-1687), що містив такі розділи, як: «Про природу і прикрашення листів», «Про роди листів», «Про лист інакомовний і про його види», на основі якого викладалося епістолярне мистецтво. Як зазначає М.Коцюбинська, у Києво-Могилянській академії викладалося ще кілька курсів епістолярного мистецтва: «Двоголовий Киферон» (1695), метою якого було навчити студентів писати листи у фамільярному тоні, та «Кедр Аполлона» (1702-1703), що стосувався епістології [235, с. 14]. Як пише В.Кузьменко, упродовж XVIII століття популярними й поширеними стають так звані «листівні», рукописні поради з правилами складання і зразками ділових паперів, у яких подавалися своєрідні канцелярські канони [240, с. 118].

Боротьбу з канонами у царині епістолярного мистецтва започатковують науковці та митці-романтики, які в розробці теоретичних поглядів на

природу художньої творчості послуговуються ідеєю абсолютної свободи. Скажімо, у перекладній студії «О письмах» [142], що належала перу П.Гулака-Артемовського, який був представником наукової школи Харківського університету, автор листа проголошувався абсолютно вільним від будь-яких правил та регламентацій. Доба романтизму з її яскраво вираженим антропоцентризмом демонструє особливу увагу до листа та листування. Розглядаючи лист як відбиток внутрішнього буття особистості, романтики демонструють непомірний інтерес до епістоли. У період романтизму з її культом геніальної особистості з'являються публікації листів видатних осіб з менш чи більш розлогими коментарями видавців. Маємо на увазі публікацію листів Г.Сковороди на шпальтах «Украинского вестника», видання листів М.Гоголя, здійснене П.Кулішем, публікацію М.Максимовичем листів архієпископа Інокентія (Борисова), про що йтиметься далі.

Окрему сторінку в історії української епістолографії цілком справедливо пов'язують з ім'ям І.Франка. За словами А.Ільків, «як апологет естетико-психологічної критики, вчений надавав письменницькій кореспонденції пріоритетного значення» [194, с. 20]. Звідси – намір І.Франка відшукати й опублікувати на шпальтах тогочасної галицької періодики максимально можливу кількість кореспонденцій українських письменників та коментарів до них. Йшлося, зокрема, про публікацію на сторінках «Зорі» листів С.Руданського, про окреме видання листів М.Драгоманова, про науковий коментар до листів Т.Шевченка. І.Франко своїми працями фактично окреслює той напрямок і той шлях, яким буде рухатися українська епістолографія у наступні десятиліття. Йдеться, наприклад, про дослідження епістолярної спадщини митця у безпосередніх паралелях з його художньою творчістю, про намагання простудіювати епістолярний образ автора, а надто про прискіпливу увагу до письменницьких листів. Так, у листі до А.Кримського І.Франко зазначав: «Взагалі звертаю Вашу увагу на те, що таким речам (йшлося про рукописи І.Котляревського – О.С.), а особливо

кореспонденціям наших письменників, я даю першенство перед усякими другими матеріалами. Листи навіть невеличких писателів можуть мати значення для історії літератури і суспільності» [507, с. 462].

Знаменним явищем в національній епістолографії стало повне видання листів Т.Шевченка, здійснене у 1929 році С.Єфремовим. Самобутність наукової позиції С.Єфремова полягала в тому, що він публікував не лише листи Т.Шевченка, але й листи-відповіді на них, дотримуючись при цьому принципу редакторського невтручання в граматичну та стилістичну тканину листа, що дало можливість максимально точно відтворити автентичний колорит епістолярних діалогів романтика. Варто вказати на масштабну, колосальну працю С.Єфремова щодо наукового коментування як кожної окремо взятої епістоли, так і епістолярного доробку Т.Шевченка в цілому, що вилилося у вступну студію «Шевченко в своєму листуванні», яка не втратила своєї ваги до сьогодні.

Очевидно саме Франкова настанова на студіювання епістолярного доробку «навіть невеличких писателів» спричинила характер та наповнення фактично призабутої на сьогодні тритомної наукової студії А.Шамрая «Харківська школа романтиків» (1930), у якій поряд з науковими викладами літературознавця, містилися як художні, так і епістолярні тексти харківських романтиків. Так, у першому томі було надруковано листи І.Срезневського до матері та І.Снегірьова, уривки з листів О.Шпигоцького до І.Срезневського, листи Л.Боровиковського до І.Срезневського, М.Максимовича, О.Кониського. Том другий містив листи А.Метлинського до різних осіб, том третій – кореспонденції М.Костомарова, адресовані до І.Срезневського. Окрім цього А.Шамрай одним із перших у національній епістолографії подав низку влучних характеристик жанрово-стильової специфіки епістолярних текстів романтиків, які, за його спостереженнями, позначені домінуванням ліричної складової.

Утім, говорити про суттєві успіхи вітчизняної епістолографії у радянський період не доводиться. Як справедливо зазначає Г.Мазоха, «в

умовах радянського тоталітаризму, коли панівний у науці про літературу соціологічний метод послідовно зводив художню творчість до класового еквівалента, позбавляв її естетичного й етичного змісту, використання всілякого роду допоміжних матеріалів (листування, архівні документи та ін.) було вкрай обмеженим. Уведення останніх у контекст літературного процесу спричинило б надзвичайну активність літературознавчої думки в переосмисленні багатогранної спадщини вітчизняних митців художнього слова, висвітлення її не з класових, а з суто естетичних позицій» [291, с. 12]. Усе це, ясна річ, збіднювало вітчизняну літературознавчу думку, виставляло епістолярій українських письменників на маргінес літературознавчих досліджень.

При цьому в добу радянського літературознавства, а власне в 1960-х роках, з'являється низка новаторських за своєю суттю і наповненням літературознавчих студій, які, окрім іншого, прислужилися й розвитку національної епістолографічної думки. Йдеться, наприклад, про дослідження В.Гладкого «Епістолярна спадщина і новели В.Стефаника» (1967), у якому літературознавець студіює кореспонденції новеліста в історико-літературному, суспільно-теоретичному та літературно-естетичному ракурсах. Наукова праця В.Гладкого містила низку ціннісних епістолографічних спостережень. Маємо на увазі вмотивоване обґрунтування існування «звичайних» та літературних листів в епістолярному доробку В.Стефаника. Ціннісними є ті сторінки студії науковця, які присвячені дослідженню стилю епістолярних текстів новеліста.

У 1972 році українська епістолографічна думка збагатилася науковою працею, яка стосувалася листовної спадщини Лесі Українки. Йдеться про дисертацію В.Святовця «Епістолярна спадщина Лесі Українки: до проблеми зв'язку листів поетеси з її художньою творчістю», яка в 1981 році переросла в монографію «Епістолярна спадщина Лесі Українки: Листи в контексті художньої творчості». Як свідчать уже самі назви праць, науковець акцентував на дослідженні ідейної спорідненості, що існувала поміж

епістолярною та власне художньою творчістю авторки. Вартими уваги стали спостереження В.Святовця щодо стильової специфіки кореспонденцій Лесі Українки, використання письменницею епістолярної форми для художніх творів, а також спроба класифікувати листи авторки «за тоном і призначенням» на родинні, дружні, ділові або офіційні.

Фактично у той же час з'явилося дослідження епістолярної спадщини Т.Шевченка. Йдеться про дисертацію Ж.Ляхової «Листи Тараса Шевченка і розвиток українського епістолярію в першій половині XIX століття», результати і висновки якої у 1984 році склали монографію «За рядками листів Тараса Шевченка». Перу вченої належить ґрунтовний висновок про те, що природа листа, його жанрова специфіка, поетика, мова й стиль складають враження про автора як про особистість, фіксують його духовний феномен. Логічним є ствердження того факту, що визначальною рисою кореспонденцій Т.Шевченка є яскрава образність, спричинена тією обставиною, що автором-адресантом є митець слова. Утім, слабким місцем у дослідженні є те, що Ж.Ляхова не пов'язує стиль кореспонденцій Т.Шевченка з літературними стилями доби – романтизмом чи реалізмом. Сильним моментом студії є запропонована авторкою типологія приватних кореспонденцій митця: лист-бесіда, лист-сповідь, лист-спогад, лист-подорож, побутовий лист, лист із переважанням соціологічних і філософських роздумів, що споріднений з публіцистичною статтею. На схвалення заслуговує тлумачення епістолярної спадщини Т.Шевченка як окремого етапу в розвитку української епістолярної думки, а також акцентування того факту, що саме Т.Шевченко вивів український епістолярний стиль за межі повсякденної буденщини.

Помітним явищем в українській епістолографічній науці стали й пізніші студії Ж.Ляхової, зокрема праця «Теоретичні питання дослідження письменницького епістолярію» [286]. Новим словом у потрактуванні епістолярію стало акцентування національного чинника, який відіграє непересічну роль у формуванні епістолярної традиції. Дослідниця логічно

доводить, що епістолярій українських письменників «є синтезуючим фактором кількох аспектів українознавства як системної науки, адже в приватному листі як елементі національної культури і документі індивідуальності інтегруються й засвоюються різні чинники буття й духовності розвитку України, суті феноменів України й українства» [286, с. 85]. Ж.Ляхова ратує за системно-цілісне вивчення епістолярію. При цьому особистість автора-адресанта дослідниця радить розглядати як джерело пізнання творчості письменника, його творчої індивідуальності, акцентуючи на співвідношенні епістолярної практики і художньої творчості письменника в контексті проблеми його художнього мислення [286, с. 87]. Ж.Ляховій належить також низка ґрунтовних студій, присвячених епістолярію І.Котляревського, М.Гоголя та інших митців.

Ціннісним вважаємо дослідження Ю.Шереха «Кулішеві листи і Куліш у листах», що побачило світ як передмова до «Вибраних листів Пантелеймона Куліша, українською мовою писаних» (Нью-Йорк-Торонто, 1984). Заслугою літературознавця стало акцентування того факту, що стиль листа завжди пов'язаний з літературними стилями, а також орієнтація епістолографів на вивчення специфіки епістолярних писань, які до того нерідко розглядалися винятково як біографічне джерело. Вартими уваги стали спостереження науковця щодо генези українськомовного листування, яке за його влучними спостереженнями, зароджувалося у ХІХ столітті з імітації селянського («мужицького») монологу-оповіді [538, с. 50]. Ю.Шерех справедливо акцентує на заслугах Т.Шевченка, який, на думку дослідника, переборює притаманний для українського епістолярію початку ХІХ століття «мужицький» стиль, зберігаючи лише його окремі елементи, що постають у новій функції (йдеться про дружній жарт) [538, с. 52], а також на переборюванні «котляревщини» П.Кулішем як у художній прозі, так і в епістолярній творчості. У студії детально проаналізовано тематичні пласти кореспонденцій П.Куліша, їх проблематику. Логічно акцентується на тому, що навіть в інтимних листах П.Куліш, який був одним із речників

національної ідеї, особисте проектує на національне. Зі студії Ю.Шерехи листи П.Куліша постають як унікальні за своїм темпераментом, своєю філософією та своїм «новим, високим» стилем [538 с. 56]. Дослідник окреслює той погляд на лист, який панує в сучасній епістолографічній науці. За його версією, лист – це літературний жанр, особливо коли йдеться про лист письменника, з тією лишень відмінністю, що адресований він до конкретної і знаної особи, образ якої «маляр-адресант» завжди портретує у своєму листі [538, с. 63].

Протилежну позицію обіймає В.Дудко [161], розглядаючи лист не як творчу лабораторію письменника, а насамперед як джерело історико-літературної інформації. Епістола, за переконанням літературознавця, не завжди має художній потенціал, у багатьох митців-адресантів його заступає інформативна складова. Заслугою дослідника, у полі зору якого опиняються епістолярні взаємини поміж українськими та російськими митцями, які творили на межі XIX-XX століть, стало акцентування проблеми відсутності фахового наукового коментування української епістолярної спадщини цього періоду. В.Дудку належить також низка пізніших праць, що стосувалися епістолографії. Йдеться насамперед про праці, що носять текстологічний характер і стосуються епістолярної спадщини Т.Шевченка [160].

Специфіка давньої епістолярної традиції (йдеться про епістолярну прозу кінця XVI – початку XVII століть) перебуває у центрі уваги М.Назарука. Праця науковця має комплексний характер і фактично започатковує традицію подібних студій, за посередництвом яких (маємо на увазі дисертаційні праці В.Кузьменка, Г.Мазохи, А.Ільків) в українській епістолографічній науці буде цілісно прописано історію національної епістолярної творчості. М.Назаруку належить низка плідних думок щодо розвитку національної епістолярної прози, починаючи від найдавніших часів. Він детально характеризує епістолярну культуру Київської Русі, яка, на його думку, перебувала під впливом античної епістолярної форми, аналізує епістолярну літературу Литовської Русі, коли у листи вводилися кліше

князівських грамот, а панегіризм звертань спирався на етикет приватних стосунків, що «розкріпачувало» уяву адресата. Кінець XVI – початок XVII століть науковець розглядає як період відкритого, стилізованого листа, а епоху бароко характеризує як таку, що повернула епістолі її «закриту» форму. М.Назарук, подібно до В.Дудка, дотримується, так би мовити, крайніх поглядів на природу листа. Утім, якщо В.Дудко відмовляє епістолі в художньому потенціалі, то М.Назарук власне на ньому акцентує, що стало об'єктом критики наступних дослідників епістолярію, зокрема В.Кузьменка. М.Назарук характеризує лист як «добре (свідомо чи несвідомо) скомпоновану художню річ, що збуджує у читача естетичну насолоду» [348, с. 5]. Учений тлумачить лист як рівноправний жанр, який не має змістових обмежень і дає змогу не лише викладати конкретну інформацію, але й зреалізовувати природній художній хист та набуті літературні знання. Науковець звернувся також до проблеми класифікації кореспонденцій, наголошуючи, що і винятково тематична, і винятково формальна класифікації дають неповне уявлення про епістолярну прозу. На думку науковця, у рамках з'ясування жанрової природи листа варто оперувати внутрішніми ознаками епістолярної прози (йдеться про архітекtonіку, кореспондентську пару як початкову умову, образи адресанта і адресата, епістолярні мотиви тощо). Сам М.Назарук виступив з ініціативою поділяти листи на дві групи: 1) лист діловий і його синонімічний ряд, 2) лист літературний і його синонімічний ряд. При цьому, за словами дослідника, не лише лист літературний виконує естетичну функцію, але й лист діловий [348, с. 14]. Із цим останнім твердженням дискутує Г.Мазоха, яка зазначає, що з цим твердженням можна погодитися тільки за умови, що епістолярною формою користувалися письменники [291, с. 24].

Варта уваги наукова праця Л.Вашків [73], у якій студіюється українська епістолярна критика XIX – початку XX століть. Аналізуючи кореспонденції українських митців, дослідниця з'ясовує їхні погляди на роль і завдання літературної критики, характеризує феномен так званої

письменницької критики. «Вважаємо, – пише авторка, – що побіжний коментар до епістоляріїв окремих українських письменників різних періодів виразнить наше завдання – з'ясувати, як згодом у листах І.Франка, Лесі Українки, М.Коцюбинського, О.Кобилянської зафіксовано розвиток їхніх поглядів на роль і завдання літературної критики, що остаточно призвело до складання в Україні теорії літературної критики» [73, с. 14]. Звідси, наприклад, увага вченої до критичних епістолярних суджень українських романтиків. Проте, керуючись трафаретним, утвердженням ще в добу радянського літературознавства ставленням до представників українського романтизму, Л.Вашків звертається до епістолярної спадщини лише таких визнаних його класиків, як Т.Шевченко та П.Куліш, оминаючи увагою, наприклад, харківську школу романтиків та Руську трійцю. Водночас низку цінних думок авторка висловлює щодо поетики листа, опираючись при цьому на ідеї С.Скварчинської, Ю.Шереха та М.Назарука.

Дослідником українсько- та німецькомовної епістолярної спадщини І.Франка став В.Ткачівський [493], який простудіював епістолярій митця з погляду комплексної концептуальної рецепції, цілісної проблемно-естетичної орієнтації на тлі україно-німецько-австрійських літературних та суспільних взаємозв'язків. Прочитання епістолярію І.Франка В.Ткачівський поєднав із вивченням історії епістолярної традиції та з заглибленням у теорію епістолярного жанру. При цьому науковець окреслює листи письменників як окремий жанр, що становить своєрідне «ядро» епістолярної літератури в цілому. В.Ткачівський вирізняє такі характерні аспекти кореспонденцій, як: психолого-антропологічний, соціальний, мовно-естетичний та історичний, акцентуючи при цьому, що для листів І.Франка характерними є аспекти соціальний та мовно-естетичний. У полі зору вченого опиняється власне мовно-естетичний потенціал епістолярію І.Франка, що спричинило низку ґрунтовних спостережень щодо стилістичних особливостей німецькомовного епістолярію письменника. Резонними є думки В.Ткачівського про те, що листи І.Франка хоча й мають художньо-естетичну

вартість, а проте вони аж ніяк не були для митця своєрідною творчою лабораторією, оскільки він, як адресант, завжди максимально переймався суспільно-політичними питаннями. Логічним виглядає поділ німецькомовних листів І.Франка на любовні, наукові та ділові. Оригінальними є висновки автора про ліричні поезії Г.Гейне та про роман Й.-В.Гете «Страждання юного Вертера» як про своєрідний претекст любовних листів І.Франка до О.Рошкевич.

Дослідження В.Кузьменка [239] представляє собою першу спробу цілісного розгляду епістолярного жанру в українській літературі доби сталінізму – 20-50-х років XX століття. У роботі детально проаналізовано специфіку епістолярної творчості українських письменників у тоталітарних умовах, епістолярну літературну критику, епістолярну публіцистику, відкриті листи письменників, художні листи означеного періоду. Водночас праця В.Кузьменка містить новаторські ідеї, що стосуються епістолярної теорії. Студія науковця характеризується глибинним критичним аналізом усіх попередніх розробок теорії епістолярного жанру, що стало підмурівком побудови власної оригінальної, революційної для тогочасної української філологічної науки епістолографічної концепції. У полі зору вченого опинилися епістолографічні дослідження, що стосувалися різноманітних наукових дисциплін та галузей, зокрема філософії (Л.Гуслякова, П.Копкін, М.Каган), історії (В.Сметанін, Ю.Шаповал, М.Щербак), епістології (В.Сметанін), лінгвістики (П.Тимошенко, Т.Зоріна, В.Передрієнко, К.Ленець, М.Пилинський), психолінгвістики (Ю.Лотман, Т.Дрідзе), культурології (Ганна Хоткевич, М.Кагарлицький, А.Крат), народознавства (М.Дмитренко, П.Ротач, І.Корбач), археографії (Є.Наумов, Л.Пушкарьов), психології (А.Леонтьєв, Г.Костюк, П.Ярмоленко) тощо. Розглядаючи питання дефініції понять «лист», «епістолярний стиль», «епістолярний жанр», «епістолярна форма», «епістолографія», В.Кузьменко дискутує з позиціями таких учених, як Л.Щерба, Ш.Баллі, Л.Шпітцер, М.Кожина, Т.Винокур, К.Ленець, М.Пилинський, А.Єфремов, А.Єфімов, І.Гальперін, А.Гвоздєв, М.Михайлов,

Л.Кецба, заперечуючи існування окремого епістолярного стилю. В аналізованому дослідженні певним сумнівам піддаються також наукові погляди Є.Прохорова та Н.Степанова, на думку якого жанр листів визначається їхнім стилем, а також Т.Зоріної, В.Ляпунової, О.Єліної, які розглядали приватну кореспонденцію крізь призму жанру (епістолярного, лінгвістичного, літературного). Відкидаючи концепцію листа як факту передлітературного, дослідник цілком логічно не погоджується з ідеями М.Бахтіна і В.Турбіна. Цілком справедливо науковець піддає критиці діаметрально протилежні концепції М.Сметаніна, який розглядав лист винятково як історичне джерело інформації, та М.Назарука, який, подібно до І.Сікутріса, зараховував епістолу винятково до художньої літератури. Окреслюючи власну епістолографічну концепцію, що фактично лягла в основу сучасної національної епістолографії, В.Кузьменко відзначає такі домінанти приватної письменницької кореспонденції: 1) приватний лист здебільшого викликає інтерес мірою присутності у ньому особистості автора; 2) у листі переважають розмовні інтонації; 3) специфіка приватної кореспонденції простежується також і в способах авторської оповіді, для епістоли характерна контамінація різних елементів мови – книжних і розмовних; 4) вивчення письменницького епістолярію повинне проходити не стільки у фактографічному аспекті, скільки у психологічному та естетичному; 5) приватний лист письменника розрахований на конкретного, зазвичай добре знаного адресата, а отже, несе в собі суб'єктивний образ конкретної особи, який подано крізь своєрідне авторське заломлення; 6) написання звичайного приватного листа – творчий акт [242, с. 51-53]. Наголошуючи на поліфонізмові та поліжанровості епістоли, науковець аргументовано доводить, що «лист письменника – це твір літературного та історіографічного жанру, позначений яскраво вираженою психологічною інтроспекцією та особистісним ставленням автора до дійсності і конкретного адресата, написаний з урахуванням специфіки кореспонденції певної історичної доби» [242, с. 59].

Підкреслюючи важливість наукових студій у царині історії української епістолярної традиції, В.Кузьменко наголошує на тому, що висвітлення цього питання можливе лише в контексті літературного процесу минулих епох [242, с. 78]. Звідси – правомірна увага дослідника до генези європейської, зокрема й української, приватної кореспонденції, окреслення якої стає виразним тлом для подальшого дослідження ролі письменницького епістолярію в епоху тоталітаризму. Поділяючи думки І.Паперно про протейність жанру листа, учений здійснив низку плідних спостережень про сутність та функції епістоли у різні культурно-історичні періоди, вказуючи, зокрема, на національні джерела та національний колорит у розвитку української епістолярної творчості. Варто зазначити, що вперше в історії української літературознавчої думки В.Кузьменко у загальному окреслює специфіку епістолярного мистецтва доби романтизму. У центрі уваги літературознавця опиняються такі епістолярні пам'ятки, як: «Листування Гете з дитиною» Б. фон Арнім, «Листи до матері» Ю.Словацького, «Листи до Дельфіни» Красинського. Аналізуючи національну епістолярну традицію цього періоду, В.Кузьменко цілком справедливо констатує, що «романтичний струмінь епістолярної прози розвивається під знаком утвердження в ній начал народності й самобутності. Щоправда, в листах Є.Гребінки, П.Гулака-Артемовського, Г.Квітки-Основ'яненка та деяких інших авторів переважно імітувалась лише комічна манера розповіді, в доборі лексики домінували тенденції етнографізму. Їхня епістолярна проза (причому писана переважно російською мовою) ще значною мірою розвивалася ще під впливом бурлескної традиції, основу якої складав український фольклор, національний гумор» [242, с. 99]. Науковець подає вдалі пунктирні характеристики епістолярної творчості таких українських романтиків, як Т.Шевченко й П.Куліш. Він справедливо зауважує, що тогочасне українське письменство не мало власної періодики, і це налаштовувало романтиків на висловлювання епістолярних літературно-критичних оцінок, а також зазначає, що письменники і критики основні зусилля витрачали на доведення

можливості і повноправності існування української мови і літератури, а тому письменницький епістолярій вже з першої чверті XIX століття являє собою своєрідне продовження художньої творчості митців [242, с. 99].

Серед авторитетних дослідників української епістолярної традиції – М.Коцюбинська з етапними для національної епістолографії студіями «Зафіксоване й нетлінне. Роздуми про епістолярну творчість» (2001) та її доповненим варіантом «Листи і люди» (2009). Оригінальність позиції авторки полягає в тому, що вона наголошує як на естетичному, так і на екзистенційному значенні епістолярної творчості, розглядаючи лист і як документ, і як творчість. Учена здійснює низку ґрунтовних екскурсів до глибин класичної епістолографії, простежуючи рух листа від регламентації до свободи. Плідними є новаторські спостереження літературознавця над романтичною епістолярною прозою, яка постає як така, що запозичує здобутки сентиментальної епістолярної традиції. Романтичний лист, за спостереженнями М.Коцюбинської, все більше відходить від канонів, посилюється його творче начало. Подібно до А.Слістратової, дослідниця, називає епістоли романтиків саме епістолярною прозою (з огляду на наявність художнього потенціалу в них). Аналізуючи романтичний епістолярний феномен, вона справедливо зауважує: «В епістолярній прозі романтиків описовий елемент відходить на другий план. Головне – неспокій, постійне шукання свого «я», перебої настрою та інтонації, багатошаровість смислу, розрив поступовості – повернення до одного і того ж предмета у світлі нового емоційного досвіду, суб'єктивна розкутість. І, як уже зазначалося, розвиток художнього, мистецького начала» [235, с. 17]. Заслужовують на увагу думки дослідниці про національну специфіку українського епістолярію. «В історії української культури епістолярний вид висловлювання мав особливе значення з огляду на характер її розвитку, на колоніальне й напівколоніальне минуле України, на мовні й інші заборони, брак умов для вільного обміну думками. У листах українських діячів порушувався надзвичайно широкий спектр суспільно-політичних проблем

(подекуди відтісняючи на задній план моменти особисті), адже бракувало трибуни для висловлення і вільного обговорення їх», – пише М.Коцюбинська [235, с. 18]. Окрім думок про історію розвитку та специфіку національної традиції, авторці належить також низка наукових спостережень, які стосуються епістолярної теорії. Йдеться, наприклад, про тлумачення листа як автопортрета адресанта, мотивовану констатацію присутності адресата в епістолі, аналіз епістолярного *alter ego* митця та художнього потенціалу митця, простеження інтимного дискурсу в українському епістолярії тощо. Водночас перу вченої належать етюди про листи шістдесятників, Т.Шевченка, М.Коцюбинського, О.Олеся, А.Любченка, Н.Суровцової, К.Білокур.

Актуальність дисертації Г.Мазохи «Жанрово-стильові модифікації українського письменницького епістолярію другої половини ХХ століття» (2006), яка стала етапною в національній епістолографії, обумовлена, за словами авторки, необхідністю комплексного вивчення епістолярної спадщини українських письменників крізь призму жанрів, стильових організацій, їх взаємообумовленості з дискурсом літератури другої половини ХХ століття, літературними, художніми системами, напрямками, школами. У дисертації досліджено основні етапи формування національної епістолографічної думки, з'ясовано жанрово-стильову типологію та домінанти письменницьких листів, сформульовано класифікацію жанрово-стильових модифікацій епістолярію за адресатно-рецептивним спрямуванням, запропоновано інтерпретації тих кореспонденцій, що не потрапляли до цього в поле зору дослідників, охарактеризовано особливості проблематики й поетики епістолярної спадщини П.Тичини, М.Рильського, М.Бажана, І.Багряного, В.Барки, У.Самчука, О.Гончара, І.Світличного, В.Симоненка, В.Стуса та інших митців, з використанням оприлюднених та невідомих раніше кореспонденцій українських письменників, які творили в умовах підцензурної радянської дійсності та в еміграції впродовж 1960-90-х років [295, с. 8].

Базовими для епістолографічної концепції Г.Мазохи стали, зокрема, ідеї І.Паперно та М.Коцюбинської про протейність жанру листа. Розглядаючи стильові особливості листа, авторка, подібно до В.Кузьменка, дискутує з концепціями тих учених, які виокремлюють епістолярний стиль. Її думки суголосні твердженням А.Гвоздєва, Л.Кецби, Ш.Баллі, Л.Шпітцера, Р.Майєра, О.Вейде, Н.Потоцької, а надто – О.Єліної та В.Кузьменка, які наполягають на співвіснуванні «всередині» листа різних стилів. У результаті дослідження жанрово-стильових домінант письменницького епістолярію Г.Мазоха робить висновок про те, що епістолярна спадщина письменників має художньо-естетичну вартість, оскільки у ній знаходять свій вияв індивідуальність та своєрідність стилю творчих людей. Літературознавець аргументовано доводить, що стиль приватної кореспонденції безпосередньо пов'язаний із літературними стилями доби, оскільки кожна епоха накладає свій відбиток на написання кореспонденцій. Лист письменника розглядається науковцем як одна з форм самовираження особистості, епістолярій вітчизняних письменників тлумачиться як такий, що позначений прагненням вийти за вузькі межі інформативно-побутового листа, пошуками нових жанрових форм і стильових засобів [295, с. 88].

Аналізуючи жанрову типологію приватної письменницької кореспонденції, Г.Мазоха визначальною рисою епістоли називає діалогічність. При цьому домінантою епістолярного тексту проголошується активне залучення до розповіді адресата, який, на думку дослідниці, займає особливе місце в сюжетобудові кореспонденції. Літературознавець говорить про поліфонізм епістоли, який характеризується існуванням голосів автора і дописувача та третьої особи, про яку йдеться у кореспонденції. На думку авторки, листи письменників «зафарблені» невмотивованою послідовністю тем (тобто паратактичною структурою). При цьому цілісність кореспонденції створюється за рахунок єдності почуття, що лежить в його основі, а також за рахунок головної ідеї, до якої адресант постійно повертається, осмислюючи її на новому рівні. Визначальною рисою письменницьких кореспонденцій

дослідниця називає розмаїття прийомів, які упорядковують її паратактичну структуру, що, в свою чергу, забезпечує логічний взаємозв'язок тем [295, с. 116].

Аналізуючи письменницький епістолярій 1960-90-х років, Г.Мазоха звертається до питання взаєморецепції з адресатами та проблеми авторської свідомості в епістолярії, справедливо зазначаючи, що «листи вітчизняних письменників другої половини ХХ століття – своєрідний синтез раціонального й інтуїтивного, явище, у якому стикаються різні рівні авторської свідомості» [295, с. 151]. У роботі вперше в національній літературознавчій науці студіюються жанрово-стильові модифікації листування ув'язнених. Як трансформацію ділового й особистого листування авторка тлумачить кореспонденції колективні і відкриті, ідентифікуючи при цьому листи письменників другої половини ХХ століття як своєрідний сплав із елементами публіцистики, як амальгаму особистісного й громадського, у якій домінує другий елемент [295, с. 220]. Праця Г.Мазохи містить також плідні думки про синкретизм жанро-стильового мислення в приватних кореспонденціях українських письменників.

Потужним теоретичним аспектом дослідження епістолярію позначена дисертація Л.Морозової «Письменницький епістолярій у системі літературних жанрів» (2006), яка присвячена визначенню місця листа в жанровій системі літератури. Ґрунтуючись на жанровій концепції М.Бахтіна, дослідниця тлумачить провідну роль концепції адресата в процесі формування жанрових ознак листа та становлення його структури. У роботі з'ясовано динаміку жанрових домінант і структурно-стилістичних рис листа. Авторка розглядає феномен власне письменницького епістолярію й на матеріалі епістолярних доробків зарубіжних письменників прописує типологію письменницького листа, характеризує його жанрові модифікації та їхні специфічні ознаки. Ключовим моментом дослідження є той факт, що Л.Морозова зараховує лист до власне документальних жанрів. Це стає об'єктом критики А.Ільків, яка зазначає: «Співвідносити лист, а інтимний

лист особливо, винятково зі сферою документалістики, на наш погляд, є нераціональним, адже автор епістоли все ж перетворює документальні образи і факти дійсності через призму авторської свідомості» [194, с. 28].

Відкритий лист стає об'єктом наукового дискурсу у дисертації А.Зіновської «Український письменницький епістолярій: типологія відкритого листування» (2008). Вивчаючи типологію відкритого листування на матеріалі відкритих листів В.Винниченка, М.Рильського, М.Хвильового, О.Довженка, І.Багряного та інших митців й розглядаючи відкритий лист як різновид епістолярної публіцистики, авторка вступає у полеміку з В.Кузьменком, який тлумачить відкритий лист як жанр публіцистики.

Окремі сторінки української епістолографії породжені розвитком психоаналітичних тенденцій в національній літературознавчій науці. При цьому об'єктом зацікавлення дослідників стають епістолярні взаємини Лесі Українки й О.Кобилянської. Йдеться про студії Л.Мірошніченко «Чим яскравіше світло, тим глибша тінь» (1999), Т.Гундорової «*Femina melancolica*: стать і культура в гендерній утопії Ольги Кобилянської» (2002), Н.Зборовської «Код української літератури» (2006), В.Агеєвої «Жіночий простір» (2008). У цей таки ряд варто поставити дослідження С.Павличко «Націоналізм, сексуальність, орієнталізм: складний світ Агатангела Кримського» (2000), об'єктом психоаналітичного студіювання у якому стала епістолярна спадщина митця. Різноманітні грані листів О.Кобилянської аналізує М.Павлишин у праці «Ольга Кобилянська: прочитання» (2011).

У контексті української епістолографічної літератури вирізняється дисертація В.Стернічук «Епістолярний діалог як жанр нефікційної літератури крізь призму автора (на матеріалі листування М.Фріша – Ф.Дерренматта, М.Фріша – У.Йонсона)» (2014). Робота спрямована на визначення місця і функції образу автора в епістолярному тексті крізь призму категорій експліцитність та імпліцитність. Звертаючись до дослідження епістолярних діалогів митців, В.Стернічук дає чітке термінологічне окреслення цього епістолярного феномена. Відтак «епістолярний діалог» тлумачиться нею як

сукупність парних текстів-документів писемного спілкування суб'єктів, що в підсумку складають цілісний текст, набувають жанрово-стильової визначеності та завершеності [484, с. 14].

До вивчення латиномовної листовної спадщини Г.Сковороди звернувся Ю.Барабаш у дослідженні «Дух животворить... Читаємо Сковороду» (2014), яке присвячене студіюванню філософського вчення українського філософа. Кореспонденції Г.Сковороди стали також об'єктом наукового зацікавлення Г.Мазохи, яка здійснила низку ґрунтовних спостережень над поетикою епістолярної творчості мислителя. У науковій праці «Листи Г.Сковороди до М.Ковалинського: жанр, сприйняття, традиція» дослідниця зазначає, приватні кореспонденції Г.Сковороди до М.Ковалинського «це, з одного боку, ідентифікація внутрішнього світу митця, його мікросвіту, а з іншого – документ доби, що пройшов крізь серце і став особистим переживанням. Сенс форми, якої набуває епістола у творчості письменника, полягає у свідомому «відтворенні» її структури, в освоєнні не стільки зовнішніх ознак, скільки її внутрішньої суті: інтимного «ти», довірливих інтонацій товариської розмови, гострого відчуття співрозмовника, особливого слова – слова звернення» [293, с.76].

Нескладно помітити, що об'єктом студіювання в епістолографічних дослідженнях стають щонайчастіше епістолярні тексти ключових, знакових в історії національного письменства митців. Прикладом може слугувати епістолярій не лише Лесі Українки, О.Кобилянської, М.Коцюбинського, О.Довженка, О.Гончара, П.Тичини, а надто В.Винниченка, що привернув увагу таких дослідників, як Т.Заболотна, Н.Крутікова, Н.Миронець, А.Кузнєцова, С.Михида, В.Солдатенко, Г.Сиваченко, С.Гальченко, І.Ткаченко, В.Панченко та багатьох інших. Це ж стосується й епістолярної спадщини І.Франка, яка у 2012 році стала об'єктом вивчення у дисертації Л.Зарицької «Жанрово-стильові особливості епістолярію Івана Франка (на матеріалі інтимного листування)».

Значимість дисертації А.Ільків «Інтимний дискурс письменницького епістолярію другої половини XIX – початку XX століть» (2016) полягає в тому, що в ній уперше в українському літературознавстві здійснено цілісний історико-літературний аналіз інтимної епістолярної спадщини вітчизняних письменників другої половини XIX – початку XX століть, розкрито сутність і функції інтимного епістолярію в тогочасному літературному процесі, здійснено типологічне зіставлення художніх особливостей романтичного та модерного листа в українській літературі. Значне місце в роботі відведене комплексному теоретичному дослідженню листа в різноманітних проекціях. По-перше, посилаючись на ідеї та концепції Ю.Коваліва, Ю.Подлубної, Р.Співака, В.Халізева, Т.Бовсунівської, О.Галича, Е.Соловей, О.Рарицького, дослідниця аргументовано доводить, що художньо-документальна проза, й епістолярій зокрема, найрельєфніше можуть бути описані в контексті метажанру, оскільки вони характеризуються сукупністю таких метажанрових ознак, як: єдність літературних і позалітературних ознак, що становлять собою художньо-документальну цілісність тексту; жанровий синкретизм як на рівні родів, так і на рівні видів літератури; розвиненість системи жанрово-стильових модифікацій; потреба до максимально повної рецепції залучення широкого контексту – гіпертексту; побудова документальних образів крізь призму мистецького бачення світу [193, с. 111]. По-друге, узагальнюючи здобутки психоаналітичних студій В.Агеєвої, Т.Гундорової, Н.Зборовської, М.Коцюбинської та інших науковців, А.Ільків справедливо доводить, що епістолярний жанр пропонує паралельно дві рецептивні моделі: рецепцію адресата та саморецепцію автора, а отже, психологічний дискурс є його невід'ємною складовою. Звідси – тлумачення листа як психотексту і переконання у доцільності включення листа у процес реконструкції психопортретів письменників [193, с. 122]. По-третє, опираючись на здобутки сучасного літературознавства, в тому числі на ідеї С.Михиди, А.Ільків розглядає лист як мегатекст, зокрема у таких трьох аспектах: епістолярій письменника в цілому виступає мегатекстом для окремого листа,

циклу листів чи епістолярного діалогу з окремим адресатом; епістолярій виступає мегатекстом для інтерпретації художньої спадщини письменника; епістолярій письменника виступає фактографічною основою для белетризації біографічних сюжетів, породжуючи «іншотекст», який у сукупності з первісним текстом (епістолярієм) може прочитуватися як мегатекст. По-четверте, застосування щодо епістолярної теорії здобутків теорії дискурсу, теорії діалогу М.Бахтіна, теорії інтертекстуальності Ю.Крістєвої, ідей Р.Барта, Ж.Женетта, В.Стернічук дозволило дослідниці тлумачити лист як інтертекст. Водночас у роботі лист досліджено в системі художньо-документальних жанрів, а також як морально-етичну проблему.

Подібно до В.Кузьменка й Г.Мазохи, А.Ільків відводить листу місце на межі фікційної і нефікційної літератури, стверджуючи, що естетичний потенціал епістолярної прози проявляється в таких моментах: письменницький лист передає оригінальність авторського стилю; письменницький лист – це відображення письменникового бачення картини світу із сукупністю морально-етичних максим і філософських сентенцій; письменницький лист відображає емоційно-психологічний портрет автора, при цьому за посередництвом сугестивної функції епістоли його психологічні стани передаються читачеві [193, с. 103].

У роботі вперше в історії українського літературознавства досліджено романтичний інтимний лист другої половини XIX століття, зокрема проблемно-тематичний, образний та жанрово-стильовий рівні його тексту. Аналізуючи філософську основу романтичного листа, А.Ільків висловлює низку цінних новаторських думок, серед яких твердження про кордоцентричні засади романтичного листа та християнську філософію як його ідеологічне підґрунтя. Вартісними вважаємо тлумачення жанрово-стильової гетерогенності романтичного листа, який, за словами вченої, «демонструє вихід за межі документальних жанрів». Головними жанровими модифікаціями романтичного інтимного листа, що виникли внаслідок «зрощення» епістолярного жанру з іншими документальними і художніми

формами, А.Ільків називає лист-сповідь, лист-молитву та лист-щоденник [193, с. 215].

Отже, здійснивши історіографічний огляд здобутків національної епістолографічної науки, можемо підсумувати, що, незважаючи на чималий масив наукових праць, які стосуються української епістолярної традиції, епістолярій українських романтиків залишається на маргінесі досліджень.

1.2. Національна доромантична епістолярна традиція та її вплив на романтичну епістолярну практику

Становлення української романтичної епістолярної традиції відбувалося як під дією новочасних західноєвропейських віянь, які стосувалися епістолярної творчості й потрапляли в Україну здебільшого через Польщу, так і під впливом тих усталених звичаїв, що мали місце в національній епістолярній спадщині попередніх епох. Характерно, що саме представники романтизму, усвідомлюючи вагомість національної традиції у її найрізноманітніших проявах, відкриваючи для себе і своїх сучасників національне літературне та історичне минуле, започаткували студіювання та публікування давніх епістолярних пам'яток, які нерідко ставали для них взірцями у процесі епістолярної творчості. Першими дослідниками давньоруських текстів стали М.Максимович, М.Костомаров, І.Вагилевич, Я.Головацький. І.Срезневський відомий своїм студіюванням давніх князівських грамот («Грамота великого князя Мстислава и сына его Всеволода Новгородскому Юрьеву монастырю», 1860). М.Максимович свого часу опублікував окремі листи Л.Барановича та князя Костянтина Острозького.

Проводячи паралелі поміж давньою та новою українською літературою, медієвіст П.Білоус вказує, що в творах XIX – початку XXI століть збереглися «сліди» давнього письменства у найрізноманітніших аспектах: в аспектах «історичної пам'яті», «культурної пам'яті», «пам'яті

жанру», «пам'яті стилю», «пам'яті мотиву» [39, с.387]. Тож без урахування специфіки давньої української епістолярної традиції, яка лягла у підмурівок національного романтичної епістолярної творчості, навряд чи можливе її багатогранне осмислення.

Джерела української епістолярної традиції сягають часів Київської Русі [421, с. 189]. Глибоко вкорінена в античний та візантійський досвід, ця традиція у середньовічний період розвивалася у національно специфічних історичних, суспільно-політичних, культурних умовах, які накладали свій відбиток на її формування та специфіку функціонування.

Варто зазначити, що взірці використання епістолярної форми були наявні в пам'ятках перекладної літератури аналізованого періоду. Йдеться, зокрема, про перекладний роман «Александрія», який повістував про життя й діяння Александра Македонського. Твір містив листи головного героя до Аристотеля, а також до матері та дружини Роксани, що прислужилися глибшому розкриттю його внутрішнього світу.

До різновидів епістолярної творчості періоду Середньовіччя належить послання, що формувалося під візантійським літературно-публіцистичним впливом. Традиційно вважається, що першим твором, який презентує українську епістолярну традицію, що бере початок від князівських грамот та панегіриків, є «Повчання дітям» Володимира Мономаха, поява якого припадає на добу Високого Середньовіччя. За спостереженнями О.Сліпушко, важливою рисою національного письменства цього періоду, на відміну від періоду Раннього Середньовіччя, є «посилення авторського начала та утвердження концепту індивідуальності» [467, с. 112]. Окреслена тенденція (увага до людини, до її внутрішньої сутності, розвиток особистісного начала в літературі Високого Середньовіччя) створювала сприятливі умови для побутування та творчого використання епістолярної форми, що й простежується в доробку Володимира Мономаха, якого вважають і «першим мемуаристом української літератури», і «визначним публіцистом свого часу» [467, с. 221]. І хоча «Повчання дітям» Володимира Мономаха близьке до

епістолярної традиції взагалі, найбільше до епістоли подібна у ньому третя частина, що була витримана у формі відкритого листа, зверненого до нащадків.

З епістолярних пам'яток цього періоду відомий також лист Володимира Мономаха до Олега Святославовича. Лист був написаний по смерті Ізяслава, сина Володимира Мономаха, і містив прохання відпустити з неволі його вдову. Цей лист, за спостереженнями В.Петрова, «автор безумовно призначив не лише для Олега, а й для інших кіл, зокрема князівських, щоб підкреслити основну тенденцію своєї політики – стремління до миру між князями». Літературознавець указував на літературну майстерність адресанта, який, наприклад, порівнював свою невістку-вдову з сумуючою голубкою, що сидить на сухому дереві [380, с.58]. Таким чином, лист Володимира Мономаха до Олега Святославовича, як і послання до нащадків з «Повчання дітям», засвідчував наявність у адресанта таланту публіциста, який своїми творами закладав в українській епістолярній творчості традиції епістолярної публіцистики та відкритого листування, що сповна дадуть про себе знати і в добу романтизму, і в наступні періоди розвитку національного письменства.

Серед інших відомих послань доби українського Середньовіччя – «Послання до брата стовпника», яке приписують Іларіону; послання «Поучение к братьи» Луки Жидяти; «Послання пресвітеру Фомі» К.Смолятича. Авторами послань були також Феодосій Печерський («Запитання князя Ізяслава, сина Ярослава, внука Володимира до ігумена Печерського монастиря Феодосія», «Запитання благовірного князя Ізяслава про латинян»), митрополит Никифор («Про піст і стриманість почуттів») та ін.

Аналізуючи середньовічну епістолярну спадщину, варто пам'ятати, що до наших днів дійшла лише її частина. При цьому, як зазначає О.Сліпушко, «детальний аналіз існуючих творів дає підстави твердити про існування низки інших текстів, котрі загубилися або чекають на відкриття. ...

Наприклад, Нестор у «Житіи преподобнаго отца нашего Феодосіа» («Житіє преподобнаго отца нашего Феодосія») говорить, що після того, як князь Святослав вигнав Ізяслава і посів київський стіл, Феодосій написав «епістолю», у якій різко викривав політику нового правителя. Нестор навіть цитує цей твір, отже, він читав його» [468, с.184].

Характерною рисою послань києворуської доби стало те, що, будучи безпосередніми зразками чи окремими фрагментами приватної кореспонденції, ці послання своїм звучанням досить часто сягали за її межі. Нерідко вони вибудовувалися на ідеологічному підґрунті й набували суспільної спрямованості та значимості, порушуючи актуальні питання політичного життя чи морально-етичного буття. При цьому, як зазначає А.Ільків, адресантом послання києворуської доби керувала християнська ідея створити в адресата уявлення про норми і правила праведного життя, «і в цьому була перевага епістолярного жанру того часу над іншими жанрами літератури» [193, с.55]. У добу романтизму, яка, подібно до аналізованого періоду, характеризується релігійним типом свідомості та культивуванням Біблії як джерела творчості, форму пастирського послання широко використовує у «Вибраних місцях із листування з друзями» М.Гоголь, що до певної міри зближує його епістолярний цикл з посланнями києворуської доби.

За жанровими ознаками близькими до листа були такі пам'ятки оригінальної давньоруської літератури, як «Слово» та «Моління» Данила Заточника. Обидва твори, які, як традиційно вважається, постали як дві редакції однієї пам'ятки, витримані у формі послання князеві. Написані в умовах роздробленості Київської Русі та в часи наростання зовнішньої небезпеки, послання Данила Заточника позначені прагненням адресанта дати сувору характеристику своєї епохи, а також виразним патріотичним пафосом. У цих посланнях, які позначені літературною майстерністю автора, порушено насамперед питання князівської влади, ключових чинників її могутності та

умов стабільності суспільства, що й визначило суспільне звучання обох пам'яток.

Розвиток епістолярної творчості вплинув на появу такої давньоруської пам'ятки, як Києво-Печерський патерик, в основу якої лягло листування. За словами О.Сліпушко, ядро патерика, його первісну редакцію складають оповідання Симона, його послання до Полікарпа з додатком житій печерських подвижників, а також послання Полікарпа до Акиндина [467, с.303-304].

Епістолярні пам'ятки доби пізнього Середньовіччя, як і давня література цього періоду взагалі, – одна з найменш досліджених сторінок в історії національного письменства. В останні десятиліття епістолярна традиція цього періоду почасти досліджена (йдеться, наприклад, про жанр послання) у працях медієвіста Ю.Пелешенка. З огляду на часову віддаленість та на суспільно-політичну ситуацію, що мала місце після монголо-татарської навали, епістолярних пам'яток того періоду збереглося не так багато. При цьому збережені пам'ятки дозволяють зробити певні висновки щодо їх жанрового оформлення та ідейної спрямованості. Зокрема, у цей період поширеними залишалися такі епістолярні жанри, як грамота, послання, лист. До жанру послання, що, як і в період Раннього Середньовіччя, мало гострий публіцистичний характер, зверталися насамперед київські митрополити, порушуючи у своїх творах актуальні суспільно-політичні питання. Так, у посланні митрополита Кипріяна до ігуменів Сергія Радонезького та Федора Симоновського не лише відстоювалося право на митрополію «всієї Русі», але й викривалася церковна політика Дмитрія Донського. Публіцистичне спрямування мали послання митрополита Фотія, а також послання київського митрополита Ісидора «Послання в Лядську, і в Литовську, і в Німецьку землю, і на всю Русь», детально проаналізовані В.Пелешенком.

Переважання «покутницьких» (Ю.Пелешенко) та есхатологічних настроїв і мотивів у літературі пізнього Середньовіччя призвело до появи

таких пам'яток, як і есхатологічний апокриф «Лист небесний» «Епістолія про Неділю» («Лист з неба», «Лист Ісуса Христа»).

Доба бароко – одна із найяскравіших сторінок в історії розвитку давньої національної епістолярної творчості. Аналізуючи розвиток світової епістолярної традиції, І.Франко констатував, що «літературна форма послання, або листа – поетичного, релігійного, наукового чи політичного – появляється у всесвітній літературі, звичайно, на хвилях духового перелому, незвичайного оживлення, загострення противенств і суперечних інтересів, боротьби спорів, у хвилях великих інформацій» [508, с. 71].

Один із етапів активного розвитку епістолярної творчості в бароковий період був тісно пов'язаний з появою у другій половині XVI століття публіцистично-полемічної літератури, що була актом боротьби з римо-католицькою експансією. Започаткована польським єзуїтом П.Скаргою, ця полеміка щодо правомірності католицької або православної християнської віри породила цілу низку послань, у яких обстоювалася чистота православ'я. Авторами антиуніатських послань виступили Х.Філалет, Г.Смотрицький, М.Смотрицький, І.Вишенський, К.Сакович, З.Копистенський та ін. автори, які перебували на антикатолицьких позиціях. У своїх посланнях вони гостро критикували і своїх супротивників, і саму ідею унії, перетворюючи у такий спосіб лист (послання) зі звичайного засобу комунікації у дієвий засіб боротьби у полеміці. Їхні послання і відповіді (апокрисиси) нерідко порушували питання не лише релігійні, але й соціальні, морально-етичні, суспільно-політичні, що надавало епістолі суспільної спрямованості. Характерним є той факт, що давні митці-полемісти усвідомлювали вагу епістоли як історичної пам'ятки та авторитетного документу доби. Так, Христофор Філалет в «Апокрисисі» цитує не лише біблійні та євангельські книги, не тільки писання грецьких та латинських авторів, але й приватні листи сучасних його політичних діячів, зокрема князя Костянтина Острозького. За спостереженнями П.Білоуса, колаж з різноджерельних цитат – характерна риса давньоукраїнської прози взагалі. «Чимало

давньоукраїнських прозових текстів скомпоновано за принципом середньовічної творчості, однією з особливостей якої є звернення до авторитетних писемних джерел. ... Тож не дивно, що у літописах, починаючи від «Повісті минулих літ» і закінчуючи Літописом Величка, часто трапляються цитати із Біблії, житій святих, праць давніх філософів та істориків; окрім того, тут є своєрідний спосіб колажування – у літопис вмонтовуються оригінальні чи містифіковані тексти документів – від державних угод між Олегом та візантійським імператором до цитації листів, щоденників, промов історичних діячів епохи визвольної війни середини XVII ст.» [37, с.411-412].

І хоча жанр листа (послання) притаманний творчій діяльності митців-полемістів в цілому, щонайбільше він був використаний І.Вишенським. Ця обставина зумовлювалася не лише віддаленістю І.Вишенського від України й місця полеміки, але й специфікою творчої натури письменника, якій форма епістоли виявилася сродною, про що писав І.Франко: «Жива натура нашого автора, проявляючися в його писаннях, так і перла його до форми листа, т.є. до того, щоб промовляти лице в лице до свого суперника чи прихильника, переконувати не самою силою абстракційно-богословських аргументів, а моральним і психологічним впливом особи на особу, живого слова, тону, колориту бесіди. ... Форма послання, свободна, безпретенсіальна і zarazом інтимно-суб'єктивна, відповідала найліпше його натурі» [508, с. 71].

У першій половині XIX століття, коли після зруйнування решток української державності українська нація відчує новий духовний перелом, жанр листа-протесту в Україні знову актуалізується. У період боротьби української інтелігенції за києворуську спадщину, манеру ведення дискусії з допомогою листів перейме талановитий публіцист М.Максимович, який був добре обізнаний з доробком українських полемістів. Він розглядатиме лист як оперативну й гучну («во всеуслышание») зброю у своїй битві за Україну, за історичну істину [300, с. 222], яку він вів із російськими опонентами,

зокрема з М.Погодіним. Відкриті листи М.Максимовича вибудовувалися за тими ж принципами, що й зразки полемічних послань кінця XVI – початку XVII століть: використовувався засіб внутрішнього діалогу з супротивником, часті риторичні запитання, окличні звертання, іронізування та насмішка з опонента з метою дискредитувати його наукову позицію.

В.Кузьменко, характеризуючи епістолярну традицію, стверджує, що кінець XVI – початок XVIII століть у давньому вітчизняному письменстві позначений піднесенням не лише полемічного, але й гумористично-сатиричного жанрів. «У цих умовах переважно канцеляристи звертались до пародії як до оперативного жанру, придатного для висміювання своїх противників», – зазначає дослідник, вказуючи для прикладу на славнозвісне «Листування з турецьким султаном», яке постало як пародія на дипломатичні відносини XV–XVI століть [242, с. 88]. Зараховуючи козацьке листування до найяскравіших зразків бурлескної літератури, що відома з кінця XVI століття, Т.Бовсунівська зазначає, що бурлескна традиція завжди була частиною українського менталітету, але безпосередня її актуалізація відбувалася за певних етногенетичних зрушень. «Найдавніший текст козацького пародійного листа датується 1620 роком, – пише дослідниця. – Поява глумливих листів була пов'язана з перемогою над турецьким султаном, розквіт певного комічного жанру припадає на період життя кошового отамана Сірка. Історія ж друкованих текстів козацького листування починається саме з часів І.Котляревського – у першій половині XIX століття, і пов'язана з епохою становлення та розквіту романтизму, якому притаманне замилювання старовиною та ідеалізація багатьох історичних фактів. В естетосфері епохи І.Котляревського реконструкція спільності козацького листування й «Енеїди» відтворювалася без будь-яких перешкод кожним читачем. Листування було своєрідним культурним етнічним еталоном, тож відтворення його стилістичних норм говорить про свідоме прагнення автора до художньої й етнопсихологічної рефлексії. Якщо задатися питанням мети цієї рефлексії, то знову прийдемо до активізації етноцентризму» [48, с.5].

Іншою пародією, що була пов'язана з епістолярною традицією та українським низовим бароко, можна вважати пародію на послання апостолів та на читання Апостола, що мала назву «От посланія Бахусового к пиворізам». Її авторами були мандрівні дяки, чиї пародії виникали або у результаті шкільних вправ, або в результаті тих вольностей, які студенти-мандрівники дозволяли собі за межами навчального закладу. Обізнані з законами ораторського мистецтва, мандрівні дяки не лише допомагали населенню у написанні суплік і чолобитних [38, с.345], але й орієнтуючись на сміхову культуру, дозволяли собі легковажне ставлення і до християнської традиції, і до епістолярного жанру, зокрема послання.

У традиціях низового бароко й у тому ж таки бурлескному ключі було витримано й віршовані привітання та листи, автором яких був І.Некрашевич. Йдеться про «Письмо, писанеє к гнідинському священику Іоану Филиповичу, і к його сину Петру, і к дячку Федору Криницькому» та «Письмо, писанеє к гнідинському священику Іоану Филиповичу во время його іменин», у яких домінує приземлена лексика і сміхова стихія. З бурлескною традицією XVIII століття пов'язана не лише літературна творчість І.Котляревського та його численних наслідувачів. Ця традиція суттєво вплинула й на епістолярну практику початку XIX століття, у якій нерідко домінувало яскраво виражене бурлескне начало, що, з одного боку, цілком відповідало національній сміховій ментальності. Власне у такій – бурлескній – манері витримано більшість листів Г.Квітки-Основ'яненка, П.Гулака-Артемовського та інших представників української літератури першої половини XIX століття.

Для періоду бароко притаманна також інша традиція – традиція використання епістолярної форми для оформлення передмов та післямов до книжок, яка знайшла своє втілення у творчості Г.Смотрицького, П.Могили, К.Саковича, Л.Барановича. У XVIII столітті ця традиція знайде своє продовження у творчій діяльності Г.Сковороди, який писатиме листи-передмови і до своїх художніх творів, і до філософських праць, пояснюючи у них суть творчого задуму тієї чи іншої праці або викладаючи у них певні

наукові ідеї. Листом-вступом, у якому тлумачилася байка як жанр, відкривалися «Байки харківські». З листа-присвяти, що стосувався предмета подальшої розмови на філософську тему, розпочиналися, за поодинокими винятками, майже всі філософські трактати Г.Сковороди. Така трансформація приватного листа створювала умови для подальшого використання епістолярної форми як форми для викладу конкретних наукових ідей. Зокрема, в добу романтизму, яка характеризувалася інтенсивним розвитком наук, пов'язаних із цариною націєзнавства, саме лист стане пріоритетною формою, коли йтиметься про вибір форми для наукової статті. Цій обставині прислужився і романтичний культ цілковитої свободи творчості з його настановою на використання «вільної» форми, і колоніальні умови відсутності в Україні власних наукових інституцій та власної наукової трибуни.

Окрему сторінку в історії української епістолярної творчості презентує листування Г.Сковороди, особливо його листи до М.Ковалинського. А.Ільків вважає, що цими листами, які постали як результат великої чоловічої дружби, в українській культурі була започаткована традиція інтимного листування [193, с. 64]. Утім, з цим твердженням дослідниці складно погодитися. Ці листи швидше заклали основи дружнього листування. До того ж, йдеться про дружнє листування у тому розумінні, що було сформоване романтизмом, джерелами якого, за спостереженням сучасних дослідників, була філософія Г.Сковороди [44, с. 117]. Для Г.Сковороди, а пізніше і для романтиків, дружба мала високий зміст. Ця «висока дружба», за спостереженнями дослідників, була наділена піднесеним характером і за своєю силою не поступалася почуттю кохання. Такими ж піднесеними (з огляду на домінування емоційного, ліричного начала) були й дружні листи романтиків, а тому вони мало відрізнялися від листів інтимних, любовних [61, с. 31-32].

Утім, якщо дружні листи Г.Сковороди до М.Ковалинського, за влучним спостереженням А.Ільків, нагадували дидактично-моралізаторські листи-лекції [193, с. 64], то дружні листи романтиків зазвичай позбавлені

дидактизму, притаманного бароко. У дружніх листах романтиків домінуючим началом виступає сповідь. Хоча і в листах Г.Сковороди сповідально-виражальне начало переважає над зображальним, що зближує його епістолярну манеру з тією манерою, якої дотримувалися адресанти-романтики. «Я пишу про це тільки для того, щоб ти знав, що я відчуваю» [145, с. 592], – так коментував свою епістолярну практику Г.Сковорода у листі до М.Ковалинського. Як слушно стверджує Г.Мазоха, лист у Г.Сковороди, «майже вивільняється від риторичних умовностей, орієнтує автора на вільне самовираження, відображуючи при цьому особливості його світогляду» [293, с. 72].

Аналізуючи давні українські епістолярні пам'ятки, В.Передрієнко зазначав, що, на відміну від пам'яток XIV–XV ст. та XVI–XVII ст., епістолярна спадщина, що датується XVIII століттям, досить багата. Йдеться про збережені листи козаків, міщан, шляхтичів, священиків до різних осіб. «У XVIII ст. канва цих пам'яток стає настільки неперервною і насиченою, що дозволяє простежити формування епістолярного жанру в хронологічному, територіальному, почасти навіть соціальному аспектах» [375, с.6], – констатував дослідник. Ці епістоли, як такі, що писані живою народною мовою, викликають значний інтерес дослідників-мовознавців, підтвердженням чого є дослідницький вектор студії В.Передрієнка.

У добу класицизму епістолярне мистецтво, як і мистецтво взагалі, потрапляє у рамки сурової регламентації. Аналізований період характеризується появою спеціальних «листовень», які унормовували епістолу до найменшої деталі (регламентувалася структура епістоли, наповнення та оформлення її складових, формули звертань та фрази-кліше, якими наповнювався текст), а також збірників епістол, що мали слугувати взірцем-шаблоном для того, хто мав намір написати листа. За словами В.Кузьменка, класицизм в епістолярній традиції формувався в боротьбі з бароко. «Представники класицизму в епістолографії протиставили як

бароковій пишності, так і химерності салонних кореспонденцій гармонію, сувору композицію, точність мови» [242, с. 91].

Згодом у протистоянні з класицистичною, а почасти – і з сентименталістською (з огляду на надмір сентиментальності) епістолярними манерами у європейських культурах буде утверджуватися романтична манера листування. При цьому в Україні, де класицизм, як і сентименталізм (за поодинокими винятками), не реалізували свій потенціал сповна й масштабно, ситуація була відмінною. Епістолярна романтична манера в Україні формувалася у взаємодії з бароковою та в певному протистоянні з бурлескною традицією листування. Утім, про безпосередню боротьбу українських романтиків з останньою говорити не доводиться, оскільки бурлеск сприймався й тлумачився ними як етнокультурне утворення, присутність якого дозволяла констатувати культурну самотність та окремішність української нації. Тож у бурлескному ключі було витримане листування не лише сентименталіста й творця бурлескно-реалістичної прози, сучасника романтизму Г.Квітки-Основ'яненка, але й окремі листовні послання романтиків, зокрема деякі листи до Т.Шевченка чи О.Бодянського, писані П.Кулішем, відвертим противником так званої «котляревщини». «От, братику, лихо, що вже й на листа уворвалась нашому брату нитка. Сюди хіп, туди хіп, аж у кишені бряжчить не дуже-то. Е, пек його матері! так лучче ж нехай та гривняка піде на сіль, ніж на те, щоб сповістити якого козарлюгу, що от знай, що міні весело або скушно. Коли козак-друзяка, то не забуде він побратима й без листів, а ледачого й ланцюгом до себе не прикуєш» [261, с. 303], – так адресант-романтик скаржився на матеріальні нестатки в листі до О.Бодянського від 1 грудня 1849 року з Тули. Лист до О.Бодянського від 6 грудня 1852 року, що містив приписку «Запорожцеві Іську Материнці до рук віддати», також окремими своїми елементами був близький до козацького листування: «Постривай, коханий добродію: ще, може, скажуть і циганам, і тому козарлюзі Макаренкові: тпррру! бо щось не дуже хапаються до друку» [262, с. 60].

Як зазначає Ж.Ляхова, фамільярно-жартівлива манера була притаманна ранньому листуванню Т.Шевченка. Йдеться, зокрема, про листи романтика до Я.Кухаренка. «Соковитий український народний гумор неодноразово переливається своїми різнокольоровими гранями в листуванні Шевченка, виступає окрасою його епістолярної манери» [284, с.78].

У бурлескній манері були витримані окремі листи В.Забіли. Йдеться, наприклад, про жартівливе послання В.Забіли Т.Шевченку, яке було виявлене серед паперів останнього під час київського обшуку. У цьому віршованому посланні, наслідуючи бурлескні епістолярні традиції, кепкуючи з адресата, адресант, зокрема, писав:

За що ти лаєшся, Тарасе,
Що не знайшов в Борзні запасу,
Якого ти тоді бажав?
Сам ти такий як мене лаєш.
За що? – ти, може, поспитаєш.
За те, що в хутор не забіг.
Який же ти земляк? Який же ти писака?
Неначе гнав тебе собака,
Боявся день подарувать [485, с. 324].

Бурлескна епістолярна манера, за спостереженнями Ю.Шереха, маючи свою перевагу в тому, що це було листування українською мовою, зароджувалася «з імітації селянського – чи, краще, «мужицького» – стилізованого монологу-оповіді чи діалогу – в його літературно-перебільшеному вияві» [539, с. 50]. Як констатував дослідник, рисами їхньої епістолярної творчості були «діалогізація, надмір вульгаризмів або димінутивів, тупцювання на тому самому слові, синтакса сурядності й перелічення, уникання чужих слів через описові або неточні власномовні відповідники..., або ж через народну фонетику, або й народну етимологію, оперування суто місцевими фактами як загальновідомими..., надмір вигуків, прислів'їв, самоперебивань тощо.

Усе це разом створює образ-маску дурникуватого і просторікуватого провінціала-оповідача» [539, с. 51]. Цей «мужицький» стиль листування, за словами Ю.Шереха, переборює Т.Шевченко, зберігаючи лише його поодинокі елементи у новій функції дружнього жарту. А в листах П.Куліша, який був відомий своїм різко негативним ставленням до «котляревщини», стилізація простацької оповіді ніколи не була організуючим принципом [539, с. 52].

Отже, становлення української романтичної епістолярної традиції відбувалося як під дією новочасних західноєвропейських віянь, які стосувалися епістолярної творчості й потрапляли в Україну здебільшого через Польщу, так і під впливом тих усталених звичаїв, що мали місце в національній епістолярній спадщині попередніх епох. Романтична епістолярна традиція засвідчує спорідненість з посланнями киеворуської доби (на рівні використання форми пастирського послання), а також з епістолярною полемічною манерою доби бароко (на рівні використання оперативного листа-протесту у ході ведення ідеологічної полеміки на теми національного буття). Варто вказати на той факт, що романтична епістолярна традиція хоча й формувалася у певній боротьбі зі стилістичними нормами бурлескної епістолярної манери, представленої насамперед козацьким листуванням, водночас вона розвивалася у силовому полі бурлескної практики, яка тлумачилася романтиками як унікальне етнокультурне утворення, що актуалізувалося у кризові моменти національного буття.

1.3.Лист у теоретичному дискурсі романтиків

1.3.1. «Лист» у контексті жанрової системи романтизму

Нині в літературознавстві активно утверджується думка про необхідність системного вивчення літератури, дослідження її еволюції як

зміни систем. На подібній потребі ще в 20-х роках ХХ століття наголосив Ю.Тинянов, який у працях «Літературний факт» (1924), «Про літературну еволюцію» (1927), «Проблеми вивчення літератури і мови» (1928) демонстрував розуміння літератури як ряду, системи, співвідносної з іншими рядами і системами та ними зумовленої, «випереджаючи у цьому питанні загальний розвиток літературознавства» [218, с. 61]. На потребі системного вивчення літератури у свій час наголошував і Д.Лихачов, стверджуючи при цьому, що «в системі літератури найперше місце займає система жанрів» [272, с. 28]. До цього ж таки питання звертався і М.Храпченко у студії «О системном анализе литературы» [514].

Принцип системного вивчення літератури обстоює і сучасна українська дослідниця Н.Копистянська, яка зазначає, що система «передбачає цілісне утворення, особливу організацію компонентів, де всі вони перебувають між собою у певних відношеннях і зв'язках, діє певне узагальнення і взаємозалежність. ... При цьому у системі відбувається складна взаємодія, а не просто поєднання. Завдання під час вивчення системи полягає у виявленні специфічного характеру, особливостей цієї взаємодії у виділенні системоутворювальних елементів і домінант, у розумінні ієрархії, яка створюється в середині системи». При цьому дослідниця наголошує, що поняття «жанрова система», як і поняття «жанр», немонолітне. У ньому можна виділити чотири сфери: сфера 1. Жанрова система літератури; сфера 2. Жанрова система літературної епохи, напрямку; сфера 3. Жанрова система літературної епохи, напрямку, національної літератури; сфера 4. Жанрова система у творчості окремого письменника [218, с. 61].

Аналіз жанрової системи романтизму взагалі (сфера 2) і жанрової системи українського романтизму зокрема (сфера 3) дає підстави стверджувати, що «лист» як жанр у своїх усеможливих жанрових різновидах стає невід'ємним компонентом цієї системи. Варто погодитися з думкою Н.Копистянської про те, що поняття «жанрова система» можна вживати не лише до періодів нормативної поетики, але й до всіх літературних епох [218,

с. 65]. При цьому принцип системності у різні епохи буде різний. Так, «з епохи романтизму розпочинається бурхливе взаємопроникнення, взаємозбагачення жанрів, літературних родів, видів мистецтва, проникнення у літературу фольклору, позалітературних форм, що набувають естетичної функції. На цій основі виникають нові поєднання, різновиди, модифікації. І саме можливості взаємозближення й взаємовпливу, синтезу й диференціації, відмова від жорсткої нормативності та збереження чистоти жанрів, від усталеної у попередню епоху ієрархії жанрів лежать в основі утворення нової, розгалуженої, побудованої на інших принципах, ніж попередня, жанрової системи романтизму» [218, с. 67].

Актуалізація та естетизація жанру листа в добу романтизму спричинювалася цілим комплексом системоутворювальних елементів і домінант, що були зумовлені тогочасною суспільно-історичною та літературною добою. Жанр, як зазначає Н.Копистянська, – це поняття не лише найбільш абстрактне й загальнотеоретичне, але й історичне, обмежене в часі і «літературному просторі». «Жанр тут розглядається у динаміці, у комплексі ідейно-естетичних причин його виникнення, розвитку, видозміни, занепаду, відродження, у зв'язку з історико-суспільною ситуацією епохи, у двосторонньому зв'язку з розвитком літературного напрямку, течії, із внутрішньо літературним процесом послідовності і заперечення раніше досягнутого, з розвитком критики і теорії» [218, с. 32-33].

Тож і актуалізацію жанру листа, і його входження у жанрову систему романтизму, і його видозміну в добу романтизму варто виводити з цього ж таки комплексу ідейно-естетичних та історико-суспільних передумов. *Розвиток жанру листа, його культивування та естетизацію, здійснювану романтиками, варто розглядати у двосторонньому зв'язку з розвитком романтизму як літературного напрямку. Доречно зазначити, що ця «двосторонність», якщо говорити про лист як літературний жанр і романтизм як літературний напрям, була максимально проявленою: романтизм з його настановою на суб'єктивізм спричинює використання епістолярної форми, а*

лист, простір якого митці-романтики нерідко використовували як поле для найрізноманітніших новаторських, властиво романтичних творчих експериментів і нововведень, сприяв швидшому утвердженню романтичного типу творчості.

Розвиток епістолярної традиції в добу романтизму був зумовлений також *внутрішньолітературними процесами послідовності та заперечення раніше досягнутого*, а також тими теоріями, авторами яких виступили романтики. Варто зазначити, що, будучи самобутнім художнім утворенням, епістолярна романтична література водночас не могла не увібрати в себе епістолярний досвід попередніх епох і періодів: Античності, Середніх віків, Відродження, бароко і, щонайбільше, Просвітництва, у надрах якого орієнтовно з середини XVIII століття почав формуватися романтизм. Обираючи предметом художнього дослідження внутрішній світ особистості, романтики демонстрували посилений інтерес до тих пам'яток, у яких цей світ було відображено. Йшлося як про епістолярну традицію та епістолярну спадщину найближчих сучасників, так і про найдавніші епістолярні пам'ятки.

Як свідчать праці теоретиків романтизму та авторів романтичної епістолярної теорії, наприклад, Ф.Шлегеля чи П.Гулака-Артемовського, а також численні літературні алюзії, що містяться у листах романтиків, представники доби романтизму були добре обізнані з античною спадщиною, у якій лист фігурує у різноманітних проявах. У Евріпіда лист, що згадується чи переказується, стає елементом художньої структури трагедій «Іпполіт», «Іфігенія в Авліді» та «Іфігенія в Тавриді». У комедіях Плавта лист уже не переказується, а цитується. Послання Катулла, за словами Л.Пріхожої, стали оригінальним досвідом створення ліричної епістоли [401, с.7], яка була надзвичайно популярною серед романтиків, наприклад у Дж.Кітса. В Україні популяризатором поезії Катулла свого часу став ще Ф.Прокопович, аналізуючи творчу спадщину митця в «Поетиці» та «Риторичі». У період романтизму переклади творів Катулла публікував на шпальтах «Українського

вестника» (1817. №12) Р.Гонорський. Епістолярна форма, яку використовує Овідій у «Героїдах», дала авторові можливість розкрити світ настроїв і переживань жінки. Його ж таки «Листи з Понта» теж були добре знані митцями, які творили у першій половині XIX століття. Не менш значимими у формуванні романтичної епістолярної традиції були такі автобіографічні твори П.Абеляра, як «Історія моїх страждань», Ф.Петрарки «Старечі листи», автобіографія під назвою «Лист до нащадків».

З попередньою епістолярною традицією були добре обізнані українські романтики, зокрема Т.Шевченко, про що свідчить його російськомовна проза. Так, у повісті «Близнецы» є згадки про поетичні послання Горация. Тут також згадуються «Листи російського мандрівника» М.Карамзіна, «Картина Фінляндії: уривок із листів російського офіцера» К.Батюшкова. Порівнюючи ці листи з листами від Степана Мартиновича, розповідач, даючи високу оцінку вищезгаданим епістолярним пам'яткам, яка відповідала Шевченковій рецепції цих текстів, констатував: «Письма его (Степана Мартиновича – О.С.), разумеется, не сверкали той ослепительной молнией ума и воображения, ни ученостью, ни новым взглядом на вещи, ни новыми идеями, ни даже блестящим слогом, как, например, поражают «Письма из-за границы» законодателя русского слова или задушевного друга и помощника его «Письма из Финляндии» [536, с.101].

Натомість у повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» Т.Шевченко глузував з видання «Листування Катерини Великої з паном Вольтером», що очевидно зумовлювалося його ставленням до політики цієї імператриці. І якщо сам Вольтер фігурує у тексті повісті як «фернейський мудрець», книга, що містила листи Катерини II до Вольтера й була придбана Трохимом на Подолі, розцінюється як «дрянь», основне достоїнство якої – якісний папір.

Українському читачеві були відомі листи Й.Г.Гердера про дослідження Г.Е.Лессінга, що стосувалися Стародавньої Греції і в російському перекладі друкувалися на шпальтах «Украинского вестника» («Первое письмо Гердера

о Лессинговой статье под названием: как изображали смерть древние», 1817, ч. 6).

Епоха Просвітництва породжує свої оригінальні епістолярні традиції, що згодом будуть творчо переосмислені романтиками. Просвітництво стало епохою прози, зокрема роману, для якого не існувало місця в класицистичній ієрархії жанрів. При цьому найпоширенішим стає саме епістолярний роман. Як зазначає С.Тураєв, його форма відповідала просвітницькій настанові на достовірність, адже лист тлумачився як свідоцтво і документ [496, с. 45].

Епістола стає умовною формою у «Перських листах» Ш.Монтеск'є (1721), де так само умовним є адресант, а безпосередній автор видає себе за видавця. Ця книга була сенсаційною для свого часу. Умовний автор листів, за яким ховається сам Ш.Монтеск'є, мандруючи Європою, дає у своїх листах саркастичні оцінки французького політичного життя. Таким чином, «Перські листи» поєднали у собі ознаки епістолярного роману, на що вказував сам автор у передмові до останнього прижиттєвого видання (1754), та книги мандрів.

Безпосередньо жанр роману в листах утверджує у європейській літературі С.Річардсон. Епістолярний роман XVIII століття представлено такими творами, як «Памела» та «Клариса Гарлоу» С.Річардсона, «Монашка» Д.Дідро, «Юлія, або Нова Елоїза» Ж.-Ж.Руссо, «Страждання юного Вертера» Й.-В.Гете, «Трістам Шенді» Л.Стерна та цілою низкою інших більш чи менш вартісних у художньому розумінні творів. Роман у листах після виходу у світ «Памели» С.Річардсона (1740 р.) набуває небувалої популярності. За сто років (тобто до 1840 року) було створено 816 епістолярних романів, із них 352 – анонімні [496, с. 45]. Ці романи були відомі й популярні серед романтиків. Але нерідко епістолярні романи XVIII століття, що належали перу митців-сентименталістів, ставали об'єктом критики теоретиків, які мали своє, властиво романтичне, уявлення про жанр листа й жанр роману. Так, Ф.Шлегель у «Листі про роман», аналізуючи творчу спадщину Ж.-Ж.Руссо, надзвичайно високо оцінював «Сповідь» Ж.-Ж.Руссо, яка була своєрідним

синтезом автобіографії і роману. Цей роман він називає неперевершеним, а «Нову Елоїзу» цього ж таки автора – романом посереднім [544, с. 406]. Подібне сприйняття Ф.Шлегелем «Нової Елоїзи» Ж.-Ж.Руссо було спричинене тією надмірною, анахронічною, за переконаннями романтиків, штучною сентиментальністю, яка проступала з творів письменників-сентименталістів, зокрема й тих, які активно зверталися до культової для романтиків епістолярної форми.

За спостереженнями О.Вайнштейн, у добу романтизму маргінальні форми, зокрема й лист, отримали нове наповнення, змінився характер їхнього функціонування [70, с. 47]. Для романтиків, яких цікавили екстатичні стани людини, листи з сентиментальних епістолярних романів, очевидно, здавалися пустопорожніми текстами з надмірним проявом сентиментів героїв, яким бракувало «живого нерва». Невипадково Т.Шевченко вмістив у повісті «Художник», що характеризується використанням епістолярної форми, свою негативну оцінку роману С.Річардсона «Клариса»: «А письма такие сладкие, такие длинные, что из рук вон. И как это достало терпения у человека писать такие бесконечные письма?» [536, с. 181]. Характерним у цьому контексті є також вміщене в «Листі про роман» Ф.Шлегеля порівняння творчого методу англійського сентименталіста Л.Стерна й німецького прозаїка Жан Поля (Ріхтера), який творив на межі сентименталізму й преромантизму. Порівнюючи митців, Ф.Шлегель оцінював Жан Поля значно вище і пояснював свої оцінки таким чином: «Ставлю Ріхтера вище від Стерна, бо його фантазія значно *болючіша* (курсив наш – О.С.), а отже, більш дивовижна і більш фантастична» [544, с. 400].

Незважаючи на подібну критику, романтики широко використали досвід епістолярного роману попередньої епохи, наповнюючи при цьому цитовану в романі епістолу абсолютно новим змістом, який відповідав принципам романтичної поетики, про що свідчить, зокрема, проза Т.Шевченка.

Утім, жанр, жанрова система – це поняття, змінні не лише в безперервному історичному розвитку. Жанр, жанрова система, як зазначає Н.Копистянська, водночас змінні у своїй національній своєрідності [218, с. 33]. *Зважаючи при цьому ще й на властиво романтичну увагу до найрізноманітніших проявів «своєнародного», національного в історії, культурі, літературі, можемо констатувати, що на формування української романтичної епістолярної практики щонайбільше вплинули власне українські культурні традиції, зокрема й ті, що були закладені національною епістолярною культурою.* Українські романтики були добре обізнані з українською давньоруською спадщиною, про що свідчить хоча б та боротьба, яку вони вели за цю спадщину. Тож український романтичний епістолярій щонайперше увібрав в себе національні епістолярні традиції, закладені ще в період Київської Русі та в наступні, особливо – бароковий, періоди.

Звісно, доба романтизму в Україні – це той період, коли у значній мірі ще не були відкриті попередні культурні надбання і, до того ж, не була налагоджена публікація пам'яток національного письменства. Водночас це був час, коли здійснювалися спроби систематизувати та скомпонувати відомості про розвиток літературного процесу в попередні епохи в певну історико-літературну схему. Підтвердження цьому знаходимо не лише у наукових розвідках М.Максимовича. Скажімо, історико-літературна концепція харківського романтика А.Метлинського була скерована на констатацію того факту, що новочасне українське письменство було органічним продовженням того літературного процесу, генеза якого сягає глибокої давнини. Так, в «Известии об издании Южного Русского Зборника», що було опубліковане на сторінках «Харьковских губернских ведомостей» (1848, №35-36), романтик називає не лише своїх найближчих попередників, але й акцентує на тягlostі розвитку українського письменства, розпочинаючи свій огляд національної словесності від часів княжого Києва, згадуючи й ті пам'ятки, які дають уявлення про давню українську епістолярну культуру.

Йдеться, зокрема, про грамоти київських та галицьких князів, про твори П.Могили та Л.Барановича, передмови та післямови до яких були написані у формі листів.

Суттєвий вплив на формування та розвиток української романтичної епістолярної традиції мала полемічна література, яка існувала у вигляді численних відкритих листів та полемічних послань. Полемічна літературна традиція мала потужний вплив на формування романтичної епістолярної публіцистики. Саме від цієї традиції варто виводити ту гостру епістолярну полеміку щодо права України на давньоруську спадщину, яку вів М.Максимович із М.Погодіним під час відкритих епістолярних діалогів. М.Максимович був добре обізнаний, наприклад, зі спадщиною таких полемістів, як К.Сакович, М.Смотрицький, Г.Смотрицький, про що свідчать його ж таки «Письма о князях Острожских» і, зокрема, уміщений у них огляд книг, виданих в Острозі.

«Колективна свідомість жанру» (Н.Копистянська) листа в Україні, сформована впродовж попередніх епох, налаштовувала романтиків на використання епістоли, зокрема відкритого листування, для боротьби за прогресивні ідеї свого часу. Йшлося насамперед про відстоювання історичної давності та автохтонності української нації, її права на самобутній культурний і суспільно-політичний розвиток. Так, у «Письмах о Богдане Хмельницком» (лист 8) М.Максимович, не дочекавшись відповіді від М.Погодіна, якому ці листи спершу були адресовані, радів із приводу того, що його листи знайшли таки свого адресата (ним став М.Костомаров), а отже, «переписка или перекличка о ней во всеуслышание будет не без пользы для исторической истины, из-за которой мы и бьемся» [300, с. 222].

Культивування жанру листа, його входження у жанрову систему романтизму було зумовлене не лише внутрішньолітературним процесом послідовності/заперечення попередньої традиції, але й суспільно-історичними факторами. Опосередковано, утім потужно на розвиток епістолярію доби романтизму вплинула та суспільно-політична ситуація, що

склалася на межі століть й у перші десятиліття XIX століття. У політичному розумінні епоха романтизму була епохою революцій, насилля і воєн. Людина цієї епохи була свідком тих епохальних потрясінь, кризових ситуацій у Європі взагалі і в Україні зокрема, які на тривалий час визначили її світовідчуття і світорозуміння.

Якщо говорити про Європу в цілому, то варто вести мову про Першу французьку революцію, наполеонівські війни, їхній вплив як на весь подальший хід європейської історії, так і на самоусвідомлення окремо взятої особистості. За словами Ф.Шлегеля, саме Французька революція, «Науковчення» Й.-Г.Фіхте і «Роки навчання Вільгельма Мейстера» Й.-В.Гете були трьома найвеличнішими тенденціями цієї епохи [544, с.300]. При цьому Французьку революцію, на думку цього філософа, варто розглядати і як величний феномен в історії держави, і як універсальний землетрус, і як паводок в політичному світі. До того ж, як писав Ф.Шлегель, окрім такого типового, звичного погляду на цю епохальну подію, існує також її нетипове бачення. Німецький романтик стверджував, що Французька революція – це також жахливий гротеск доби, у якому глибокодумні передсуди та могутні передчуття цієї доби перемішані в жахливому хаосі, переплетені до незвичного дивно в грандіозній трагікомедії усього людства [544, с.313]. Якщо спершу тогочасна людина покладала неабиякі надії на революцію, то згодом вона відчула неабияке розчарування від цієї суспільно-політичної події та її результатів. За спостереженнями С.Тураєва, Перша французька революція проголосила свободу особистості, відкривши перед нею незнані до того перспективи, але ця ж таки революція породила такі порядки й такий спосіб життя, за яких людина відчула себе куди більш ізольованою і заблуканою серед решти інших людей, аніж у будь-які попередні періоди [495, с.311].

Перша французька революція та її наслідки мали аж ніяк не локальний характер. Зміни у світосприйнятті, у філософських узагальненнях та в концепції особистості, що виникли у результаті Першої французької

революції, не лише призвели до виникнення романтизму. Епохальні потрясіння, викликані цією історичною подією, безпосередньо позначилися на специфіці самоусвідомлення людини в Європі взагалі і в Україні зокрема. При цьому в Україні, до якої дійшов відгомін загальноєвропейських катаклізмів, сталися потрясіння, які, маючи локальний, власне український характер, були при цьому не менш масштабними і значимими за своїми трагічними наслідками. В Україні тією подією, яка фактично визначила провідну настроєність усієї доби романтизму, стало остаточне руйнування російським царатом Запорозької Січі, української державності й подальше поневолення лівобережної України Російською імперією. Відтак остаточно поневолена Україна на початку XIX століття опинилася в міцних лещатах двох великих імперій, політика яких була спрямована на остаточне знищення підлеглої нації. В Україні мала місце така ж екзистенційна (межова, кризова) ситуація, як і у Західній Європі. Різниця полягала хіба що в причинах та характері цієї кризи. При цьому, як свідчать різноманітні джерела, тогочасна українська людина, як і людина західноєвропейська, гостро відчувала трагізм реальної (межової) історичної ситуації й екстраполювала цей трагізм на особисту долю й переживання. Це був, за словами В.Кузьменка, «час розчарування для України» [242, с.87]. Відчуття української людини не були суголосними світовій скорботі чи космічному песимізму, які супроводжували, скажімо, англійця чи француза. Українцю був притаманний такий умонастрій, як національна туга, що зумовлювалося конкретно національними історичними катаклізмами. Утім, були й спільні, суголосні тенденції у загальноєвропейській взагалі й українській ситуації зокрема. Мовилося про атмосферу відчуження, у якій опинилася тогочасна людина. Ця атмосфера налаштовувала людину на пошук духовних основ буття, якими, окрім іншого, ставали дружба, романтичний культ якої призвів до появи та культивування дружнього листа й дружнього листування.

Варто вказати й на *філософське підґрунтя актуалізації автодокументалістики*, зокрема епістолярної літератури. Період зародження

преромантизму та романтизму складно назвати періодом «спокійного розвитку» людства і філософії, у процесі якого «людина осягає себе як частину світу, пояснює себе з іншого, об'єктивує себе» [343, с. 45]. Це був, за Д.Чижевським, початок нової доби в історії думки, який почався раптово: з одного мисленника й одного твору. Мовиться про виступ І.Канта з його «Критикою чистого розуму», де автор виступив «не лише з новими думками, але також і з свідомістю того, що ці думки цілком нові, що вони мають революційний характер, що вони цілком обертають, перекидають звичайну поставу питання про відношення між знанням та буттям» [520, с. 14].

Тож доба романтизму була нестабільним, кризовим, «постреволюційним» не лише в суспільно-політичному, але й у філософському розумінні періодом. У такі періоди людина, на думку дослідників, «стає для себе проблемою і намагається зрозуміти себе із себе самої, через власну індивідуальність, із власної повноти і цілісності» [343, с. 45]. Як зазначає Т.Мейзерська, моменти криз у суспільній свідомості завжди «актуалізують антропологічні зрушення – посилену увагу до явищ духовного життя» [317, с.312], що, окрім іншого, призвело до посиленого розвитку автодокументальних жанрів, у центрі яких завжди перебувало людське «Я».

Сплеск антропологізму, який припадає на період романтизму, був зумовлений насамперед кантівським антропологічним критицизмом. Наслідуючи ідеї І.Канта, основоположника німецького класичного ідеалізму, а також Й.-Г.Фіхте, який розвинув кантівські думки, романтики піддали сумніву абсолютну довіру до розуму. Наслідком стало те, що сучасна людина гостро відчувала всю складність світу й опинилася сам на сам з незрозумілим і складним універсумом. Вона отримала відчуття цілковитої свободи, але разом з тим відчувала повну втрату основ буття, брак гармонії в реальному світі, відсутність ідеалу у ньому. Людина епохи романтизму гостро переживала драму остаточного розчарування і своє духовне сирітство, свою самотність і відчуженість. Людина епохи романтизму – це людина, яка належала до так званого «втраченого покоління», що зафіксовано і в

тогочасній автодокументалістиці, зокрема в листах. Подібні думки прочитуються з листів Ф.Шлегеля. Так, у листі до А.Шлегеля він констатував: «Я живу дуже самотньо – і в глибині серця я також відчуваю себе самотнім. ... Я стою самотньо, немов поза світом, я абсолютно непотрібний для інших і не знаю нічого такого, що було б потрібним мені самому» [545, с. 398]. Варто зазначити, що це були спостереження, зроблені Ф.Шлегелем не лише над своїм власним «я». Вони стосувалися цілого покоління його сучасників-європейців. «Кругом меня так пусто» [528, с. 132], – писав український романтик А.Метлинський у одному з листів до І.Срезневського.

Епоха романтизму створила умови для нового типу й стилю людської поведінки та нової форми спілкування між людьми. Як зазнає А.Ботнікова, романтична епоха стверджувала самодостатність і самоцінність людини, а водночас – її незрозумілість та самотність. Тож людина романтичної епохи відчувала гостру потребу у спілкуванні. При цьому на зміну старим формам спілкування приходять нові. Салонна культура XVIII ст. втрачає свої позиції, натомість виробляється культура дружніх гуртків [61, с. 28]. Такі дружні гуртки виникали насамперед при університетах у товариствах творчих людей, яких об'єднував не лише інтерес до нових (романтичних) віянь, але й теплі, дружні взаємини. Гуртки романтиків існували як у західноєвропейській (наприклад, ієнський та гейдельберзький гуртки, міланський гурток), так і в українській культурі (скажімо, харківський гурток романтиків, Руська трійця).

Гуртки збирали інтелектуалів, яких поєднував не лише інтерес до нових (романтичних) віянь у мистецтві, але й почуття палкої, високої дружби. У дружбі (у її романтичному розумінні) вбачався порятунок від самотності, а водночас вона відкривала безмежні можливості самопізнання та саморозкриття, яке культивували романтики. Окрім іншого, ці гуртки, як і культ дружби, який виникає в епоху романтизму, стали потужним

поштовхом до розгортання дружнього листування, яке було знаковим для епістолярної традиції романтиків і стало міжнаціональним явищем.

Аналізуючи діяльність харківського гуртка романтиків, А.Шамрай зазначав, що ядро цього гуртка складали імена маловідомі в українському письменстві – І.Розковшенко, брати Ф. та О.Євєцькі та О.Шпигоцький. Це були, за висловом науковця, «ідилічні збіговиська друзів» [527, с. 24]. Характеризуючи їх, І.Срезневський так писав у листі до І.Розковшенка: «Ты, может быть, вспомнишь наши заседания in 4: Theodore, Josehf, Jean, – Ismail и только. Незабвенное время! Theodore с канфетою в зубах, Josehf с Кантом на устах, Jean с трубкою во рту, Ismail с глупостью на языке. Прекрасный 4 or» [цит. за: 478, с. 6]. З 1830-х років поміж гуртківцями розпочинається інтенсивне листування. Аналізуючи епістолярну спадщину представників першого покоління харківських романтиків, А.Шамрай зазначав, що «сама форма листів цікава і свідчить про те, якої ваги романтики надавали листуванню. Це величезні «послания», датовані часто кількома датами, як, напр., «11 час. утра, 2 час. дня» [527, с. 25]. У листі від 6 грудня 1830 року І.Розковшенко так писав до І.Срезневського: «Тьфу! Пропасть! Только что успел сочинить тебе послание и переписать да перечитать первую часть «Кавказского пленника» – и уже вечер» [цит. за: 527, с. 25]. Перебуваючи на віддалі одне від одного, у своїх епістолярних розмовах друзі прагнули максимально повно представити найрізноманітніші грані свого духовного буття.

Прикладом дружнього листування харківських романтиків є листування А.Метлинського, який належав до другого покоління харківських романтиків, з І.Срезневським. Входження А.Метлинського до літературного гуртка, яким опікувався І.Срезневський, стала поштовхом до зародження поміж ними тієї високої дружби, яка спричинила в майбутньому дружнє листування між ними, значення якого А.Метлинський оцінював так: «Каждое из твоих писем для меня замечательная эпоха в однообразной жизни» [528, с. 139]. Як свідчать листи, А.Метлинський тяжко переживав розлуку з

І.Срезневським, який був для нього чи не єдиною духовно близькою людиною. «Зачем Ты не здесь?» – це запитання рефреном проходить крізь увесь масив листування А.Метлинського з І.Срезневським [528, с. 131]. «Зачем Вы не здесь или я не там?» – запитує А.Метлинський у листі до І.Срезневського від 20 жовтня 1839 року [528, с. 132]. У листі від 30 липня 1840 року А.Метлинський пише про своє сусідство з М.Костомаровим і окреслює свої взаємини з ним та А.Рославським як дружній гурток: «Ах, Измаил, Измаил, зачем ты не можешь оживлять нашего кружка?» [528, с. 137]. І вже невдовзі коментує свої зустрічі з М.Костомаровим: «Это не были светлые надеждами, полные деятельностью дни свидания с тобою» [528, с. 141]. Без перебільшення можна стверджувати, що листи від І.Срезневського були ледь чи не єдиною розрадою для А.Метлинського, який, за спогадами сучасників, був ідеалістом і песимістом водночас. «Ждал я письма от Вас из Харькова, из Полтавы, Курска, Тулы, из Белгорода двух. ... Теперь жду несколько строк из Петербурга», – писав він у вже згадуваному листі до І.Срезневського [528, с. 128]. Відсутність цих листів сприймалася ним як душевна катастрофа, як втрата духовного зв'язку. «Разделенные пространством, будем дружно соединены духом» [528, с. 133], – закликав він адресата. Адже саме І.Срезневський, як зізнавався А.Метлинський, був тією єдиною людиною, яка спроможна була порятувати його від настроїв відчаю і безнадії, що роз'їдали його душу: «Когда я терял упование на жизнь, Вы освещали и мою темную судьбу уверенностию в жизни и в добре» [528, с. 128].

У цьому ж таки контексті знаковими є листи Є.Гребінки до М.Новіцького. Зокрема, в листі від 12 лютого 1833 року адресант зазначав: «Я знаю, отчего грусть сдружилась со мною, и мне приятнее слезы людей, нежели хохот...». Пояснюючи свою тугу, Є.Гребінка цитував одного з французьких письменників, який стверджував, що людина, яка не має друга, живе лише наполовину. «Мне было грустно, – продовжував Є.Гребінка, – я начал писать к тебе, и куда девались черные мысли. Мне легко и весело, и я

готов любить всею душою тех людей, коих минут за десять хотел ненавидеть. Которые (вообрази себе дерзость) вздумали было отравить мою душу ядом светского равнодушия. Самые святые чувства: дружбу и любовь весили на веса, как пряные коренья. Я слушал, и улыбаясь, припоминал стихи Озерова:

И вы, жестокие, мне предлагать могли
и проч... Благодарю провидение! Я имею существо, с коим разделяю
пополам и радость, и горе» [134, с. 562].

Культ листа й дружнього листування зароджується ще у преромантичний період. Зокрема, про нього згадує Й.-В.Гете у своїх мемуарах, опублікованих під назвою «Поезія і правда». Характеризуючи атмосферу 70-х років XVIII століття, він констатував, що у той час серед людей «поширився такий надмір відвертості, що вважалося майже неможливим говорити з кимось віч-на-віч або обмінюватися приватними кореспонденціями, не усвідомлюючи, що слова, сказані тобою або тобі, призначені також для багатьох інших. Кожен шпигував за своїм серцем і за серцем друга» [97, с. 470]. Як писав автор, в умовах абсолютної байдужості влади до такого виду листування, з огляду на швидкість і безвідмовність Таксісової пошти, недоторканність сургучевої печатки та низьку оплату поштових послуг цей вид «морально-літературного спілкування» згодом отримав широке поширення. Листи, особливо якщо вони належали відомим талановитим людям, дбайливо зберігалися, а фрагменти з них зачитувалися під час дружніх зустрічей [97, с. 471].

Така традиція остаточно утверджується у добу романтизму. За словами А.Єлістратової, навіть не призначені для друку листи романтиків впливали на літературне життя епохи. Вони ставали надбанням літературного гуртка, до якого належали їх автори [165, с. 310]. Так, А.Метлинський разом з М.Костомаровим нерідко навідувалися до О.І.Срезневської, матері І.Срезневського, для того, щоб разом перечитувати листи, які вона отримувала від сина. «Вчера с Н.И.Костомаровым и с Еленой Ивановной и с

Вами бродили мы по Чехии и Моравии: из 4 писем прочитано самое 1 и самое последнее» [528, с. 137], – так коментував ці спільні читання А.Метлинський у листі до І.Срезневського від 25 червня 1840 року. Практикували романтики не тільки спільні читання, але й спільні листи-відповіді: «Н.И. (Костомаров – О.С.) припишет сегодня и пошлет» [528, с. 137]. Натомість М.Гоголь (з огляду на притаманну для нього потаємність) нерідко застерігав своїх адресатів, щоб ті не розголошували зміст його листів. Скажімо, в одному з листів до О.Смірнові він просив: «Пишу для вас и не показывайте никому моих писем» [114, с. 83]. Аналогічне прохання містилося в листі М.Гоголя до матері: «... Я вас прошу, маминька, не давать моих писем для прочета. Это ни к чему не поведет полезному. Многие для посторонних совершенно в них недоступно и будет причиной одних недоразумений и неправильных заключений. На вопросы о том, что я пишу вам, отвечайте всегда, что пишу я весьма мало, очень редко, еще реже говорю о себе и вообще ленив на письма» [113, с. 354-355]. Водночас саме М.Гоголю належить цілком протилежна ідея – ідея оприлюднити в «Вибраних місцях із листування з друзями» кореспонденції до найближчого оточення.

Романтизм естетизує й абсолютизує епістолу, утверджує своєрідну моду на колекціонування листів. Власником унікальної колекції листів був, зокрема, М.Максимович. Як свідчив його перший біограф С.Пономарьов, це були «почти исключительно письма к нему от множества лиц, с которыми сводила его судьба». При цьому учений-романтик, усвідомлюючи цінність епістолярних матеріалів, нерідко ділився ними із зацікавленими сучасниками. «...Он посылал в Петербург письма Дельвига, Сомова, Квитки, Гоголя, в Москву – Кириевского, Языкова, Иннокентия и других. Все ли письма возвращались к нему обратно – Бог его знает. По крайней мере, в бумагах, лежащих перед нами, мы не находим ни одной строчки преосв. Иннокентия, Языкова, Шевченка... Кроме того, сам Максимович некоторые отдельные письма наших знаменитостей раздал разным лицам, собиравшим у

себя автографы – Христос их знает с какой целью» [395, с.1]. Маючи колекцію листів Інокентія (Борисова), М.Максимович прагнув популяризувати ці листи. Він не лише пересилав ці листи М.Погодіну, але й оприлюднював їх сторінках своїх «Писем о Кieve». Відтак ці листи ставали надбанням цілої читацької аудиторії, на яку «Письма о Кieve» були розраховані. Як свідчить лист М.Максимовича до Г.Данилевського від 20 лютого 1856 року романтик мав у своїй колекції лист Г.Сковороди [301, с. 112]. У листі до Г.Данилевського від 20 квітня 1854 року містилася пропозиція М.Максимовича надати адресатові, який працював над біографією Г.Квітки-Основ'яненка, листи цього автора, які були в колекції адресанта [301, с. 111].

Культ листа, актуалізація епістолярної традиції були спричинені насамперед утвердженням романтичного світосприйняття та світобачення, романтичного типу мислення у літературі. Йдеться про формування індивідуалістичної свідомості Нового часу, про зміну уявлень про місце людини у світі.

Романтичний антропоцентризм суттєво впливає на ту ієрархію жанрів, яку розробляють романтики, і виводить на вершину ті жанри, які абсолютизували людину, її духовне життя. Розвиваються сповідальний та епістолярний роман, роман виховання, роман про художника, провідною ознакою яких стає явна чи прихована автобіографічність. Не останнє місце посідають мемуари, різноманітні записки. Поступово на перший план виходять ліричні та ліро-епічні жанри, у яких виражальне начало домінувало над зображальним.

За твердженням Н.Копистянської, вибір жанру завжди визначається предметом зображення й авторським ставленням до нього [218, с. 23]. Актуалізація епістолярного жанру зумовлювалася увагою романтиків до духовного буття, а також спробою утвердити нові форми письма. Як зазначає М.Наєнко, «у романтиків уперше в історії літератури виявилось захоплення природою, людиною та суспільною історією лише в їх чуттєвому вираженні,

в поетизації серця й душі, вершина якої (поетизації) полягала у наближенні до екстатичних станів людини й людства. Користування при цьому наявними формами письма було неможливим у принципі» [345, с. 79].

Романтики вперше в історії літератури ставлять за мету відтворення буття людського духу, прагнуть до розкриття внутрішньої нескінченності особистості, вдаються до художнього дослідження найтонших порухів людської душі. Світ людських переживань, настроїв і почуттів стає для них основним предметом художнього зображення. І якщо спершу, вибудовуючи власне романтичну ієрархію жанрів, романтики надають перевагу жанру роману, то вже згодом, за спостереженнями Д.Наливайка, «виявилось, що таке всеосяжне синтезуюче вираження не дається романтизмові і він все більше уподібнювався до ліричного вираження й ліричних жанрів» [353, с. 26]. Як зазначає О.Ніколенко, «людський дух знайшов у ліриці художню сферу для свого життя, злетів і поривань» [364, с. 6].

Романтична ієрархія жанрів передбачала не лише домінування лірики, але і її вплив на інші роди й жанри та їхню ліризацію. За спостереженнями А.Ботнікової, у добу романтизму відбувається злам і перебудова всіх жанрових форм [61, с. 38]. Як наслідок – «ліризується поема, яка до того зберігала епічну природу, з'являється жанр ліричної поеми, яка набуває значного поширення. Ліризуються також прозові жанри – оповідання, повість, роман, такої ж дії зазнає драма. Виникають синтетичні жанри, у яких ліричний елемент відіграє важливу, а то й провідну роль» [353, с. 26].

Саме з процесом ліризації прозових жанрів пов'язана актуалізація епістолярної форми, зокрема епістолярного роману. Уплетені у художню тканину епічного твору, епістоли ліризували його. Як зазначає А.Єлістратова [165, с. 312], у одному зі своїх листів до А.-В.Шлегеля Новаліс констатував, що епістолярний ритм відповідає ліричному началу в поезії настільки, наскільки діалогічний ритм відповідає началу драматичному. Перефразовуючи думку Н.Копистянської, варто зазначити, що лист – це був жанр не «чужий» [218, с. 9], а максимально відповідний романтичній

настанові на відтворення духовного буття особистості. Саме тому лист досить часто перебував у полі зору романтиків у момент їхніх жанрових пошуків.

Теоретик українського романтизму О.Сомов у праці «О романтической поэзии» (1823) цінував романтиків насамперед за те, що вони наважилися скинути з себе «иго условий неотступных». Серед перших сміливців він називав, зокрема, Ф.-Р. де Шатобріана, проза якого «есть часто поэзия без стихотворной меры и рифм» [474, с. 15]. У цьому контексті варто зазначити, що однією з характерних ознак прозової спадщини Ф.-Р. де Шатобріана є епістолярність.

Подібні тенденції простежуються і в прозі українських романтиків, зокрема в повістях Т.Шевченка. Дослідник української епістолярної традиції В.Кузьменко зазначає: «Епістолярній формі притаманна ліричність, завдяки якій автор, за Аристотелем, може залишатися самим собою. Чи не тому Шевченко, лірик за вдачею, і в прозових творах так часто залучає епістолярну форму як композиційний засіб, – адже в его-інтонації епістолярних діалогів між персонажами найбезпосередніше виявляє себе ліричне его самого автора» [242, с. 20].

Отже, актуалізація та естетизація жанру листа в добу романтизму спричинювалася цілим комплексом системоутворювальних елементів і домінант, що були зумовлені тогочасною історичною та літературною добою. Розвиток жанру листа, його культивування та естетизацію, здійснювану романтиками, варто розглядати у двосторонньому зв'язку з розвитком романтизму як літературного напрямку. Культивування жанру листа, його входження у жанрову систему романтизму було зумовлене як внутрішньолітературним процесом послідовності/заперечення попередньої традиції, так і суспільно-історичними факторами. Сплеск антропологізму, який припадає на період романтизму, був зумовлений насамперед революційним кантівським антропологічним критицизмом. Культ листа, актуалізація епістолярної традиції були спричинені насамперед

утвердженням романтичного світосприйняття та світобачення, романтичного типу мислення у літературі. Йдеться про формування індивідуалістичної свідомості Нового часу, про зміну уявлень про місце людини у світі. Актуалізація епістолярного жанру зумовлювалася увагою романтиків до духовного буття, а також спробою утвердити нові форми письма.

1.3.2. «Лист» як жанр на тлі романтичної теорії поліжанровості

У сучасній літературознавчій науці представлено цілий спектр критеріїв розрізнення та ідентифікації жанрів. При цьому, як стверджує Р.Сендика, фундаментальними критеріями в диференціації жанрів можуть бути спосіб реалізації, композиція твору, тип героя, дії, тематика, розмір, емоційне забарвлення [459, с. 474]. Зважаючи на вказані критерії, сучасні фахівці в галузі генології тлумачать категорію жанру по-різному. Так, на думку Б.Іванюка, жанр – це «вид змістовної форми, яка зумовлює цілісність літературного твору, що визначається єдністю теми, композиції та мовленнєвого стилю» [268, с. 197]. У тлумаченні Ю.Коваліва жанр – це «тематичний, технічно усталений тип художньої творчості, специфічний для кожного різновиду мистецтва, який визначається своєрідністю зображення» [274, с. 364]. В.Марко стверджує: «Жанр – форма синтетична. У ній акумулюється дія багатьох чинників і завершується пошук моделі світу, найбільш адекватної задумові письменника» [314, с. 42]. При цьому, як зауважує А.Черниш, спільним у тлумаченні категорії «жанр» «постає питання про спосіб організації та впорядкування текстових моделей, за якими можлива жанрова ідентифікація й співвіднесеність різних жанрових конструкцій із певним типом, зразком. Стає очевидним, що сучасна жанрологія не зводиться до літературного канону, закону, правила: літературознавчий дискурс пропонує сприймати текст як сферу, площину, де втілюються авторська інтенція на тематичному й образному рівнях, як спосіб

упорядкування елементів композиційного строю, як поле пересікання стилєвих і поетикальних векторів тощо» [516, с. 143].

При цьому науковці, які працювали й працюють у царині дослідження теорії жанру, утверджують думку про «мінливість» (Ю.Ковалів) жанру, його «гнучкість» (М.Павлишин) та «еластичність» (С.Скварчинська). На аналогічних тенденціях у свій час наголошував М.Бахтін, який вказував на «сталість» та «змінність» як на основні характеристики жанрової природи: «Жанр завжди той і не той, завжди старий і новий одночасно. Жанр відроджується й оновлюється з кожним новим етапом розвитку літератури і в кожному індивідуальному творі даного жанру» [24, с. 122]. «Сталість» та «рухливість» основними характеристиками жанрової природи проголошує і сучасна дослідниця Т.Бовсунівська: «Крім стійкості та нормативності категорія жанру має й супротивну особливість: вона історично рухлива, як і вся шкала художніх цінностей. Межі, що відокремлюють літературу від нелітератури, як і межі розрізнення жанрів, мінливі, причому епохи відносної стійкості поетичних систем чергуються з епохами деканонізації та формотворчості» [47, с. 8].

Епоха романтизму з її культом абсолютної свободи творчості й була, власне, епохою деканонізації та формотворчості. Виступаючи проти класицистичної чистоти жанру, романтики проголошують себе прихильниками деканонізації і синтезу жанрів, генологічної мішанини та взаємопроникнення жанрів. Подібні тенденції простежуються, зокрема, на рівні теоретичних рефлексій Ф.Шлегеля, який, поряд із А.-В.Шлегелем, здійснив суттєвий внесок у розробку теорії жанрів і став, за визначенням Б.Шалагінова, першим системним теоретиком літератури [524, с.10]. Йшлося про створення романтичної теорії жанрів, яка суттєво відрізнялася від нормативної, що була започаткована Аристотелем, шліфувалася упродовж століть, панувала в науці до кінця XVIII століття й ґрунтувалася на правилах та нормах.

Як зазначає Т.Бовсунівська, «у добу романтизму теорія роду-виду-жанру не занепала..., а розвивалась із оглядом на сакральну природу мистецтва та оновлену романтичну естетику» [47, с.23]. За спостереженнями Ж.-М.Шеффера, з появою романтизму все змінюється: постало завдання не представляти зразки для наслідування й не проголошувати правила, а пояснювати генезис та еволюцію літератури [540, с.34]. Цю теорію Ж.-М.Шеффер визначає як есенціалістську (від лат. «ratio essendi» – причина буття). Як зауважує Б.Шалагінов, Ф.Шлегель створює свою історію літератури, «у якій він дорожить саме фактом строкатості, примхливими і не завжди вловимими переходами від одного жанру до іншого, то комізму, то трагізму, то народної творчості, то авторського первня, що залежить від «світового іроніка» – духу вічних змін та оновлення» [524, с.45].

Питання синтезу жанрів, жанрової дифузії у романтичному тексті в обґрунтуваннях романтиків постає насамперед тоді, коли йдеться про такий жанр, як роман, якому романтики віддавали першість в жанровій ієрархії. За спостереженнями А.Ботнікової, романтизм видозмінив систему існуючих жанрів. Романтики, як зазначає дослідниця, змогли передбачити тенденції літературного розвитку. Зокрема, вони стверджували, що майбутнє – за романом, який раніше належав до так званих «низьких» літературних жанрів. Та й самі романтики створили низку блискучих зразків у цьому жанрі [61, с.36].

Провідним жанром романтичної епохи проголосив роман і Ф.Шлегель [434, с. 106]. Саме роман, на його думку, щонайбільше відповідав романтичному принципу універсальності, адже спроможний був охопити найрізноманітніші грані буття і найголовніше – грань духовну. За словами А.Ботнікової, автори німецьких романтичних романів не прагнули віднайти й художньо втілити цікаву фабулу. Їх цікавила зовсім інша реальність – реальність духу [61, с.42].

У відповідності до романтичної теорії, згідно з якою особистість митця-генія абсолютизувалася, а його воля і фантазія проголошувалися

основним законом мистецтва, Ф.Шлегель тлумачив роман як компендій, енциклопедію духовного буття геніальної особистості [544, с. 284]. Взірцевим твором Ф.Шлегель вважав роман Й.-В.Гете «Роки навчання Вільгельма Мейстера», вихід у світ якого знаменував появу нового жанру – жанру роману виховання.

Проте романтики не стільки орієнтувалися на взірцеві зразки, скільки експериментували. Генезу романтичного експериментування з жанрами варто виводити з відкриття та застосування на практиці принципу романтичної іронії, який ґрунтувався на суб'єктивно-ідеалістичній філософії Й.-Г.Фіхте. Як зауважує А.Ботнікова, принцип романтичної іронії усвідомлювався романтиками як нова форма художності. У розумінні теоретиків романтизму, поняття «романтична іронія» визначало і ставлення творця до творчості, і використання ним нових художніх форм, тобто одночасно і теорію, і практику творчого процесу [61, с.40].

Ф.Шлегель проголошує іронію найвільнішою з усіх вольностей [544, с. 287]. Таким чином, принцип романтичної іронії, яким керувався митець-романтик, робив його цілком вільним у процесі художнього творення, зокрема й на рівні жанрового оформлення матеріалу. Жанрові вольності й експерименти романтиків ґрунтувалися насамперед на запереченні класицистичної вимоги «чистоти жанру» та на усвідомленні його мінливості та еластичності, що призвело до появи романтичних жанрових сумішей. Романтики, відкинувши всі правила і жанрові норми, культивували, зокрема, дифузію та змішування жанрів. Прикладом змішування жанрів та строкатості стилю для Ф.Шлегеля були комедії Арістофана: «Комічна дотепність – суміш епічного і ямбічного. Арістофан – Гомер і Архілох водночас» [544, с. 299]. Таке ж змішування всіх художніх жанрів він простежує у поетів-еклектиків пізньої античності [544, с. 302]. Як зазначає Б.Шалагінов, «Шлегелева теорія поліжанровості (власне «змішування жанрів») також є вираженням іронії, бо демонструє не так можливості матеріалу, як владу автора над ним» [524, с. 15].

Ф.Шлегелю як теоретику романтизму не могла не імпонувати й позиція Г.-Е.Лессінга, який виступив проти нормативності в художній поетиці. У статті «Про Лессінга» він цитує рядки з «Гамбурзької драматургії», у яких Г.-Е.Лессінг теоретично узаконює жанрові суміші: «У підручниках, – говорить Лессінг, – розмежовуйте жанри, наскільки це можливо; але якщо геній заради високої мети поєднує їх декілька в одному й тому ж творі, то забудьте про підручник і звертайте увагу на те, чи досягнув поет цієї високої мети» [544, с. 273].

Прикладом змішування жанрів для романтиків могла бути Біблія, яка об'єднувала твори таких жанрів, як агада, апологія, аретологія, байка, біографія, автобіографія, благословення, прокляття, галаха, генеалогія, героїчний епос, сказання, гімн, діяння, доксологія, євангеліє, завіт, загадка, закон, літопис, логія, макаризм, мідраш, міф, пісня, послання, прислів'я, притча, пророцтво, молитва, сповідь, життє, діалог і, звичайно ж, лист. Підтвердження того, що Біблія цікавила романтиків як із погляду змісту, так і з погляду форми, знаходимо також у фрагментах Новаліса. Наприклад, аналізуючи жанрове наповнення Біблії, Новаліс писав, що проповідь – це лише уламок Біблії [366, с. 245], яка постає в цілому як моноліт.

Орієнтуючись на принцип змішування жанрів, Новаліс порушує питання, довкола якого розгорталися дискусії романтиків взагалі: «Романтизм. Чи не повинен роман містити в собі всі стильові жанри, об'єднані спільним духом в одну різноманітну послідовність?» [366, с. 210]. На думку сучасних дослідників (Т.Бовсунівська [47, с. 378], А.Ботнікова [61, с. 42], Б.Шалагінов [524, с. 16]), романтична концепція роману щонайбільше співзвучна з тією концепцією роману, яку згодом розвиватиме М.Бахтін. І романтики, і М.Бахтін демонстрували погляд на роман як на утворення, що безперервно розвивається, як на творіння, жанровий кістяк якого ще не сформувався.

Вибудовуючи концепцію роману, Ф.Шлегель у «Листі про роман» фактично дає відповідь на запитання Новаліса про те, яким має бути роман,

стверджуючи, що роман – це не що інше, як поєднання розповіді, пісні та інших форм [544, с. 404]. Думки про можливість і суть змішування жанрів у романі містив також один із листів Ф.Шлегеля до К.Шлегель: «Якби Вам колись довелося писати роман, то, швидше за все, план цього роману мав би скласти хтось інший, і саме він мав би написати для цього роману все, окрім листів, у випадку, якщо ціле не складатиметься винятково з листів. Ви можете, звичайно, висловлювати фрагменти й писати у формі листів, але Ви завжди перебуваєте лише в тому, що є цілком індивідуальним, а отже, не придатне для нашої мети. Ваша філософія і Ваша фрагментарність їдуть кожна своїм шляхом. Отже, будьте обережні, обираючи форму, і пам'ятайте, що листи й рецензії – це ті форми, якими Ви цілком володієте» [545, с. 408-409].

Тож лист, на думку Ф.Шлегеля, – це те, що є максимально «індивідуальним», тобто лист є квінтесенцією людської індивідуальності. Подібні думки романтик висловлював також у кореспонденціях до А.-В.Шлегеля, у яких описував своє знайомство з Новалісом. Спілкування та листування з Новалісом Ф.Шлегель надзвичайно промовисто розцінював як «перебування в ньому», у «святилищі його душі» [545, с. 394].

У одній із епістол, адресованій Новалісу, Ф.Шлегель писав, що феноменальність листа полягає в тому, що він виходить із глибини душі [545, с. 409]. А феноменальність роману полягає в тому, що він пишеться і читається винятково з інтересу до психології [544, с. 297]. Провідною ознакою романтичного (сучасного) роману Ф.Шлегель проголошує суб'єктивність. Виробляючи критерії до художнього твору, Ф.Шлегель писав: «Наскільки твір містить у собі духовне життя, настільки він і цінний» [545, с. 396]. Тож сучасний роман, на думку теоретика, будучи (на рівні змісту) відбитком духовного буття особистості, її духовної біографії й вибудовуючись (на рівні форми) як жанрова суміш, як необхідну складову цієї жанрової суміші повинен містити у собі й такий жанр, як лист, або

цілком складатися з листів. Відтак лист досить часто «проникає» у романтичний текст.

Типово романтичне розуміння листа й листування зафіксоване у повісті Т.Шевченка «Художник», у якій використано епістолярну форму. Головний герой, образ якого має автобіографічний і автопсихологічний характер, зазначає: «...Буду писать вам, как сердце продиктует. И моя простосердечная откровенность пускай пока заменит искусство» [536, с. 181]. Епістола естетизувалася й абсолютизувалася як теоретиками, так і практиками романтизму. Адже у світлі романтичних теорій епістолярна форма була максимально відповідною для романтизму з його культом людської індивідуальності, з його увагою до внутрішнього світу особистості, з його настановою на сповідальність, на пізнання індивідуального досвіду.

Епістолярна форма була надзвичайно прийнятною для таких створених романтиками різновидів романного жанру, як роман про художника, що відтворював духовну біографію митця і був характерний для літератури німецького романтизму (Л.Тік, В.Вакенродер), та сповідального роману, поширеного насамперед у французькому романтизмі (Ф.-Р. де Шатобріан, Б.Констан, Ж. де Сталь, Жорж Санд, А. де Мюссе). Адже включення у структуру роману листів суттєво розширювало можливості ліричного самовираження особистості, було чинником суб'єктивізації письма. Саме лист, як зазначає Л.Пріхожая, дозволяв автору-романтику передати «мелодію душі» персонажа [401, с. 17], тому й був бажаним матеріалом, коли мовилося про komponування роману.

Низку теоретичних питань, зокрема питання про специфіку таких жанрів, як роман, лист та роман у листах, Ф.Шлегель порушує у листах до Новаліса. Пропагуючи власну ідею спільного філософствування (Symphilosophie), він пропонує спільне філософствування за посередництвом ведення епістолярного діалогу, який має бути опублікованим: «Хочу оголосити тобі, що я маю намір листуватися з тобою на тему сутності твоєї філософії...». На закиди Новаліса, який прагнув викласти свої філософські

ідеї в романі, Ф.Шлегель відповідає: «Невже подібна кореспонденція не була б романом?» Методологія його написання виглядала, на думку Ф.Шлегеля, таким чином: «Отже, я перепитую і прошу відповісти мені з найближчою поштою: чи можу я надіслати тобі лист щодо твоїх філософських занять в цілому, який згодом буде опублікований, і чи можу я сподіватися на відповідь? Я братиму за основу твої записи й використаю чимало з них». Мотивуючи Новаліса, Ф.Шлегель переконує його в тих перевагах, які дає епістолярна форма: «Форма абсолютно вільна й ти завжди зможеш промовчати про те чи про інше». Водночас, зважаючи на те, що це мало бути спільне філософствування саме у *листах* (мовилося про жанр, у якому домінує суб'єктивне начало), Ф.Шлегель високо ставив ту обставину, що це було б філософствування «з глибини душі». Культивує романтичне єднання душ, Ф.Шлегель щиро сподівався на те, що його листи «матимуть руки й ноги» [545, с. 409]. У такий спосіб він прагнув досягти з Новалісом «єдності духу», яка проголошувалася кінцевою метою *Symphilosophie* [545, с. 408]. Це був, за висловом О.Ванштейн, «проект відкритого філософського листування», який не вдалося втілити в життя [545, с. 408].

Ця ідея частково знайшла своє реальне втілення, коли в журналі «Атений» у 1798 році разом із фрагментами Ф.Шлегеля були опубліковані фрагменти, які належали перу Новаліса, А.-В.Шлегеля та Ф.Шлейєрмахера. Фрагменти публікувалися як спільне творіння єнських романтиків, без зазначення авторства.

Подібний епістолярний проект розробляв і теоретик українського романтизму М.Максимович, коли прагнув за допомогою відкритого листування, до якого намагався залучити провідних фахівців, які були носіями українського та московського поглядів на історичне буття [300, с. 191], встановити історичну істину. Науковець-романтик розглядав епістолярні діалоги як майданчик для ведення дискусії та зіткнення ідей. При цьому проект М.Максимовича мав свою національну специфіку і був

зумовлений національною історичною ситуацією, а тому сягав за межі літератури та науки.

Здійснюючи експерименти у царині літературних жанрів, створюючи нові жанри, змішуючи й апробуючи їх, романтики, дають своїм творам такі жанрові визначення, які б, відповідаючи концепції абсолютної свободи творчості та синтезу мистецтв, підкреслювали оригінальність, незвичайність і незвичність їхньої форми. Для експериментальних жанрових утворень романтики розробляють такі ж експериментальні дефініції. Серед тих жанрових визначень, які фігурують у романтиків знаходимо такі, як «фрагмент», «гротески», «арабески», «рапсодія». Усі вони вказували на властиво романтичну форму того чи іншого твору, яка, за твердженням Б.Шалагінова, передбачала не гармонізацію, а змішання: «Романтичні форма, композиція, сюжет мають принципово гротескний характер» [524, с.34].

Коли романтики говорять про фрагмент, то мають на увазі не незавершений твір, а особливу літературну форму, яка, за спостереженнями А.Ботнікової, характеризується незавершеністю, відкритістю, можливістю бути продовженою [61, с.45]. Водночас, за словами В.Грешних, фрагмент у романтизмі – це ще й форма мислення. Модель цієї форми існує в будь-якій національній ноосфері. Переломлюючись через свідомість автора, вона індивідуалізується, стає суб'єктивною формою мислення, матеріалізуючи в тексті ідею незавершеності та діалогічності думки [135, с.42].

Романтичній настанові на фрагментарність цілком відповідала й поетика такого жанру, як лист. Як зазначає О.Вайнштейн, фрагментарність маргінальних жанрів природна і зрозуміла. До того ж, завдяки своїй фрагментарності, ці жанри задовольняли романтичну вимогу щодо «безсистемної системності» [70, с. 46]. Підкреслюючи фрагментарну природу маргінальних жанрів, Ф.Шлегель констатував, що діалог – це ланцюг або вінок фрагментів, листування – це діалог більшого масштабу,

тобто це також ланцюг або вінок фрагментів, а мемуари – це система фрагментів [544, с. 293].

Таким чином, якщо лист – це фрагмент, то це і є та літературна форма, яка характеризується незавершеністю, відкритістю і може бути продовженою. Зорієнтований на відповідь, лист провокує до діалогу. Тож лист (як фрагмент), за романтичною концепцією, – це ідеальний «будівельний» матеріал для роману, який виникає у той момент, коли листи стають ланками одного ланцюга чи сплітаються автором в один-єдиний вінок. Якщо цей ланцюг однорідний (тобто складається винятково з епістол), то маємо справу з романом у листах, який нерідко практикували митці-романтики. Якщо ж ланцюг (чи вінок) не однорідний, а строкатий, змішаний, то йдеться, за термінологією романтиків, про рапсодію чи арабеску, які були цінними для романтиків насамперед своїми принципами вільної композиції та змішування різних жанрів.

Така рапсодична, вільна композиція має місце в романі Ф.Шлегеля «Люцинда» (1799). Будучи оригінальним художнім твором, цей роман залишається, на думку Я.Берковського, прикладним матеріалом до романтичної доктрини Шлегеля-теоретика. Тобто твір став доказом того, що втілення романтичної теорії в літературній практиці можливе [362, с. 423]. Роман «Люцинда» на рівні художньої практики демонструє принцип змішування жанрових нормативів, який теоретично обґрунтував Ф.Шлегель у своїх наукових працях. Твір навмисне незавершений, він витриманий у фрагментарній манері. Перед читачем викладено фрагмент душевної сповіді автора-оповідача, який відчуває душевний розкол і шукає зцілення в коханні. Цей фрагмент, у свою чергу, також складається з менших фрагментів, скомпонованих без будь-якої системи, – фантазій, видінь, сновидінь, діалогів і, звичайно ж, листів. Коментуючи задум і структуру роману «Люцинда», Ф.Шлегель наголошує, що він, керуючись принципом абсолютної свободи творчості, відмовляється від порядку в komponуванні матеріалу і використовує своє право на «змішування».

Якщо сучасні дослідники вбачають у «Люцинді» Ф.Шлегеля роман-концепт, тобто перший у європейській літературі досвід свідомого конструювання «платоново-меніппейного» жанру на основі концепту «романтизації» (Б.Шалагінов [524, с.233], то сучасники Ф.Шлегеля вважали цей аморальним (порнографічним) на рівні змісту і безформенним на рівні форми. Серед сучасників Ф.Шлегеля ця «нещасна книга» [87, с.486] знайшла лише двох публічних захисників. Першим був приват-доцент Єнського університету на прізвище Фермерен, що написав невелику статтю на захист «Люцинди», другим – Ф.Шлейєрмахер як автор роману «Листи про «Люцинду».

Міжжанровий синкретизм, а власне – епістолярність, у більшій чи меншій мірі характеризує чималий масив західноєвропейської романтичної прози. Йдеться про романи Л.Тіка «Історія пана Вільяма Ловеля», «Мандрі Франца Штернбальда», оповідання «Роман у листах», книгу В.Вакенродера «Сердечні виповідання схимника-любителя мистецтв», романи Ф.Гельдерліна «Гіперіон», К.Брентано «Годві», мадам де Сталь «Дельфіна», У.Фосколо «Останні листи Джакомо Ортіса». Йдеться про «Крейслеріану», «Листи з гір» та «Лист монаха» Е.-Т.-А. Гофмана, про романи Жорж Санд, а надто – про романи А. де Мюссе.

Українська література натомість небагата на романи, які могли б бути прикладом подібних романтичних жанрових сумішей, складовою яких був лист. Проте, як зазначає Н.Бернадська, наше письменство таки засвоювало досвід європейського роману. Зокрема, це відбувалося і як наслідування поетики західноєвропейського морально-описового роману та роману виховання. Як результат з'являється російськомовний роман Є.Гребінки «Доктор», який, за словами Н.Бернадської, постає як складний жанровий сплав, що поєднав традиції роману виховання, роману морально-описового й оригінальні елементи твору психологічного [32, с. 52]. Варто зазначити, що в контексті поетики романтизму цей роман є яскравим прикладом романтичного змішування жанрів. Так, розповідь про героя спершу ведеться

від імені автора. Коли автор «стомлюється» розповідати про Івана Тарасовича, він починає цитувати його щоденникові записи. Характерно, що Є.Гребінка постійно змішує поезію і прозу, що цілком відповідало романтичним принципам письма. Більшість епіграфів у творі – це поетичні рядки з творів О.Пушкіна. Автор цитує поему О.Пушкіна «Граф Нулін», роман «Євгеній Онегін», поезію «Аделі». Епіграфи також представляють собою фрагменти поезій Ш.Нодьє, В.Бенедиктова, В.Державіна, М.Карамзіна, прози М.Гоголя, М.Грибоєдова. Трапляються також українські та російські прислів'я та приказки, фрагменти білоруських народних пісень. Не лише в епіграфах, але і в самому тексті повісті знаходимо пісенні вставки. Змішуючи найрізноманітніші жанри, Є.Гребінка вдається також до цитування листів чи їхніх фрагментів. Це лист Юлії Іванівни до Фоні, що має суто інформативний характер, та фрагмент листа Івана Павловича до батька Івана Тарасовича.

За принципом змішування жанрів побудовано також автобіографічну повість Є.Гребінки «Записки студента». У листі до М.Новицького Є.Гребінка, визнаючи наявність автобіографічних моментів у творі, однак зазначав, що він «не представлял ни себя, ни кого другого, а развивал идею, каким образом молодой человек, с палкими чувствами вступая в свет, малу-помалу разочаровывается и, будучи неспособен приноровиться к свету, часто падает под его ударами» [134, с. 608]. Розповідь ведеться у максимально сповідальній манері, оскільки твір витримано у формі щоденника головного героя. Очевидно, Є.Гребінка справді не бажав, щоб читач цілковито ототожнив його з головним героєм повісті. Тому на початку твору він вдається до своєрідної містифікації – розповідає історію про те, як він придбав за копійки щоденник померлого молодого чиновника: «Это был повседневный журнал; между листами его лежали письма; каждое пришито к тому дню записок, в который было получено; все это вместе составило род простой повести, и я решился его напечатать, не изменяя ни одного слова» [132, с. 112]. У повісті щоденникові записи перериваються листами, які

отримує Яків Петрович від рідних та знайомих, а також поетичними вставками.

Такою ж жанровою сумішшю є і російськомовна повість Є.Гребінки «Водевиль в частной жизни», де авторська розповідь поєднується з цитуванням щоденника головної героїні (Марії Львівни), листів та записок. Жанрову суміш представляє собою і повість Є.Гребінки «Сеня», де поєднано авторську розповідь, поетичні епіграфи, листи та діалоги, підслухані під час мандрівки чотирма вітальнями за допомогою шапки-невидимки. У тій чи іншій мірі епістолярність притаманна його ж таки повістям «Кулик», «Пиита», «Иван Иванович», «Лесничий», а також оповіданням «Маскарадный случай», «Игрок», «Злой человек», де цитуються листи героїв.

Романтичну жанрову суміш у тій чи іншій мірі нагадує кожна з повістей Т.Шевченка, складовою якої стає епістола. За словами В.Кузьменка, «експресивність мови й стилю, настанова на інтимність, орієнтація на конкретного адресата, довірча інтонація, внутрішній драматизм та психологізм – ці виражальні можливості епістолярного жанру вочевидь привертали увагу Шевченка» [242, с. 15]. Так, у повісті «Близнецы» Т.Шевченко вдавався до цитування листів Зосима і Саватія до названих батьків. Ці листи фіксували духовну динаміку героїв, відтворювали найменші зміни на рівні їхнього світосприйняття. І якщо спершу це були лише поодинокі вітальні листи з приводу певних свят, то згодом це були листи, які батьки отримували щомісяця. З часом листи почали надходити ще частіше. І це вже були «не наивные детские письма, а письма такие, в которых начал определяться характер пишущих» [536, с. 59]. Контрастні за змістом і тональністю, ці листи особливо чітко окреслювали ті різючі контрасти, які існували на рівні характерів головних героїв.

Лист є складовою повісті Т.Шевченка «Художник». Як і в повісті «Близнецы», листи головного героя, молодого й талановитого художника, що мав надзвичайно витончену психічну структуру, складали його духовну

діаграму. Лише перші його листи були «однообразны и похожи на подробный и монотонный дневник школьника» [536, с. 149]. Усі ж наступні листи фіксують найтонші порухи душі художника. Тому розповідач досить часто самоусувається і робить спробу «досказать его историю собственными его письмами». При цьому автора цікавлять події не лише зовнішнього, але й внутрішнього життя художника. Коментуючи принципи добору кореспонденцій героя, автор зазначав: «Помещу только те, которые непосредственно касаются его занятий и развития на поприще искусства и развития его внутренней высоконравственной жизни» [536, с. 150]. Коли ж листовний діалог поміж розповідачем і художником обривається, автор вводить у текст повісті листи від Михайлова, що містять опосередковані психологічні характеристики художника, який зазнає душевних страждань. Окрім листів героїв, Т.Шевченко вміщує в повісті також записки (текст записки В.Жуковського, згадування про записку секретаря Товариства заохочування художників В.Григоровича).

Епістолярна складова присутня також у повісті Т.Шевченка «Музыкант», де автор цитує розлогі листи Тараса Федоровича, які фіксують його внутрішню динаміку. Повість прикметна тим, що в ній автор звертається до питання психології епістолярної творчості. Листування тлумачиться не просто як розмова відсутніх, а як їхнє духовне співіснування. Лист при цьому одухотворюється, перетворюється на своєрідний духовний максимум для адресанта: «Я это письмо так долго писал, что наконец привык к нему, и мне грустно стало, когда я его кончил. Я мысленно никогда не расставался с вами, но в это время я с вами просто жил и открывал вам все мои мысли и чувства, и теперь как подумаю о предстоящей мне жизни, – а в ней предвижу я много для себя грустного, и грустное это некому будет передавать, – то мне теперь уже тяжело» [535, с.223]. Т.Шевченко звертається і до питання рецепції епістоли, сили і масштабів її емоційного впливу, обігруючи при цьому типово романтичну, нетипову ситуацію з листом, який чекав на свого адресата впродовж п'ятнадцяти років:

«Случалось ли вам читать письмо, написанное вашим искренним другом и полученное вами пятнадцать лет спустя? Кто не читал подобного письма, тому напрасно бы я стал рассказывать и описывать впечатление, произведенное на меня письмом моего достойнейшего друга Тараса Федоровича. Впечатление невыразимое. Впечатление, которое только тот понимает, кому случалось читать подобное письмо. Главный эффект такого письма тот, что вы как будто только что проснулись и читаете строки, только вчера написанные, а пятнадцать лет вам покажутся каким-то неопределенным сновидением» [535, с.210].

Листи героїв цитуються також у повістях Т.Шевченка «Капитанша» (йдеться про лист вологодського поліцейстера до автора «рассказа самовидца») та «Прогулка с удовольствием и не без морали» (подаються листи Степана Осиповича Прехтеля до розповідача). При цьому погляди науковців на роль використання епістолярної форми у повістях Т.Шевченка розходяться. Так, на думку Л.Кодацької, часте введення епістоли до тексту повістей призводило до втрати сюжетної напруги у них, позбавляло розповідь стислості та чіткості [214, с. 319]. Натомість В.Кузьменко, аналізуючи прозу Т.Шевченка, стверджує, що введені до тексту повістей листи «давали письменникові змогу глибше розкрити психологічну мотивацію вчинків і діалектику переживань персонажів, створити яскраві індивідуальні характери. Водночас листування літературних героїв фокусувало в одне ціле окремі сюжетні лінії, врівноважувало емоційність авторської розповіді» [242, с.16].

Окремі ознаки романтичної жанрової суміші має також історичний роман П.Куліша «Чорна рада», який, окрім основної розповіді, містить цитати зі Святого Письма, з літописів українських авторів, уривки народних пісень. Ознакою твору стає також епістолярність. Згадується, зокрема, про лист Васюти Золотаренка у Москву, що був спрямований проти гетьманства Яким Сомка, а також про намір Сомка з допомогою листів переконати зінковського, миргородського і полтавського полковників не переходити на

бік Іванця Брюховецького. Автор вводить також в текст роману лист Якіма Сомка Васюті Золотаренку, у якому використано ефект емоційного тиску на адресата, який змушений обирати під чиєю рукою (свинопаса чи лицаря) йому бути. Саме цей лист показує Якіма Сомка не лише патріотом і державником, але й тонким психологом, який уміє вплинути на внутрішнє «я» адресата-реципієнта.

Епістолярність характеризує «Роман в двох письмах» О.Сомова, а також роман «Институтка» С.Закревської, її ж «Письма воспитанниц».

Водночас варто зазначити, що процеси деканонізації та синтезу жанрів мали стосунок і безпосередньо до листа, що призвело до появи в добу романтизму низки різновидів та модифікацій цього жанру. Зокрема, продуктом жанрових сумішей та жанрової дифузії стали епістолярна публіцистика (лист + публіцистика), лист-тревелог (лист + тревелог), лист-наукова стаття (лист + стаття), лист-проповідь (лист + проповідь), лист-сповідь (лист + сповідь).

Отже, жанрові вольності й експерименти романтиків ґрунтувалися насамперед на запереченні класицистичної вимоги «чистоти жанру». Романтики, відкинувши всі правила і жанрові норми, культивували, зокрема, жанрову дифузію та змішування жанрів. У світлі романтичних теорій епістолярна форма була максимально відповідною для романтизму з його культом людської індивідуальності, з його увагою до внутрішнього світу особистості, з його настановою на сповідальність, на пізнання індивідуального досвіду. Тому лист в добу романтизму досить часто «проникає» в романтичний текст, що робить епістолярність однією з провідних ознак тогочасного роману і повісті. Водночас процеси деканонізації та синтезу жанрів мали стосунок і безпосередньо до листа, що призвело до появи в добу романтизму низки різновидів та модифікацій цього жанру. Зокрема, продуктом жанрових сумішей та жанрової дифузії стали епістолярна публіцистика, лист-тревелог, лист-наукова стаття, лист-проповідь, лист-сповідь.

1.3.3. «Лист» крізь призму романтичної едиційної практики

Актуалізація жанру листа в жанровій системі романтизму була зумовлена не лише зміною концепції людини, утвердженням її значимості як неповторної індивідуальності, але й зміною концепції митця, якого було проголошено мучеником і напівбогом водночас.

Романтиків цікавили будь-які прояви одкровення душі особистості, надто – особистості виняткової, геніальної, творчої. Зокрема, на самоцінності автодокументалістики (йшлося, зокрема, про зібрання листів та автобіографію), яка є унікальним джерелом вивчення духовної біографії та духовної феноменальності особистості, її внутрішньої квінтесенції, у «Листі про роман» наголошував Ф.Шлегель.

Розглядаючи лист як духовний феномен, як відбиток духовної біографії, романтики (європейські взагалі й українські зокрема) демонструють посилений інтерес до епістолярної спадщини не лише митців, але й видатних людей взагалі, оскільки ідеалом для них є духовно розвинена особистість. У цьому контексті знаковим є одне з висловлювань Ф.Шлегеля: «Кожна розвинута людина, яка працює над собою, містить у собі роман, утім зовсім не обов'язково, щоб вона його ще й писала» [544, с. 284]. Тож, за романтичною теорією, листи непересічної особистості, вийшовши з глибин її душі, можуть самі по собі в своїй сукупності скласти роман. Усе це позначилося і на сприйнятті романтиками вже опублікованого епістолярію, і на тому, як самі вони підходили до видання епістолярної спадщини видатних людей того часу. Характерно, що романтики прагнуть видавати не просто листи, вони орієнтуються саме на зібрання епістол, що зумовлювалося власне романтичною настановою на простеження історії духу, прагненням простежити плин почуттів і душевних настроїв автора листів, його духовну еволюцію. Подібна настанова романтиків позначилася на жанровій системі романтизму взагалі і призвела до появи поетичних циклів, які, за висловом

Н.Копистянської, стали великим жанровим досягненням романтиків [218, с. 295]. На добу романтизму припадає й видання перших епістолярних циклів.

На цінності й важливості публікації саме повного зібрання листів наполягав Ф.Шлегель і тоді, коли аналізував життєвий феномен Г.Форстера. Даючи високу оцінку епістолярному доробку Г.Форстера, який на початок XIX століття дійшов до читача лише у фрагментах, Ф.Шлегель наголошував: «Якщо всі інші листи такі ж, як і надруковані, то повне зібрання листів Форстера, на яке дала надію ця остання їхня публікація, збагатить німецьку літературу твором дорогоцінним і унікальним» [544, с. 244]. На думку романтика, лише повне видання епістолярного спадку з подальшим глибинним його прочитанням відкриє унікальну можливість створення не фрагментарного, а цілісного й багатогранного духовного портрета андесанта, геніальної особистості, культ якої проголошують романтики.

Подібна тенденція до абсолютизації епістолярію простежується й у статті Ф.Шлегеля «Про Лессінга» (1797). За словами Ф.Шлегеля, мета його студії, на відміну від усіх існуючих на той час розвідок про Г.-Е.Лессінга, – не просто охарактеризувати літературну діяльність цього митця, а «охарактеризувати дух Лессінга в цілому» [544, с. 254]. Задля цього романтик ретельно вивчає насамперед листи Г.-Е.Лессінга. Осмислюючи феномен митця, Ф.Шлегель намагається «на скільки це можливо компенсувати відсутність знайомства з живим Лессінгом». Прикметно, що він робить це саме за посередництвом аналізу епістолярію митця, який був опублікований у тридцятитомному виданні творів митця у 1791-1794 роках й до цього фактично залишився поза увагою дослідників. Романтик надає письменницькому епістолярію виняткового значення. За висновками Ф.Шлегеля, для того, хто «вивчає в Лессінгу тільки Лессінга, окремі моменти в них (у листах – О.С.) можуть виявитися часом більш цінними, ніж будь-який його відомий твір» [544, с. 266].

Посилений інтерес до письменницького епістолярію, який демонструють романтики, проявився у збиранні (на кшталт збирання

фольклорних пам'яток), колекціонуванні та публікації письменницьких епістол. Йшлося також про спроби дати науковий коментар до опублікованого, виробити методологічні підходи до вивчення епістолярію і навіть про перші спроби пов'язати поетику листа з поетикою того літературного напрямку, що його представляв адресант-письменник.

Аналіз едиційних здобутків романтиків доречний уже хоча б тому, що, демонструючи певну зневагу до теоретизування, романтики саме в принагідних коментарях до епістолярію, у вступних заувагах чи примітках до листів подавали своє бачення феномена листа і листування. Тож аналіз цих коментарів дасть змогу відтворити жанрові уявлення романтиків про епістолу.

Варто зазначити, що в тогочасній українській едиційній практиці простежуються ті ж традиції, що і в загальноєвропейській. Так, на сторінках «Украинского вестника» (книга 4, 1817 рік) було вміщено не лише замітки («пьесы») Г. Гесс де Кальве та І.Вернета про Г.Сковороду, але й листи філософа, а також коментарі до них. Високо ставлячи і замітки «панегіриста» Г.Гесс де Кальве, і думки «безпристрасного» І.Вернета, видавці часопису, проте, більш ціннішим, пріоритетним матеріалом для студіювання життєвого і творчого феномена Г.Сковороди вважали його епістолярну спадщину: «Из писем его всякий увидит сам» [464, с. 106]. «Чтобы дать читателям нашим лучшее понятие о герое сей статьи, мы заговорим его собственным языком. Следующие два письма, своеручно им написанные и в подлинниках нами полученные, очень хорошо покажут образ его мыслей и способ выражения, равно как и некоторые обстоятельства жизни» [464, с. 126], – констатували видавці.

Характерно, що Є.Філомафітський та Р.Гонорський звертали увагу не лише на зміст, але й на зовнішнє оформлення та мовне вирішення епістол: «Чтобы иметь понятие о наружном виде сих писем, надобно видеть их в подлиннике; мы постараемся сохранить их правописание. Между прочим, читатели наши увидят также, что Сковорода был враг *еров*; сверх того

многие слова писал он сокращенно и под титлами. В разных местах попадаются звездочки, значение коих мы не везде могли понять; но удержим их в нашем списке; читатели не найдут здесь однако ударений, которые он ставил на каждом слове. Оба письма писаны здешнему купцу Е... Е... У...ну, который и доставил нам их» [464, с. 126]. Із цих коментарів добре видно, що видавці керувалися суворим науковим підходом до епістоли, зважаючи на найменші деталі в автографах листів Г.Сковороди, зберігаючи їх і для сучасних читачів, і для майбутніх дослідників. Це була характерна риса романтичної едиційної практики романтиків, які тлумачили лист саме як людський *документ*, а тому не дозволяли собі вільного поводження з ним.

Більше того, Є.Філомафітський та Р.Гонорський своїми коментарями фактично накреслили той пріоритетний підхід до листа письменника [436, с. 87], який згодом, як зазначає Ж.Ляхова, «вперше в едиційній практиці України і Росії реалізував видатний український письменник і культуролог Пантелеймон Олександрович Куліш, який був одним із перших дослідників, редакторів і видавців епістолярію Миколи Гоголя» [282, с. 35]. Лист письменника романтики вважають найціннішим і найдостовірнішим джерелом вивчення його біографії, але біографії насамперед у її романтичному розумінні, тобто «біографії духу». Такі методологічні підходи застосовує П.Куліш, публікуючи епістоли М.Гоголя, які в комплексі мали скласти духовну біографію цього митця.

Першим досвідом такої біографії стали замітки П.Куліша «Несколько черт для биографии Н.В.Гоголя», опубліковані в «Отечественных записках» (1852. Т. LXXXI). Ці ж замітки у цьому ж таки році були опубліковані у Петербурзі окремою відбиткою, що мала назву «Несколько слов о Гоголе (Отрывок литературного письма)».

Наступним кроком П.Куліша в опануванні феномена М.Гоголя став «Опыт биографии Н.В.Гоголя со включением до сорока его писем. Сочинение Николая М.», опублікований у 1854 р. в «Современнике» (№2–4), а також окремою книжкою. За спостереженнями Ж.Ляхової, «Опыт...» був

першою спробою біографічного дослідження не лише про Гоголя, а й про письменника загалом, у структурі дослідження якого домінантну роль відігравав його епістолярій. ... Підходячи до листів Гоголя як до автентичного джерела дослідження його людської і творчої індивідуальності, П.Куліш уперше в українському та російському літературознавстві впроваджує «психографічний» метод у роботі над біографією письменника» [282, с. 36]. Власне кажучи, П.Куліш пішов тим же шляхом, яким рухався Ф.Шлегель, досліджуючи феномен Г.-Е.Лессінга крізь призму його епістолярної спадщини, яка тлумачилася як пріоритетна на тлі будь-якого іншого матеріалу.

В «Опыте...», що мав типово романтичну мозаїчну композицію, окрім листів М.Гоголя, присутні розлогі авторські коментарі. Ці коментарі передують листам, немов готуючи читача до сприйняття тих фактів, рецепція яких буде подана в епістолах. Ставлячись до листа як до документа, П.Куліш, якщо й робить певні правки в автографах, то завжди обумовлює і прописує це в коментарях. Так, листи Гоголя-гімназиста не відрізнялись дотриманням орфографічних правил, тому П.Куліш дозволяв собі зробити в них деякі правки. Втручання П.Куліша в тексти автографів пояснювалися також тією обставиною, що чимало адресатів чи просто осіб, які згадувалися в листах М.Гоголя на момент публікації «Опыта...» ще були живими, а тому видавець з етичних міркувань не розголошував їхніх імен, удаючись при цьому до скорочень, про що попереджав у коментарях: «Имена, сокращенные мною в начальные буквы, будут везде отмечены тремя звездочками; начальные же буквы, выставленные вместо имен самим Гоголем, не будут иметь при себе звездочек» [247, с. 25]. Нерідко у дослідженні зустрічаємо примітку на зразок: «С этого места переменились чернила и почерк сделался небрежнее» [247, с. 28], що свідчило про увагу П.Куліша до зовнішнього боку епістол.

П.Куліш демонструє посилену увагу до почерку М.Гоголя, простежуючи всеможливі зміни у ньому і пов'язуючи ці зміни (зміни на краще) з духовним саморухом митця: «Извинение Гоголя в том, что он пишет

небрежними почерком, показалось мне сперва очень странным. Он вообще не отличался каллиграфическим искусством, и все письма его кроме одного или двух, которые он переписал по особенным причинам набело писаны крайне небрежно, чем бы перо не было очинено, ножиком или ножницами. Но потом смысл этих слов объяснился для меня как нельзя удовлетворительнее. Трудясь над своим перевоспитанием, он не оставил без внимания и своего почерка. Последние письма его к П.А.Плетневу обнаруживают явное подражание почерку прописей и даже попытку на щеголеватость букв. Не скажу, чтоб он иного успел в каллиграфии, но некоторые из его предсмертных писем до такой степени отличаются от писем прежней эпохи, что если бы не было постепенного перехода к ним от его обыкновенных каракулей, то можно было бы принять их за чужие рукописи» [247, с. 28].

Друга і третя частини книги скомпонована за тим же мозаїчно-фрагментарним принципом: біографія М.Гоголя, яку переповідає П.Куліш, цитування мемуарів сучасників М.Гоголя і навіть його улюблених пісень. Звичайно, на першому місці стоїть цитування його власних листів, адресованих М.Максимовичу, П.Плетньову, М.Щепкіну, М.Білозерському та іншим. Прагнучи дати читачам якомога повнішу біографію М.Гоголя, «сохранившуюся в его письмах» [247, с. 149], П.Куліш жалкує, наприклад, із приводу того, що у нього відсутні листи М.Гоголя до В.Жуковського. Утім, зважаючи на важливість справи, на необхідність створення духовної біографії М.Гоголя на матеріалі ще невтрачених листів, П.Куліш констатував, що він «желает лучше быть в своем изложении отрывочным, нежели пренебречь каким-нибудь известным ему моментом жизни поэта» [247, с. 140].

І хоча гоголезнавча студія П.Куліша в цілому мала фрагментарний характер, до цілісності дослідник усе ж таки прагнув. Особливо, коли йшлося про створення цілісного образу М.Гоголя на матеріалі його епістолярного доробку, коли мовилося про спробу показати особистість митця у різні

періоди життя і творчості, а також його духовну еволюцію впродовж усього життя. Тому П.Куліш детально обмірковує принципи компонування епістолярного матеріалу. Він викладає листи не за принципом адресата, а за хронологією написання, тому, наприклад, листи від М.Максимовича читач знайде у різних частинах цієї книги.

П.Куліш тлумачив свою гоголезнавчу студію прагненням вберегти від забуття листи митця, які на той час перебували у приватних домашніх архівах М.Максимовича, О.Бодянського, М.Щепкіна та інших осіб, із якими листувався М.Гоголь. Водночас автор говорить також про спробу «вияснити» для себе особистість М.Гоголя. Здійснюючи огляд здобутків вітчизняної словесності на тлі світової літератури, Куліш-романтик висловлював свій жаль з приводу того, що Україна відстає у творенні життєписів: «Жаль, что мы не вошли еще, так сказать, во вкус биографии и как-то холодно собираем материал для этого рода сочинений». До того ж, він закладає саме романтичні підвалини біографістики, адже у біографії, на його думку, мають бути поєднані «серьезный интерес истории, глубокие психологические исследования и самый роскошный романтизм» [247, с. 140]. Тобто П.Куліш веде мову саме про духовну біографію, матеріалом для якої може послужити насамперед епістолярна спадщина. Взірцеві зразки подібних біографій він знаходив у світовій практиці, зокрема в доробку В.Скотта, В.Ірвінга та Т.Мура, у поле зору яких потрапляли життєписи Джорджа Байрона, Наполеона Бонапарта, Христофора Колумба та інших видатних особистостей. «Будем надеяться, что и наши знаменитые личности не останутся без подробных мемуаров для будущих биографов» [247, с. 140], – підсумовував П.Куліш, продовжуючи свої власні студії над життєписом М.Гоголя й закликаючи сучасників до подібної праці.

У 1856 році Куліш-романтик публікує новий (розширений) варіант своєї студії про М.Гоголя, даючи їй назву «Записки о жизни Н.В.Гоголя, составленные из воспоминаний его друзей и знакомых и из его собственных писем, с портретом Н.В.Гоголя. В 2 т.» (Спб., 1856). Цього разу він публікує

близько 800 листів, які дозволили заповнити йому ті білі плями в біографії М.Гоголя, які, на його думку, існували в «Опыте...». І хоча ця студія була створена на основі попередньої, П.Куліш з багатьох причин вважав її цілком новим біографічним дослідженням. Він навіть змінює назву праці. І ця нова назва цілком розкривала специфіку студії, принцип компонування матеріалу у ній. У передмові сам П.Куліш зазначав, що він вирішив призупинитися з біографічними висновками. Присутність автора в новій гоголезнавчій студії П.Куліша стає менш помітною. Цього разу П.Куліш перетворив свою книгу на звичайний збірник відомостей про М.Гоголя, зокрема його листів, які згодом, як він сподівався, стануть матеріалом для написання біографії М.Гоголя.

Романтики надають епістолі колосального значення. Вони розглядають лист як неоціненний документ, притому документ людський і історичний водночас. Звідси – абсолютизоване ставлення, посилена увага і до зібрання епістол, і до кожного окремо взятого листа. «Що таке ордени? – запитував німецький романтик Новаліс. – Це блукаючі вогні і метеорити. Стрічка ордена повинна бути Чумацьким шляхом, хоча зазвичай це лише веселка, обрамлення грози. Лист або портрет королеви – ось це був би орден і найвища нагорода» [366, с. 128]. Подібне ставлення до епістоли зумовило намагання романтиків при найменшій нагоді опублікувати будь-який значимий, віднайдений чи подарований лист, щоб уберегти його від забуття.

У цьому контексті зрозумілим є бажання П.Куліша отримати від О.Ханенка копії листів П.Орлика до закордонних кореспондентів, список яких було зроблено М.Ханенком, а також приватні листи самого М.Ханенка, його ж таки чолобитний лист до царя Олексія Михайловича й грамоту Олексія Михайловича гетьману Ханенку. Ці епістолярні пам'ятки у листі до О.Ханенка П.Куліш називав «скарбом матеріалов для ... исторических изысканий», значення якого важко переоцінити. «Они, я уверен, – писал адресант, – развяжут нам не один гордиев узел, которых ещё так много в истории малороссийской, несмотря на труды наших историков» [261, с. 35].

На тлі романтичних теорій привертають увагу «Письма о князьях Острожских», автором яких є М.Максимович. І хоча в цілому у цих листах автор-адресант насамперед намагається представити генеалогію княжого роду Острозьких, він не оминає можливості опублікувати у цій історичній студії лист князя Костянтина Костянтиновича Острозького, з якого князь постає уже не як державний діяч, а як люблячий батько, що переймається долею свого сина, князя Олександра Костянтиновича. Цей лист, як зазначав М.Максимович, йому повідомив у 1840 році історик Галицької Русі Д.Зубрицький [300, с. 110].

Можемо припустити, що Т.Шевченко мав намір опублікувати цикл своїх листів петербурзького періоду, у яких чимало місця було відведено постаті К.Брюллова. Принаймні, романтик чітко усвідомлював їхню значимість для майбутніх біографів К.Брюллова, про що свідчать його висловлювання у автобіографічній повісті «Художник». Характеризуючи листи молодого художника, розповідач констатував: «... В своих письмах он (художник – О.С.) часто описывает занятия и почти вседневный домашний быт Карла Павловича, которого он был и любимым учеником, и товарищем. Для будущего биографа К. Брюллова я со временем издам все его письма» [503, с. 150].

У 1864 році в «Черниговских Епархиальных Ведомостях» було опубліковано два листи Л.Барановича. Один з них – до гетьмана Петра Дорошенка, інший – до архімандрита Овруцького Макарія. Про публікацію цих листів писав М.Максимович у «Биографическом примечании о преподобном архимандрите Макарии Токаревском. Письмо к старому переяславцу, о. Иоанну Крамаренку». М.Максимович тут використовує листи як джерела достовірної історичної інформації. Зокрема, лист Л.Барановича до архімандрита Макарія Токаревського дозволяє романтику скоригувати інформацію про основні віхи життя Макарія, яка була спотворена у «Житії».

Оригінальним явищем в епістолярній та едиційній практиці українських романтиків стали «Письма о Киеве» М.Максимовича, що

являють собою типово романтичну жанрову суміш. І хоча «Письма о Кіеве» були опубліковані у 1871 році, тобто у період, коли романтизм уже втратив свої позиції, вони були витримані саме в романтичних традиціях і були своєрідною відповіддю на заклик П.Куліша до збирання автодокументалістики. Попри те, що цикл має назву «Письма о Кіеве», романтик робить акцент на історії тих людей, які так чи інакше були пов'язані з цим містом. У «Письмах о Кіеве» він не випадково вміщує свої спогади про архієпископа Інокентія (Борисова), а також його листи.

Публікуючи в «Письмах о Кіеве» фрагменти листів Інокентія (Борисова), романтик створює оригінальний жанровий сплав – лист у листі. Причин його створення могло бути декілька. По-перше, таке вільне поводження зі структурою листа було унормоване романтичною теорією. По-друге, у такий спосіб М.Максимович міг більш оперативно відреагувати на інтереси читацької аудиторії. По-третє, листів Інокентія (Борисова) М.Максимович мав не так багато, тож навряд чи їх вистачило на окреме видання. Як писав романтик, листів Інокентія (Борисова) залишилося у його домашньому архіві не так багато: частину листів довелося роздати, адже по смерті архієпископа багато хто забажав мати у себе його рукописні тексти.

«Письма о Кіеве» – це фактично листи самого Інокентія (Борисова), адресовані М.Максимовичу. М.Максимович переписує їх повністю чи частково спеціально для М.Погодіна у «Письмах о Кіеве», додаючи до цих листів невеликі коментарі, що стосувалися біографії Інокентія (Борисова). М.Максимович із замилюванням пише про архієпископа й ученого водночас, постійно вказуючи на масштаби його творчих і наукових зацікавлень.

Лист сьомий «Писем о Кіеве» дає уявлення про ту едиційну практику, якої дотримувався М.Максимович, оприлюднюючи листи Інокентія (Борисова). Йшлося про цілком науковий підхід, який не дозволяв будь-яких вольностей у поводженні з текстом епістоли. Переписуючи тексти листів Інокентія (Борисова), він змушений був робити перерви. Таку перерву (між четвертим від 25 січня 1868 року і сьомим листом від 7 лютого 1868 року

перерва у дванадцять днів) М.Максимович ще у четвертому листі пояснював так: «Я должен отложить *продолжение впродь*. Мне трудно для глаз и тяжело для души разбирать и переписывать тебе письма Иннокентия, по отвычке от его неразборчивого почерка» [303, с. 17]. Характерно, що М.Максимович, подаючи тексти листів Інокентія (Борисова), завжди зберігає елементи їх паспортизації, зазначаючи дату і місце написання листа. Лист сьомий «Писем о Кieve» демонструє той факт, що М.Максимович дивиться на лист як на найдостовірніше джерело біографічних відомостей. Так, аналізуючи на початку листа некролог, який з'являється по смерті Інокентія (Борисова), М.Максимович вказує на ті неточності, які містяться у ньому, і як підтвердження своєї правоти він цитує лист Інокентія цього періоду.

Отже, актуалізація жанру листа в жанровій системі романтизму була зумовлена не лише зміною концепції людини, утвердженням її значимості як неповторної індивідуальності, але й зміною концепції митця (творця). Романтиків цікавили будь-які прояви одкровення душі особистості, надто – особистості виняткової, геніальної, творчої. Тому теоретики романтизму наголошували на самоцінності автодокументалістики (йшлося, зокрема, і про зібрання листів), яка тлумачилася романтиками як унікальне джерело вивчення духовної біографії та духовної феноменальності особистості, її внутрішньої квінтесенції.

1.3.4. Жанрові параметри листа у трактуванні романтиків

Більшість дослідників сходяться у тому, що поняття «жанр» поєднує у собі сталі та змінні ознаки. Так, на думку Н.Копистянської, «об'єктивною причиною виникнення дилеми «стале – змінне», «постійне – тимчасове» у визначенні жанру є те, що поняття «жанр» немонолітне». Це поняття, як і поняття «жанрова система», складається, за Н.Копистянською, з чотирьох сфер. Сфера 1 представляє жанр «як поняття найбільш абстрактне, загальнотеоретичне, що означає сукупність і взаємозв'язок основних,

визначених і стійких ознак, які складаються у групах творів протягом тривалого часу». Сфера 2 визначає жанр як «історичне поняття, обмежене в часі та «літературному просторі». Сфера 3 презентує «жанр» як поняття, що «враховує специфіку конкретної національної літератури». Сфера 4 передбачає конкретизацію цього поняття «щодо індивідуальної творчості» [218, с.32-33].

Романтизм, зокрема український романтизм, мав свої естетичні вимоги до жанру листа. В Україні відомості про романтичне розуміння епістолярної творчості та її романтичне тлумачення були зафіксовані насамперед у вступних заувагах та фрагментарних коментарях до текстів листів, які подавали видавці епістолярної спадщини (йдеться про публікацію листів Г.Сковороди, М.Гоголя та інших). Ця ж таки інформація розпорошена у текстах листів самих митців-романтиків. Аналіз цих та інших матеріалів дає змогу реконструювати ті жанрові уявлення про лист, які існували в епоху романтизму.

Утім, якщо вести мову про український науково-теоретичний простір, то тут найчіткіше вимоги романтиків до жанру епістоли були визначені у перекладній студії П.Гулака-Артемівського «О письмах», яка була вперше опублікована на шпальтах «Украинского вестника» (1819, №9). Стаття містила підпис «С польск П.Ар-ский Г.» і фактично була дослівним перекладом праці І.Красіцького «Listy».

Варто зазначити, що для першої половини XIX століття був характерний не лише потяг до виявлення й утвердження національної традиції. Цей період також позначений прагненням до універсалізації та взаємозбагачення. Як зазначає Т.Бовсунівська, «оживання слов'янських культур, входження їх у всесвітню історію відбувалося через усвідомлення ідеї нації та родової слов'янської спільності» [49, с. 89]. Тож, прагнучи вивести українську наукову та художню думку з ізоляції, яка зумовлювалася насаджуванням чужої (насамперед великоруської) традиції, намагаючись внести в них новий дух і форми, притаманні науці та літературі країн

Західної, а надто – Центральної Європи, представники української наукової і творчої інтелігенції у цей період плідно працювали в галузі перекладу. Особлива увага при цьому приділялася перекладові текстів, які стосувалися слов'янської традиції. Йшлося не лише про художній переклад, але й про переклад наукової літератури, що зумовлювалося насамперед національною ситуацією.

Аналізуючи тогочасні досягнення українців у царині науки, І.Мірчук стверджував, що на межі XVIII-XIX століть, коли під загрозою опинилося саме існування українського народу, «не могло бути й мови про наукову діяльність, бо для цього бракувало всіх підстав. Саме тоді, коли в усій Європі йшла жвава широка диференціація наукової праці і в кожній ділянці знання робилися поважні спроби самостійних дослідів, в українському суспільстві панував такий застій, що не можна було навіть думати про якусь зміну на краще. ... В обставинах цієї сумної дійсності було корисно обслужити принаймні згадані ділянки українознавства, тим паче з наявності великої небезпеки того, що чужі дослідники звернуться до цього комплексу питань і представлять світові скарби українського народу як їх власне надбання» [332, с. 306-307]. Тож європейські новочасні віяння, які стосувалися, скажімо, літературної теорії чи епістолографії, потрапляючи в Україну, досить часто знаходили своє оформлення не лишень у вигляді оригінальних авторських трактатів, але й у форматі перекладної літератури. Скажімо, «Амалтея» І.Кронеберга була збірником не тільки власних, але й перекладних праць науковця.

Аналізуючи друковану продукцію часопису «Украинский вестник» (1816-1819 роки), Т.Бовсунівська зазначає, що це видання було «насичене перекладами, авторами яких, окрім самих редакторів, були О.Каменська, П.Гулак-Артемівський, М.Корсун та ін.» [44, с. 57]. При цьому, за спостереженнями П.Федченка, «вибір перекладних статей диктувався певними теоретичними й практичними міркуваннями: статті, присвячені

розгляду явищ інших літератур, могли проектуватися й на явища вітчизняної літератури» [198, с. 17].

Один із редакторів журналу (йдеться про Р.Гонорського) так коментував наявність перекладних художніх текстів у цьому виданні: «Один по многим отношениям уважаемый человек изъяснил мне свое удивление: почему в нашем журнале так мало оригинальных сочинений, а все большею частию переводы? ... Во всякое время, – а особливо при нынешнем состоянии нашей словесности, – лучший иностранный отрывок, удачно переведенный, приятнее и полезнее дюжины толстых и безвкусных подлинников» [120, с. 374].

І хоча ці слова Р.Гонорського стосувалися насамперед художньої перекладної літератури (зокрема, це були переклади творів французького романтика Ф.Р. де Шатобріана), яка була спрямована на плекання високих смаків української читаючої аудиторії, ця ж таки думка була актуальною, коли йшлося про національну наукову продукцію. Ця обставина зумовила активну перекладацьку діяльність і Р.Гонорського, й багатьох інших науковців Харківського університету. На шпальтах «Украинского вестника» в їхніх перекладах з'являлися праці І.Вінкельмана, Ф.Ансільйона, Й.-Г.Гердера та інших авторів. Характерно, що частина перекладних студій безпосередньо стосувалася літературознавства, зокрема саме генології. Прикладом може слугувати перекладна стаття того ж таки Р.Гонорського «Нечто об элегии», яку було почерпнуто з «Енциклопедії» Л. де Жокура. Уміщена в «Украинском вестнике», ця студія популяризувала серед української аудиторії такий жанр, як елегія. Елегія, на думку автора й перекладача, тлумачилася суворими законодавцями правил для поетичного мистецтва як жанр «недостойний», тому користувалася до початку XIX століття своєю «свободою» [121, с. 284].

У цьому ж таки контексті знаковою є перекладна стаття П.Гулака-Артемовського «О письмах», що була спрямована на естетизацію не менш вільного жанру – жанру листа, який, подібно до згаданого вище жанру елегії,

не увійшов до тієї ієрархії жанрів, яку утвердили класи цисти [450, с. 37]. У студії «О письмах», яку можна вважати програмовою для української романтичної епістолярної традиції, основним жанровим правилом, що його мав дотримуватися адресант у процесі написання листа, проголошувалася повна відсутність будь-яких правил, що цілком узгоджувалося з романтичним принципом абсолютної свободи творчості. І автор (І.Красіцький), і перекладач (П.Гулак-Артемівський), позиція якого була суголосна з позицією самого автора, дотримувалися принципу деканонізації жанрової структури листа. «Скільки знаходиться правил писати письма!» [142, с. 200] – констатувалося у статті. Уся стаття фактично зіткана з подібних риторичних висловлювань, що, очевидно, стосувалися існуючих підручників з риторики, засадничими для яких були класицистичні теорії, які суворо регламентували епістолярний жанр. Йшлося, ймовірно, про «Опыт риторики» (Харків, 1802, 1805 pp.) І.Рижського, який суворі правила написання листа детально прописував більш ніж на двох десятках сторінок [410, с.186-208]. Автор «Опыта риторики», перебуваючи на позиціях класицистичної естетики, у розділі «О письмах» чітко поділяв листи на три «роди»: наукові, високі та низькі (тобто дружні, «приятельські»), наголошуючи на відповідних жанрових правилах для кожного з них (як на рівні змісту, так і на рівні формальних особливостей) та подаючи взірцеві зразки листів кожного з зазначених родів.

Натомість романтики започатковують рух листа від «регламентації до свободи» (М.Коцюбинська). У цей період, як зазначає дослідниця, «руйнується регламентація його жанрів, відходять у непам'ять приписи й трафарети написання. Правил, власне, стає лист без правил. Своєрідний, ні на що не подібний, навіть свавільний» [235, с.17]. В Україні цей рух листа від цілковитої регламентації до повної свободи маніфестувала перекладна стаття П.Гулака-Артемівського «О письмах». Ця студія, на відміну від відомих до того в Україні епістолографічних праць, солідних за обсягом,

займала лише декілька друкованих сторінок. Утім, у ній чітко й промовисто регламентувалася абсолютна свобода епістоли від будь-яких регламентацій. У статті йшлося про те, що «излишне строгими правилами портят и основание, и сущность дела» [142, с.199]. Мистецтво писати листи порівнювалося з мистецтвом поетичним й проголошувалося даром природи. Лист, згідно з романтичною теорією, втрачав свою канонічну чіткість, він мав «зливатися з пера». У ньому не повинні відчуватися ні «життя мистецтва», ні найменші зусилля адресанта. «Следовательно предписывать закон, как писать письма, – это ... есть закон и бесплодный, и нимало не приличный. Ежели какие-нибудь правила в сем случае присоветовать можно, то, конечно, те, *чтоб не употреблять никаких*», – констатував П.Гулак-Артемовський (курсив автора) [142, с.200].

Жанрові уявлення про лист, що мали місце в попередні літературні епохи, здавалися авторові перекладної статті «О письмах» хибними. Так, він наголошував, що «писать письма для того единственно, чтобы блеснуть витиеватостью слога, есть весьма ненадежный способ отличиться» [142, с.199]. Із цієї ж таки позиції він негативно розцінював листи, «наклеенные латинскою пестротою» [142, с.201]. У статті «О письмах», яка спрямовувала національну епістолографічну думку у річище романтизму, взагалі не поставало питання про рекомендовану композиційно-архітектонічну структуру епістоли, яке на сторінках «Опыта риторики» І.Рижського, що вийшла друком всього на півтора десятка років до цього, займало окремі сторінки. Тут не велася мова ні про можливий зміст послань, ні про епістолярну тематику, ні про стиль кореспонденцій, ні про компоненти структури, ні про епістолярні формули. Тут не прописувалися правила прескрипту чи клаузули кореспонденції, не визначалися суворі правила написання дати і місця відправлення листа.

У студії «О письмах» не акцентувалося на питаннях жанрового канону листа. Натомість йшлося про відхід від канонічної форми, про потребу коригування існуючих жанрових правил, встановлених щодо епістоли. Так,

подібно до своїх попередників-творців епістолярної теорії, П.Гулак-Артемівський традиційно тлумачив лист як розмову відсутніх [142, с.199], що, власне, і є жанроформуючою ознакою листа взагалі. Основні ж жанрові правила щодо написання листа, на його думку, полягали у тому, що лист, подібно до звичайної розмови, повинен містити в собі ту природну легкість, невимушеність і приємність, яку містить звичайна розмова. Взірці такої розмови, писав автор, можна зустріти повсякчас у звичайних «собеседничествах» [142, с.199]. Відхиляючи риторичну епістолярну стилістику, утверджувану класицистами, П.Гулак-Артемівський метафорично стверджував, що кожен лист повинен «*с отсутствующим говорить непринужденно*» [142, с.199]. Подібна настанова налаштовувала адресанта-романтика на розкутість, відхід від формул та вільний вияв авторського «я», уможливлювала оригінальну творчість у звертаннях та самоназвах, а надто – перебої у розвитку листовної розмови, а також постійні переходи від однієї теми до іншої та відступи, що знайшло свій формальний прояв у структурній мозаїчності епістоли. Автор статті зазначав, що листи «чаще всего основываются на повествовании, то и способ писать их наиболее сближается с дееписанием» [142, с.198]. Водночас він відразу ж відкидав це жанрове правило, а разом із ним і обов'язкову для романтичного листа фабульність, що було продиктовано законами романтичної теорії та практики. Дослідниця романтичної літературної традиції Н.Соловйова стверджувала, що література доби романтизму «антропологізується», тому основним об'єктом поетичної уяви в добу романтизму стає людина, що не могло не позначитися й на епістолярному жанрі, який в період романтизму являє собою «пряме і безпосереднє самовираження людини» [473, с.72]. Матеріалом для епістоли в добу романтизму стають насамперед події внутрішнього життя особистості. Адресант, на думку автора статті «О письмах», має «живо чувствовать и *чувствуемое* изливаться на бумагу» (курсив наш – О.С.) [142, с.200]. Таким чином, автор статті фактично узаконював ліричну домінанту листа, що стає знаковою для епістоли в добу романтизму,

у якій виражальне начало нерідко домінує над зображальним, а експресивна функція епістолярного тексту стає однією з домінуючих.

Варто зазначити, що поява цієї перекладної статті П.Гулака-Артемовського мала принципове значення для формування національної епістолярної романтичної традиції. Стаття маніфестувала жанрові уявлення романтиків про епістолу, відхиляла авторитет існуючих до того офіційних та неофіційних «листовень». Якщо баладу «Рибалка» (1827) П.Гулака-Артемовського, перекладену з Гете, П.Филипович розцінював як «перший крок романтизму в українській літературі», як «баладний почин», який швидко підхопили інші українські автори, зокрема Л.Боровиковський і Т.Шевченко [505, с.63], то статтю П.Гулака-Артемовського «О письмах», перекладену на десять років раніше з І.Красіцького, цілком можемо оцінювати як перший крок романтичної епістолярної теорії в Україні, яка згодом втілювалася в листах тих таки Л.Боровиковського, А.Метлинського, П.Куліша, Т.Шевченка та інших романтиків на противагу бурлескній манері листування.

Перекладна студія П.Гулака-Артемовського засвідчувала однонаправленість творчих експериментів української творчої інтелігенції з тими пошуками, які мали місце в середовищі європейської творчої еліти взагалі. Водночас ця стаття, культивуючи принцип абсолютної свободи в епістолярній творчості, уможлиблювала ще й орієнтацію на національну традицію, плідне використання якої призвело до формування власне українського романтичного епістолярію. Зрештою, сама теорія романтизму, напрямку етноцентричного за своєю природою, спрямовувала творців романтичної епістолярної теорії та практики до національних глибин, що не могло не позначитися на специфіці епістолярної поезики цього періоду. Український романтичний лист – це, за вдалим спостереженням А.Ільків, «синкретизм попередніх епістолярних стилів: із барокового листа він переймає дидактизм, із бурлескно-травестійного – іронію та самоіронію...,

доповнивши ці ознаки романтичним ідеалізмом, фольклорною образністю та релігійно-кордоцентричною основою світовідчуття» [195, с.33].

Фактично, окрім цієї перекладної студії П.Гулака-Артемовського, у доробку українських романтиків не знаходимо жодної спеціальної праці, яка б стосувалася жанру епістоли. Утім, жанрові уявлення романтиків про епістолу знайшли своє відображення у різноманітних приписках, примітках і коментарях. Знаковою у цьому контексті є «Учительська приписка», яку П.Куліш додав до листа до О.Милорадовичівни від 3 травня 1857 року. Ця приписка ілюструє, як у боротьбі з бурлескною, простацькою манерою письма серед українських кореспондентів утверджувалася й викристалізовувалася романтична манера написання епістоли. Відповідаючи на лист О.Милорадовичівни, П.Куліш робив їй серйозне зауваження щодо слововживання в листі. Пропагуючи стиль «поважний», адресант пояснював, що цей стиль можна вбачати і в «мужичій речі»: «Тільки треба добре людей розпізнавати, в яких вони случаях, як промовляють. Первії списателі українські цього не розбирали: їм аби було по-свойому. Ми ж пішли далше: ми вже чуєм тон речі і підняли її до вищого смаку». П.Куліш картая О.Милорадовичівну за те, що вона замість слова «розмовляти» використала слово «балакати». Він ставив за приклад тексти українських народних пісень: «Там тільки *розмовляють*, там єсть *розмова*, *розмовонька* – гарні, гармонічні слова. А говорять іще селяне *гуторить*, *гутірка*, а в якому случаї як сказати, прислухайтесь до розмови поважних людей. *Балакать* – те, що по-московськи *болтать*; а ми з вами ведемо річ не порожню». П.Куліш закликав адресатку не лякатися його настанов і писати довгі листи й надалі уже хоча б для того, щоб навчитися писати, щоб полюбити «красоту рідного слова», щоб набратися смаку, який би «правив пером» її. Наставляючи О.Милорадовичівну, П.Куліш привідкривав завісу у власну епістолярну майстерню: «Я краще од Вас пишу по-нашому; не думайте, що так мені се й далось без праці. Я поти читаю було пісні, поки вони в мене в пам'яті

остануться, поти перечитую Основ'яненка, що нема вже й слова такого, котрого я б не знав, де воно в його сказане» [250, с.113].

Тлумачення феномена листа й листування знаходимо також у «Письмах о Кieve» М.Максимовича. Пояснюючи суть задуму та структуру цього епістолярного циклу, М.Максимович при цьому, подібно до П.Гулака-Артемівського, викладав власні жанрові уявлення про епістолу за посередництвом рясного цитування «дорогоцінних» для нього сторінок зі студії П.Вяземського «О письмах Карамзина»: «По мне, в предметах чтения нет ничего более занимательного, более умирительного, чтения писем, сохранившихся после людей, имеющих право на уважение и сочувствие наше. Самые полные, самые искренние записки не имеют в себе того выражения истинной жизни, какими дышат и трепещут письма, написанные беглою, часто торопливою и рассеянною, но всегда по крайней мере на ту минуту проговаривающейся рукою... Письма – это самая жизнь, которую захватываешь по горячим следам ее» [303, с.11].

Цитуючи П.Вяземського, М.Максимович декларував суголосність власної епістолярної концепції тим поглядам на лист і листування, яких дотримувався російський епістолограф. І якщо П.Гулак-Артемівський, тонкий знавець і поціновувач польської наукової та художньо-літературної традиції, формував українську епістолографічну думку початку ХІХ століття, використовуючи польський досвід, то М.Максимович, маючи безпосереднє відношення до московської наукової школи, нерідко посилався саме на здобутки російських епістолографів, із якими його, окрім наукових, пов'язували ще й тісні дружні (у тому числі й епістолярні) взаємини. За словами В.Короткого, М.Максимович «виховувався на зразках листування М.Карамзіна, К.Батюшкова, В.Жуковського, котрі, своєю чергою, акумулювали епістолярні, переважно західноєвропейські, традиції епохи» [223, с. 11]. Утім, в обох випадках йшлося не стільки про пряме запозичення чужих здобутків, скільки про їх вибіркове використання, їх переломлення крізь призму власне українських традицій і потреб, що в результаті й

призвело до формування оригінальної національної епістолярної літератури доби романтизму, яскравим прикладом якої є епістолярій того ж таки М.Максимовича.

У процесі реконструкції тих жанрових правил, які виробили українські романтики щодо епістоли та її тлумачення, надзвичайно ціннісними також є ті спостереження, які здійснив П.Куліш, аналізуючи листи М.Гоголя до М.Максимовича. Як типовий романтик, П.Куліш дотримувався думки про те, що будь-яке теоретизування не є максимально значимим. Особливо, коли йдеться про листи, «которые говорят довольно ясно сами за себя» [247, с. 110]. Утім, у його «Опыте биографии Н.В.Гоголя» вміщено ряд надзвичайно ціннісних думок, які стосувалися епістолографії. Зокрема, у другій і третій частинах цієї книги П.Куліш нерідко висловлював своє бачення феномена листа й листування. Подібно до Ф.Шлегеля, який доводив, що для усвідомлення феномена Г.-Е.Лессінга його епістолярій значить куди більше, аніж будь-який його добре відомий художній твір, П.Куліш стверджував: «Письма его (М.Гоголя – О.С.), при всей небрежности его языка и изложения, обнаруживают яснее, нежели печатные сочинения, из какого жерла лился поток его вдохновения и у кого учился он дивному своему искусству одной строкой выражать целый образ» [247, с. 56-57].

Відкривши для себе епістолярій М.Гоголя, П.Куліш, як сам він стверджував, зміг увійти «в более близкие отношения с душой поэта». Адже листи – це «проявления характера и души Гоголя». Естетизуючи лист, П.Куліш висловлювався про епістолярій М.Гоголя надзвичайно вишукано. Епістолярій він порівнював із галереєю: «Я был уже в этой необыкновенной галерее, я привел в ней кое-что в порядок, чтобы каждый предмет получил свою видимость; я оставил в ней заметки кое-каких своих наблюдений и соображений, которые облегчат для него изучения предмета, и теперь предлагаю каждому войти в эту галерею и вынести из нее в душе своей что кто может вынести» [247, с. 79].

В «Опыте биографии Н.В.Гоголя» знаходимо і перші спроби окреслити специфіку поетики романтичного листа. Зокрема, П.Куліш констатував, що адресантом-романтиком завжди керує не правило чи жанровий канон, а миттєвий настрій, тому у романтичній епістолі присутні постійні переходи від ліричного до комічного і навпаки. Характеризуючи епістолярну манеру М.Гоголя, дослідник зазначав: «Едва возьмет он, как будто невзначай, несколько слишком нежных нот, говорящих звуками его сердца, уже спешит развлечь внимание своего слушателя умышленно грубым запорожским комизмом и потом, сам того не замечая, попадает на идиллию и на торжественный лиризм». Подібно до західноєвропейських романтиків, П.Куліш відкидав потребу встановлення чітких меж епістолярного жанру, вказував на домінування у романтичному листі суб'єктивного начала й ліричних елементів, писав про синтез мистецтва слова й музичного мистецтва, до якого прагнули адресанти-романтики, проголошуючи музику найбільш романтичним мистецтвом. Аналізуючи епістолярій М.Гоголя, український романтик констатував, що в цих листах поєднуються засоби виразності, притаманні і епосу, і ліриці, що породжує якісно нові сполуки: «Для многих эти письма будут простая, будничная проза; мне – в них на каждом шагу чудятся поэтические мотивы. Это пробы смычка, готовящегося импровизировать симфонию, которая неотступно грезится артисту» [247, с. 65].

П.Куліш здійснив також перші спостереження щодо специфіки дружнього листа доби романтизму. Аналізуючи листи М.Гоголя до М.Максимовича, дослідник писав: «Удивляешься на каждом шагу, сколько любви было в нашем поэте к человеку, с которым, по его собственным словам, судьба столкнула его мельком, на короткое время. Мать не могла бы напутствовать своего сына более нежными благословениями, и брат не предохранял бы брата от разных неприятностей с большей заботливостью. Все следующее письмо дышит идеально-нежной дружбой» [247, с. 66].

У кореспонденціях романтиків наявні також промовисті автокоментарі, у яких характеризувалася утверджувана ними епістолярна практика. Так, в одному з листів до О.Ханенка П.Куліш констатував: «Извинение Ваше в неопрятности письма совершенно напрасно: при множестве дел нельзя выдержать эту статью так, как бы требовало приличие. Я давно уже разрешил себе писать письма во всю руку и, как бы иногда не испачкал, посылаю не переписывая: важна душа, а не тело» [261, с. 36]. Відмова від будь-яких правил узаконювала абсолютну свободу, певний сумбур у викладі думок, що нерідко призводило до наявності так званих темних місць у листах адресантів-романтиків. Зокрема, це визнавав П.Куліш, який у листі до М.Юзефовича від 27 квітня 1843 року зауважував: «Я, кажется, пишу темно: нельзя ясно высказать того, что ещё душевные силы ворочают в неопределённом хаосе, доколе творение не явится уму возведённым в ту степень(а) ясности и целости, после которой поэт может уже смело выражать себя письменно» [261, с. 18].

Схожі думки знаходимо і в листах М.Гоголя до сестер від 15 листопада 1838 року. Звертаючись до адресаток, романтик просив: «Пожалуйста не думайте об том, чтобы написать мне хорошо письмо; пишите как попало. Я терпеть не могу хороших писем. Чем хуже письмо, чем больше чернильных пятен и ошибок, тем для меня лучше. Я лучше люблю такие письма» [112, с. 183]. Адресантом, на думку М.Гоголя, має керувати душа, настрій, емоція. Так, у одному з листів до В.Балабіної М.Гоголь вибачався: «Я к вам до сих пор не писал, Варвара Осиповна, потому что письма у меня пишутся тогда, когда велит душа, а не тогда, когда велят приличия» [112, с. 284]. Подібні думки звучать і в листі М.Гоголя до О.Данилевського від 5 лютого 1839 року. У цьому листі адресант дає адресатові практичні поради з того приводу, як і коли варто писати листи. «Твое письмо начинается так: Четыре или пять дней, как я получил письмо твое и деньги и проч. Я не так делаю: я положил навсегда для себя правилом писать к тебе того же дня по получении твоего письма, какие бы ни были препятствия. Нет нужды, что <не> наберется еще

матеріалов для наповнення сторінки. Она не должна наполняться вовсе, если только нужно искать, чем бы ее наполнить. Лучше пять или шесть строк, но именно те, которые родились чтением письма. А главное – не нужно запускать. Это верно: в первую минуту, покамест горячо, всегда больше и лучше и нужнее напишешь» [112, с. 200], – радив адресант-романтик. З подібними настановами М.Гоголь звертався до М.Прокоповича: «Пиши и не ленись. Ты видишь, что теперь письма пишутся почти сами собой» [113, с. 39]. Як зазначає Ж.Ляхова, не обробляв своїх послань і Т.Шевченко, пишучи їх здебільшого експромтом [284, с. 67].

Оскільки адресантом завжди керує емоція, то «женщины гораздо способнее для писем, чем мужчины, и могут их писать гораздо скорее», вважав М.Гоголь [112, с. 180]. Породжений емоцією, лист, за М.Гоголем, завжди має свою неповторну емоційну тональність, свій «аромат». «Письмо твое пахнет унынием, даже чтобы не сказать отчаянием и припадками решительной безнадежности», – писав М.Гоголь, відповідаючи на один із листів О.Данилевського [112, с. 237].

Подібні коментарі, що вказували на романтичну природу епістолярної манери адресанта, містяться і в кореспонденціях Л.Боровиковського. «Простите за нескладище письма: соблюл, по совету Вашему, экономию, да не соблюл порядка в мыслях», – писав Л.Боровиковський у листі до І.Срезневського [59, с. 216]. Таке «нескладище» було типовим для романтичного листа. Скажімо, І.Вагилевич у листі до М.Максимовича перепрошував за ту «плетанею», яка характеризує його довгий лист: «Перебачайте мені, господине, же-м ся до Вас так нудною плетанею розписав, бо хоч тим виправдаюся, же я ід Вам, яко ід своєму краю, бесідував о своячині, де тяжко ж малослівному бути» [531, с. 198].

В епістолярному доробку романтиків, які виступили проти нормативності мистецтва, фактично відсутні «добре зроблені» (тобто писані за всіма правилами жанру) епістоли. Пишучи лист, вони керувалися не логікою викладу матеріалу, а логікою почуттів або настрою. Невипадково

свої листи (з огляду на емоційну тональність) М.Максимович іронічно поділяв на «яровые», «озимые» [301, с. 30] та «холерные» [301, с. 38].

Прикладом листа, у якому панує настрій, може слугувати одна з кореспонденцій Л.Боровиковського, надіслана на адресу І.Срезневського. Пишучи лист, адресант керувався настроєм, миттєвим враженням, тому його кореспонденція характеризувалася частою зміною інтонацій, переходами від високого (піднесеного) до низького (приземленого), від трагічного до комічного. Так, в аналізованому листі Л.Боровиковський одночасно виливав свою тугу за Україною, натякав, що його муза «замерзла» в холодній Росії, а водночас писав про ціну на дрова: «...Хриплая Бандура моя замёрзла. Замёрзла Бандура? Замёрзла – на многия лета! И посему я не имею удовольствия доставить Вам желаемого... Дрова дороги (30 р. саж.!)» [59, с. 207]. У цьому контексті привертає увагу наявність у тканині його листів старослов'янizmів (наприклад, «многия лета»), які зазвичай додають тексту високого в емоційному і смисловому відношенні забарвлення, і лексем, які позначають буденні, «знижені» явища та реалії («дрова дороги (30 р. саж.!)» [59, с. 207].

Романтичний лист – фрагментарний, мозаїчний за своєю структурою. Аналізуючи листи українського романтика І.Розковшенка, А.Шамрай констатував, що вони становлять «цікавий конгломерат з уваг до свіжопрочитаних творів, виписок з них, віршів власного виробу і, нарешті, українських пісень, записуваних у рідній Штеповці на Лебенщині» [527, с. 25]. Таким же «конгломератом» найрізноманітнішого матеріалу є окремі листи Т.Шевченка. Наприклад, у листі до А.Толстої від 9 січня 1857 року з Новопетрівського укріплення Т.Шевченко викладав інформацію про перебіг подій у власному житті, цитуючи при цьому Євангеліє від Луки, уявно дискутував з Ф.Р. де Шатобріаном на тему сутності людського щастя, проводив паралелі поміж власною долею та долею «флорентійського вигнанця», тобто долею Данте, цитував Апокаліпсис, викладав уявні картини свого повернення з заслання (Петербург, Василівський острів, Ермітаж,

Україна). Коментуючи наприкінці свій лист, Т.Шевченко так тлумачив його адресатці: «Многое и многое хотел бы я сказать и рассказать вам. Но во мне теперь такой беспорядок, хуже всякого ералаша. Дождусь ли я того тихого, сладкого счастья, когда вам лично стройно, спокойно, с умеренностью перерожденного христианина, расскажу вам, как сон, мое грустное минувшее. А теперь все, что я пишу вам, примите за самую безалаберную, хотя и искреннюю, импровизацию» [537, с. 119]. Подібним «конгломератом» матеріалу постає також лист Т.Шевченка до М.Осипова від 20 травня 1856 року, у якому, окрім іншого, було вміщено Шевченкову розповідь про посажену вербову гілку, що може сприйматися як окреме оповідання, а також фольклорну легенду про розбійника [537, с. 105-108]. Знаковим у цьому контексті постає також лист четвертий із циклу Я.Головацького «Подорож по Галицькій та Угорській Русі, описана у листах до приятеля у Л.», у який введено вставну розповідь про подію, яка сталася в Коломії [117, с. 43-44], а також лист дев'ятий, у якому уміщено народну повість про Поган-діву [117, с. 98].

Керуючись настановою на змішування жанрів, адресанти-романтики допускали впливи на лист інших документальних жанрів, таких, наприклад, як щоденник, внаслідок чого з'явилася така жанрова модифікація листа, як лист-щоденник. У Т.Шевченка, наприклад, були листи зі стенографічним надміром життєвих подробиць, писані й датовані відразу кількома днями, а тому вони нагадували не так лист, як щоденникові записи. Як зазначає А.Ільків, жанровий синкретизм листа з щоденником простежується також в епістолярній творчості П.Куліша. Дослідниця зазначає: «Жанрову модифікацію листа-щоденника в епістолярному діалозі з Кулішем першою запропонувала саме Олександра, надсилаючи чоловікові докладний звіт свого життя без нього, включно до побутових фінансових видатків (наприклад, лист від 24-25 грудня 1848 року). Згодом таку форму підхопив П.Куліш і почав стенографувати своє життя до найменших побутових деталей, навіть із вказівкою точної дати і часу» [195, с.23-24].

Зі щоденником листи романтиків були споріднені ще й з огляду на те, що нерідко містили в собі елементи й фрагменти спогадів. Наприклад, лист М.Гоголя до М.Балабіної від 5 вересня 1839 року уміщував спогади М.Гоголя часів юності: «Это были лета поэзии, в это время я любил немцев, не зная их, или может быть я смешивал немецкую ученость, немецкую философию и литературу с немцами. Как бы то ни было, но немецкая поэзия далеко уносила меня тогда в даль, и мне нравилось тогда ее совершенное отдаление от жизни и существенности. И я гораздо презрительней глядел тогда на всё обыкновенное и повседневное» [112, с. 250-251].

З розлогими романтичними листами-щоденниками контрастували короткі романтичні листи-фрагменти. Це, наприклад, лист Т.Шевченка до Бр.Залеського від 10 серпня 1857 року з Астрахані. «Пишу тебе менее нежели мало, но пишу из Астрахани, на пути в Петербург, и, следовательно, это миниатюрное письмо родит в твоём благородном сердце огромную, роскошную библиотеку» [537, с. 135], – писав адресант. М.Гоголь у листі до В.Жуковського від 8 січня 1844 року, коментуючи можливі обсяги листів, писав: «...Благодарю вас много за ваше письмо, которое уже потому мне было приятно читать, что оно было несколько длиннее обыкновенных писем-коротушек. Хотя, впрочем, и коротушки ваши все приятно было читать» [113, с. 305]. У листі М.Гоголя до М.Прокоповича містилося схоже прохання: «Мне не нужно длинных писем. Пиши впопыхах, наскоро и никак не ожидай расположения или свободной минуты. Двух строк самых пустых мне иногда бывает достаточно» [113, с. 202]. Жанрові вольності, що їх міг допускати адресант-романтик щодо листа, зокрема щодо його обсягу, П.Куліш у листі до Н.Забіли жартома коментував так: «Милый Надуй! Так как, по твоим словам, письма мои – лакомство, то, щадя твою нежную комплекцию, я буду писать их очень осторожно» [262, с. 194].

В епістолярному доробку П.Куліша натрапляємо на листи-телеграми (визначення П.Куліша). Так у пізній період епістолярної творчості П.Куліш називав свої короткі листи. Серед «телеграм» П.Куліша – кореспонденції до

С.Носа (від 4 січня 1895 року, від 10 лютого 1895 року), до М.Павлика (від 10 червня 1896 року, 19 грудня 1896 року), до В.Тарновського (молодшого) (від 5 грудня 1896 року, 16 грудня 1896 року, 8 січня 1897 року).

Таким чином, коли йдеться про український романтичний лист, варто вести мову про національну парадигму світового явища. Український романтичний лист – це вільний від жорстких регламентацій, витриманий на засадах романтичної поетики твір літературного та історіографічного жанру з яскраво вираженим художнім потенціалом, антропо- та націоцентричною тематикою і проблематикою, зі структурною мозаїчністю, з домінуванням суб'єктивного, виражального, ліричного начала над об'єктивним, зображальним, з вільним виявом авторського «я», з увагою до екстатичних станів та акцентуванням психологічної інтроспекції адресанта, який наділений релігійно-кордоцентричним світовідчуттям й новою романтичною (сердечною) чутливістю.

Висновки до розділу 1

Отже, становлення української романтичної епістолярної традиції відбувалося як під дією новочасних західноєвропейських віянь, так і під впливом тих усталених звичаїв, що мали місце в національній епістолярній спадщині попередніх епох. Романтична епістолярна традиція засвідчує спорідненість з посланнями києворуської доби, а також з епістолярною полемічною манерою доби бароко. Романтична епістолярна традиція хоча й формувалася у певній боротьбі зі стилістичними нормами бурлескної епістолярної манери, водночас вона розвивалася у силовому полі бурлескної практики.

Актуалізація та естетизація жанру листа в добу романтизму спричинювалася цілим комплексом системоутворювальних елементів і домінант, що були зумовлені тогочасною історичною та літературною добою. Розвиток жанру листа, його естетизацію, здійснювану романтиками, варто розглядати у двосторонньому зв'язку з розвитком романтизму як літературного напрямку. Культивування жанру листа, його входження у жанрову систему романтизму було зумовлене як внутрішньолітературним процесом послідовності/заперечення попередньої традиції, так і суспільно-історичними факторами. Сплеск антропологізму, який припадає на період романтизму, був зумовлений насамперед революційним кантівським антропологічним критицизмом. Культ листа, актуалізація епістолярної традиції були спричинені насамперед утвердженням романтичного світосприйняття та світобачення, романтичного типу мислення у літературі.

Жанрові експерименти романтиків ґрунтувалися насамперед на запереченні класицистичної вимоги «чистоти жанру». Романтики, відкинувши всі правила і жанрові норми, культивували, зокрема, жанрову дифузю та змішування жанрів. У світлі романтичних теорій епістолярна форма була максимально відповідною для романтизму з його культом людської індивідуальності, з його увагою до внутрішнього світу особистості,

з його настановою на сповідальність, на пізнання індивідуального досвіду. Тому лист в добу романтизму досить часто «проникає» в романтичний текст, що робить епістолярність однією з провідних ознак тогочасного роману і повісті. Водночас процеси деканонізації та синтезу жанрів мали стосунок і безпосередньо до листа, що призвело до появи в добу романтизму низки різновидів та модифікацій цього жанру. Зокрема, продуктом жанрових сумішей та жанрової дифузії стали епістолярна публіцистика, лист-тривелог, лист-наукова стаття, лист-проповідь, лист-сповідь.

Актуалізація жанру листа в жанровій системі романтизму була зумовлена не лише зміною концепції людини, утвердженням її значимості як неповторної індивідуальності, але й зміною концепції митця (творця). Романтиків цікавили будь-які прояви одкровення душі особистості, надто – особистості виняткової, геніальної, творчої. Тому теоретики романтизму наголошували на самоцінності автодокументалістики (йшлося, зокрема, і про зібрання листів), яка тлумачилася романтиками як унікальне джерело вивчення духовної біографії та духовної феноменальності особистості, її внутрішньої квінтесенції.

Коли йдеться про український романтичний лист, варто вести мову про національну парадигму світового явища. Український романтичний лист – це вільний від жорстких регламентацій, витриманий на засадах романтичної поетики твір літературного та історіографічного жанру з яскраво вираженим художнім потенціалом, антропо- та націоцентричною тематикою і проблематикою, зі структурною мозаїчністю, з домінуванням суб'єктивного, виражального, ліричного начала над об'єктивним, зображальним, з вільним виявом авторського «я», з увагою до екстатичних станів та акцентуванням психологічної інтроспекції адресанта, який наділений релігійно-кордоцентричним світовідчуттям й новою романтичною (сердечною) чутливістю.

РОЗДІЛ 2. ПРОБЛЕМАТИКА Й ЖАНРОВА СПЕЦИФІКА РОМАНТИЧНОГО ЛИСТА

2.1. Проблематика українського епістолярію доби романтизму

Аналізуючи романтичну школу в німецькій літературі й здійснюючи огляд епістолярної спадщини німецьких романтиків, Р.Гайм зазначав, що останні мали звичку аналізувати в кореспонденціях винятково свою власну творчу діяльність, розмірковуючи про доцільність своїх власних літературних творів. Саме в цьому полягала своєрідність епістолярної творчості німецьких романтиків. Водночас саме в цьому – слабкість позиції представників німецького романтизму, які, за спостереженнями Р.Гайма, життєві інтереси своєї нації ставили на другий план [87, с. 13].

На тлі подібних висловлювань та характеристик чітко увиразнюється специфіка епістолярної спадщини українських романтиків, провідне місце у якій посідає суспільно-політичний дискурс та національна проблематика, що зумовлювалося національною ситуацією та недержавним, колоніальним статусом України, де романтизм, подібно як і в Польщі, залишаючись художнім напрямом, був втягнений у суспільно-політичний рух. Промовистими у цьому контексті є думки М.Коцюбинської, яка зазначала, що «в історії української культури епістолярний вид висловлювання мав особливе значення з огляду на характер її розвитку, на колоніальне й напівколоніальне минуле України, на мовні й інші заборони, брак умов для вільного обміну думками. В листах українських діячів порушувався надзвичайно широкий спектр суспільно-політичних проблем (подекуди відтісняючи на задній план моменти особисті), адже бракувало трибуни для висловлення і вільного обговорення їх» [235, с. 19].

Під час епістолярних діалогів (приватних і відкритих) українські романтики зверталися до вирішення найгостріших проблем української нації:

історичних і суспільно-політичних проблем, проблеми влади й протистояння імперській політиці, проблеми національного відродження й виховання українців у дусі патріотизму, проблеми ставлення до минулого, права України на києворуська спадщину, втрати історичної пам'яті та національного коріння. У центрі епістолярного дискурсу романтиків перебувала насамперед Україна. Знаковими у цьому контексті постають рядки одного з листів П.Куліша, який писав: «Украина и украинский язык сделались теперь моею истинною святынею» [261, с. 77].

З листів романтиків, незважаючи на те, що писалися ці листи в умовах можливої перлюстрації, повсякчас проступає мотив замилювання Україною, її давньою історією, унікальною природою, феноменальною культурою, що свідчило про високий рівень національної самосвідомості адресантів. З епістолярних міркувань адресантів-романтиків, зокрема Т.Шевченка, Україна постає самодостатнім краєм, що має свої давні унікальні традиції, які є повновартісними на тлі історичного розвитку людства взагалі, а тому заслуговують на достойну презентацію у світі. Так, у листі до П.Гессе від 1 жовтня 1844 року Т.Шевченко писав: «История Южной России изумляет каждого своими происшествиями и полусказочными героями, народ удивительно оригинален, земля прекрасная» [537, с. 29-30].

В унісон до Шевченкових, звучать рядки листа І.Вагилевича до М.Максимовича від 7 березня 1837 року: «А який-то ми народ, южнорусини? Народ непобідимий і повен слави. ... Южна Русь токмо в свіжих силах відмолоджалася; дасть Бог, же колись по-прежньому ще відмолодне» [531, с. 195].

Ідеалізація України має місце і в листах П.Куліша. Зокрема, в листі до В.Тарновського від 8 травня 1856 року адресант писав: «Київ таки розумний чоловік – нічого сказати! Шкода, велика шкода, що мені не довелося пожити у ньому!». Романтик наголошував на низькому рівні консолідації української нації, на тому, що українське панство не свідоме своєї національної місії і не дбає про національне майбутнє. «А треба б, треба б дуже нам, юним

Русинам, проживати вкупі на Вкраїні, бо тиняючись отак по чужих землях, ми одвикаємо од своїх земляків і не знаємо як вони живуть на світі і чого їм треба. От хоть би і пани наші позавозять діток то в Московщину, то в Німеччину та й ждуть, щоб із них був ужиток, була честь і слава рідній землі», – писав П.Куліш [250, с. 73-74].

І хоча в листах А.Метлинського Україна нерідко фігурує саме як Малоросія, митець постійно демонструє високу міру національної самосвідомості та гордості, коли йдеться про Україну та українське буття. Так, наприклад, Харківський університет фігурує у його листах як «український Геттінген» [528, с. 135].

Україна стає предметом осмислення в епістолярному дискурсі М.Гоголя. «Бросьте в самом деле кацапию, да поезжайте в гетьманщину», – писав він у листі до М.Максимовича від 2 липня 1833 року. – Я сам думаю то же сделать и на следующий год махнуть отсюда. Дурни мы, право, как рассудишь хорошенько. Для чего и кому мы жертвуем всем. Едем! Сколько мы там насобираем всякой всячины! Всё выкопаем. ... Итак, вы поймаете еще в Малороссии осень. Благоухающую, славную осень, с своим свежим, неподдельным букетом. Счастливы вы» [111, с. 220]. Подібні думки, а також думка про виключне право України на киеворуську спадщину звучали в листі М.Гоголя до М.Максимовича від 20 грудня 1833 року: «Туда, туда! в Киев! в древний, в прекрасный Киев! Он наш, он не их, не правда? Там или вокруг него деялись дела старины нашей» [111, с. 232]. Демонструючи віру в українське майбутнє, М.Гоголь писав: «Да превратится он в русские Афины, богоспасаемый наш город!» [111, с. 235].

У кореспонденціях українських романтиків наявні роздуми про складне становище України, зумовлене її колоніальним станом, а власне, думки про те, що недержавна Україна поступово втрачає своє національне обличчя. Так, у листі до І.Срезневського від 5 травня 1840 року А.Метлинський зауважував: «Пишу к Вам, Измаил Иванович, из Украины, которая в это время смотрит совсем не Украиной» [528, с. 132].

В аналогічному ракурсі розгорталися думки романтиків-галичан, які писали про «полумертве» [501, с. 203] буття Галичини. «...Гірка доля Галичини при глухій тишині жаху і душевної невзгоди», – констатував І.Вагилевич у листі до М.Максимовича. Він писав про брак національної свідомості посеред національної еліти: «У нас ніхто не дбає про просвіщення народне, але і ніхто не знає що то є отчина і соотчичі» [531, с. 203]. «Галіція, – писав у листі до О.Бодянського Я.Головацький, – найбільша область з того огляду із всіх австрійських! Причин тому багато. Русини, правда, живуть на своїй питомій землі, в своїм отечестві вони самі первії населенці, первії обитателі сеї землі, але нарід руський понижен, придоптан, прибит до землі ляшиною, не може і досі голови піднести» [414, с. 238]. Подібно й у листі до П.Лукашевича він констатував: «...У нас все руське напівсонно лежить, ледве де зачути якесь нерухаве життя, – а годі ся пробудити, годі підвестися на ноги. У нас все, як з каменю: що день, то нижче, що день, то гірше» [531, с. 307].

Як свідчить епістолярій, зусилля українських романтиків були спрямовані на вироблення повноцінної моделі національної історії, яка згодом була представлена у наукових працях М.Грушевського. У їхніх листах йшлося про право України на давньоруську спадщину, на культурну, а вже згодом і на політичну автономію. «Що нам прелюбе? – запитував І.Вагилевич у листі до М.Максимовича від 7 березня 1837 року. – Чи не святая Русь, наша дідина?! І ми єсмо руські діти» [531, с. 194]. Утім, як доречно зауважив А.Шамрай, ранні українські романтики, зокрема романтики харківські, за межі «культурної автономії» ще не йшли, у своїх листах «недвозначно підкреслюючи лояльність до тодішнього державного режиму». «...Перші ідеологічні виступи молодих письменників ще не ставлять завдання розв'язати право української національності на вільне політичне існування, проблема, що поставлена була в діяльності Кирило-Мефодіївського братства» [527, с. 11].

У листах українських романтиків нерідко порушувалася проблема роз'єднаності України австро-російським кордоном, йшлося про потребу консолідації національних сил, акцентувалося виняткове значення соборності України й українців. У одному з листів Я.Головацького до О.Бодянського містяться рядки, які надзвичайно чітко окреслюють ту ситуацію крайнього невідання одне про одного, у якій опинилися українці по обидва боки австро-російського кордону: «Питаєте, що у нас коїться в письменнім світі, дивуєтеся, що Червона Русь менше Вам звісна, ніж Америка. Правда!» [414, с. 238]. Характерно, що саме листування з наддніпрянськими діячами, як зазначає І.Райківський, стало каталізатором утвердження соборницьких настроїв в Галичині [407, с. 43]. Йдеться, зокрема, про листовні взаємини членів «Руської трійці» з П.Лучкаєм, М.Максимовичем, І.Срезневським, О.Бодянським та іншими. Так, у одному з листів до М.Максимовича І.Вагилевич констатував: «Ми єсмо южнорусини. У нас також відумерщиною з коліна в коліно переходила ся роздрібнена жизнь Южноі Русі. Оце ж ми всі – із-за Бескиду, від Тиси, з-поза Сяну і по Серету – з братією нашою задніпровною складаємо одне существо, де взаємна перейма, лиш очутивши душевну замітність, грає повною жизнью» [531, с. 194-195]. Пишучи про Україну Наддніпрянську, Я.Головацький у листі до І.Головацького констатував, що саме там, на Наддніпрянській Україні «є вся сила наша, так фізичная, як і моральная» [414, с. 168]. У одному з листів до П.Лучкая Я.Головацький дякував романтикам з Наддніпрянської України: «Спасибіг вам, українцям, що ви не цураєтеся тим паростком, відділеним від рідного кореня, приглушеного чужими бур`янами» [531, с. 308]. «Гину, братчику, за Україною, – їй Богу» [503, с. 460], – зауважував буковинець Ю.Федькович у кореспонденції до К.Горбала. У листі до Д.Зубрицького від 22 квітня 1840 року М.Максимович писав про закономірність розвитку української словесності в Галичині на основі живої народної мови та бажання друкувати її зразки на шпальтах часопису «Киевлянин» [414, с. 157].

У кореспонденціях романтиків нерідко дискутувалося питання міжнаціональних (українсько-польських, українсько-російських) взаємин. Звертаючись до проблеми майбутнього України, у своїх листах романтики нерідко обговорювали також питання слов'янської взаємності. Зокрема, увагу до ідеї слов'янського єднання засвідчують листи Л.Боровиковського, писані І.Срезневському в період, коли останній перебував в закордонному відрядженні з метою вивчення слов'янської філології. Зокрема, Л.Боровиковський просить рекомендувати його чеському поету, фольклористу і видавцю Ф.Челаковському. Говорячи про бажане знайомство з Ф.Челаковським, Л.Боровиковський мав на увазі й подальше листування з цим митцем [59, с. 215]. З П.Й.Шафариком активно листувався І.Вагилевич, із В.Ганкою та Я.Колларом – Я.Головацький. Так, у листі до П.Шафарика від 3 жовтня 1836 року І.Вагилевич висловлює надію на те, що спільне ім'я слов'ян, «котре в предвіку наших величнопам'ятних правітців братало, також і наші внучі серця в'яже іскренною щирою дружбою» [414, с. 77]. Листи Я.Головацького на адресу Я.Коллара – це, як, наприклад, лист від 29 березня 1836 року, інформування про поступ на ниві слов'янознавства та міжслов'янських культурних взаємин [414, с. 68-69].

Водночас у листах романтиків досить часто дискутувалася проблема вивчення та збереження власної національної традиції, розгорталося протиставлення «своє-чуже», що цілком узгоджувалося з романтичною настановою на культивування національного начала. Знаковим у цьому контексті є лист П.Куліша до М.Костомарова від 27 червня 1846 року. «Образованность европейская», доводив П.Куліш, не передбачає, що варто відкинути «изучение Малороссии». Людина, яка любить свій буколічний хутір, може любити столицю більше, ніж та людина, яка ніколи на хуторі не жила, констатував П.Куліш. У цьому ж таки листі П.Куліш гостро засуджував думку М.Костомарова, який на той момент вважав, що українська мова придатна лише для написання мужицьких повістей, і як аргумент констатував той факт, що цією мовою Т.Шевченко переклав псалми

Давида й зумів висловити найтонші почуття, достойні високого товариства (цитувалася поезія Т.Шевченка «До Основ`яненка») [261, с. 88]. Відповідаючи на кожну тезу М.Костомарова своєю антитезою, П.Куліш писав: «Христианство же никак не должно охлаждать наше стремление к развитию своих племенных начал, ибо не без причины брошено в землю зерно и пустило уже глубоко корень. Потеря нашего языка и обычаев есть худшее, что может случиться, а вы говорите, что лишь бы мы были отличными христианами, это ещё не несчастье. Не забудьте, что наш украинец (простой) только до тех пор и христианин, пока все его обычаи и верования при нём» [261, с. 89].

Даючи мовне визначення народності, національного духу, ставлячи знак рівності між поняттями «мова» й «нація», українські романтики у своїх листах нерідко порушували питання функціонування української мови. Ототожнивши мову й націю, вони тлумачили мову як вмістилище національного духу, тому саме з національною мовою вони пов'язували національну ідентичність. Відмирання мови романтики співвідносили зі смертю нації.

Уболівання за долю України, яка опинилася під імперським тиском й загрозою повного знищення, а власне – вболівання за долю української мови пронизують епістолярну спадщину А.Метлинського. Особливо відчутні вони в поодиноких українськомовних листах до В.Анастасевича. «Гине рідна головонька, мовкне рідна мовонька. Гірко, гірко на серці, як подумаєш, що швидко батьківського слова син не зрозуміє», – писав адресант [528, с. 121].

Парадоксальну ситуацію, що мала місце в тогочасному українському соціумі, фіксував і Є.Гребінка у листі від 11 лютого 1832 року на адресу І.Кулжинського. Є.Гребінка описував своє перебування на балу, де серед присутніх були представники української козацької старшини та донські офіцери. Гнів адресанта викликала позиція українського козака, який вважав, що «язык малороссийский ни к чему не годен, что он груб, тяжем, неловок и проч». «Я краснел за этого выродка, – продовжував адресант, – и

(удивляйтесь) донец вступился за меня, и мы вдвоих едва успели его согласить, что язык, которым говорили его деды и даже отец, имеет свое достоинство» [134, с. 560].

Подібну картину фіксував П.Куліш у листі до О.Милорадовичівни від 18 лютого 1857 року. Адресант констатував низький рівень національної самосвідомості серед української еліти, представники якої використовували чужу мову у власних етнографічних межах: «Порідшало вас, земляки мої, на Вкраїні; перемішались ми з усяким язиком, а найбільш між тими, котрі повинні перед вести; вийшло з них таке, що до ніякого плем'я не пристануть: чужоземці в рідній землі, чужоземці і всюди де ні появляються» [250, с. 100]. Порівнюючи ситуацію в Наддніпрянській Україні та в Галичині, романтик, звертаючись до галичан, вказував: «Ваша заслуга в тому, що Ви не зробились ні поляками, ні німцями, та в тому, що у вас в не мужичих сем'ях говорять по-своєму, та в тому ще, що Ви переховали від старосвітщини слова і вирази, у нас забуті» [250, с. 234].

Утім, самі романтики-галичани мовну ситуацію в Галичині вбачали критичною. Так, у листі до П.Шафарика, коментуючи свою працю над українським словником, І.Вагилевич писав: «А чей ти по праведній істині, наш язык, довго сказаний на забуття і зневагу, воскресне необтинаний і некалений в ряді своїх братніх наріч, як в старині, буде гомоніти велично в цілій своїй прежній буйності, і дольності, і дебелий розмаїтості» [414, с. 78]. Аналізуючи стан мовного питання на галицьких землях, Я.Головацький у листі до О.Бодянського зазначав: «В Галіції ж польщина все приголомшила, подавила русь. Русин просвіщенний встидається свого язика, хапається польського, ним говорить, орудує, легше [йо]му із'яснитися на польськім, наученім в школі і обществах, як на своїм природнім» [414, с. 243].

Подібний стан речей фіксував в Західній Україні й А.Могильницький. Маючи на увазі вихід у світ альманаха «Вінок русинам на обжинки», який у 1846-47 роках видав у Відні І.Головацький, романтик писав у листі до Я.Головацького наступне: «А ще більша утіха, же твоєму брату удалося

поконати всі перешкоди, які не лише дух іноплемеників, німців і ляхів, але особливо наші, нібито родимії русини, наставники духовнії – але в самій річі перекинчики і гонителі, – свому материнському мові чинять» [383, с. 485]. Говорячи про наставників духовних, що стали перекинчиками й гонителями, А.Могильницький, як свідчить подальший зміст листа, мав на увазі українського митрополита Михайла Левицького, що був противником поширення національного руху на західноукраїнських землях.

Аналізуючи мовну ситуацію на Закарпатті, О.Духнович у листі до Я.Головацького заявляв: «...У нас що далі, то темніший мрак; наші-бо не многих із'ємши єще і днесь посміваються із руського слова, і прото паче всіх бідаків бідніший єсть руський літератор» [383, с. 545]. В іншому листі до цього ж таки адресата романтик із гіркотою писав: «У нас мадяризм росте і розпространяється голосно, всі убираються по-мадярськи і черкають острогами, слова не слухають іного, крім мадярського. А наші русини не лишень помагають, но і предводительствуют їм, і сам мадярського мови на гімназії здішній учитель єсть руський священник!» [383, с. 548].

Романтиків-галичан цікавило мовне питання по обидва боки австро-російського кордону. Так, І.Вагилевич у листі до М.Максимовича висловлював прохання: «Будьте ласкаві, увідомліть мене, які суть наріччя на цілій Україні, яка онакість понад Прип'ять, і на обох бережжях Дніпра, і по інших околах». При цьому мову, як і фольклор, романтики розглядали, окрім іншого, також як матеріал історичний, підтвердження чому міститься в аналізованому листі. «Нарочно-бо, оже много ще мусить бути, много розмаїтостей по Україні між миром – в поведінка та й в мові, сли подумаємо, які туди завсіди вихрили набіги онаких народів: от кавуєве, берендеї, козаки і проч» [531, с. 198].

У листах романтиків наявна посилена увага до тих азбучних воєн, які мали місце по обидва боки австро-російського кордону. Характеризуючи правописну «распрю» в усій Україні, галичанин І.Вагилевич в листі до П.Й.Шафарика писав: «... Тяжко, бо скільки списателів, то, мере, стільки й

різних правописів» [531, с. 202]. На «азбучних колотників» І.Вагилевич нарікав і в листах до М.Максимовича [531, с. 202]. «Це біда! Вівці без пастиря, і розділилися! Що не книжка, що не віршики, то і правописання» [цит. за: 500, с. 260], – писав харківський романтик А.Метлинський, надаючи правописному унормуванню української мови першорядного значення, бо відсутність єдиного правопису відчутно зменшувала можливості широкого застосування української мови в усіх сферах культури, робила неможливою участь одного автора у виданні іншого та створювала цензурні перепони на шляху видання творів українських авторів по обидва боки австро-російського кордону. Скажімо, в одному з листів до І.Срезневського Я.Головацький писав, що саме правописне питання стало причиною того, що «Маруся» Г.Квітки-Основ'яненка була заборонена цензурою [531, с. 313]. «Краща одна грамота погана, ніж сотня хороших», – доводив А.Метлинський. Очевидно, романтику дошкуляло те, що війна між «етимологією» та «фонетикою» велася, як пізніше зазначав І.Франко, із завзяттям, «гідним ліпшої справи» [509, с. 150]. А.Метлинський потрактовував мову як фактор консолідації суспільства, а тому закликав «не вигадувати розколів» [цит. за: 500, с. 262], оскільки українці й так забагато втратили через свою «млявість», «безпечність» і «незгуртованість» [цит. за: 500, с. 259]. Як фактор об'єднання нації тлумачив мову й І.Вагилевич. Так, у листі до П.Й.Шафарика він писав про потребу правописання, яке б було «просте і найприкметніше до южноруського» [531, с. 202].

Романтичне тлумачення мовного питання наявне в листах Л.Боровиковського до І.Срезневського. Розмірковуючи з романтичних позицій, Л.Боровиковський ототожнював мову й націю. Тому його ностальгія за Україною у так званий «курський» період життя – це ностальгія за рідною мовою. Поета гнітила відірваність від української землі, від національної стихії. Але щонайбільше його обтяжувало буття в чужомовному просторі, яке спричинювало духовний і психологічний дискомфорт. Перебування в чужомовній стихії адресант-романтик порівнює з носінням лаптів: «В

холодной, но *Святой Руси голой* мой хохлацкий язык принужден надеть *лапти*» [59, с. 207].

Л.Боровиковський досить оригінально використовує у своїх листах українські й російські діалектизми, які вживає на означення феномена української літератури, яка творилася за межами України. Так, обмірковуючи можливість публікації своїх творів в другому номері «Українського альманаха», який видати таки не вдалося, митець писав: «Уведомьте меня о времени издания – и я – хоть и с прежней чух... – вышлю птенца на милую (ей-богу – добрую!!) Украину. То-то будет смеху с него, этого пидтумка, ягуна!..» [59, с. 207]. Підтумок (за «Словарем української мови» Бориса Грінченка) – це помісь, покруч; ягун (за «Этимологическим словарём русского языка» Макса Фасмера) – глузливе прізвисько білорусів та іншого акаючого чи якаючого населення Курської, Білгородської, Рязанської та інших губерній Російської імперії у ХІХ столітті. Звісно, Л.Боровиковський у цих рядках перебільшував та вдавався до самоіронії. Адже цитований лист датовано 19 листопада 1831 року. Це були перші місяці перебування письменника за межами України і російськомовна стихія ще не могла вплинути на нього настільки, щоб з-під його пера могли з'являтися «птенцы-полукровки».

Подібні міркування знаходимо і в єдиному відомому на сьогодні листі Л.Боровиковського до М.Максимовича (лист від 1 січня 1836 року з Курська). Надсилаючи разом з листом свої байки, Л.Боровиковський називає їх «туземным подарком на новый год» і додає: «Извините руссизмам и вообще нечистоте слога: *barbara est, in qua scribebam, terra*» [59, с. 218], що з латинської перекладається як «чужа земля, на якій я писав».

Міркування Л.Боровиковського, висловлені в листах до І.Срезневського та М.Максимовича, цікаві тим, що вони ілюструють типово романтичний погляд на літературу. За романтичною теорією, романтична література – це література з обов'язковим національним елементом. Таким елементом для романтиків була насамперед мова, яка проголошувалася

вмістилищем національного духу. Романтики здійснюють мовне визначення національного духу, тому відкидають ідею творення літератури ненаціональною мовою. Очевидно, що саме романтична позиція Л.Боровиковського спричинила його перехід від російськомовної до українськомовної художньої творчості, яка й принесла поету неабиякий успіх.

Подібні міркування – не рідкість і в епістолярних текстах Т.Шевченка. У листі до Я.Кухаренка від 30 вересня 1842 року адресант із сумом констатував: «Переписав оце свою «Слепую» та й плачу над нею, який мене чорт спіткав і за який гріх, що я оце сповідаюся кацапам черствим кацапським словом» [537, с. 19].

Питання української мови в листах Т.Шевченка постає також у контексті висловлюваного поетом бажання листуватися українською мовою. Так, перебуваючи в Петербурзі, Т.Шевченко в одному з листів до брата (йдеться про М.Шевченка) писав: «Та ще скажи зятям нашим Антонові і Федорові, щоб і вони до мене коли-небудь написали хоч одно слово. А сам, як тільки получиш моє оце письмо, зараз до мене напиши, щоб я знав. Та, будь ласкав, напиши до мене так, як я до тебе пишу, не по-московському, а по-нашому...» [537, с. 11]. Т.Шевченко, якого гнітило перебування в чужомовному етнічному просторі, розглядав українськомовний лист як унікальну можливість почути рідне слово: «Так нехай же я хоч через папір почую рідне слово, нехай хоч раз поплачу веселими сльозами, бо мені тут так стало скушно, що я всяку ніч тільки й бачу во сні, що тебе, Керелівку, та рідню, та бур'яни (ті бур'яни, що колись ховався од школи); весело стане, прокинусь, заплачу. Ще раз прошу, напиши мені письмо, та по-своєму, будь ласкав, а не по-московському» [537, с. 12], – писав романтик у листі до М.Шевченка від 15 листопада 1839 року. Подібне прохання звучало у листі до цього ж адресата від 2 березня 1840 року. «... Я твого письма не второпаю, чортзна по-якому ти його скомпонував, ні по-нашому, ні по-московському – ні се ні те, а я ще тебе просив, щоб ти писав по-своєму, щоб я

хоч з твоїм письмом побалакав на чужій стороні язиком людським» [537, с. 13], – писав Т.Шевченко.

У своїх листах українські романтики нерідко порушують проблему збереження національних фольклорних та історичних літописних пам'яток, що було зумовлено процесом самоідентифікації націй, що розгортається у романтичну добу. Естетизуючи фольклорні тексти, проголошуючи їх взірцем для наслідування в оригінальній авторській творчості, розглядаючи фольклор як джерело, у якому утаємничується національний дух, а водночас як джерело вивчення української історії, романтики спрямовують свої зусилля на збирання та публікацію пам'яток фольклору, що знаходить своє відображення у їхніх епістолярних діалогах.

Значну увагу проблемі збереження українського фольклору приділено у листах Л.Боровиковського до І.Срезневського. Свою працю, яка стосувалася українознавства, Л.Боровиковський окреслює як «хохлацкие труды». Зацікавленість різними проявами національного духу письменник виводить із «родинолюбия», тобто з романтичних теорій, які пробуджували увагу до нації та найрізноманітніших проявів національного. У листі до І.Срезневського від 24 вересня 1834 року Л.Боровиковський писав, що діяльність українських митців на теренах української літератури «лестная» для його «родинолюбия» [59, с. 208]. Як типовий романтик, Л.Боровиковський розглядає фольклор як джерело художньої творчості: «Местная, роскошная поэзия народных песен, суеверный быт моих земляков, ... замысловатость поверий, суеверий представляют богатое сокровище для Баллад, Легенд, Дум: это рудник нетронутый» [59, с. 208]. Л.Боровиковський був відомий також як активний збирач фольклорних пам'яток. Його здобутки у цій царині, як свідчать листи, були (станом на 1834 рік) досить помітними: понад 200 пісень, понад 1000 прислів'їв та приказок, повір'я, народні методи лікування хвороб та інша всячина [59, с. 208].

Розглядаючи літературу як наслідувальну форму національного духу, на потребі «узнання народного» наголошував І.Вагилевич у листі до

М.Максимовича. «Душевне розвиття» народу, констатував романтик, представлене в «доспільй бувальщині» нації, тобто в мові та народній поезії. «...Допоки сотвориться словесність, нужно зібрати розвержені між миром всі ід ній присохтування, або лучче сказати – потрібно пізнати народ южноруський» [531, с. 195], – писав адресант. Пишучи про свою збирацьку практику, І.Вагилевич зазначав: «...Хоть се між всячиною, за межею мого списувательського талану – всегда вивідуюся і записую; тож маю і деякі байки, казки, небилиці, гадки, притчі і пісні, тож само і поєдні, розметані прикмети, що ся тичуть древності перехристиянської» [531, с. 197]. Аналізуючи зібрані колядки, у листі до М.Максимовича романтик констатував: «Пісні ті красою своєю та древністю переходять-бо навіть суть старорелігійної всячини, що досіль по сім предметі ізвісно було». Переходячи від емоційного захоплення піснями до аналізу зібраних фольклорних матеріалів, романтик писав: «Пісні оті святочні, окрім краси, різності і щиросердя свого, характеризуються символлю. Символля тота мені була проводом до понятія старочеського піснетворення і пісні Ігорю» [531, с. 203].

Про те захоплення, яке відчував від українських пісень М.Гоголь, свідчать його листи до М.Максимовича. «Моя радость, жизнь моя! песни! как я вас люблю! Что все черствые летописи, в которых я теперь роюсь, пред этими звонкими, живыми летописями! Я сам теперь получил много новых, и какие есть между ними прелести. Я вам их спишу. Не так скоро, потому что их очень много. Да, я вас прошу, сделайте милость, дайте списать все находящиеся у вас песни, вам мною. Сделайте милость и пришлите этот экземпляр мне. Я не могу жить без песен. Вы не понимаете, какая это мука. Я знаю, что есть столько песен, и вместе с тем не знаю. Это всё равно, если б кто перед женщиной сказал, что он знает секрет, и не объявил бы ей. Велите переписать четкому, красивому писцу в тетрадь *in quarto* на мой счет» [111, с. 228], – писав романтик.

Подібний мотив замилювання народними піснями, а також думки про глибокий ліризм та красу української пісні звучать у листі третьому епістолярного циклу Я.Головацького «Подорож по Галицькій та Угорській Русі, описана у листах до приятеля у Л.». Цитуючи жовнірську пісню:

Ой цить, мати старенькая!

Ой цить, мати рідненькая!

Слезе море не наповнить –

Від цісаря не визволить,

романтик запитував адресата: «Скажи, чи може бути щось ніжнішого? Кого б не схвилювало це коротке прощання сина з матір'ю? Чи може бути яскравіше висловлена неминучість долі, як у тому порівнянні? Бо чи ж може сльоза переповнити море? Або що допоможе синові плач прибитої горем матері? Син наче потішає матір, але сам глибоко переживає, бо бачить свою долю, яку ніщо не може змінити. Такі квіти народної поезії цвітуть у самотньому безлюдді нерозумно погорджуваного народу та чекають на збирачів. Цвітуть, як ті квіти в буйному степу, і так непомічені, невпізнані відцвітають, і нема нікого, хто б їх збирав, сплітав у вінки, складав у китиці і впоював ними свої роздуми...» [117, с. 36].

Говорячи про Україну, Ю.Федькович у листі до А.Кобилянського від 10 грудня 1861 року називає її країною, що «сповнена пісень, поезії» [503, с. 455]. До своїх листів, зокрема тих, що писані на адресу Д.Танячкевича, романтик нерідко докладав тексти пісень або вводив їх фрагменти в епістолярний текст.

Лист М.Гоголя до І.Срезневського від 1 червня 1834 року містив чіткі зауваження адресанта з приводу komponування «Запорожской старины». У той час, коли ще не вироблені були методологічні підходи щодо систематизації фольклорних матеріалів, досить конструктивним було побажання М.Гоголя, висловлене на адресу І.Срезневського, розмістити обрядові пісні в тому порядку, у якому вони фігурують у самих обрядах [111, с. 261].

Інформацію про фольклористичні зацікавлення Є.Гребінки містив його лист до І.Кулжинського від 11 лютого 1832 року. У листі йшлося про зібрані Є.Гребінкою пісні з нотами, які він мав намір передати адресатові [134, с. 560].

Листи П.Куліша сповнені прохань до адресатів долучитися до збирання фольклорних текстів, які б поповнили його фольклорну скарбницю. Такими є листи П.Куліша на адресу М.Д.Білозерського. Йдеться, наприклад, про лист від 14 вересня 1842 року. В епістолах П.Куліша, писаних до різних адресатів, зафіксоване ідеалізоване, типово романтичне ставлення до національного фольклору. Так, в листі до М.Юзефовича від 31 липня 1843 року з Олександрівки адресант констатував: «Я теперь хожу как пчела по сотам: где только встречу седую бороду, не отойду от неё без того, чтоб не выжать из неё пахучего цветка народной поэзии или в предании, или в песне. Изучение этих малороссийских антиков так же меня совершенствует, как совершенствует живописца изучение антиков скульптуры. ... Отсюда я буду углубляться в разные места Украины для изыскания развалин народной поэзии – дело великой важности, как я увидел после нескольких опытов» [261, с. 19].

Кореспонденції П.Куліша (йдеться, зокрема, про листи до О.Бодянського, І.Срезневського, М.Погодіна) фіксують результати його збирацької діяльності та специфіку методологічного інструментарію фольклориста. У листі до М.Погодіна від 15 жовтня 1843 року П.Куліш зазначав: «Совершил я летом двухмесячное путешествие по Малороссии и извлёк великие результаты, между прочим записал из уст народа множество превосходных преданий (в особенности о гайдамаках) с такою точностию, что они вполне могут назваться отрывками изустной народной литературы. Удивительные вещи! что за красота слова! что за дивный полёт фантазии! Приготовил к печати томик в 200 страниц, in-8, под заглавием: «Малороссийские предания, легенды, поверья и разные заметки, касающиеся местных примечательностей народного быта и т. п. (Материалы для

изучающих народную историю и поэзию). Собрал П. Кулеш. Книжка первая» [261, с. 22]. Свій методологічний інструментарій П.Куліш-фольклорист описує і в листах до І.Срезневського від 20 липня 1846 року. Передаючи І.Срезневському зібрані фольклорні тексти, П.Куліш давав чітку установку щодо їх публікації. Він застерігав адресата, щоб той не відділяв пісні від дум, а розмістив їх вперемішку за хронологічним принципом [261, с. 94]. Подібна настанова свідчила, що П.Куліш, як і решта романтиків, демонстрував погляд на фольклорні тексти насамперед як на важливі історичні документи, а вже потім – як на літературні пам'ятки. Тому як фольклорист і видавець фольклорних текстів він відстоював не жанровий принцип компонування фольклорних текстів, а хронологічний. Лист до О.Бодянського від 21 серпня 1846 року дає уявлення про специфіку роботи П.Куліша над фольклорними текстами, для якого важливим було насамперед те, щоб в уснопоетичній пам'ятці «ни одно слово не погибло» [261, с. 104]. Звідси – консолідована праця українських романтиків (П.Куліша, А.Метлинського, І.Срезневського, М.Костомарова) над різними варіантами українських пісень. У кореспонденціях П.Куліша міститься заклик до українських фольклористів об'єднати видавничі зусилля. Скажімо, він радив М.Д.Білозерському, який мав цінний фольклорний матеріал, передати його А.Метлинському в «Южный русский сборник»: «Я Вам советую отдать все, не скупясь. Лишь бы издавали, а на это нечего глядеть, кто издаст» [262, с. 148].

Листи галицьких романтиків свідчать про їхнє прагнення консолідувати свої фольклористичні зусилля з зусиллями романтиків із Наддніпрянської України. Так, Я.Головацький разом із листом на адресу О.Бодянського надсилав зібрані ним галицькі пісні [531, с. 310], а в листі до І.Срезневського вміщував раніше неопубліковані приповідки [531, с. 312]. Зважаючи на ситуацію остаточної зденаціоналізованості Закарпаття, О.Духнович прагнув об'єднати свої творчі наміри з тими планами, що їх мали романтики-галичани. У листі до Я.Головацького, маючи на увазі фольклористичну працю адресата, він писав: «Зборник пісней увеселяєт

меня, і прошу етим ділом поспішить, то будет поощренієм народа к народності, скорее, скорее, брат мой, постарайтесь о том списке, той неоцінимий труд. Знаете, я хотів іздать пісні і писав, просив всіх, но тщетно, один мні г. Талапкович послав список, і я той Вам преподаю, бо у нас замерло все, егоїзм і мадяризм господствует повсюду, і годі поради́ти» [383, с. 547].

Листи романтиків, особливо украй темпераментного П.Куліша, досить часто фіксують і ті суперечки, що виникали поміж ними як збирачами та видавцями фольклорних текстів й були прикметним явищем інтенсивного розвитку фольклористичного руху та конкуренції, що існувала в середовищі фольклористів. Так, у вище згаданому листі до О.Бодянського П.Куліш висловлював своє обурення з приводу того, що І.Срезневський присвоїв зібрані ним історичні думи [262, с. 135]. Подібне стосується й того конфлікту, що мав місце між П.Кулішем, А.Метлинським та М.Максимовичем як збирачами фольклору.

Досить часто листи романтиків слугували вмістилищем фольклорних текстів. При цьому йшлося не лише про зразки малих фольклорних жанрів, наприклад, про прислів'я чи приказки, якими надзвичайно багаті листи адресантів-романтиків. Так, у листі П.Куліша до М.Д.Білозерського від 4-5 липня 1853 року вміщено записаний по дорозі від Лубнів до Михайлової Гори «плач» сліпого старця. Високо розцінюючи естетичну вартість цієї фольклорної пам'ятки, П.Куліш писав: «Вот она, естественная поэзия чувства, не прибегающая ни к каким украшениям. Нищий обращается с Вами здесь благородно и убеждает Вас уделить ему от своего избытка с таким достоинством, как и те люди, которые сделались нищими для спасения мира от пагубного эгоизма. По крайней мере я был поражён человечностью его «плача» [262, с. 123].

О.Стороженко не видав жодної фольклорної збірки, але якщо зробити вибірку фольклорних одиниць із його епістол та художніх творів, то набереться не один десяток яскравих народнопоетичних зразків, які б могли

стати окрасою солідного фольклорного збірника. У листах О.Стороженка знаходимо фольклорні перекази, зразки таких жанрів малої прози, як прислів'я та приказки. За посередництвом використання паремій Стороженко-адресант здебільшого окреслює свій психологічний стан, а власне, стан людини, яку пригнічує і самотність, і перебування на чужині, й обридла служба [486, с. 564]. «Я один як палець, та ще живу на дачі, неначе в монастирі, аж і пустельником мене прозвали», – писав він. Звідси – подяка В.Білому за те, що *годить* старому діду (тобто Стороженку) *неначе печеній болячці* [486, с. 581], подяка за надіслані листи, які не раз *латали душу* [486, с. 563] письменнику, прохання *плюнути в хату* старого діда, тобто завітати до нього [486, с. 578]. Водночас паремії, уміщені в листах О.Стороженка, фіксують той оптимізм, який характеризував власне українську натуру. Романтик писав і про те постійне прагнення *ударити лихом об землю* [486, с. 577], і про віру в те, що *й перед нашими ворітьми сонце зійде* (або: *перемелеться – мука буде, терпи козак – отаманом будеш*) [486, с. 584], які були складовими української національної ідентичності на ментальному рівні.

Керуючись прагненням простудіювати національну історію за посередництвом вивчення найрізноманітніших історичних пам'яток, апелюючи до гердерівської тези про можливість оновлення літератури шляхом звернення до національно-історичних джерел, усвідомлюючи історичну зумовленість національного духу, у своїх епістолярних діалогах романтики порушують проблему опанування минувшини. Листи адресантів-романтиків фіксують їхні прагнення працювати в архівах з метою вивчення національної історії, а також їхні наміри відшукати нові й зберегти вже віднайдені національні літописні пам'ятки. Так, у листі П.Куліша до Д.Бібікова від 6 травня 1841 року з Луцька, де адресант перебував як представник Київського товариства любителів історії, містилося прохання отримати офіційний дозвіл на роботу в місцевих архівах [261, с. 8]. Листи П.Куліша до М.Д.Білозерського інформують про його студії над «Історією

Русів», листи до Г.Квітки-Основ'яненка містять інформацію про майбутнє видання літописних текстів у Києві. У листах П.Куліша до М.Юзефовича міститься інформація про його творчу співпрацю з М.Грабовським, який надає свою бібліотеку у повне розпорядження П.Куліша, від чого той відчуває себе «как в раю» [261, с. 18].

Романтики були свідомі того, що відлучення від літопису минувшини, від історичного коріння – один із шляхів денаціоналізації українців. Усвідомлення цієї обставини зумовило потужну науково-історичну діяльність українських романтиків, що зафіксовано в їхніх епістолярних розмовах з сучасниками. Скажімо, напрацювання Стороженка-історика були настільки суттєвими, що лягли в основу «Истории Новой Сечи и последнего Коша запорожского» А.Скальковського. У листі до В.Білого про свої ранні студії над українським минулим О.Стороженко писав так: «В молодости у меня было призвание к составлению описания «Последние дни Запорожской Сечи», но, служа на военной службе и не имея материалов под рукою, я не в силах был осуществить моего желания. Познакомившись со Скальковским, я передал ему мою мысль, дал совет обратиться к г.Воронцову и просить разрешения проникнуть в архивы Екат. Губ. Правл.; вместе с этим я передал ему всё, что у меня было собрано и написано о запорожцах. Скальковский в предисловии описания Запорожского Коша об этом говорит и был так справедлив, что не скрыл этого обстоятельства» [486, с. 579]. В іншому листі до В.Білого знаходимо підтвердження того, що О.Стороженко дещо критично поставився до розвідки А.Скальковського і мав намір доповнити її новими матеріалами, збором яких займався: «Душевно благодарен за присланные Вами шпаргалы, относящиеся к Запорожскому Кошу. Они очень интересны, в них проливается свет на события, которые были поводом к уничтожению Сечи, до сих пор ещё не разъяснённые, как следовало бы, нашими историками. У Скальковского этот предмет подёрнут тьмою, по-нашему – мряковатый. Намерение моё – обработать шпаргалы, по

возможности кое-что разъяснить и послать на печатание в «Русскую Старину» [486, с. 578].

Якщо оминати увагою епістолярну спадщину О.Стороженка, можна помилково припустити, що, як автор історичної прози, він зробив помітний внесок у творення міфу такої ординарної події в національній історії, як Переяславська рада 1654 року, поставивши її на рівень доленосних [445, с.396]. Утім, прочитувати художню прозу О.Стороженка варто з розумінням того, що творилася вона у підцензурних умовах, про що свідчать листи романтика. У листі до В.Білого від 8 березня 1874 року, коментуючи можливість публікації повісті «Марко Проклятий», він зазначав: «Не думаю, чтобы можно было встретить какие-нибудь затруднения при печатании «Марка» со стороны цензуры. Напротив, в 4 главе с таким сочувствием говорится о соединении России с Украиною» [486, с. 572].

У листах романтиків нерідко порушуються проблеми призначення й ролі мистецтва слова в умовах бездержавності, митця і влади, митця й суспільства, творчої свободи митця та його відповідальності перед нацією. Зважаючи на національні реалії й беручи до уваги заперечення великодержавними опонентами історичної давності та перспективності українського письменства, адресанти-романтики порушують проблему не лише становлення і подальшого розвитку нової української літератури, але й констатують її історичну тяглість.

Зокрема, з епістолярію Л.Боровиковського довідуємося, що романтик працював над дослідженням з історії української літератури «Обзор литературы малороссийской, народной и писательной» [59, с. 214]. Доля цієї праці залишається невідома. Але на основі епістолярної спадщини Л.Боровиковського можемо реконструювати суть авторського задуму. Уже сама назва свідчить про те, що Л.Боровиковський, всупереч імперським теоріям, прагнув довести, що історія українського письменства сягає глибини віків. Стає очевидним, що йшлося не про короткі замітки з історії української літератури, а дійсно про огляд «всего доселе писаного на украинском языке»

[59, с. 214]. Невідомо, який період став точкою відліку індивідуально-авторської української літератури, але зрозуміло, що автор звертався до найдавніших періодів, бо, списавши 17 листків, він «хронологічно» зупинився на доробку П.Гулака-Артемовського. Цей таки лист демонструє тогочасну літературно-видавничу ситуацію. Л.Боровиковський, уже живучи в Полтаві, не міг знайти окремих художніх текстів П.Гулака-Артемовського, Є.Гребінки, О.Шпигоцького, Г.Квітки-Основ'яненка, М.Костомарова. Згадуючи про «Українські думи» та п'єсу «Сава Чалий» Ієремії Галки, він запитував: «Кто это?» [59, с. 214].

Як свідчить епістолярій романтиків, чимало творів українських митців чекали на видання роками. Аналізуючи у 1839 році п'єсу І.Котляревського «Москаль-чарівник», написану в 1819 році, Л.Боровиковський послуговувався її рукописним варіантом. «Байки і прибаютки» самого Л.Боровиковського, які автор мав намір видати ще в 1839 році, були видані А.Метлинським лише у 1852 році. Не дійшли до читача і дві повісті Л.Боровиковського, писані в манері «а la Грыцько-Основьяненко», про які є згадки в його листах [59, с. 214]. Мабуть, Л.Боровиковський мав на увазі бурлескно-реалістичну манеру і таку ж прозу, бо чудовим джерелом для неї він називав анекдоти, повір'я та забобони українців. «Так, кажется, легче и лучше москалей знакомить с нашей родиной; а простонародность, да ещё с примесью учености – скучна, говорят», – так пояснював Л.Боровиковський свою працю над згадуваними повістями, які не були надруковані й на сьогодні вважаються втраченими. Цілком можливо, що ці повісті так і залишилися творчим експериментом поета-романтика, який бажав спробувати себе як автор бурлескно-реалістичної прози. Навряд чи міг імпонувати йому кінцевий результат такого експерименту, адже в цьому ж таки листі рядками вище він як романтик-патріот жалкував з приводу того, що українська мова ще не отримала «первенства в обществах и гостинных» [59, с. 215]. Проте в можливості української мови Л.Боровиковський щиро

вірив, називаючи її в своїх листах «наречием грубым, но сильным», тобто спроможним посісти своє гідне місце на мовній карті світу.

Увагу до національного літературного минулого засвідчують також кореспонденції П.Куліша. Так, у листі до О.Бодянського від 16 вересня 1855 року адресант повідомляв, що став власником Новгород-Сіверського літопису, компілятивного збірника, який, окрім іншого, містив списки таких творів, як «Воскресіння мертвих» Г.Кониського, вірш С.Яворського про зраду І.Мазепи, «Нравоучіння розумного батька синові», «Історію про Варлаама та Іоасафа», «Месія правдивий» Й.Галятовського, «Діяння та послання Апостолів».

Листи П.Куліша свідчать, що він був обізнаний із доробком Ф.Прокоповича. Так, у листі до О. Бодянського від 18 вересня 1853 року адресант писав, що має рукопис праці Ф.Прокоповича «Мнение пресвященного Феофана, Архиепископа Новгородского, каковым образом и порядком надлежит багрянородного отрока наставлять в христианском законе».

П.Куліш акцентував і на потребі консолідації з західноукраїнськими романтиками. Йшлося, зокрема, про літературне єднання. Звертаючись до галичан, він радив адресатам: «Треба Вам, притьмом треба з нашою словесністю більш об'єднатись, щоб одна була поезія і в Вас, і в нас» [250, с. 170].

З листів українських романтиків окреслюється концепція української літератури, яка б мала націотворчу роль. Зокрема, П.Куліш у листі до Т.Шевченка від 5 червня 1844 року акцентував на суспільному призначенні української літератури, яка має відкривати українцям очі на соціальну та національну неволю. При цьому романтик наголошував на потребі консолідації зусиль українських митців у спільній справі: «Оттак же й нам, що взялись протирать очі своїм землякам, треба один одному пособляти, один одному радити; а то не буде добра з нашого писання. ... Тепер не така вже година на[с]тала, щоб брязкотать шаблоками. Ляхів і татарву мов дідько

злизав, усе втихомирилось; пришла пора поорудовать ще головою. Нуте ж робить усе так, щоб і Богу була хвала за те, що дав нам розум, і людям темним було видно кругом, як од свічки, що стоїть на високому ліхтарі» [261, с. 37].

Зорієнтовуючи українську літературу в національне річище, адресант з публіцистичним запалом у одному з листів до М.Костомарова (лист від 27 червня 1846 року) доводив, що «оставить своих полуобразованных Гекторов и Ахиллов потому только, что мы не имеем Периклов, Сократов, Наполеонов, – верх безрассудства» [261, с. 88]. П.Куліш засуджував М.Костомарова, який писав: «Я не обвиняю тех, которые холодны к своему родному. Человек стремится к лучшему, а чужое лучше!». Він гнівно зауважував: «Нет, у вас засохла живая струна, без которой никогда не будет гармонии в ваших учёных и поэтических действиях. Я обвиняю строго! и учить не быть холодным к своему – значит то же, что сказать мёртвому: воскресни!» [261, с. 89]. П.Куліш порівнював українську літературу з «чужими», європейськими літературами й уподібнював її до молодого дуба, який, на відміну від обвішаної яблуками зрілої яблуні, ще не дає ані плодів, ані прохолоди, ані приємності від його споглядання.

Листи українських романтиків ілюструють тезу сучасних дослідників, які стверджують, що ідеологічною базою вітчизняного романтизму було Просвітництво. На просвітницькій функції української літератури наголошував П.Куліш. «Наши писатели своими учёными и поэтическими трудами, – писав адресант, – многих заставили подумать, как бы спасти то, что ещё уцелело. И литература малороссийская, какова она есть до сих пор, должна продолжаться своим порядком для просвещённых невежд, а для неграмотных невежд нужно писать учебники, наставительные – практические книги и по возможности заводить школы; но делать возгласы об этом крайне безрассудно» [261, с. 89].

Утім, листи українських романтиків, зважаючи на можливу перлюстрацію та ймовірні репресивні заходи, небагаті на відверті розмови

про українську літературну справу. «Если бы я мог, я бы исписал целые листы на эту тему; но мы не имеем возможности даже в письмах рассуждать о своей литературе», – так писав з цього приводу П.Куліш у листі до С.Аксакова [262, с. 321]. Звертаючись до російських опонентів, український романтик висловлював своє занепокоєння з приводу того, що вони вважають українську літературну справу «чем-то вроде благородного сумасшествия». Аналізуючи реальний стан речей, П.Куліш констатував, що українським митцям «тяжело терпеть близорукие притеснения полицейские, но ещё тяжелее сносить сарказмы такого ума, как Хомяков!». У одному з листів до С.Аксакова він доводив не лише право української літератури на існування та повноцінний розвиток, але й вказував, що діяльність українських літераторів буде корисною для Росії та російського письменства [262, с. 321]. Аналогічні судження присутні в епістолярному доробку Я.Щоголева. У одному з листів до Д.Яворницького романтик писав: «...Не люблю только московских литературных прихвостней за то, что они ни за кем, кроме себя, не признают права на жизнь» [546, с. 290]

Як свідчить епістолярій українських романтиків, зокрема літературно-критичні оцінки, уміщені в ньому, в Україні в період утвердження романтизму не існувало боротьби між старою і новою літературними школами. «В той час, – писав А.Шамрай, – як в російській літературі кипіли завзяті бої поміж класиками і романтиками (полеміка між «Вестником Европы» і «Московским вестником» та «Московским Телеграфом»), як піддавалися жорстокій критиці доктрини нової літературної школи, в цей час на Україні між батьками й дітьми панує зворушлива згода. Не тільки там не підноситься рука в дітей на батьків, а, навпаки, в своїх полемічних виступах за суверенітет української літератури проти російської критики вони раз у раз як безсумнівний досвід її буття, її оригінальності підносять твори своїх попередників» [527, с. 7-8].

Так, аналізуючи виданий І.Срезневським «Украинский сборник» (1838), у якому вперше було надруковано «Наталку Полтавку»,

Л.Боровиковський стверджував, що видавець альманаха догодив «українцям и фил-українцям» виданням високопробних українськомовних творів. У цьому ж таки листі Л.Боровиковський радить І.Срезневському включити до наступного номеру «Украинского сборника» «премиленную пьеску» І.Котляревського «Москаль-чарівник» [59, с. 212]. Листи Л.Боровиковського дають підставу стверджувати, що він ставився до постаті І.Котляревського з особливою пошаною і, опрацьовуючи сімейний архів зачинателя української літератури, особливо дбав про те, щоб жодне з його можливих творінь не було втрачене по смерті автора. «Будет ли скоро ль отпечатан портрет покойного Котляревского? Я был при погребении. В бумагах покойника ничего литературного не найдено» [59, с. 212-213], – писав він у листі до І.Срезневського від 22 травня 1839 року.

Як літературний критик Л.Боровиковський керувався насамперед принципом чистоти мови художнього твору [449, с. 75]. «Чем строже будете в выборе пьес, тем лучше: так говорят знатоки малор[оссийского] языка» [59, с. 212], – такі рекомендації давав І.Срезневському як видавцю Боровиковський-романтик. Даючи оцінку збірці Амвросія Могили «Думки і пісні», він зазначає, що читав ці поезії з «истинным удовольствием». Очевидно, Л.Боровиковському імпонував насамперед романтичний характер поетичної збірки. Водночас він критикував А.Метлинського за «слабость вымысла». Але найбільше адресант критикував мовний рівень поезій митця: «Даже язык очень и очень не чист во многих местах: это тем болем замечено, чем неожиданнее было от такого затока малороссийского слова, как автор Рассуждения, помещённого в начале «Думок и Песен». Не могу выдавать мнения своего за верное; но, кажется, сказанное доказать не трудно» [59, с. 213].

Зразки літературної критики містилися в листі Є.Гребінки до І.Кулжинського від 11 лютого 1832 року. Даючи високу оцінку «Украинскому альманаху» (1831), адресант особливо високо розцінював опублікований у ньому вірш І.Розковшенка «К Тавриде», фрагмент

перекладу епічної поеми А.Міцкевича «Конрад Валенрод», здійснений О.Шпигоцьким, а надто – баладу Л.Боровиковського «Козак». «Боровиковский в «Козаке» неподражаем; он облагородил язык малороссийский, представляемый на суд публики господином Котляревским в трактирно-бурлацких формах», – писав Є.Гребінка, вказуючи на непересічну роль Л.Боровиковського в розбудові нової української літератури [134, с. 560]. Так само високо і з цих таки міркувань Є.Гребінка високо оцінював у своїх листах до Г.Квітки-Основ'яненка його повісті «Козир-дівка» [134, с. 593], «Сердешна Оксана» [134, с. 594, с.596].

Елементи літературної критики посідають помітне місце і в кореспонденціях Т.Шевченка. Зокрема, романтик звертав увагу на постать М.Гоголя. У листі до А. та Н.Родзянків від 23 жовтня 1845 року з Миргорода Т.Шевченко називав М.Гоголя письменником, що має «наблюдательный глаз» [537, с.33]. У листі до В.Рєпніної від 24 жовтня 1847 року Т.Шевченко просив надіслати йому «Письма к друзьям» М.Гоголя, які щойно вийшли друком. У листі до В.Рєпненої від 1 січня 1850 року з Оренбурга, усвідомлюючи вагу М.Гоголя в літературних колах, Т.Шевченко просить адресатку написати М.Гоголю особисто з проханням, аби той просив В.Жуковського клопотатися, щоб йому було дозволено малювати [537, с.50]. Лист до Бр.Залеського від 20 травня 1856 року свідчить, що Т.Шевченко мав екземпляр поеми М.Гоголя «Мертві душі».

У листі до В.Рєпніної від 7 березня 1850 року Т.Шевченко демонстрував своє бачення феномена М.Гоголя. Нагадуючи адресатці про давню зустріч, під час якої вона не надто високо поставилася до «Мертвих душ» М.Гоголя, адресант радів, що тепер вона має іншу думку про цей геніальний твір автора. Т.Шевченко порівнював М.Гоголя з французьким прозаїком Е.Сю, засновником кримінально-сенсаційного жанру масової літератури. І це порівняння було не на користь останнього: «Сю, по-моему, похож на живописца, который, не изучив порядочно анатомии, принялся рисовать человеческое тело, и чтобы прикрыть свое невежество, он его

полуосвещает. Правда, подобное полуосвещение эффектно, но впечатление его мгновенно! – так и произведения Сю, пока читаешь – нравится и помнишь, а прочитал – и забыл. Эффект и больше ничего! Не таков наш Гоголь – истинный ведатель сердца человеческого! Самый мудрый философ! и самый возвышенный поэт должен благоговеть перед ним как перед человеколюбом! Я никогда не перестану жалеть, что мне не удалось познакомиться лично с Гоголем. Личное знакомство с подобным человеком неоцененно, в личном знакомстве случайно иногда открываются такие прелести сердца, что не в силах никакое перо изобразить!» [537, с. 53-54]. Привертає увагу та обставина, що, розмовляючи про М.Гоголя, Т.Шевченко вживає займенник «наш». Тобто вказує на приналежність митця до української культури.

Питання літератури звучало і в інших листах Т.Шевченка. Зокрема, йшлося про його виступи проти низькопробної літературної продукції. У листі до Бр.Залеського від 10 червня 1855 року адресант запитував: «А между прочим, скажи ты мне ради всех святых, откуда ты взял эти вялые, лишенные малейшего аромата «Киевские ландыши»? Бедные земляки мои думают, что на своем родном наречии они имеют полное право не только что писать всякую чепуху, но даже и печатать! Бедные! и больше ничего. Мне даже совестно и благодарить тебя за эту во всех отношениях тощую книжонку» [537, с. 94].

Листи Т.Шевченка свідчать про його високу оцінку творчості харківського романтика А.Метлинського. Так, у листі до П.Корольова від 18 листопада 1842 року адресант писав: «Поклоніться, будьте ласкаві, Метлинському, спасеть його Бог за його «Думки і ще дещо», тіль і полегкості, що вони» [537, с. 20]. На значимості цієї збірки Т.Шевченко наголошував і в листі до Я.Кухаренка від 16 квітня 1854 року: «У Харків до Метлинського, може, інколи пишеш, то кланяйся йому і скажи, що я ще на лихо мені живий і здоровий, блукаю, мов, по степах киргизьких та іноді і його згадую за його «Думки та ще дещо» [537, с. 77]. Визнаючи авторитет

А.Метлинського-фольклориста [537, с. 132], Т.Шевченко у листах до М.Лазаревського від 30 червня 1857 року та від 29 листопада 1857 року просив надіслати йому виданий романтиком збірник українських народних пісень [537, с. 135, 145].

Т.Шевченко у своїх листах висловлює бажання отримати такі твори, як «Москаль-чарівник» І.Котляревського, «Слово про Ігорів похід» у перекладі М.Максимовича [537, с.147]. Лист Т.Шевченка до Г.Тарновського від 26 березня 1842 року свідчить, що адресант був обізнаний з творчою діяльністю В.Забіли [537, с.147]. Лист Т.Шевченка до Г.Квітки-Основ'яненка від 8 грудня 1841 року засвідчує увагу романтика-адресанта до феномена українськомовної національної літератури: «Спасибі вам і панові Артемовському за ласкаве слово. І спасибі всім тим, хто пише по-нашому або про наше» [537, с.15]. У іншому листі до Г.Квітки-Основ'яненка (лист від 28 березня 1842 року), висловлюючи прохання передати «Гайдамаки» своїм співвітчизникам, Т.Шевченко емоційно констатував: «Поцілуйте любого Гулака-Артемовського і отдайте йому книжку, а другу не цілуючи отдайте Корсуну» [537, с.18]. Подібне ставлення до постаті О.Корсуна було зумовлене, очевидно, його ставленням до альманаха «Сніп», до якого видавець включив зразки не лише романтичної, але й бурлескної-травестійної літератури, що була на той момент пережитком і компрометувала ідею можливості творення повноцінної літератури українською мовою. Лист Т.Шевченка до М.Лазаревського від 18-19 жовтня 1857 року з Нижнього Новгорода містить високу оцінку твору М.Костомарова «Богдан Хмельницький». «Читать у мене тепер, слава Богу, есть что, поздоров Боже добрых людей, але свого рідного нічогісінько нема, опріч «Богдана Хмельницко[го]» Костомарова. От ще вчистив книгу, так-так!» – писав адресант [537, с.139].

В епістолярії Т.Шевченка присутні високі оцінки «Чорної ради» П.Куліша [537, с.145]. Такі ж високі оцінки звучали на адресу «Записок о Южной Руси» цього автора. Так, у листі до А.Маркевича від 22 квітня 1857

року Т.Шевченко писав: «...Такої книги, як «Записки о Южной Руси», я ще зроду не читав. Та й не було ще такого добра в руській літературі. Спасибі йому, він мене неначе на крилах переніс в нашу Україну і посадив меж старими сліпими товаришами-кобзарями. Живо і просто вилита стареча мова. А може, воно тим і живо, що просто. І як не буде він продовжати своїх «Записок», то його Бог святий покарає» [537, с.124]. В іншому листі (лист до М.Лазаревського від 20 травня 1857 року) Т.Шевченко писав про свій намір написати в майбутньому критичні замітки про «Записки» [537, с.130].

Оцінки тогочасної літературної продукції наявні в листах П.Куліша. Так, П.Куліш в листі до О.Бодянського від 16 березня 1849 року високо оцінював романтичну поему «Наталя, або Дві долі разом» М.Макаровського, вміщену у «Южном русском сборнике» А.Метлинського (Та се ж, братику, сама чиста патока! от медові річі! от поважна та мила мова! Підпер козак, нічого сказати, нашу літературу, нехай там йому у рот сунуться самі вареники з сметаною!). Натомість поему цього ж автора «Гарасько, або Талан і в неволі» адресант оцінював значно нижче, очевидно через надмір бурлескних елементів у ній [261, с. 284]. Знаковою у цьому контексті є Кулішева рецепція творчого феномена І.Котляревського. Називаючи мову творів І.Котляревського грубою [262, с. 323], П.Куліш, очевидно, усвідомлював, що твори митця були даниною часу і даниною традиції. Тому П.Куліш не відхиляв авторитету І.Котляревського, нерідко вдаючись до цитування у своїх листах його «Енеїди» (наприклад, у листі до М.Максимовича від 30 листопада 1854 року). Хоча у «Листах з хутора» його бачення творчого феномена І.Котляревського різко негативне.

У листах П.Куліша містяться високі оцінки поетичного таланту М.Максимовича, якому романтик писав: «Вы изумили меня Вашими малороссийскими стихами: я не предполагал в Вас столько поэтического таланта. Судя по этой неожиданной пробе пера и чернил, я ожидаю от Вас чего-нибудь эпического из нашей поднепровской старины» [262, с. 187]. У листі П.Куліша до М.Д.Бізозерського вміщено посередні оцінки творчої

діяльності О.Афанасьєва-Чужбинського й належне поцінування доробку Л.Боровиковського: «Афанасьев (он же и Чужбинский) издал свои 15 стихотворений под заглавием: «Что было на сердце». Есть несколько стихов удачных, но вообще – мелочность чувств и мыслей. Всё же это не Левко Боровыковский» [262, с. 257].

Утім, на тлі тогочасної літературної ситуації П.Куліш цілком справедливо віддає першість саме Т.Шевченку, поезії якого він називає дивовижними. Шевченко, як писав П.Куліш, «делает чудеса с языком украинским» [261, с. 83]. «О Шевченке, – констатував романтик, – рассказывают чудеса. Он, говорят, написал поэму «Иоанн Гусе» и множество стихотворений, которые малороссияне знают уже наизусть» [261, с. 84].

Як зазначає Л.Вашків, «форму справжньої літературно-критичної рецензії має знаменний лист Куліша до Шевченка, писаний 25 червня 1846 року», у якому дається висока або занижена оцінка кожному творові, що був уміщений у «Кобзарі» [73, с. 28-29]. У цьому листі знаходимо розуміння П.Кулішем ролі і місця Т.Шевченка в історії української літератури: «Ваши создания принадлежат не одним Вам и не одному Вашему времени; они принадлежат всей Украине и будут говорить за неё вечно» [261, с. 95]. Характерним було й те, що П.Куліш, даючи свої не завжди позитивні відгуки на поезії «Кобзаря» (взяти хоча б критичні закиди щодо композиції поем «Катерина» та «Гайдамаки»), ставив Т.Шевченка в один ряд, скажімо, з В.Шекспіром та О.Пушкіним.

Якщо спершу П.Куліш у своїх листах дав загальну позитивну оцінку поезії О.Афанасьєва-Чужбинського («хороши и Чужбинского стихи» [261, с. 96-97]), то згодом адресант ставитиме його талант значно нижче від таланту Л.Боровиковського. «Афанасьев (он же и Чужбинский) издал свои 15 стихотворений под заглавием: «Что было на сердце». Есть несколько стихов удачных, но вообще – мелочность чувств и мыслей. Всё же это не Левко Боровыковский» [261, с. 257], – писав П.Куліш у листі до М.Д.Білозерського.

П.Куліш вказував на потребу подальшого розвитку української прози. Високо оцінюючи творчу діяльність Г.Квітки-Основ'яненка, критик констатував: «...После повестей Основьяненка мы, малороссияне, совсем уснули со своею литературою» [261, с. 117], «...После него никто не писал хорошо в прозе, хотя после него можно бы сделать важный шаг вперед» [261, с. 105]. У листі до Г.Квітки-Основ'яненка від 25 січня 1843 року він писав про те «довольствие», яке він отримував від читання Квітчиних «прекрасних сочинений» [261, с. 12]. Зі смертю прозаїка П.Куліш висловлює думку про потребу повного видання його творів: «...Все украинские сочинения Основьяненка стоило бы издать вместе и тщательно как прекрасный памятник нашего языка, обычаев и поэзии» [261, с. 62].

Високі оцінки доробку Г.Квітки-Основ'яненка звучали і в пізніших листах П.Куліша. Так, у листі до В.Тарновського від 6 червня 1856 року адресант ставив Г.Квітку-Основ'яненка вище від В.Скотта: «Воістину глаголю Вам, що Вальтер Скотт рідко, рідко піднімався до такого ясного і свобідного мальовання селян шотландських, як наш харківець позмальовував своїх дівчат, молодиць і чоловіків! Тут наче й художества немає, бо дивишся як на саму правду, що от перед твоїми очима совешається; а було художество велике у душі того чоловіка, коли він зміг підняти мужика в світі і в дьогтяних чоботях на таку вишину, що хоч візьми і посади біля престола Божого!» [250, с. 76]. П.Куліш вказував на ті переваги, які давала прозаїку обрана ним манера оповіді: «Чи не по народному духові, чи не по розумові людському komponував Квітка свої повісті? Він брав саму нижчу ноту; він розмовляв із читачем за селянина, а не за самого себе; той не повинен був селянинові укладати у голову свого досвідчення, своїх надій» [250, с. 77].

Наприкінці 1860-х років думка П.Куліша про літературну працю багатьох сучасників змінюється, причиною чого стають особисті конфлікти поміж літераторами та рецензентом. Так, у листі до О.Барвінського від 18/30 травня 1869 року, даючи поради щодо включення того чи іншого матеріалу до читанки з української літератури, П.Куліш упереджено констатував:

«Гоголь Василь не додав нічогісінько українському слову», «Максимович «казав казане». Не така се натура, щоб появили хоч найменше джерельце твориства, та ще в такому високому ділі, як слово», «Костомаров має велику заслугу в історії, а в розвою слова – ніякісінької. Всі його вірші – без поезії і без смаку мови», «Метлинський – у всьому нікчемність, навіть у виданню збірника пісень. Вірші його – горох у шкурятяному решеті», «Петренко – приший кобилі хвіст; нате й мій глек на сироватку; знайте мене перепечайку, що на воротях тісто. Метлинський – великий поет перед ним», «Кониський ні єдиної форми не ввів у нашу мову, а котору брав готову, то так, як та жінка, що казала чоловікові: «Не журись, чоловіче, що люди пізнають крадене борошно пшеничне, я так спечу, що воно здаватиметься гірш від житнього» [250, с. 194]. Цей лист, що був витриманий у форматі рецензії, містив також характеристики творчості І.Котляревського, Г.Квітки-Основ'яненка, Є.Гребінки, Т.Шевченка, О.Стороженка, Марка Вовчка, І.Нечуя-Левицького та інших менш відомих митців, а також цілком конструктивні зауваги щодо розміщення того чи іншого твору (фрагменту) конкретного автора в читанці.

Подібний характер мав і менш розлогий лист П.Куліша до О.Кониського від 27 березня 1876 року. О.Кониському, який обмірковував видання альманаха «Скриня», П.Куліш, як і в листі до О.Барвінського, наполегливо радив дбати про якість майбутнього видання. Рецензент пропонував подавати коротку біографію автора, бібліографію його творів. Особливо він наголошував на тому, що видавець мав кожного митця представити світові саме у «найкращому його слові» [250, с. 223].

В умовах блокування розвитку української літератури та нав'язування російського літературного прецеденту промовистими є зіставлення двох національних літератур (української та російської), які знаходимо в епістолярії П.Куліша. У листі до Г.Галагана від 12 січня 1857 року, даючи оцінку реального стану речей в російській літературі, характеризуючи доробок російських митців, П.Куліш писав: «Деякі з них – та не багато – пишуть здорово, а все не зможуться на велике творчество. ... Не

спроможуться вони поти, поки списатель і народ не стануть нероздільним тілом» [250, с. 223]. У листі до О.Барвінського від 3 березня 1876 року, вказуючи на здобутки української літератури, П.Куліш посилається насамперед на велич таланту Т.Шевченка: «... В нас є багацько такого, чого немає в Москви. Тим же то нам і личить перед добрими людьми хвалитись. Шевченкового стиха в них немає. Як нам не напинають пута їх Кольцови і tutti quanti, – ні! Що балалайка то не кобза. Бринь-бринь, та й ні про що співати, та й голосної пісні з балалайки не видаси» [250, с. 222].

З листів романтиків досить часто проступає проблема взаємовідносин митця і влади. Остерігаючись можливих репресій, у конкретних ситуаціях українські романтики нерідко вдавалися до вуалювання та шифрування своїх крамольних думок чи зізнань. Зокрема, спроби «зашифрувати» зміст були характерними для епістолярної практики А.Метлинського, яка розгорталася в умовах поштової цензури. Занадто переймаючись долею І.Срезневського, усвідомлюючи своє непросте становище, він залишався у своїх листах надзвичайно обережним. Так, у листі від 26 серпня 1840 року знаходимо: «не быть нам, ах! Не быть Ш.Ш.Г.Ч.» [528, с. 138]. Коментуючи цю криптограму, А.Шамрай писав: «Важко сказати, що можуть означати ці чотири літери. Дуже можливо, що їх варто розуміти, як початкові літери прізвищ – Шафарика, Ганки, Челяковського» [528, с. 138]. Перша «Ш.», швидше за все, стосується Т.Шевченка, тому що саме в цьому листі знаходимо і відгук А.Метлинського на вихід у світ «Кобзаря». Перечитавши збірку, він писав про «необыкновенное дарование поэта *Шевченка*». «Это будет проба» [528, с. 138].

Листи А.Метлинського взагалі багаті елементами літературної критики. Так, у цьому ж листі уміщено негативний відгук про збірник «Сніп» О.Корсуна, який містив зразки низькопробної літературної продукції. Тут таки було опубліковано ліричні твори М.Петренка, про якого А.Метлинський відгукувався так само високо, як і про Т.Шевченка, і фактично передбачив їх роль і місце в історії української літератури. «Но тут же является и поэт

истинный не нам чета, студент бедный без роду и племени, некто *Петренко*» [528, с. 138], – констатував адресант.

З листів А.Метлинського, адресованих І.Срезневському, дізнаємося як про лектуру його самого, так і про ті твори, які були доступними для українського читача 30-50-х років XIX століття завдяки функціонуванню окремих періодичних видань чи виходу у світ альманахів. Йдеться, наприклад, про популярність Байрона [528, с. 168], про дозвіл цензури на публікацію роману «Жак» Жорж Санд [528, с. 190]. А.Метлинський згадує про «Фауста» Гете, який, за словами романтика, незабаром стане відомий усьому Харківському університету й усьому Харкову [528, с. 134]. Він позитивно відгукується про творчість В.Шекспіра, М.Лермонтова [528, с. 142], про прозу Ч.Діккенса [528, с. 135], поезію В.Жуковського [528, с. 136], а надто – про твори чеських авторів [528, с. 133], що було зумовлено ідеєю слов'янського єднання, яку пропагували романтики.

Листи М.Гоголя, у яких адресант зосереджений насамперед на впорядкуванні внутрішнього «господарства», не багаті на літературну критику, проте вона все ж трапляється. Так, у листі до М.Язикова від 24 червня 1846 року М.Гоголь вміщував свої оцінки творчого доробку П.Куліша: «Но еще больше меня остановили произведения Кулиша. Судя по отрывкам из двух романов, которые я прочел, в нем все признаки таланта большой руки, я бы очень хотел иметь сведения о нем самом, об авторе, тем более что о нем почти не говорят. Если Бог сохранит его, то ему предстоит важное место в нашей литературе» [114, с. 332].

Проханнями дати критичний відгук на щойно створену літературну продукцію сповнений лист М.Устияновича на адресу Я.Головацького: «Читай, но зараз возми паперу і перо в руку, і при каждом предметі стань судом, критикуй беспощадно і напиши также свої зауваги. Если який предмет знайдеш цілком недоварений, то уріж на нім хрест святой і запечатай нам ним могилу дораз» [383, с. 419].

У кореспонденціях Ю.Федьковича наявні узагальнені, далекі від аналітизму оцінки тогочасної літературної продукції на зразок: «Нема в нас сонця, як Тарас, нема місяця, як Квітка, і нема зіроньки, як Марковичка». При цьому форму повістей Марка Вовчка романтик ставив значно вище, ніж форму прозових творів Г.Квітки-Основ'яненка та П.Куліша [503, с. 465-466].

У своїх листах адресанти-романтики порушують проблему розвитку української періодики та видання альманахів. На потребі заснування власної української періодики наголошено у листах Є.Гребінки. Зокрема, в листі до І.Кулжинського від 11 лютого 1832 року адресант скаржився на те, наскільки в російському «Телеграфі» «москали испестрили ... опечатками» його переклад «Полтави» О.Пушкіна [134, с. 559-560]. Випуски «Московских ведомостей» він розцінював як «нелюбопытные» [134, с. 557], даючи натомість високу оцінку українським альманахам. «Украинский альманах» мне нравится как родной цветок, как первый звук оживающей народной поэзии, как доказательство, что украинцы начинают (в добрый час) чувствовать самобытность своей литературы» [134, с. 560], – писав Є.Гребінка.

Здійснюючи огляд тогочасної періодики, А.Метлинський робив ставку не на російські видання, а на європейські. У його листах у нейтральному тоні мовиться про «Маяк», «Библиотеку для чтения», «Северную пчелу». Є згадки про такий часопис, як «Сын Отечества», що не відповідав естетичним смакам А.Метлинського, та «Журнал Министерства Народного Просвещения», який «тянется как устарелый чиновник на должность» [528, с. 137]. Натомість романтик високо ставив ті часописи, які йому надсилав із Чехії І.Срезневський, а також «Revue des deux Mondes», «Buchlander Lucasaus Mitawa». Романтик переймався прагненням знайти потрібні книги під час закордонних мандрівок до Німеччини, зокрема до Люнебурга [528, с. 137].

Видавничі плани обговорювалися і в листах Л.Боровиковського до О.Кониського. Так, у 1870-х роках О.Кониський збирав матеріал для альманаха «Скрина» й звернувся до О.Боровиковського, одного з синів

Л.Боровиковського, з проханням повідомити біографію батька, вважаючи, що поет уже помер. О.Боровиковський повідомив О.Кониському адресу батька, що й стало початком короткого листування між О.Кониським та Л.Боровиковським. Перебуваючи вже на схилі літ, Л.Боровиковський радо реагує на можливість листуватися з О.Кониським. Страждаючи від самотності [59, с. 223], письменник писав, звертаючись до свого адресата: «Прошу продолжать переписку Вашу со мной постоянно!..» [59, с. 220]; «Не нахожу слов выразить моё удовольствие и радость по случаю моего с Вами знакомства и переписки» [59, с. 223]. Утім, та обставина, що адресант і адресат не були знайомі особисто, наклала свій відбиток на характер їхнього листування, яке Л.Боровиковський жартома називав «конфиденціальним», тобто довірчим і таємним [59, с. 223]. Тема листовної розмови Л.Боровиковського з О.Кониським – це виняткової видавничі справи. Мовилося про можливість повного видання творів Л.Боровиковського, а також про наповнення «Скрині», яку планував видати О.Кониський. Привертають увагу ті рекомендації, які дає Л.Боровиковський О.Кониському щодо видання альманаха. У листі від 14 квітня 1876 року він писав О.Кониському, який обмірковував назву для свого видання, наступне: «Скрыню» Вашу можно б назвать – «Венок» (букет)... а «Пашня» – хорошо, если она значит «Нива» или «Цветник» [59, с. 222]. Ці поради суголосні сподіванням Л.Боровиковського на те, що українська мова колись здобуде «первенство в обществах и гостинных» (тобто стане мовою інтелігенції), яке він висловлював у 1840 році [59, с. 215]. Його ж зауваження щодо простонародності звучання назви альманаха О.Кониського свідчили, що поет залишався на романтичних позиціях і, подібно до пізнього українського романтика Я.Щоголева, прагнув, щоб високохудожня українська літературна продукція була зорієнтована на високі, вишукані смаки непересічного українського читача. Характерно, що й свою баладу «Маруся» він мріяв перевидати в «изящном ... издании», тобто на якісному папері та з портретом автора [59, с. 222].

Чимало місця питанню про видавничі справи в Україні відведено в листах А.Метлинського: йшлося про видання творів В.Пассека, Г.Квітки-Основ'яненка, М.Костомарова, Я.Щоголева, Л.Боровиковського та публікацію альманахів і фольклорних збірників. Водночас А.Метлинський пише і про ті цензурні перепони, які нерідко перекреслювали будь-які творчі плани. Описуючи ситуацію з виданням збірника українських пісень, романтик писав: «Много песен, без большого основания, нельзя было напечатать, а иные пришлось сократить или изменить, чего впрочем я не позволил себе, чего пример увидите в напечатанной вначале 35-го полулиста (воля – доля)» [528, с. 194]. Як свідчить А.Метлинський у листах до І.Срезневського, заборонені цензурою твори не дозволялося не лише друкувати, але й згадувати у наукових працях чи літературно-критичних замітках [528, с. 190].

На потребі заснування українського часопису на Буковині (йшлося про «Вечерниці») наголошував Ю.Федькович у кореспонденції до Д.Танячкевича від 12 червня 1863 року [503, с. 474].

У листах українських романтиків зафіксовано також спостереження над національною ментальністю, студіювання якої було започатковане власне в романтичну добу. Зокрема, цікавість до національного духу проявляв Л.Боровиковський. Письменник робить влучне спостереження над українським національним характером, пишучи про українців як про «ленивых баловней плодородной, голубонебой Украины», вказуючи на високе емоційне переживання природи, їхню спокійну, витриману вдачу та елегійність. Пише він про українців і як про людей забобонних [59, с. 208].

П.Куліш також вказував на притаманні українцям лінощі. Так, в одному з листів до С.Аксакова він іронізував, що лежача поза – це національна українська поза взагалі [262, с. 249]. На цю ж таки властиво українську рису П.Куліш натякав і в листі до М.Д.Білозерського від 26 червня 1853 року, підтверджуючи її прислів'ям: «Коли б хліб та одежа, то їв би козак лежа» [262, с. 118].

Окреслюючи окремі вади української вдачі, П.Куліш водночас демонстрував високу міру патріотичної свідомості, вступаючи в «епістолярний двобій» із М.Костомаровим, який дозволив собі у листі до П.Куліша висловлювання на кшталт: «Горькая, ничтожная судьба Украины происходит от ничтожества души народа». Адресант відповідав: «Меня не смутит эта бойкая, подобная пущенному сильною рукою кацапа булыжнику, фраза, потому что я в груди своей ношу эту народную душу и знаю, что она не ничтожна» [261, с. 114]. «Браните низость представителей его, но не называйте ничтожною его душу. Это непростительное богохульство! Смотрите от Сагайдачного, прилагавшего попечения об утверждении просвещения в отечестве, до Хмельницкого, каким являлся народ Украины? А когда потом, при губительном влиянии невежественного московского] правительства, на гетманстве удержались только холопы и подножки Е[го] Ц[арского] П[ресветлого] В[еличества]» [261, с. 115]. П.Куліш залишався на позиціях історичного оптимізму, демонструючи віру і в національну душу, і в національних проводирів. Цілком у пророчому тоні, якій притаманний епістолярній манері П.Куліша в цілому, він констатував: «Будет, может быть, время, когда от одного звука труб её (народной души – О.С.) падут стены и твердыни, для разрушения которых Вы считаете необходимым оружием; будет время и царей-поэтов, которые всё покорят своему божественному могуществу; будет время и воздвижению храма, в котором поклонятся и чуждые народы; будет время и пророкам, искупителям многих...» [261, с. 115].

Аналізуючи національну ментальність, П.Куліш у листі до Г.Галагана від 9 лютого 1857 року писав про «божественну красу» «всеобщої душі» українського народу. За П.Кулішем, духом українського племені є дух людськості та богочоловічності, що знайшов свій вияв в образах таких літературних героїв, як батьки Катерини (поема Т.Шевченка «Катерина»), батьки Марусі (повість Г.Квітки-Основ'яненка), Кирило Тур та Божий чоловік («Чорна рада» П.Куліша). Натомість бідність характерів,

представлених російською літературою, П.Куліш пояснював тим, що російській нації бракує тієї ж таки божественної краси. Властиво романтичне протиставлення двох націй, зумовлене в даному випадку ще й політичним контекстом, пронизує весь лист П.Куліша до Г.Галагана. При цьому акцент ставиться на духовній перевазі української нації над націями російською та польською. «Не дивуйтеся словам моїм про великі надії на народ український. Погляньте на його історію: чого не перебув він, які недолюдки з нього не знущались! А в його більше людськості осталося, ніж у москаля і ляха», – писав адресант [250, с. 95-96].

Я.Головацький в епістолярному циклі «Подорож по Галицькій та Угорській Русі, описана у листах до приятеля у Л.» писав про вроджену пісенність та емоційність українців, розтлумачуючи ці риси як взаємопов'язувані: «Ніжна слов'янська пісня робить лагіднішим буйного, загартованого в боротьбі з ведмедем юнака, і цей вплив триває у душі аж до старості...» [117, с. 62].

М.Гоголь, який тривалий час був пов'язаний з Італією, залишив влучні спостереження над італійською ментальністю, які виклав в одному з листів до М.Балабіної: «Это первый народ в мире, который одарен до такой степени эстетическим чувством, невольным чувством понимать то, что понимается только пылкою природою, на которую холодный, расчетливый, меркантильный европейский ум не набросил своей узды. Как показались мне гадки немцы после италианцев, немцы, со всею их мелкою честностью и эгоизмом! Но об этом я вам, кажется, уже писал. Я думаю, уже вы сами слышали очень многие черты остроумия римского народа, того остроумия, которым иногда славились древние римляне, а еще более – аттический вкус греков. Ни одного происшествия здесь не случится без того, чтоб не вышла какая-нибудь острота и эпиграмма в народе» [112, с. 147]

Аналізуючи епістолярну літературу, Т.Гундорова вдало спостерегла, що «лист існує на межі життя і творчості й вводить в атмосферу чогось такого, що більше за літературу, а саме – в автентичність і зв'язність голосу й

екзистенції» [144, с. 6]. У листах українських романтиків, поряд із національною, наскрізною також є екзистенційна проблематика, яка проступає на перший план насамперед у листах дружніх та інтимних, що налаштовували адресантів на щире, відверте розмову. У діалозі зі своїми кореспондентами митці демонстрували посилений інтерес до феномена людини, до питання її сутності, її призначення та її «буття у світі». Адресантів-романтиків цікавив внутрішній світ смисложиттєвих переживань людини. Подібні (екзистенційні за своїм характером) філософські запити були зумовлені властиво романтичним ставленням до людини як до окремого самодостатнього мікрокосму. «Як відомо, – зазначає В.Даренська, – у Західній Європі витоки екзистенційної філософії також були безпосередньо пов'язані з романтизмом (С. К'єркегор, Новаліс)» [148, с. 106]. Водночас варто брати до уваги попередню філософську та філософсько-літературну національні традиції, для яких (йдеться насамперед про часи Київської Русі та добу бароко) також була характерна екзистенційність. Варто зазначити, що поява екзистенційних мотивів в епістолярній творчості українських романтиків, представників національної еліти, була зумовлена тією межевою ситуацією, у якій опинилася Україна й уся українська нація у кризовий період остаточного нищення решток української державності, української культури та мови, з якою у романтичний період розвитку науки ототожнювалася нація. Екзистенційну проблематику в епістолярії романтиків нерідко спричинювали й ті межові ситуації, у які потрапляли адресанти в межові періоди свого буття. Йдеться, зокрема, про вимушену відірваність від України (наприклад, Т.Шевченка у петербурзький період), про арешти й заслання кирило-мефодіївців, про страх перед цензурно-репресивною «машиною» Російської імперії та окупаційним режимом Російської та Австро-Угорської імперій, який відчували всі митці-романтики недержавної на той час України.

Екзистенційна спрямованість мислення характерна, зокрема, для П.Куліша, який нерідко у своїх листах порушує проблему переживання

людиною свого «буття у світі». Куліш-адресант з'ясовує сутність таких засадничих екзистенціалів людського буття, як любов (дружба), самотність, страждання, відчай, свобода, надія, страх. Так, у листі до О.Марковича від 25 січня 1846 року, писаному з Петербурга, П.Куліш описує свої відчуття від переживання екзистенційної ситуації самотності і, як типовий романтик, проголошує екзистенціал дружби одним із найжиттєствердніших: «Моя душа одинока в мире. Она со многими связана самыми нежными чувствами дружбы; но бывают минуты, когда она, мужественная и расширяющаяся за пределы обыкновенной жизни, ищет души тоже мужественной и угрюмо стремящейся к своему великому». Самотність, яка у даному випадку була зумовлена відсутністю листів від В.Білозерського, з яким П.Куліша єднала у 1840-х роках міцна дружба, викликала неабиякий дискомфорт в духовному житті адресанта. «Вася был для меня всегда в таких случаях избранным сосудом, в который я полагал самые дорогие и тайные свои чувства. Теперь он для меня потерян, а другого существа, ему подобного, я не имею» [261, с. 72].

Підтвердження тому, що романтики ставлять знак рівності поміж екзистенціалом дружби та любові знаходимо в іншому листі П.Куліша до О.Марковича, з яким його також єднала висока, властиво романтична дружба. У листі від 14 березня 1846 року з Петербурга адресант писав, дещо обурюючись на адресата за необережні фрази у його листі й підтверджуючи свою любов до нього: «Добрый мой Афанасий Васильевич, драгоценное чадо моей дружбы! ... Некоторые выраженья Вашего письма меня удивляют, напр[имер], заткнуть скважину в сердце, может быть, для меня не столь полном уже любовью [261, с. 76].

Романтики демонструють поєднання філософської екзистенційності та глибокої релігійно-християнської духовності. Так, П.Куліш порівнює дружбу з християнською любов'ю до ближнього. У листі до І.Пулюя від 10 жовтня 1871 року адресант писав: «Так один одного підпираючи лагідністю, не падатимемо серед ледачого, безголового натовпу людей, що бувають, мов

звірята, одно одного тиснучи, гонячи, жеручи. А часто доходив я до такої знемоги, один видющий серед сліпих, один тямущий серед безумців, що здавалось – от упаду навіки! Дружба однієї або кількох людей підпирала мене, поки не проходила млявість. Оцю ж то дружбу і Вам даю, яко живущу воду проти ворожої сили безголового світу, з котрим і Христос воював і нам заповідав воюючи до кінця стояти» [250, с. 203-204].

Духовний дискомфорт у житті П.Куліша нерідко викликала відірваність від України в періоди перебування в Тулі, Петербурзі чи Москві. Саме в ці кризові моменти романтик особливого значення надавав дружньому листуванню, яке дозволяло йому зберегти свою самість. У листі до О.Бодянського від 11 червня 1849 року (лист писаний у період заслання) П.Куліш уподібнює дружні листи до канатів, які не лише міцно пов'язуватимуть друзів, але й триматимуть життєвий човен на хвилях буремного життя. Фактично П.Куліш, надаючи особливого значення дружньому листуванню, хоче укласти своєрідну угоду з О.Бодянським: «Установим писать друг к другу о себе и обо всём, что желаем взаимно сообщить, в известные сроки, не ожидая ответа. Назначьте эти сроки по своим занятиям и обстоятельствам, а я заблаговременно на них соглашаюсь. Писать чаще будет зависеть от охоты каждого, но в срок письмо должно быть отправлено. Это нужно для того, чтоб не терять друг друга из виду в пучине житейского моря. Я не скоро встречусь в этом море с таким плователем, как вы, и рад бы прикрепить к вам свою лодку канатом» [261, с. 293]. Переживання дружби приносить романтику моральне задоволення, розвиває його духовний потенціал.

Листи П.Куліша, писані з Тули в період заслання, засвідчують переживання ним ситуації переходу від одного періоду існування до іншого (від свободи до несвободи), а також дають розуміння того, у який спосіб адресантові вдавалося зберегти свою самість у драматичних життєвих ситуаціях. Із порад П.Куліша дружині вичитується, що життєствердними він проголошує екзистенціали любові і дружби. «Я теперь сделался великим

философом, так что равнодушно ожидаю перемены наших обстоятельств. Они не могут не перемениться: очень рад, но когда – это мало меня занимает. ... Советую и тебе быть так же спокойною. Очисти ум и душу от всяких суетных желаний, ищи одной любви и дружбы, а всё прочее, право, мало прибавляет блаженства человеку. Лезть из кожи для того только, чтоб пустые люди нас почитали – безрассудно. Жизнь коротка; надобно в ней как можно больше уловить счастливых ощущений. Кто умел наслаждаться в душе чаще и больше других, тот и мудрец, тот и понял цену жизни. Все другие – жалкие люди» [261, с. 279], – писав П.Куліш. У листі до М.Забіли від 1 травня 1851 року П.Куліш проголошує любов до ближнього тією стихією, яка необхідна для існування людського серця [262, с. 17].

З листів П.Куліша звучать думки про скінченність людини і нескінченність світу. Ця екзистенційна проблематика особливо помітною стає у кореспонденціях, писаних адресантом у період перебування за кордонами батьківщини. Дискомфорт адресанта-романтика посилюється перебуванням у великому місті, яке здається кам'яним (йдеться про Петербург). Так, у листі до М.Д.Білозерського від 15 квітня 1853 року (лист з Петербурга) він писав: «О чинах я не хлопочу – мне было бы жаль платить за них деньги; карьера моя заключается только в развитии моих способностей, но, работая как поденщик, я останавливаю собственный прогресс; чувствую, как тупею и теряю поэтическую свежесть чувств и воображений. Нет! бежать, бежать отсюда, хоть для того, чтоб слушать шум роскошных лесов и дышать благоуханным воздухом. Жизнь коротка; она вдруг может прерваться, и как, должно быть, грустно оглядываться на пройденный(а) путь по тонкому и зловредному болоту! Легко говорить «нужны шаги вперед», но как тяжело их делать в ущерб лучшим наслаждениям бытия, жертвуя для возвышения на общественной лестнице молодостью, здоровьем и поэзией! Смерть ужаснее гражданского ничтожества и бедности; а мне надобно что-нибудь выбрать, и я выбираю последние условия» [262, с. 96]. Комфортне духовне буття П.Куліш пов'язує не з містом, а з хутором, який асоціюється з

буттям на волі, «без тії городської доуки, без тії неустанної праці наспіх, з хутором, який дає можливість пожити на самоті «з самим собою», «одпочити тілом і душею!» [262, с. 167]. Йшлося про той базовий стан світопереживання, який екзистенціалісти назвуть «екзистенційною повнотою», що його П.Куліш асоціював з хуторянством.

Людське життя, за П.Кулішем, сповнене страждань, відчаю і розчарувань. Власне такі стани він нерідко описує у своїх листах, акцентуючи на дисгармонії, що переслідує його. Синонімом «екзистенційної порожнечі» в епістолярних міркуваннях романтика стає «хворе серце»: «Мне бывает в это время грустно за многое в моей жизни. Я чувствую в это время сильнее обыкновенного людские мерзости; и чем сильнее пробуждается во мне порыв к чему-то прекрасному, тем отчаяннее томится душа моя в своём бессилии. Чем же поднять больное сердце до поэтического великодушия? и каким образом поступать так, чтобы, истрачивая жизнь, приносить плоды новой жизни для будущего?» У баченні П.Куліша людське існування – це шлях від народження до смерті, це балансування між життям і смертю: «Я постоянно нахожусь между жизнью и смертью, и это всего больше поглощает моей сердечной весёлости!» [262, с. 165-166].

Людина, за П.Кулішем, – це завжди учень, бо «новые впечатления изглаживают в нашем сердце старые, и оно не в силах вечно содержать в себе пройденную жизнь, чтобы благословлять Бога и бояться Его. Если бы сердце наше достигло до такой высоты, с которой бы оно постоянно видело оставленное позади и уготованное ему впереди, тогда бы вся жизнь наша была гимном нашему Создателю» [262, с. 255]. Якби людина могла запам'ятовувати ті уроки, які їй при підносить життя, її існування могло б бути щасливішим і спокійнішим.

До таких проблем людського існування, як проблема свободи, щастя, самотності, страждання, відчаю, надії звертався у своїх кореспонденціях до різних адресатів Т.Шевченко, чому немало прислужилися кризові, межові обставини життя цього романтика. Варто зазначити, що екзистенціальна

проблематика на перший план виступає саме в листах періоду заслання, тобто періоду несвободи, який максимально налаштовував адресанта на осмислення сутності засадничих екзистенціалів людського буття. Страждання і відчай, переживання екзистенційної ситуації самотності, невідомості й безвиході, як свідчать листи, диктували романтику думку про те, що ймовірним вибором могло стати самогубство. Так, у листі до С.Гулака-Артемовського від 1 липня 1852 року адресант писав: «...Такая тебя тоска возьмет – просто хоть давься; так и удавиться нечем» [537, с. 59].

Опинившись в умовах абсолютної несвободи (окрім несвободи фізичної, існувала не менш обтяжлива «несвобода» творити), в листах до найближчих друзів митець звертається до осмислення таких питань, як «щастя», «самотність», «страждання». Особливо знаковим у цьому контексті постає його лист до А.Толстої від 9 січня 1857 року. У цьому листі Т.Шевченко фактично вступає в інтелектуальний двобій з французьким романтиком Ф.Р. де Шатобріаном. «Шатобриан сказал в «Замогильных записках», что истинное счастье недорого стоит и что дорогое счастье – плохое счастье. Что он разумел под этим простым словом? Счастье Лукулла или Фамусова? Не думаю. Римскому и московскому барину недешево обходилась трехчасовая еда, которая в продолжение трех суток в желудке не варилась. Следовательно, обжора не может похвалиться даже счастьем скота» [537, с. 117], – писав Т.Шевченко. У наступних рядках він звинувачував французького митця у тому, що той не мав розуміння про справжнє щастя. Звертаючись до Шатобріана, адресант констатував: «Малодушный вы, шевалье де Шатобриан де Комбур! Флорентийский изгнанник выдрал бы вас за уши, как болтуна-школьника за такую чепуху» [537, с. 118]. Авторитет Данте, з яким Т.Шевченко на рівні психологічного самоусвідомлення постійно зіставляв себе, для нього набагато вищий у порівнянні з авторитетом Шатобріана. Своє перебування на засланні поет порівнює з десятирічним чистилищем. Не меншим чистилищем він називає шестимісячне очікування обіцяної волі, а надто ті додаткові чотири дні,

відведені на звільнення, які гнітили його серце надзвичайно гостро і стали поштовхом до наростання екзистенційної проблематики в листах. «К шестимесячной пытке прибавляют еще четыре дня. Дикое преступление! А между тем бессознательное. Следовательно, только вандализм, а не преступление. И я с умилением сердца повторил слова распятого Человеколюбца: «Прости им, не ведают бо, что творят», – писал Т.Шевченко, вільно цитуючи рядки Євангелія від Луки [537, с. 117].

Проводячи паралелі поміж своєю долею та долею Данте й осмислюючи суть щастя, самотності, страждання, розглядаючи свободу як константу духовного буття, Т.Шевченко писав: «Дант Альгиери был только изгнан из отечества, но ему не запрещали писать свой «Ад» и свою Беатриче... А я... я был несчастнее флорентинского изгнанника. Зато теперь счастливее счастливейшего из людей. И выходит, что истинное счастье не так дешево, как думает шевалье де Шатобриан. Теперь и только теперь я вполне уверовал в слово: «Любя наказую вы». Теперь только молюся я и благодарю Его за бесконечную любовь ко мне, за ниспосланное испытание. Оно очистило, исцелило мое бедное больное сердце. Оно отвело призму от глаз моих, сквозь которую я смотрел на людей и на самого себя. Оно научило меня, как любить врагов и ненавидящих нас. А этому не научит никакая школа, кроме тяжелой школы испытания и продолжительной беседы с самим собою. Я теперь чувствую себя если не совершенным, то, по крайней мере, безукоризненным христианином. Как золото из огня, как младенец из купели, я выхожу теперь из мрачного чистилища, чтобы начать новый благороднейший путь жизни. И это я называю истинным, настоящим счастьем, счастьем, какого шатобрианам и во сне не увидеть» [537, с. 118].

Переживаючи екзистенційну ситуацію самотності, романтик лист за листом повертається до осмислення екзистенціалів самотності та страждання, надії та безнадії. Так, у листі до С.Гулака-Артемовського від 1 липня 1852 року з Новопетрівського укріплення Т.Шевченко писав: «Да, человек в несчастии живет в самом себе, как говорят разумные люди, т. е. размышляет.

А к чему ведет размышление? спросить бы этих умных людей. К тому, что разрушает надежду, эту всесветную прекрасную обманщицу! Признаюсь, я долго надеялся, но потом и рукой махнул. Да и в самом деле, мне счастье не к лицу». Міра страждання й самотності була на той момент для Т.Шевченка граничною, межевою, що й породжувало відчай у його душі: «Родился, вырос в неволе да и умру, кажется, солдатом. Какой-нибудь да был бы скорее конец, а то, в самом деле, надоело черт знает по-каковски жить» [537, с. 118].

Розмірковуючи над екзистенціалом надії, романтик керується народною мудрістю, згідно з якою «всяке лихо здалеку страшніше». Тож і надіятися завжди варто на краще. Так міркував поет у листі до А.Лизогуба від 7 березня 1848 року, обмірковуючи можливу аральську експедицію [537, с. 44].

З листів періоду заслання звучить у Т.Шевченка мотив часу, швидкоплинності життя, особливого життя старечого. У кореспонденції від 1 квітня 1854 року до Я.Кухаренка романтик писав: «Я оце сижу та сидячи думаю: Господи! Господи! Як-то швидко ті літа минають; молодії то ще так і сяк, а що вже ті старі (погані літа), то так і летять, неначе той шуліка за куркою: так вони за нашою мерзенною грішною душою» [537, с. 74].

У ранніх листах Т.Шевченка до брата М.Шевченка постає мотив відчуження людини у світі. «Микито, рідний брате! Минуло вже більш як півтора року, а так трапилось. Скажу щирю правду, не те, щоб ніколи було або що, а так собі, ні се ні те, ще раз вибачай; я так собі думав – що ж, що я напишу письмо, хіба їм буде легше? Твого я лиха не возьму на себе, а свого тобі не оддам» [537, с. 11], – писав Т.Шевченко.

Екзистенційну кризу, як свідчить листування, відчував І.Срезневський, перебуваючи в тривалому закордонному відрядженні. Про свою екзистенційну спустошеність він писав у листах до Л.Боровиковського. Останній, щиро заздючи І.Срезневському, перед яким під час наукового відрядження («вояжу») відкривався світ, зізнавався: «Как бы я желал испытать Вашу участь – самую Вашу тоску по родине, все Ваши ощущения,

впечатления!..» [59, с. 215-216]. Щоб наголосити на щирості свого співчуття, він вводить у текст епістоли вишуканий експресивно-стилістичний плеоназм: «Согрущу грусти Вашей – очень естественной, хоть, строго говоря, и не совсем уместной» [59, с. 216]. Далі у листі знаходимо й типово романтичний погляд на людину як на окремий невичерпний світ, який є центром великої душевної боротьби, й осмислення екзистенціалу самотності: «Вы жалуется на одиночество? Но мало ли собеседников в себе и около себя без людей» [59, с. 216].

Проблеми людської екзистенції перебували також у полі зору М.Гоголя, який, як і решта українських романтиків, що були предтечами християнського екзистенціалізму, вирішував їх з позицій релігійно-християнського світогляду і світобачення. При цьому, за М.Гоголем-адресантом, любов до Бога, віра в милість Божу – це шлях до розв'язання всіх межових ситуацій. Так, у листі до М.Язикова від 26 лютого 1846 року М.Гоголь писав: «Тяжело, тяжело, иногда так приходится тяжело, что хоть, просто, повеситься. Но верю и даже слышу, что всё это во благо, и благословляю Бога за всё. И в душе, и в голове много оттого выиграшу. Кроме того, и в эти тяжелые минуты не оставляло меня милосердие Его. Как ни сильны были телесные недуги, но душа не болела, и хандра не приходила» [114, с. 281]. Подібні думки звучали в листі М.Гоголя до С.Аксакова від 23 березня 1846 року: «Никогда так трудно не приходилось мне, как теперь; никогда так болезненно не было еще мое тело. Но Бог милостив и дает мне силу переносить, дает силу отгонять от души хандру, дает минуты, за которые и не знаю и не нахожу слов, как благодарить» [114, с. 291].

У листі до С.Шевирьова від 10 вересня 1839 року М.Гоголь вдавався до тлумачення екзистенціалу самотності. Він характеризував самотність як стан деструктивний: «Что касается до меня, я... странное дело, я не могу и не в состоянии работать, когда я предан уединению, когда не с кем переговорить, когда нет у меня между тем других занятий и когда я владею всем

пространством времени, неразграниченным и неразмеченным [112, с. 254]. Звідси ж – настійливі прохання М.Гоголя до друзів та сестер повсякчас писати йому листи. Водночас самотність стає для М.Гоголя, який переймався ідеєю облаштування свого внутрішнього господарства, необхідною умовою існування. У його листах, особливо в листах останнього десятиріччя, в екзистенційному ракурсі розгортається мотив самовдосконалення, навіть більше – страждання й самобичування як спокути, як свідомого вибору.

У листах М.Гоголя містяться міркування з приводу екзистенціалу любові, який тлумачиться як ключовий у людському бутті. У листі до О.Данилевського від 30 березня 1832 року адресант висловлював свої судження щодо любові до укладання шлюбу та любові у шлюбі. М.Гоголь опоетизовував не лише кохання, але й сам шлюб, сім'ю: «Прекрасна, пламенна, томительна и ничем не изъяснима любовь до брака; но тот только показал один порыв, одну попытку к любви, кто любил до брака. Эта любовь не полна; она только начало, мгновенный, но зато сильный и свирепый энтузиазм, потрясающий надолго весь организм человека. Но вторая часть, или лучше сказать, самая книга – потому что первая только предуведомление к ней – спокойна и целое море тихих наслаждений, которых с каждым днем открывается более и более, и тем с большим наслаждением изумляешься им, что они казались совершенно незаметными и обыкновенными. Это художник, влюбленный в произведение великого мастера, с которого уже он никогда не отрывает глаз своих и каждый день открывает в нем новые и новые очаровательные и полные обширного гения черты, изумляясь сам себе, что он не мог их увидеть прежде. Любовь до брака – стихи Языкова: они эффектны, огненны и с первого раза уже овладевают всеми чувствами. Но после брака любовь – это поэзия Пушкина: она не вдруг обхватит нас, но чем болем вглядываешься в нее, тем она более открывается, развертывается и наконец превращается в величавый и обширный океан, в который чем более вглядываешься, тем он кажется необъятнее, и тогда самые стихи Языкова

кажутся только частию, небольшою рекою, впадающею в этот океан» [111, с. 182].

У релігійно-екзистенційному ракурсі М.Гоголь вдавався до осмислення сутності людських страждань та нещасть. У листі до М.Гоголь від 3 жовтня 1836 року адресант наголошував на мінливості людської долі й на тому, що людина спроможна оцінити будь-яку подію свого життя виключно у порівнянні: «Если мы имели удовольствия и потом потеряли их, мы должны быть за них благодарны и вспоминать о них с сладким умилением, а не сокрушаться о потере их. Мы должны помнить, что нет ничего вечного на свете, что горе перемешано с радостью и что, если бы мы не испытывали горя, мы бы не умели оценить радости и она бы не была нам радостью. Нет, никто из нас не вправе назвать себя несчастным или говорить, что он испытывает долгие или непрерывные несчастья. ... Нет, должно признаться, что мы все, люди, неблагодарны. Мы хотим, чтобы не было границ нашему блаженству. Мы позабываем, что существуют законы для мира» [112, с. 74].

З позицій християнської релігії М.Гоголь вирішує також питання смерті. Так, у листі до матері від 16 травня 1838 року він констатував, що часті втрати привчають і людське серце, і людський розум до думки про смерть. Тож смерть у результаті перестає означати щось страшне. «Истинный христианин, – писал М.Гоголь, – радуется смерти близкого своему сердцу. Он, правда, разлучается с ним, он не видит уже его, но он утешен мыслью, что друг его уже вкушает блаженство, уже бросил все горести, уже ничто не смущает его. И в этом-то состоит глубокое самоотвержение, какое может только быть и какое может только внушить одна христианская религия» [112, с. 157]». Людське життя за М.Гоголем, – це рух від народження до смерті. «О комфортах не думаю, жизнь наша – трактир и временная станция: это уже давно сказано» [114, с. 317], – писав М.Гоголь у листі до П.Плетньова від 5 травня 1846 року.

Розмірковуючи над людською природою, М.Гоголь у листі до матері від 16 квітня 1831 року приходить до висновку, що кожна людина за своєю

внутрішньою суттю є егоїстом. «Человек, как, кажется, с виду ни исполнен самоотвержения, а всегда на деле эгоист, всегда охотнее заговаривается о себе самом...» [111, с. 154].

Отже, специфіка епістолярної спадщини українських романтиків полягає у тому, що провідне місце у ній посідає суспільно-політичний дискурс та національна проблематика, що зумовлювалося національною ситуацією та недержавним, колоніальним статусом України, де романтизм, подібно як і в Польщі, залишаючись художнім напрямом, був втягнений у суспільно-політичний рух. Під час епістолярних діалогів (приватних і відкритих) українські романтики зверталися до вирішення найгостріших проблем української нації: історичних і суспільно-політичних проблем, проблеми влади й протистояння імперській політиці, проблеми національного відродження й виховання українців у дусі патріотизму, проблеми ставлення до минулого, права України на києворуську спадщину, втрати історичної пам'яті та національного коріння. У листах українських романтиків, поряд із національною, наскрізною також є екзистенційна проблематика, яка проступає на перший план насамперед у листах дружніх та інтимних, що налаштовували адресантів на щиру, відверту розмову. У діалозі зі своїми кореспондентами митці демонстрували посилений інтерес до феномена людини, до питання її сутності, її призначення та її «буття у світі». Адресантів-романтиків цікавив внутрішній світ смисложиттєвих переживань людини. Подібні (екзистенційні за своїм характером) філософські запити були зумовлені властиво романтичним ставленням до людини як до окремого самодостатнього мікрокосму. При цьому у своїх кореспонденціях романтики демонструють поєднання філософської екзистенційності та глибокої релігійно-християнської духовності, виступаючи предтечами християнського екзистенціалізму.

2.2. Національна ідея як концептуальний стрижень романтичної епістолярної публіцистики

Аналізуючи українську письменницьку публіцистику, А.Погрібний влучно зауважив, що цей «пласт нашого письменства настільки потужний, що маємо всі підстави пов'язувати його з найпосутнішими характеристиками вітчизняного літературного процесу, передовсім – із прикметами його своєрідності. ... Якщо в більшості літератур письменницька публіцистика перебуває, можна сказати, на периферії літературного процесу., то в суспільно-культурній ситуації на взір української вона впродовж віків набуває актуалізації, перманентна непослаблюваність якої й виводить цей пласт на рівень розпізнавальних, визначальних прикмет української літератури на тлі інших літератур» [388, с. 45-46].

Поява романтизму супроводжувалася надзвичайно «бурхливим самоутвердженням» (Н.Копистянська), що не могло не позначитися на жанровій системі цього літературного напрямку. Як наслідок, у добу романтизму як у Європі взагалі, так і в Україні зокрема суттєвого розвитку набуває публіцистика, зокрема публіцистика епістолярна. У визначенні поняття «епістолярна публіцистика» погоджуємося з формулюванням В.Кузьменка, який під епістолярною публіцистикою розуміє продукт суспільної діяльності, що має на меті актуальний політико-ідеологічний вплив на маси і зафіксований при цьому в епістолярній формі [240, с.209].

Одна з причин суттєвого розвитку європейської епістолярної публіцистики в означений період – та війна, яка велася між класицизмом і романтизмом. Оглядаючи суперечки між романтиками і прихильниками літератури класицизму, французький романтик Е.Дешан називав їх саме війною, описавши її у праці «Війна у мирний час». Ця «війна» характеризувала французьку літературу означеного періоду, можливо, навіть більше, аніж будь-яку іншу. Адже у ній надзвичайно масштабними були досягнення класицизму, а утвердження романтизму відбувалося в декілька

етапів. Фактично це було постійне взаємопоборення цих двох напрямів, що зумовлювалося постійною зміною політичної ситуації, яка створювала сприятливе підґрунтя то для романтизму, то для класицизму. Після завершення війни й укладання миру, писав Е.Дешан, битва з політичної арени завжди переноситься або у сферу релігії, або у сферу літератури. Лють залишається, змінюється лише зброя. Пореволюційна Франція потерпала від розбрату різних фракцій, але не менше, за словами Е.Дешана, вона потерпала від війни між класиками і романтиками: змінилася лише зброя, тому тепер ллється не кров, а чорнила [271, с. 417].

Така ситуація була типовою не лише для Франції, але й для всієї тогочасної літературної Європи. Рубіж XVIII і XIX століть – це, за словами Ф.Шлегеля, «пора небачених перепалок, під час яких відточувалися і ламалися пера десятків відомих і забутих письменників» [545, с. 415]. Ця доба породила свою полемічну літературу, антикласицистичну за наповненням та гостровикривальну за спрямуванням. Так, у 1801 році Й.-Г.Фіхте публікує сатиричний твір «Життя і дивні переконання Фрідріха Ніколаї», що був спрямований проти берлінського письменника і видавця Ф.Ніколаї, який мав репутацію ворога будь-якої новизни в німецькій філософії та літературі. Із Ф.Ніколаї полемізував і Жан Поль на сторінках своєї студії «Підготовча школа естетики». А.-В.Шлегель вістря своєї сатири обертає проти епігона пізнього Просвітництва, драматурга А. фон Коцебу, публікуючи у 1800 році полемічну працю «Тріумфальна арка для пана Коцебу, який керує театральними справами».

Зброєю у боротьбі поміж класиками і романтики нерідко ставали саме листи, зумисне опубліковані на сторінках тогочасної періодики, а отже, адресовані широкій, але цільовій аудиторії. Така зброя була надзвичайно оперативною у війні-полеміці між класиками і романтиками, масовою, високоточною і вбивчою, якщо взяти до уваги дошкульність романтичної іронії та вільний (фактично – уседозволяючий) жанр листа. Серед епістолярної публіцистики романтиків були відкриті листи, адресовані

реальному адресату, але були також листи, у яких адресант і адресат були абсолютно умовними. При цьому автори вдавалися до найрізноманітніших містифікацій. У результаті з-під їхнього пера поставали найрізноманітніші листи-фікції, що цілком відповідало романтичній теорії.

Із полемічною (антикласицистичною) метою жанр листа використовує, наприклад, німецький романтик Г.Клейст («Лист художника до сина», «Лист молодого поета до молодого художника», «Лист одного поета до іншого поета». До жанру листа неодноразово звертався і німецький романтик Г.Гейне, зокрема й тоді, коли, опинившись в еміграції, прагнув викласти своє бачення французького театрального мистецтва, а водночас і свої погляди на романтичне мистецтво (листи «Про французьку сцену»).

Використання епістоли характеризує також творчий доробок французького романтика А. де Вінї, який наприкінці 20-х років XIX століття захопився театром, а тому розпочав боротьбу за нову (романтичну) драму. За спостереженнями Є.Гречаної, за посередництвом «Листа лорду***...» А. де Вінї продовжив ту боротьбу за реформу драматичної системи, яка була започаткована романтичними маніфестами Стендаля «Расін і Шекспір» (1823-1825) та В.Гюго «Передмова до Кромвеля» (1827) [271, с. 613].

Працюючи над теоретичним обґрунтуванням романтизму, до форми листа звертався й італійський романтик Д.Берше, який виступив автором романтичного трактату «Про балади Готфріда Августа Бюргера «Дикий мисливець» та «Ленора». Напівсерйозний лист Златоуста до сина». Д.Берше назвав класицизм поезією мертвих, а романтизм – поезією живих [271, с. 487], спричинивши цим в італійській літературі палку полеміку між «класиками» та романтиками.

До цієї дискусії долучився й італійський письменник А.Мандзоні, також ставши на бік романтиків. Передмова, яку подав А.Мандзоні до своєї трагедії «Граф Карманьола» (1819), була своєрідним маніфестом італійського романтизму. Розробку теорії романтичної драми А.Мандзоні продовжив і в «Листі пану Ш. про єдність часу і місця в трагедії», який став відповіддю на

виступ паризького критика і поета Шове. У 1823 році А.Мандзоні пише статтю «Лист про романтизм маркізу Чезаро д'Адзельо», що мала вигляд приватного листа маркізу Чезаро Тапареллі д'Адзельо.

Характер розвитку та вектори спрямування української письменницької публіцистики в добу утвердження романтизму цілком залежали від тих процесів, які мали місце в національному письменстві цього періоду, а також від низки позамистецьких чинників, які впливали на його розвиток. Варто зважати на те, що в українській літературі перших десятиріч XIX ст. спостерігається прискорений розвиток різних напрямів, течій і стилів. У національному письменстві й літературно-естетичній думці до другої половини XIX ст. простежується «своєрідний симбіоз і синкретизм рис бароко, бурлеску, класицизму, сентименталізму, просвітницького реалізму, преромантизму й романтизму, спільною ідеологічною базою яких більшою чи меншою мірою виступає Просвітництво» [197, с. 354-355], що створювало умови для мирного співіснування цих напрямів, представники яких не йшли один на одного війною, як це було, за словами Дешана, у французькій літературі.

Утвердження романтизму в українській літературі відбувалося у боротьбі не з класицизмом, а з бурлескно-травестійною традицією. Ця традиція міцно утвердилася з виходом у світ «Енеїди» І.Котляревського й мала немалою когорту не завжди талановитих наслідувачів, чиї твори нерідко підривали авторитет національного письменства, даючи літературним критикам, особливо імперським, підстави говорити про недостатній потенціал української мови, що спричинило міжнаціональну літературну дискусію.

Активне побутування бурлескно-травестійної традиції у цей період позначилося і на характері та спрямуванні літературних дискусій, і на рецепції такого жанру, як епістола. Знаковим явищем у цьому контексті є відкриті листи П.Гулака-Артемівського, які дають уявлення про умови та обставини, за яких відбувалося становлення романтизму в українській

літературі. Так, «Писулька до того, котрий що божого місяця «Українського гінця» («Украинский вестник») по всіх усядах розсилає» (1819) засвідчила зорієнтованість адресанта на бурлескно-травестійну манеру письма, яка була утверджена І.Котляревським, але в період утвердження романтизму в європейській літературі виглядала в українському письменстві як своєрідний анахронізм. У цій же манері було витримано байки «Солопій та Хівря», «Пан та Собака», які супроводжував цей лист. Відповідно до цієї ж таки манери видавець «Украинского вестника» Євграф Філомафітський величався у листі «Йовграпом», а сам лист до нього фігурував як «писулька», що демонструвало знижене ставлення адресанта до епістолярного жанру.

Подібну «писульку» у 1817 році П.Гулак-Артемівський адресує Грицьку Проказі. Це було своєрідне поетичне послання Г.Квітці-Основ'яненку як одному з керівників товариства благодіяння, а власне, це був перший український вірш П.Гулака-Артемівського, що мав назву «Справжня Добрість (Писулька до Грицька Прокази)». Цей твір засвідчив прихильність автора як до традицій класицизму, так і до тих традицій, які заклав своєю «Енеїдою» І.Котляревський.

У 1827 році П.Гулак-Артемівський публікує свої перші балади, витримані в романтичному дусі. Надсилаючи на «Вестника Европы» свою експериментальну баладу «Рибалка», П.Гулак-Артемівський супроводжував свою баладу уже не «писулькою», а листом до редактора. У цьому програмовому листі, який маніфестував романтичний напрям розвитку української літератури, митець писав про ті обставини, які підштовхнули його до переспіву балади Гете українською мовою [198, с. 46].

Можливості жанру листа активно використовував і Г.Квітка-Основ'яненко, у доробку якого знаходимо тяжіння і до сентименталізму, і до бурлескно-реалістичної традиції. Так, у 1816-17 роках в «Украинском вестнике» автор публікує «Письма к издателям» (1816-17, №1-4, 8), підписавши їх псевдонімами Фалалей (Фалурден) Повинухин. На думку Д.Чика, це були листи-фейлетони, що були наслідуванням російської

літературно-сатиричної традиції. Йдеться про «Письма к Фалалею» (1772 – 1775) журналіста та видавця М. Новікова, що були опубліковані вперше в сатиричному журналі «Живописец». Проблематика новіковських «листів» близька до «листів» Г. Квітки. Обидва фейлетоністи стосувалися серйозних проблем тогочасного суспільства, акцентуючи на моральних хибах дворянства [522, с. 84].

До жанру листа-фейлетону Г.Квітка-Основ'яненко звертається і в «Письмах к Лужницкому Старцу» (1820 – 1822 рр.), що публікувалися у відділі «Смесь» «Вестника Европы» у 1820-1822 роках під різноманітними псевдонімами та цифронімами. У цих листах фейлетонах, як і в попередніх, Г.Квітка-Основ'яненко, вдаючись до використання такого літературного прийому як літературна маска, ставить акцент на сатиричному змалюванні неосвіченості провінційних дворян, на яких він дивиться з точки зору вже знайомого з попередніх фейлетонів «Фалалея Повинухина», а також ще нікому невідомих «Аверьяна Любопытного», «Власа Терпелова старшего», «Власа Терпелова младшего», «А.Шестеркина», «N.N.» та «1. —». Із-поміж низки листів-фейлетонів, що мають антидворянське, суспільне спрямування, вирізняються ті, що були підписані псевдонімом «Юноша Белого города», стосувалися літературної ситуації й мали антиромантичне спрямування («Вестник Европы», 1821, № 5, март, с. 65 – 70; № 6, март, с. 112 – 119).

Подібні антиромантичні листи мали місце і в інших європейських літературах. Достатньо згадати, наприклад, «Листи Дюпюї і Катоне», автором яких був французький романтик А. де Мюссе. «Листи Дюпюї і Катоне», видані А. де Мюссе у 1836 році, стали підтвердженням кардинального й надзвичайно емоційного розриву адресанта з цією школою. Ці листи, які фактично можна вважати епістолярним памфлетом, стали для автора своєрідним засобом відкритої боротьби з романтичною естетикою.

У 30-40 роки Г.Квітка-Основ'яненко публікує кілька нових, на цей раз відкритих листів, які так чи інакше стосувалися літературної ситуації в українському письменстві. Так, у 1833 році він публікує на сторінках

часопису «Утренняя звезда» свій перший україномовний твір, а власне – лист, що мав назву «Супліка до пана іздателя». У цьому листі адресант констатував, що українська мова придатна для того, щоб відтворювати «і звичайне, і ніжненьке, і розумне, і полезне», що українською можна створити не лише «глузування над дурнем» [198, с. 74], а згодом ілюстрував свою думку своїми «серйозними», сентиментально-реалістичними повістями. Характерно, що в цьому відкритому листі Г.Квітка-Основ'яненко, який ще в 20-ті роки виступив проти романтизму в російській літературі, фактично вітав його появу в українському письменстві.

В українській літературі доби романтизму простежуємо справжній вибух письменницької публіцистики, зокрема епістолярної. При цьому в національній письменницькій епістолярній публіцистиці фактично відсутні відкриті листи, які б служили зброєю у власне літературних дискусіях. Зрештою, усі дискусії в українській літературі точилися не довкола суто літературної справи. Ці дискусії завжди сягали за межі літератури й сягали питання бути чи не бути самобутній українській мові, літературі, культурі і, врешті-решт, державності. Подібна тенденція зумовлювалася тією обставиною, що, за спостереженням О.Білецького, «українській літературі не доводилося бути тільки «мистецтвом слова», вона була ще в більшій мірі, ніж література російська, одразу всім: політичною трибуною, публіцистикою, філософією, криком, плачем, стогоном поневоленої народної маси» [34].

За словами А.Погрібного, в Україні письменницьке слово мало бути «і трибуною, і публіцистикою, і криком чи стогоном суспільства» [388, с. 46]. Даючи тлумачення письменницької публіцистики, А.Погрібний цілком слушно покликається на статтю Л.Костенко «Геній в умовах заблокованої культури». У цій статті Л.Костенко, обмірковуючи феномен національної літератури, ставить питання про те, чому наші поети не могли дозволити собі авангардистські бешкети на зразок тих, що їх влаштовували, супроводжуючи читання віршів киданням у вікна каміння, поети Франції ще в 70–80-х роках позаминулого століття? На думку дослідниці, це тому, що у Франції

Бастилію знесли ще 1789-го року, а отже, в умовах Свободи можна було й побешкетувати. А українські поети були приречені на інше – вони мушили закликати ламати на вікнах своєї країни-в'язниці ґрати [228, с. 4].

Якщо говорити про свободу, то в Україні XIX століття ситуація була цілком протилежною. Наприкінці XVIII століття російська влада не мала жодного наміру зберігати українську автономію, гарантовану Березневими статтями 1654 року. У 1764 році було ліквідовано Гетьманщину, у 1765 році – полково-сотенний устрій на Слобожанщині, а в 1775 році Запорізьку Січ, яка залишалася останнім оплотом української свободи. Із кінця XVIII ст. українські землі Наддніпрянщини були перетворені на звичайну провінцію Російської імперії. У цей же період українські землі Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття опинилися у складі Австрійської імперії. У цей же період в Україну проникають ідеї Просвітництва і Французької революції, що призвело до політизації українського національно-культурного руху і початку його трансформації у рух національно-визвольний. І російський, і австрійський уряди вели жорстку колоніальну, асиміляторську політику, яка викликала активні протести з боку патріотично налаштованої інтелігенції.

В Україні, яка на той час остаточно втрачає власну державність, література, залишаючись мистецтвом слова, уподібнюється до своєрідної політичної трибуни. Типологічною ознакою українського романтизму, як і, наприклад, польського та решти слов'янських, стає його відкритий зв'язок із суспільним життям, його втягненість у національно-визвольний рух, заангажованість національно-політичними проблемами. Послугуючись словами Л.Костенко, можна стверджувати, що українським романтикам був притаманний «комплекс запряженості» у національно-визвольну роботу. Українські романтики, за спостереженнями Т.Комаринця, «вирішували гамлетівську дилему – бути чи не бути українському народові», що «робило їхню творчість багатогранною, сповненою турботи про національне самоусвідомлення і завтрашній день народного воскресіння» [217, с. 204].

Свій громадянський темперамент вони зреалізовували, зокрема, в публіцистиці, яка, будучи «словом прямої дії», «жанром оперативно влучних можливостей» (А.Погрібний), «дзвоном гучного бою» (Д.Прилюк), дозволяла миттєво відреагувати на імперські наступи на українську мову, історію, культуру, а взагалі – на українську націю, що з'являлися в першій половині XIX століття у вигляді найрізноманітніших штучно виплечаних теорій, наказів, указів, циркулярів, рецензій-розправ тощо.

Аналіз української публіцистики епохи романтизму дає підстави стверджувати, що її чималий масив існував саме в епістолярній формі. Це були відкриті листи українських митців, що публікувалися на сторінках тогочасної проукраїнської чи слов'янофільської періодики. Епістолярне оформлення романтичної публіцистики лише посилювало її «сюхвилинність» (А.Погрібний), оперативність, адже лист передбачав безвідкладне прочитання й швидку відповідь, що, у свою чергу, призводило до широкого розгортання бурхливих, довготривалих полемік, якими характеризувалася романтична доба в Україні.

Літературну форму листа для боротьби з погодинською великодержавною теорією, яка ґрунтувалася на ідеях про російський етнічний характер населення Наддніпрянщини, зокрема Києва і Київщини за часів Київської Русі та неавтохтонність українського населення на цій території, використовує один із теоретиків українського романтизму та перших речників українського національного відродження М.Максимович.

Як зазначає Н.Шевченко, суперечка стосовно історії Київської Русі стала невід'ємною частиною наукового життя обох учених, знайомство яких припало на 1820 рік. Спровокувала цю суперечку ще в 1824 році магістерська дисертація М.Погодіна «Про походження Русі», тези якої були згодом розкритиковані М.Максимовичем. У 30–40-ві роки XIX століття виходить низка праць учених стосовно походження держави та етнічного складу населення Київської Русі. М.Максимович видає у цей час такі роботи: «Откуда идет Русская земля по сказанию Несторовой повести и другим

старинным писаниям русским» (1837), «История древней русской словесности» (1839), «О происхождении варяго-русов» (1841), «Нечто о варягах и Руси» (1846). Усі ці праці спрямовані на спростування гіпотез М.Погодіна щодо варязького походження Русі, яка, на думку М.Максимовича, мала слов'янське походження, власну руську мову та самобутню народну поезію [534, с.37].

Так, у 1845 році М.Максимович публікує відкритий лист до М.Погодіна «О народной исторической поэзии в древней Руси» («Москвитянин», 1845, №3, №7-8). Цим публічним виступом він прагне раз і назавжди спростувати твердження «поборника скандинавства» в українській історії М.Погодіна, який із подивуванням відкрив для себе існування української історичної фольклорної поезії у дотатарський період, про скандинавське походження давньоукраїнської історичної поезії. М.Максимович у цьому відкритому листі доводив, що українська історична поезія не є наслідування ісландських саг. Її джерелом було «собственное живое чувство» [306, с. 481]. Окрім того, М.Максимович піддає критиці методологічні помилки М.Погодіна, який відділяв ліричну поезію від історичної. М.Максимович констатував, що народна історична поезія є складовою поезії ліричної. При цьому М.Погодін порівнював історичну поезію з сагою, використовуючи цей термін на позначення пісні й казки. Цю тезу М.Погодіна М.Максимович спростовував, покликаючись на народне розуміння цих понять: «по понятию нашего народа: «сказка складка, а песня бьль» [306, с. 482]. Саме цим (історичною правдою) історична пісня відрізняється від казки. Не все, що прикрашене вигадкою розповідається в народі про минуле, почерпнуте з пісні. Швидше пісня про «прикрашену» подію може вважатися пізнішим плодом «предания сказочного», але така пісня уже не є піснею історичною у суворому розумінні. Ці теоретичні викладки не були самоціллю у листі М.Максимовича. Вони були своєрідною преамбулою до того висновку, який безпосередньо витікав із цього листа. Будучи представником культурно-історичної школи в українській

фольклористиці, М.Максимович тлумачив фольклорні тексти, особливо твори історичні, насамперед як пам'ятки, у яких зафіксована історія. Тож у цьому відкритому листі розмова «непомітно» переходила від фольклору, літератури до політики. Адже розмова про існування українських фольклорних текстів на історичну тематику сама собою утверджувала думку давність і тяглість української історії та автохтонність української нації.

У цьому листі, як і в інших відкритих листах, М.Максимович демонструє не лише філігранне володіння мистецтвом вести полеміку, але й глибокі філологічну ерудицію. Аби остаточно спростувати твердження М.Погодіна про скандинавське походження українського історичного фольклору, М.Максимович навмисне демонстративно застосовує цю погодінську теорію до козацьких пісень. На рівні пісенного розміру ці пісні, за М.Максимовичем, щонайбільше схожі з шотландськими баладами. То невже цей розмір творці козацьких пісень запозичили у шотландців, так само як М.Ломоносов запозичив віршовий розмір своїх од у Й.-Х.Гюнтера? Подібними риторичними, парадоксальними за своєю суттю запитаннями засипав М.Максимович свого опонента. Будь-яке запозичення завжди можливе й допустиме, стверджував М.Максимович. Але перш ніж шукати запозичення, здійснене від «нашей западной братии», варто пошукати своє власне джерело будь-якої літературної пам'ятки, зокрема й «Слова про Ігорів похід». Аналіз «Слова» як першої пам'ятки національного письменства представлений на наступних сторінках листа.

У цьому відкритому листі М.Максимович подає своє бачення українського історико-літературного процесу. Він виводить історію українського письменства від найдавніших часів і окреслює її основні етапи. Специфіка письмової полеміки полягала в тому, що учасників полеміки розділяв і час, і простір. Тож М.Максимович завжди детально продумує архітектоніку своїх відкритих листів, які хоча й писалися майже завжди як миттєва відповідь М.Погодіну чи іншому опоненту, а проте повинні були містити нагадування про конкретний предмет розмови чи містити вказівку на

певну деталь полеміки. Тому у своїх відкритих листах перед тим, як перейти до наступного етапу полеміки, М.Максимович майже завжди цитував ту тезу опонента, яку він мав намір аргументовано заперечити.

«Если бы в древние времена, говоришь ты, – писали у нас слова, то они бы должны дойти до нас». Ну что же? Песнь Игорю и дошла. Быть может, найдутся и другие, как недавно отыскались слова Серапиона XIII века и Иллариона XI века... Но может быть, и вовсе не найдутся, как нет доселе ничего из много писания митрополита Клима Смолятича» [306, с. 482]. М.Максимович стверджував, що «Слово про Ігорів похід» – це безпосереднє підтвердження того, що українці мали своє письмо у найдавніший період. Він доводив, що автор «Слова про Ігорів похід» був сучасником князя Ігоря. Указуючи на недоречність «підтягування» автора «Слова» до XIV, XV чи навіть XVI століть, М.Максимович цитував росіянину М.Погодіну російську ж приказку: «Где сосна росла, там она и красна». І неважливо, чи мали українці на той момент одного письменника (до того ж, саме письменника, а не гусяра!) чи багатьох, чия творчість не збереглася. Для М.Максимовича існування давнього (дотатарського) періоду в історії національного письменства було очевидним, про що писав він у «Истории древней русской словесности», до якої і відсилав свого адресата, вказуючи конкретні сторінки. Другим періодом він називав період середньовічний, що завершувався початком XVIII століття, письмова поезія якого є менш значимою у порівнянні з фольклорною.

Новий (романтичний) період в історії національного письменства М.Максимович характеризував як такий, що позначений устремлінням до європейства. Упродовж цього періоду успішно розвивалася поезія письмова, а на піднесення поезії усної не вплинули навіть події 1812 року. Водночас, характеризуючи появу романтизму, М.Максимович зазначав, що саме в цей період починає формуватися співчуття до народнопоетичної краси [306, с. 490], відбувається перехід до своєї народності і самобутності [306, с. 491].

М.Максимович підсумовував, що говорити й досі про норманське походження русичів – означає товкти воду в ступі. Хоча, щоб не зачепити самолюбство М.Погодіна, він писав, що його тішить стійкість наукових переконань останнього, які, проте, не варто застосовувати ще й до українського письменства. Для М.Максимовича питання про антинауковість подібних теорій було давно вирішене. Аби акцентувати на цьому, він знижував це питання, констатуючи, що воно цікавить його так само, як і фізіологічне питання «*de generation aequivoca*». Утім, завершувався цей полемічний лист М.Погодіну словами: «Прощай! Твой и проч.» [306, с. 497].

У 50-60-ті роки полеміка між М.Максимовичем і М.Погодіним розгорілася з новою силою і перейшла в інший простір – у простір відкритого листування, що посилювало гостроту її звучання. Початком довготривалого епістолярного двобою між українським та російським науковцями, до якого було втягнуто й інших учених, став лист М.Погодіна до І.Срезневського, опублікований у 1856 році на сторінках «Москвитянина» під назвою «О древнем языке русском». Згідно з теорією М.Погодіна, Київ і околиці у найдавніші часи заселяли великороси, які після монголо-татарської навали відійшли на північ. Натомість на «їхні» землі згодом з Карпат прийшли малороси. Звертаючись у листі до І.Срезневського, М.Погодін констатував, що в домонгольський період жителі Подніпров'я розмовляли церковнослов'янською мовою. Ця мова, на думку М.Погодіна, була найближчою до російської мови, яка, у свою чергу, цілком відрізнялася від української. Із цього випливало, що вся київська давньоруська спадщина була створена церковнослов'янською мовою безпосередньо представниками Великоросії, а отже, Великоросії вона й належала [386, с. 113–139]. М.Погодін не випадково звертався у своєму листі саме до І.Срезневського. Адже І.Срезневський, відомий на той час фахівець у галузі філології, стверджував, що у староруських пам'ятках не видно прикмет сучасної української мови [77, с. 332-333].

Звісно, М.Максимовича як патріота України такі твердження не могли не обурити. М.Погодін передбачав, що його лист на адресу І.Срезневського «задере М.Максимовича за живе». «Когда я читал твое письмо, по мне не раз пробежали мурашки», – писав М.Максимович М.Погодіну [307, с. 79]. У відповідь на закиди М.Погодіна український учений, якого, як він сам писав, було викликано на «ученый спор», надзвичайно оперативно у тому ж таки 1856 році публікує на сторінках «Русской беседы» (том 3, 1856 рік) свої «Филологические письма к М.П.Погодину». У цих листах М.Максимович чітко розмежував церковнослов'янську й російську мови, а також означив три основні діалекти російської мови: північний, московський та український. Ці листи були також сповнені докорів на адресу М.Погодіна, який відхиляв близькість росіян і українців [307, с. 78–139], котрі, на думку М.Максимовича, були братніми народами. У відповідь М.Погодін пише «Ответ на «Филологические письма» М.А.Максимовича», який був опублікований на сторінках четвертого тому «Русской беседы» за 1856 рік. У 1857 році на сторінках «Русской беседы» (том 2) з'являються «Ответные письма М.П.Погодину», автором яких був М.Максимович. У цих листах, полемізуючи з М.Погодином й називаючи себе «щирим малоросом» [302, с. 85], М.Максимович відкидав гіпотезу про можливе переселення великоросів з території київських земель на північ (це була провідна теза М.Погодіна у цій дискусії) й доводив автохтонність українського населення на його етнічній території. Відповідь М.Погодіна була фактично миттєвою – у третьому (тобто наступному) томі «Русской беседы» за 1875 рік було вміщено його «Ответ на два последние письма М.А.Максимовича».

Після виходу у світ цих листів полеміка між науковцями на певний час ущухає. Утім, до розпочатої ними дискусії у 1861 році долучається П.Лавровський, публікуючи на сторінках «Основи» «Ответ на письма г.Максимовича к г.Погодину». П.Лавровський стверджував, що до татарського нашествя ні українська мова, ні російська не існували. Ці мови, за П.Лавровським, виникли зі спільного кореня аж у XIV столітті [263].

М.Максимович відреагував на закиди нового опонента за допомогою того ж таки оперативного жанру – листа. У 1863 році він публікує «Новые письма к М.П.Погодину. О старобытности малороссийского наречия», у яких йшлося про єдність української та великоросійської мов, а також обстоювалося існування обох цих мов ще у дотатарський період. Як зазначає Н.Шевченко, ця полеміка між М.Погодіним і М.Максимовичем стала «першим публічним зіткненням російського та українського тлумачення історії Русі» [534, с.39].

У «Письмах о Богдане Хмельницком» (1859) М.Максимович називав свою полеміку з М.Погодіним «ученой распрей ... за древность малороссийского народа и языка в земле Киево-Переяславской» [300, с. 190]. Темою наступної епістолярної бесіди (М.Максимович говорить саме про бажання вести бесіду) поміж науковцями мала стати діяльність Богдана Хмельницького. Звертаючись до М.Погодіна у листі першому «Писем о Богдане Хмельницком», М.Максимович нагадував другу-академіку про дану ним обіцянку осмислити феномен українського гетьмана. М.Погодін, за словами М.Максимовича, демонстрував такі погляди: «Богдан был великий человек; память его драгоценна малороссиянину; но на славный его подвиг можно и должно смотреть с различных сторон: одна сторона – Московская, другая – Киевская. Я рад поговорить с тобою о Богдане, когда кончится издание превосходного, кажется, труда г. Костомарова» [300, с. 190]. У той час працю М.Костомарова «Богдан Хмельницкий» було видано уже двічі: у 1857 році на сторінках восьми випусків «Отечественных записок» і в 1859 році окремим двотомником у Санкт-Петербурзі. Тож М.Максимович, запрошуючи М.Погодіна до епістолярного діалогу на тему української історії, адресує йому «Письма о Богдане Хмельницком» (всього 18 листів).

Перші п'ять листів були звернені безпосередньо до М.Погодіна й опубліковані на шпальтах альманаха «Украинец» (лист 1-4), який був задуманий М.Максимовичем як продовження альманаха «Киевлянин», та в «Русской беседе» (лист 5). Утім, перші чотири листи пройшли повз увагу адресата. Ймовірно, М.Погодін стомився від епістолярних дискусій із

М.Максимовичем. Водночас можемо припустити, що не останню роль у відмовчуванні адресата відіграв той факт, листи були вміщені в альманасі, який мав яскраво виражене національне спрямування й викликав низку негативних рецензій російських критиків. «Что же ты не отзываешься, любезный академик, на мои первые письма к тебе о Богдане Хмельницком, тобою же вызванные? Без того – мои дальнейшие письма будут только критикою книги г. Костомарова», – запитував М.Максимович М.Погодіна [300, с. 206]. Ясна річ, що українська історія не цікавила М.Погодіна настільки, наскільки нею міг перейматися М.Максимович. Тож причина мовчання адресата полягала в тому, що його не цікавив предмет самої дискусії. Зрештою, як зазначає Н.Шевченко, тривалі паузи були характерними і для приватного листування М.Максимовича з М.Погодіним, яке після переведення М.Максимовича до Київського університету й призначення його ректором тривало майже сорок років. Їхні кореспонденції навряд чи можна зарахувати до категорії дружніх листів. Це були ділові листи науковців, яких цікавили професійні взаємини: «Листування кожен із них розцінював по-своєму і використовував для досягнення своїх цілей» [534, с.35].

Тривалі паузи у приватному листуванні між М.Максимовичем та М.Погодіним пояснювалися як індивідуальними вдачами кореспондентів, так і тим фактом, що в «баталіях», які точилися поміж ними зокрема й Україною і Росією взагалі, вони перебували «по різні сторони барикад». Адже йшлося про зіткнення речника офіційної імперської історії та представника «неофіційної» на той час української культури, який у своїх відкритих листах констатував, що Київ – «наш древний первопрестольный» [300, с. 98].

Аналізуючи публіцистику українських романтиків, варто пам'ятати, що на той момент «контексти введення малоросійських матеріалів до великого російського наративу були достатньо обмеженими, позаяк українська проблематика дедалі частіше розглядалася імперською владою як прихована загроза» [557, с. 167]. Тож, захищаючи право України на киево-руську

спадщину, М.Максимович, як це могло здатися, не визнавав окремішності української історії. За спостереженнями О.Яся, українські дослідники змушені були обирати «такий ракурс висвітлення, у якому малоросійська самобутність сприймалася не тільки лояльно, й а достатньо прихильно. Один із способів полягав у такому включенні давньоруських / малоросійських елементів до загальноросійської конструкції минувшини, що вони перетворювалися в сутнісні атрибути Руського духу. Ба більше, вони виявляли і підкреслювали своєрідні, особливі риси української минувшини у межах російського гранднративу» [557, с. 167]. Відтак у «Письмах о Богдане Хмельницком» М.Максимович зазначав: «Московская и Киевская Русь – две стороны одного Русского мира, надолго разрозненные и даже противостоявшие друг другу, сошлись воедино – усилиями Богдана. 1654 рік він називав щасливим початком великої історичної справи – возз'єднання усієї «Володимирської Русі», справи й донині незавершеної [300, с. 191]. Ця парадигма єдності Русі «Володимирської» (тобто православної) ґрунтувалася на ідеї спільної – православної – релігії набула суттєвого поширення за посередництвом насаджування великоросійської теорії офіційної народності, у тріаді якої («православ'я – самодержав'я – народність») саме «православ'я» стояло на першому місці. Тож М.Максимович намагався гармонізувати ідею великоросійської державності з проявами локального патріотизму, що ніяк не применшує його ролі й значення як речника національної української ідеї. Як зазначають дослідники, така етнонаціональна світоглядна орієнтація базувалася на ідеї ієрархії множинних лояльностей, які мали певним чином співіснувати, не виключаючи одна одну, й була властивою більшості тогочасної української еліти в Російській імперії [196].

Епістолярна полеміка, що мала місце між М.Максимовичем і М.Погодіним, виявилася досить резонансною. Так, «Письма о Богдане Хмельницком» М.Максимовича не пройшли повз увагу М.Костомарова, який, відповідаючи на них, публікує у «Санкт-Петербургских ведомостях» (№122, 1859 рік) свої «Объяснения» до висловлених у «Письмах...»

зауважень. Тож, не дочекавшись відповіді від М.Погодіна, М.Максимович переадресовує свої «Письма о Богдане Хмельницком» М.Костомарову, публікуючи їх на сторінках газети «Санкт-Петербургские ведомости» (листи 6-7) та часопису «Основа» (листи 8-18). Пояснюючи мету подібного листування, М.Максимович писав М.Костомарову: «Мои письма к М.П.Погодину о Богдане Хмельницком, напечатанные в «Украинце» 1859 года, вызвали Ваше «Объяснение», напечатанное в «С.-Петербургских Ведомостях» 1859 года № 122, и поставили нас в непосредственное сношение друг с другом. Я очень рад этому возобновлению, хоть и на письме, наших ученых бесед об Украине и уверен, что наша переписка или перекличка о ней во всеуслышание будет не без пользы для исторической истины, из-за которой мы и бьемся» [300, с. 221-222].

Ця остання теза М.Максимовича є надзвичайно знаковою і заслуговує на увагу й окреме пояснення. Такий підхід М.Максимовича до феномена листування нічим не відрізнявся від того, яким поставав цей феномен в уяві Ф.Шлегеля. Для обох теоретиків листування було чинником співтворчості, специфіка якої при цьому визначалася національними реаліями. Так, за спостереженнями Р.Гайма, аналіз епістолярію німецьких романтиків підтверджує той факт, що їхні інтелектуальні устремління пов'язувалися не стільки з життєвими інтересами нації, скільки зі звичкою аналізувати свою власну творчу діяльність, яка передбачала взаємопроникнення поезії, філософії і релігії [87, с. 13-14]. Тому для Ф.Шлегеля листування – це можливість співфілософствувати. Натомість для М.Максимовича, представника українського романтизму, що був суттєво втягнутий у суспільно-політичні рухи, відкриті епістолярні діалоги – це можливість спільного студіювання національної історії з подальшим оприлюдненням на шпальтах тогочасної періодики доказових діяхронічних схем української історії.

Роль подібних епістолярних історичних студій переоцінити важко. Вони були важливим етапом розвитку української історичної науки, яка у

XIX столітті лише починала розвиватися. «Історичні» листи М.Максимовича (називаємо їх «історичними» з огляду на предмет розмови у них – за аналогією до листів «філологічних», у яких основним аргументом встановлення права українців на києворуську спадщину був аргумент мовний) фактично стали простором для аналізу тих матеріалів, до збору й опрацювання яких він долучився, будучи співробітником Київської тимчасової комісії для розгляду давніх актів, що була створена у 1843 році. Вільна форма листа дозволяла вченому уникати категоричних логічних тверджень. Ця форма допускала більш-менш вільне тлумачення тих окремих «білих плям», які так чи інакше були наявні в національній історії на момент її відкриття, котре було пов'язане саме з утвердженням романтизму. Так, на думку сучасних дослідників, давня суперечка між М.Максимовичем і М.Погодіним «цікава тим, що наочно демонструє, наскільки проблематичною виявлялася «Київська Русь» ще в середині XIX ст., наскільки серйозний виклик вона становила для новонароджуваних національних історій і, нарешті, наскільки незвичними могли бути російські та українські відповіді на ці виклики» [77, с.332].

До того ж, такі «наукові бесіди про Україну» на історичну тематику, витримані у формі листів (фактично це була приватна кореспонденція, бо листи мали свого конкретного адресата), могли легше пройти повз увагу цензорів, ніж безпосередні наукові історичні розвідки. Це було суттєвим в умовах тогочасних українських суспільно-політичних реалій. І, нарешті, це мала бути, за М.Максимовичем, переписка чи перекличка про Україну «во всеуслышание», тобто такі відкриті епістолярні діалоги, розраховані на широку аудиторію, покликані були заявити на весь світ про існування України, яка має свої давні самобутні традиції. Епістолярна форма, на думку дослідників, дозволяла інвестувати в цю розмову про давнину семисотлітньої давності безмір емоцій. Адже це була суперечка про сучасне: «Якою бути українській історії? Що таке українська історія? Відколи вона починається? Чи може існувати як самостійна історія?» [77, с.340].

Серед таких епістол – «Заметка о козацких гетьманах (Письмо к С.М.Соловьеву)». Лист датовано 10 листопада 1859 року (Михайлова гора) й опубліковано на шпальтах «Русского вестника» (число за листопад, книга 2, 1859 року). Появу листа спричинила стаття професора Московського університету С.Соловйова «Малороссийское казачество до Хмельницкого» («Русский вестник», №18, 1859). Максимовича-адресанта обурювавав той факт, що С.Соловйов у своїй студії не згадує козацьких вождів до 1592 року, але щонайбільше те, що російський імперський історик відстоював тезу про те, що «козак и беглый холоп или крестьянин» – це поняття-синоніми. Тож його лист-відповідь – це реєстр козацьких вождів та акцентуація цілком протилежного синонімічного ряду, де поняття «козак» ставиться поряд із поняттям «лицар».

На вирішення цих таки історичних та суспільно-політичних питань були спрямовані й інші листи М.Максимовича, які мали історичний характер. Йдеться про «Письма о князьях Острожских» та «Исторические письма о козаках приднепровских». Приналежність цих листів до епістолярної публіцистики логічно виводити з тієї обставини, що вони були полемічними уже за своїм змістом, за ідейним спрямуванням та концептуальним наповненням. У цих історичних (за визначенням самого М.Максимовича) листах адресант опонував окремим історикам. При цьому це були історики як зарубіжні, зокрема польські, так і українські. Але в цілому ці листи демонстрували інший, відмінний від офіційного, погляд на українську історію.

«Исторические письма о козаках приднепровских» були написані й опубліковані у 1863-1865 роках (листи 1 та 2 – «День». 1863, № 44, 46; листи 3–5 – «Киевлянин». 1865, № 23–25) й адресовані М.Юзефовичу, який у 1843 році заснував, а в 1856 році (після виходу у відставку з державної служби) очолив Київську археографічну комісію для розгляду давніх актів. І хоча листи були адресовані М.Юзефовичу, автор полемізував у них із В.Антоновичем як автором історичної праці «О происхождении казачества»,

що була опублікована як вступна розвідка до «Архива Юго-Западной России». «Архив Юго-Западной России» (повна назва – «Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе») представляв собою видання історичних документів і літературних пам'яток Правобережної і Західної України 14–18 століття в 35 томах (1859-1914 рр.). Ця історична серія нараховувала вісім тематичних частин, що репрезентували документи Центрального архіву давніх актів при Київському університеті та акти приватних осіб, які стосувалися історії православної церкви та її боротьби з католицькою, історії Визвольної війни, селянських та гайдамацьких рухів, становища різних соціальних станів, колонізації Правобережної України, розвитку місцевого управління, землеволодіння, судочинства. Зауваження М.Максимовича, висловлені у «Исторических письмах о козаках приднепровских», стосувалися третьої частини «Архиву...», яка у шести томах умістила документи про козаків, визвольну війну 1648-1654 років, гайдамацький рух, селянський рух XVIII століття, матеріали шведських архівів про відносини Швеції з Річчю Посполитою, Московським царством, Трансільванією, Кримським ханством, Османською імперією та Україною у 1649-1660 роках.

Поява у творчому доробку М.Максимовича «Исторических писем о козаках приднепровских» була цілком логічною і закономірною. Як науковець-історик, у своїх працях він порушив одну з найважливіших теоретико-історичних проблем – проблему хронології української історії. Зокрема, у статті «Нечто о земле Киевской» М.Максимович виділяє такі етапи в українській історії, як: Київська держава (864-1240), Київське князівство під татарською владою (1240-1320), Київське та Переяславське князівства приєднані до Великого князівства Литовського (1320-1569), відхід українських земель до Польщі у результаті Люблінської унії (1569-1654), Україна разом із Запоріжжям потрапляють до складу загального Руського світу з дотриманням власної автономії (1654-1764), ліквідація

Малоросійської гетьманщини, створеної Богданом Хмельницьким (1764 рік). Усі існуючі історичні праці М.Максимовича стосувалися дослідження найрізноманітніших періодів української історії. Утім, більшість його історичних праць – це студії найдавніших періодів, зокрема з історії Київської Русі, що пояснювалося намаганням науковця довести давність національної історії.

Текст «Исторических писем о козаках приднепровских» засвідчує ту ж саму тенденцію. Як автор «Исторических писем...» М.Максимович переймався насамперед прагненням і потребою створити науково виважену історію України, яка б акцентувала давність української нації. Тому його тішило те, що у третій частині архіву було опубліковано більш ніж сто актів про козаків «до Богдана Хмельницького» (!). Водночас М.Максимовича обурювало те, що В.Антонович у вступній частині представив свій власний погляд на походження козацтва в Придніпровській Русі і «провів» цей погляд крізь зміст актів. М.Максимович наполягав, що В.Антонович як історик мав натомість прописати ті висновки щодо розвитку української історії, які безпосередньо можна зробити з цих актів. Тож адресант вважав, що праці В.Антоновича бракувало об'єктивності та наукового підходу у тлумаченні історичних документів. За словами М.Максимовича, подібний суб'єктивний підхід до потрактування актів призвів до того, що «весь первый период нашего козачества – до гетмана Косинского (до 1591 года), и без того уже затемненный произволом прежних летописателей, покрывается новым туманом». «А как это случилось в издании Киевской Временной Комиссии, состоящей под председательством Вашим, то я и хочу с Вами побеседовать о статье г. Антоновича для прояснения исторической истины об украинских козаках XVI века», – писав М.Максимович у листі до М.Юзефовича, фактично вказуючи не лише на провину В.Антоновича, але й на той недогляд, який допустив М.Юзефович як керівник комісії [300, с. 115].

Прагнучи встановити історичну істину й вибудувати насамперед достовірну хронологію «козацьких вождів» та встановити рік відліку

козацького гетьманства, М.Максимович здійснює власний аналіз козацьких актів, посилається на літописи Григорія Грабянки, Самовидця, Самійла Величка, історичні праці М.Маркевича, М.Бантиша-Каменського, А.Шафонського, О.Рігельмана, «Історію русів» Г.Кониського. При цьому він або сприймає концепцію своїх попередників, або (що трапляється значно частіше) вступає з ними у полеміку, вказуючи на неточності у трактуванні української історії. Адресант уточнював хронологію і окремі історичні факти. Які зазнали спотворення та перекручування у козацьких літописах та працях істориків. Зокрема, він подає власну версію послідовного ряду подвижників козацької справи (йдеться про Є.Дашковича) і запорозьких ватажків (це П.Ланцкоронський, Д.Вишнівецький, Є.Ружинський та М.Вишнівецький).

В «Исторических письмах о козаках приднепровских» М.Максимович порушує також питання про авторство «Історії русів». На його думку, Г.Кониський був людиною історично грамотною. Він був обізнаний із працями польських істориків, із давніми актами, тому з-під його пера навряд чи міг з'явитися твір з такою кількістю історичних неточностей, у якому «малороссийская Козаччина XVI и XVII веков представлена с тою же поэтически-своевольною перестройкою исторической действительности, с какою и Гоголь в своем «Тарасе Бульбе», и Шевченко в своих «Гайдамаках» изображали избранные ими эпохи. О дознании и соблюдении верного исторического факта у всех троих не было и заботы!» [300, с. 137].

«Исторические письма о козаках приднепровских» засвідчили типово романтичну позицію М.Максимовича-патріота, який прагнув активізувати працю українських істориків в напрямку створення історично достовірної схеми розвитку української нації, яка б сягала найдавніших часів. Як типовий романтик, він наголошує на самоцінності національного минулого, апелюючи при цьому до національної свідомості та патріотичних почуттів науковців-сучасників, протиставляючи увазі до чужоземного увагу до національного: «Если любознательность наших историков могут занимать

имена, года, деяния царей и цариков татарских, царей и цариц Босфорских, то для нас тем более должны быть занимательны вожди и начальники нашего козачества, историческая жизнь которого так дорога и важна для памяти народной и которое доныне живо в своих потомках – козаках малороссийских и черноморских». Водночас М.Максимович відходить від типово романтичних підходів до тлумачення минулого. Як науковець він одним із перших пропагує не типово романтичне замилювання національною історією, а науково-критичне ставлення до її дослідження. Історія для М.Максимовича – це вже не лише дух певної епохи. Історія – це і точність у відліку певних історичних епох, це і точність у датуванні історичних подій, це й максимально достовірна інформація про людей «давнопрошедших», яку він намагався почерпнути з церковних помянників Києво-Печерської Лаври та інших київських монастирів. Історія, на думку М.Максимовича, неможлива «без соблюдения верности и точности исторического факта» [300, с. 135], «а мы и до сих пор не добыли себе верного знания о предшественниках Богдана Хмельницкого; они и доныне не перестают быть игрищем произвола научного и недоученого» [300, с. 133]. «Но все это, - наполягав він, - должно исчезнуть с лица козацко-украинской истории,

Как обман, как упоенье,

Как прелестный призрак сна... [300, с. 145].

«Письма о князьях Острожских» були вперше опубліковані в газеті «Киевские Епархиальные Ведомости» (1866 рік, № 3, 4, 6, 7, 9, 10). «Письма...» були адресовані графині А.Д.Блудовій. Графиня А.Д.Блудова, яка була відома своєю благочинністю, у 1865 році заснувала Острозьке Кирило-Мефодієвське братство, тож вибір адресата був цілком логічний і зрозумілий. «Письма...» цікаві тим, що в них подано хронологічний ряд жінок-подвижниць, які своєю благодійницькою діяльністю прислужилися Україні. Лист перший розпочинався похвалою на адресу «Анны Гулевичевны Лозкиной, основательницы Киевского Богоявленского братства (в 1615 году); Анны Гойской, основательницы Почаевской обители (в 1597 году); княгини

Раины Вишневецкой, строительницы трех монастырей в Украине Переяславской – и других волынянок А величавые развалины славного города Острога, при которых свивается гнездо братской любви и милосердия, – они наводят неотразимую думу о князьях Острожских...» [300, с. 86].

У «Письмах о князьях Острожских» М.Максимович не просто полемізує з польськими істориками. «Письма...» є полемічними уже за самим своїм звучанням. У них М.Максимович подає свою, науково обґрунтовану історію України, при цьому він не просто висвітлює певні історичні події чи діяльність історичних осіб, а аналізує як частину єдиного процесу історичного розвитку українського народу, що сягає найдавніших часів. Так, уже в першому з семи листів М.Максимович наголошує на потребі дослідити питання про генеалогію князів острожських, ставлячи питання: «от какой отрасли Владимирова племени произошел род князей Острожских?» [300, с. 87]. Адресант-науковець полемізує з польськими істориками, відхиляє їхню думку про походження князів Острожських від князів Галицьких і намагається вивести своїх сучасників і самого себе із «генеалогической дебри» на шлях історичний. Вивчаючи помянники київських церков та літописні тексти, він приходить до висновку, що рід князів Острожських бере початок від роду князя Володимира. У такий спосіб він фактично доводив право українців на давньоруську спадщину, констатував генетичну та генеалогічну єдність київських та західноукраїнських земель, надзвичайно сміливо відкидаючи великодержавні претензії Росії на давньоруську спадщину. У своїх спостереженнях М.Максимович сягав 1292 року. Завершувалася розповідь про князів Острожських 1654 роком, що ним датовано смерть Анни Острожкої-Ходкевичевої, яка була останньою спадкоємицею князів Острожських. У такий спосіб він обстоював і документально доводив генетичний зв'язок між княжою добою та всіма наступними періодами національної історії (зокрема, з «епохою литовської влади» та «епохою польської влади» та ін.), що суперечило офіційній імперській версії.

Зразком епістолярної публіцистики є також лист М.Максимовича під назвою «О происхождении варяго-руссов», адресований М.Погодіну й опублікований на сторінках часопису «Москвитянин» (1841, ч.ІІІ). Цей лист був відповіддю на рецензію М.Погодіна на працю М.Максимовича «Откуда идет Русская земля», яка була вміщена на сторінках того ж таки «Москвитянина» (1841, ч.ІІ). Цю рецензію, а власне погодінську теорію про походження Русі, М.Максимович порівнює з викликом на дуель і миттєво розпочинає палку, емоційну полеміку з опонентом, не маючи бажання, як він сам стверджував, залишатися в боргу за цей лист-рецензію. Увесь лист-відповідь М.Погодіну – це аргументоване поетапне спростування М.Максимовичем норманської теорії походження Русі. Полемізуючи з М.Погодіними, М.Максимович демонструє надзвичайну ерудованість та глибоку обізнаність із працями не лише М.Каченовського, О.Бодянського, але й німецького історика та публіциста А.-Л.Шлецера, представника геттінгенської історичної школи, одного з авторів «норманської теорії», який полемізував з М.Ломоносовим, німецького історика Г.-З.Байєра, який став зачинателем історії як науки в Росії. Полемізуючи з опонентом, він не боїться заявити, що для нього «почтенны имена Ломоносова, Татищева, Чеботарева, Болтина», яких не визнавав М.Погодін [304, с. 103].

Відкритий лист М.Максимовича «О мнимом запустении Украины в нашествие Батыево и населении ее новопришлым народом», адресований М.Погодіну і датований 22 вересня 1857 роком, за словами адресанта, був породжений бажанням зупинити суперечку, яка затяглася у часі й, очевидно, вплинула на дружні взаємини кореспондентів. М.Максимович сподівався, що О.Бодянський, виступивши у його «філологічній» полеміці з М.Погодіним як «законний суддя», оприлюднить свої наукові висновки про мову давньоруських літописів, і це покладе початок вічного миру між давніми опонентами [304, с. 131].

У листі «О мнимом запустении Украины в нашествие Батыево и населении ее новопришлым народом», як і в другому «Ответному письме»

М.Погодіну, М.Максимович вів розмову з ним як із істориком, доводячи автохтонність українського населення на українських землях. Ця дискусія, як і всі попередні, була надзвичайно емоційною з боку М.Максимовича, який не лише закидав М.Погодіна науковими аргументами, але й пристрасно закликав його мати «історичну совість» у своїх висновках про етногенез та розселення українців [304, с. 137].

Цей лист дає уявлення про специфіку ведення полеміки як М.Максимовичем, так і М.Погодіним. У ньому М.Максимович дає оцінку своїх «Филологических писем» та «Ответных писем», а також аналізує позицію свого опонента. Він цитує М.Погодіна, який, маючи на увазі уміщені в «Ответных письмах» М.Максимовича вказівки на помилки в «Словаре князей», зауважував: «Ты позабыл только, что счет должен заключаться в пределах статей и залез в мой «Словарь». Не собрал ли ты еще на досуге каких опечаток в «Москвитянине» за 15 лет, сообщи» [304, с. 142]. Тож між опонентами існувала домовленість про ведення відкритої полеміки на шпальтах періодики у вигляді листів-статей, без будь-яких претензій на аналіз наукового доробку.

Це була полеміка надзвичайно палка. Зумовлювалося це і предметом дискусії, що його М.Максимович характеризував як «многосложный», і тим, що опоненти в ідеологічному розумінні стояли «по різні сторони барикад», і їхніми палкими вдачами. На закиди М.Погодіна М.Максимович відповідав, що його критично-прискіпливе прочитання «Словаря князей» було зумовлене не лише критично-науковим підходом до студії, але й «заманчивым вопросом» М.Погодіна: «Квит ли?», а до того ж його бажанням «воздать седмерицею» на закиди М.Погодіна [304, с. 142].

У цьому листі М.Максимович демонструє блискуче вміння вести полеміку. Його відповіді на закиди М.Погодіна надзвичайно дошкульні. Нерідко як зброю він використовує вбивчу іронію. Так, на їдку пропозицію опонента пошукати друкарські помилки в часописі «Москвитянин», М.Максимович багатозначно відповідає: «При таком ответе мне вспомнулся

твой знаменитый афоризм: «Род человеческий идет *диагонально!*» (курсив М.Максимовича) [304, с. 143]. Він натякав, що «Москвитянин» й справді багатий на друкарські помилки. Проте цей часопис він завжди вважав за доречне читати «діагонально», на відміну від «Словаря князей», що був прочитаний ним з олівцем у руках. Більше того, він закидав М.Погодіну, що, змінюючи тему розмови й «переключаючи» опонента на ситуацію з часописом «Москвитянин», той намагався відійти від питання про серйозні помилки у «Словаре князей» (М.Максимович писав про «неисправности в постановке годов и имен собственных» у цій науковій студії). На думку М.Максимовича, М.Погодін, порушуючи тему «Москвитянина», редактором якого він був, хотів привернути увагу до свого видання. М.Максимович припускав, що з боку М.Погодіна це був би непоганий піар-хід, адже становище, у якому перебував цей часопис на той момент, було не дуже привабливе. «Так теперь ты заговорил о своем «Москвитянине», дабы самому восписать ему хвалу, жалуясь на какие-то «вражьи вопли», – [304, с. 143].

Завершувався лист екскурсом в давяноминулий період князювання Володимира Великого, згадки про якого, за спостереженнями М.Максимовича, присутні в давніх українських народних піснях та думах, із чим не погоджувався М.Погодін. М.Максимович залишається непохитним у своїх переконаннях і на завершення цитує слова «наших древних междоусобствовавших князей: «Мы есмы не Угре ни Ляхове; но единого деда есмы внуци!» (курсив наш – О.С.). І хоча сам М.Максимович говорить про бажання припинити «ученую распрю», проте закінчує він свій лист словами, які навряд чи могли заспокоїти обуреного М.Погодіна. Після усіх своїх різких закидів М.Максимович промовисто писав, використовуючи заключну формулу, якою завершували свої листи древні римляни: «Vale et nos ama», що в перекладі з латинської означало: «Прощай і люби мене» [304, с. 145]. У листі сімнадцятому «Писем о добром» Д.Ліхачов писав: «Найбільше інтелектуальне задоволення – спостерігати за суперечкою, що

ведуть розумні люди, які володіють мистецтвом сперечатися» [273, с.51]. Таке інтелектуальне задоволення по максимуму могли отримати читачі часописів, на сторінках яких публікувалися відкриті листи М.Максимовича, українського інтелектуала та ерудита, який неперевершено володів прийомами еристики.

Яскравою сторінкою романтичної епістолярної публіцистики стали відкриті листи М.Максимовича на адресу П.Куліша. У 1856 році П.Куліш публікує двотомний збірник «Записки о Южной Руси», які містили новий для тих часів український етнографічний та літературний матеріал: перекази, оповідання, думи, пісні (з коментарями П. Куліша), історичні праці. У другому томі збірника, що був виданий уже у 1857 р., уперше була надрукована поема Т. Шевченка «Наймичка». Куліш-видавець мав намір «спасти от забвения памятник жизни своего народа» і розцінював це як «истинный подвиг, который уже и теперь имеет полную важность в глазах каждого истинно просвещенного человека» [244, с. 220-221]. Видання «Записок о Южной Руси» стало етапною подією в історії української науки, про що писали сучасники й наступники П.Куліша, зокрема Б.Грінченко.

Утім, цей збірник стає об'єктом критики М.Максимовича, який попередньо попереджав П.Куліша про свої наміри, зазначаючи, що має намір виступити з відкритими листами «Украинские письма к П.А. Кулишу от М.А.Максимовича» щодо «Записок» на сторінках «Русской беседы». Йшлося насамперед про критику тих зауваг, які давав П.Куліш щодо історичних пісень. П.Куліша дивувала позиція М.Максимовича, який тривалий час був його покровителем і другом. У листі від 1 грудня 1856 року він писав М.Максимовичу: «Що до бійки за Записки, то шкода Вам заводити ізо мною рубанину: чи Ви мене, чи я Вас подолаю, однаково буде негарно, і для почину нашого діла невжиточно. Глядіть, добродію, чи не пересолили Ви своїх листів у «Бесіду»? Самі знаєте, що буває людям за пересол. Мого діда прозвали «Гарячим Кулішем», то й мені трудно буде вдержатися, щоб кого не обпарить, а найбільш, як часом убрали що-небудь не до шмиги, бо в Вас

ангел не стояв за плечима, як Ви свої листи писали, а трохи чи не присусідився лисий дідько із Дніпрової ополонки. Як же скажете мені щирю правду з (нерозб.) і розумом, то поклонюсь і подякую за науку» [572, арк. 10].

Незважаючи на такі закиди П.Куліша, М.Максимович таки публікує на сторінках «Русской беседы» (1857, кн. 1, 4) свої відкриті листи на адресу видавця «Записок о Южной Руси», які стали поштовхом до тривалої наукової дискусії, що велася надзвичайно емоційно й остаточно зруйнувала дружні взаємини між опонентами.

«Записок о Южной Руси» стосувався відкритий лист М.Максимовича на адресу П.Куліша, що мав назву «О сотнике Харьке и запорожце Чуприне» і був опублікований в «Русской беседе» (1857, кн. 1). Це були критичні коментарі щодо висвітлення питання про сотника Харка, якого П.Куліш, за словами М.Максимовича, з історичної постаті в постать загадкову [304, с. 595], та про Івана Чуприну, який брав участь у Коліївщині, першим істориком якої вважається М.Максимович.

У першій книзі «Русской беседы» за 1857 рік було також опубліковано інший відкритий лист М.Максимовича до П.Куліша з приводу тих же таки «Записок о Южной Руси». Цей лист стосувався українського фольклору й української фольклористики і мав назву «Объяснении некоторых украинских песен». У цьому листі М.Максимович указував адресату на ті помилки, яких він допустився під час публікації пісень та у коментарях до них. Йшлося про пісні, записані П.Кулішем від Таранухи. Спів інформатора Таранухи складався з виконання двох пісень: пісні про гайдамацького отамана Швачку та пізнішої за часом створення пісні про запорожців, яку М.Максимович опублікував у своєму збірнику під назвою «Галка». М.Максимович вказував П.Кулішу, що той сприйняв ці дві пісні як одну, що призвело до труднощів у її коментуванні. Хоча сам П.Куліш стверджував у коментарях до «Записок о Южной Руси», що помилився М.Максимович, зарахувавши цю пісню до періоду зруйнування Січі. Тож весь подальший зміст цього листа, це аргументоване доведення М.Максимовичем своєї правоти, аналіз історичних

подій, текстуальний різних варіантів двох згаданих вище пісень, їх детальний зіставний аналіз з текстами інших історичних пісень тощо.

Варто зазначити, що критика М.Максимовича на адресу П.Куліша була не такою вже й гострою. М.Максимовича більше обурювала позиція А.Метлинського як видавця «Народных Южно-Русских песен». Він натякав на «містифікації» у цьому збірнику, але безпосередньо говорив про те, що окремі пісні, опубліковані А.Метлинським, були безпосередньо запозичені з його фольклорного збірника. Скажімо, йшлося про пісню «Про Волиночку». Під нею А.Метлинський, прагнучи до паспортизації пісенних текстів, ставив підпис: «Записал П.К. в Киевской г.», тобто пісню записав П.Куліш у Київській губернії і повідомив її А.Метлинському. М.Максимович різко закидав П.Кулішу, що насправді «П.К. выписал эту песню из принадлежавшей мне рукописи Ходаковского, который записал «Про Волиночку» не в Киевской губернии, а в Клевани» [304, с. 620]. Більше того, М.Максимович вказував на необізнаність А.Метлинського, який зараховував цю пісню до пісень історичних, тоді як це була пісня весільна. Свої полемічні твердження М.Максимович супроводжував детальними коментарями: татарами у цій пісні названо «весільних поїзжан», які везуть наречену з батьківського дому, а «волиночка» тут згадана тому, що це пісня волинська; у київському регіоні це була б «кияночка». На таких конкретних прикладах М.Максимович доводив важливість науково точних коментарів до фольклорних текстів. Він уїдливо критикує А.Метлинського і за помилки, і за методологічну позицію, цитуючи слова з його передмови до «Народных Южно-Русских песен». У ній А.Метлинський зазначав: «Иные, правда, любят умничания о поэзии более самой поэзии! Но о таких народ выразился бы пословицею: «Глухому песню спивати!» [323, с. 10]. Ймовірно, М.Максимович сприйняв свій закид на свою адресу, бо його випад на адресу А.Метлинського був надзвичайно різким: «Но от кого же читателю и услышать умное слово о народных песнях, если не от профессора Русской словесности, издающего «Народные Южнорусские песни»!» [304, с. 620].

Цим критичний аналіз збірника А.Метлинського не закінчувався. Перебуваючи в емоційному запалі, М.Максимович не збирався ставити крапку у своїх справедливих нападах. Наприклад, він зазначав, що на сторінці 122 уміщено пісню «Пани моя, пани влюбленная», але під нею не позначено «откуда она. А мы ведь с вами хорошо знаем, что она слово в слово из тетради, писанной для меня рукой незабвенного Гоголя..!» [304, с. 621]. М.Максимовича обурювало не те, що А.Метлинський узяв із його збірника окремі пісні, а те, що він не вказав на таке запозичення, на відміну, наприклад, від Ж.Паулі. Тож ці пісні у збірнику А.Метлинського, за спостереженнями М.Максимовича, нагадували овечок, які прибилися до чужої отари. Ці пісні з'явилися на світ «как беженцы, с фальшивыми паспортами». Тобто йшлося про серйозне звинувачення – відкрите звинувачення у плагіаті. Оскільки фігурантом цієї скандальної історії був П.Куліш, це не могло не позначитися на його подальшому ставленні до А.Метлинського: «Метлинський – у всьому нікчемність, навіть у виданню збірника пісень» [245, с. 194]. На безпідставність подібних звинувачень на адресу А.Метлинського у свій час вказував М.Сумцов, який стверджував, що М.Максимович зайшов надто далеко зі своїми підозрами [480, с. 16].

Відкриті виступи М.Максимовича знайшли своє продовження на сторінка наступних номерів часопису. Зокрема, М.Максимович вступає в епістолярну полеміку з польським істориком М.Грабовським, а фактично з самим П.Кулішем, який у другому томі «Записок о Южной Руси» поряд із уміщеним у ньому універсалом Я.Острянина від 20 березня 1638 року, де був заклик до українців боротися проти своїх «історичних кривдників – ляхів», подав статтю М.Грабовського, яка містила польський погляд на історію і суть україно-польських взаємин. Ученого-патріота обурило позиція М.Грабовського, який констатував, що заволодіння Україною з боку толерантної Польщі було не поневоленням, а визволенням та наверненням до цивілізації. Як результат, він публікує на шпальтах «Русской беседы» (1857,

кн. 4) відкритий лист на адресу М.Грабовського «О причинах взаимного ожесточения поляков и малоросиян, бывшего в XVII веке».

Вступаючи в палку політичну полеміку з М.Грабовським, М.Максимович вказував на гостру українсько-польську конфронтацію у XVII столітті й наголошував, вдаючись до біблійних алюзій, що лише історична істина може стати гілкою миру для сучасної України та Польщі, оскільки попередні покоління українців і росіян жили в кривавих міжусобицях [304, с. 247]. У цьому листі М.Максимович не лише вибудовує хронологію української історії, він відкидає будь-які позитивні впливи Польщі на поступ української історії, вказує на негативні для України наслідки Люблінської унії, яка накинута на Київ «пуще татар», заперечує твердження польського історика про те, що поляки «упрочили безопасность русичей» і влинули на Україну «благотворно». «Quis... Quando?» – запитував М.Максимович у пориві емоцій і відповідав українськими приказками та прислів'ями, які фіксують українське ставлення до поляків, спричинене історичними реаліями: «За наші гріхи надходять ляхи», «Щоб же я тричі ляхом став, коли то неправда!».

Тематично до листа «О причинах взаимного ожесточения поляков и малоросиян, бывшего в XVII веке» дотичний відкритий лист «О Григории Николаевиче Теплове и его записках «О не порядках в Малороссии», який М.Максимович адресував П.Кулішу як черговий очікуваний коментар до «Записок о Южной Руси». Лист було опубліковано на сторінках «Русской беседы» (1857, кн. 4). У ньому М.Максимович спинився на постаті Г.Теплова та його сумнозвісній ролі в українській історії. Саме Г.Теплов, за словами М.Максимовича, був «орудием в прекращении гетманства Разумовского» і головним «недоброжелателем» України [304, с. 546]. На початку листа М.Максимович картав П.Куліша за те, що статтю В.Теплова «О не порядках в Малороссии», «написану жовчю» (Д.Трощинський), він розцінює у передмові як таку, що «дышет желанием общей пользы», а самого В.Теплова наділяє почуттям любові до України. Характерно, що, створюючи

достовірний моральний портрет Г.Теплова, М.Максимович посилається не лише на свідчення Г.Кониського, але й на листи М.Ломоносова до члена Імператорської Російської академії І.Шувалова, у яких Г.Теплов фігурує як «коварник». Лист М.Максимовича передбачав визначення місця і ролі Г.Теплова в українській історії. За словами М.Максимовича, якими завершується цей лист до П.Куліша, Г.Теплов, учень Ф.Прокоповича й наставник гетьмана К.Розумовського, у пам'яті нащадків має залишитися тим, ким був у баченні сучасників, «чтобы сбылась над ним народная пословица украинская: «Брехнею світ перейдеш, да назад не вернешся!» [304, с. 564].

Важко погодитися з думкою Н.Побірченко, яка стверджує, що аналіз «Записок о Южной Руси», здійснений М.Максимовичем, не був професійним і глибоким. Аналізуючи позицію М.Максимовича, дослідниця зазначає: «Він більше зупинявся на несуттєвих дрібницях, що навряд чи можна було їх вважати серйозною критикою» [385, с. 11]. Але навряд чи можна назвати несуттєвою дрібницею, наприклад, з'ясування політичної позиції Г.Теплова, яке супроводжувалося у листах глибинним аналізом історичного матеріалу та різноманітного фактажу. Інша справа, що у своїх відкритих листах М.Максимович жодним словом не обмовився про те значення, яке мали «Записки о Южной Руси» для українства і української науки, а лише вказував на ті огріхи, які траплялися у них. До того ж, часом його критика була вкрай емоційною (йшлося, наприклад, про «болтовою рассказчиков» і «историко-поэтические мысли и мечты Кулиша»). Ані П.Куліш, ані його сучасники не могли цілковито зрозуміти причин такої поведінки М.Максимовича, які (окрім бажання домогтися істини), швидше за все, були суто психологічними. Поміж українськими романтиками завжди існував здоровий дух суперництва, прагнення першості у розбудові національної науки, національної справи, в апробації тих новочасних, романтичних за своєю природою ідей, які виникали в українському культурному просторі чи проникали в Україну з Європи. І тут першість завжди належала саме

М.Максимовичу, який, проте, на момент виходу у світ «Записок» П.Куліша вже більше ніж десять років вів закрите хутірне життя і за станом здоров'я уже не міг займати активну наукову позицію, але мав достатньо часу для критичного осмислення тієї продукції, яка з'являлася у науковому обігу. Поява «Записок о Южной Руси», які мали повне право конкурувати зі збірниками народних пісень М.Максимовича, цілком могла збурити наукові амбіції останнього. Утім, його виступ проти П.Куліша виглядав нелогічним у контексті тогочасної національної історичної та літературної ситуації, а також у контексті намірів і планів тогочасної інтелігенції, про що у свій час писав В.Данилов: «Нельзя также сказать, что «Письма» были написаны «с разумом» с точки зрения журнального интереса. Странно видеть их в журнале, которому славянофилы хотели придать значения боевого орудия за свои идеи – настолько узки интересы этих «Писем»... Это беседа человека, наскучившего молчанием и довольного, что ему есть с кем поговорить» [572, арк. 11].

Позицію М.Максимовича П.Куліш різко опротестовує у приватному листуванні з опонентом. У своєму листі від 30 квітня 1857 року він писав М.Максимовичу: «Не гаразд вчинили Ви, взявшись за «Письма». ... Коли не вкорочу собі віку, стоячи один на своєму поприщі, то побачать люди, яка мрія має слово об нашій історії і поезії! Я не побачу, а люди побачать, коли б тільки стерпіти усі муки, котрі завдає чоловікові мир, скоро почує царство його, не од мира, по завіту Христовому. Оце було перше ваше негарне слово, котре зразу показало мені, що не од вашого брата ждять мені, пільги в моїй трудній дорозі, не ви привітаєте щирим словом моє важке діло; од вас тільки мені затулити уші, одвернути очі, і йти, куди велить мені душа моя. Як трапиться коли довго не заснути в ночі на постелі, подумайте щиро самі з собою: ви скажете самі, що звисока поглянули на стезю мою, а про те й байдуже (бо з висока не видно) – да й тепер чи збагнете, що назад мені ця стезя покроплена кров'ю!» [572, арк. 12]. Закидаючи М.Максимовичу за те, що останній назвав перекази «болтовней рассказчиков», П.Куліш зазначав,

маючи на увазі той статус, який мав М.Максимович в українській науці: «І не з ваших би уст треба чувати землякам таке ганебне слово». «Висока красота слова! – іронізував адресант. – Камені, на котрому відвигнеться наша не німецька словесність, – от що це за болтовня!». На завершення листа П.Куліш звинувачував М.Максимовича у тому, що його листи б'ють по українській справі: «Не так би вам росточать свої Українські листи, коли вже схотіли, щоб на весіллі в нас був і бас. Поправити мене всякий може; я ще й подякую, – тільки це інша річ: тут подають на сміх замість смоли – сала! Я не відповідатиму на ваші листи Українські і прошу Богом не зупинятися ради мене. ... Діло покаже, хто куди йшов і куди забрів, а всяке має свого царя в голові і свого суддю в серці – їх нехай і слухає. Ну, да Бог з ним! Я й не думав про це так довго розмовляти, бо кажуть: розумній голові досить два слова» [572, арк. 13].

При цьому відкрита епістолярна «розмова» М.Максимовича з П.Кулішем знайшла своє продовження. Серед подальших відкритих листів М.Максимовича, які стосувалися постаті П.Куліша, привертає увагу лист до громадського діяча, представника відомого старшинсько-дворянського роду Галаганів, українофіла й мецената Г.Галагана, який, як і М.Гоголь, був генетично пов'язаний із Полтавщиною. Лист мав назву «Об историческом романе П.Кулиша «Черная рада», 1857 г.» і був опублікований на сторінках «Русской беседы» (1858, кн. 1). Цей лист стосувався не лише роману П.Куліша, але й літературної справи в Україні взагалі. М.Максимович, прочитавши роман у двох його варіантах (тобто українською та російською мовами), особливо високо ставив україномовний варіант твору, розцінюючи його як «новый и значительный подарок нашей собственной малороссийской литературе XIX века, весьма еще убогой сочинениями прозаическими» [304, с. 515]. Подальший текст відкритого листа дає розуміння того, що його появу спричинив зміст і характер епілогу, написаного П.Кулішем до російського перекладу роману «Чорна рада». М.Максимовича шокувало сказане П.Кулішем, який в епілозі зазначав: «Вообразят, пожалуй, что я пишу под

влиянием узкого местного патриотизма, и что мною управляет желание образовать отдельную словесность в ущерб словесности общерусской». М.Максимович відразу ж парирував цей удар по українській словесності: «Кому же из читателей может вообразиться такая блажь?», а в примітках додавав: «Один автор, каково бы ни было его дарование и сколько бы он ни написал, не может образовать отдельной словесности. Словесность малороссийская или южнорусская существует давно и не прекращалась доселе» [304, с. 515]. Зрозуміло, що наукові амбіції М.Максимовича, як авторитетного дослідника давньоукраїнської словесності, не могло не зачепити це недоречне у вустах П.Куліша твердження про можливість створення української літератури, яка, за М.Максимовичем, мала і давню історію, і давні традиції.

М.Максимович відкрито констатував, що П.Куліш аж занадто високо поставив свій роман, применшивши роль і місце українських повістей М.Гоголя, якого у цьому листі названо великим художником. М.Максимович категорично не погоджувався з твердженням П.Куліша про те, що українські повісті М.Гоголя «мало заключают этнографической и исторической истины», що М.Гоголь «не в состоянии был исследовать народное племя». Аналізуючи Кулішеву рецепцію творчості М.Гоголя, М.Максимович брав до уваги не лише епілог до «Чорної ради», але й статтю П.Куліша про М.Гоголя, яка була надрукована в «Русском вестнике» (1857, №24). У цій статті П.Куліш називав М.Гоголя людиною, яка не знала «демократической Малороссии», а тому зображала її «как барин, видющий одно смешное в мужике».

Не погоджуючись із думками П.Куліша щодо М.Гоголя, М.Максимович на кожен його тезу висував свою антитезу. Варто зауважити, що у цьому відкритому листі позиція М.Максимовича щодо П.Куліша була значно різкішою. Це зумовлювалося не лише бажанням М.Максимовича вступитися за М.Гоголя, якого він знав особисто, але й тим, що на цей момент взаємини між ним і П.Кулішем значно погіршилися. Причиною стала

образа запального П.Куліша за ті відкриті листи М.Максимовича, у яких містилися його критичні зауваги щодо «Записок о Южной Руси». Про це М.Максимович у відкритому листі до Г.Галагана писав так: «Кулиш прогневался на меня за мои письма, чего я вовсе не мог ожидать от биографа Гоголя, сказавшего: «Мы, приемники Гоголя в самопознании» [304, с. 527].

Стаючи на захист М.Гоголя, М.Максимович подає численні відгуки про нього М.Щепкіна, О.Сомова, який відгукувався про цього автора як про людину, яка має талант і знає Україну як свої п'ять пальців. Пригадуючи на сторінках листа свої зустрічі з М.Гоголем, М.Максимович також стверджував, що М.Гоголь достатньо знав і Україну, і її мову, і її пісні, і народне життя розумів глибше від багатьох сучасних письменників. Надзвичайно сильним моментом у розумінні М.Максимовичем феномена М.Гоголя, було те, що, трактуючи у своєму відкритому листі до Г.Галагана українські повісті цього романтика, він враховував специфіку творчого методу митця. Це був науковий підхід, в основі якого був аналіз «свойства поэтического гения» автора. Порівнюючи М.Гоголя з О.Пушкіним як автором поеми «Полтава», із В.Скоттом як автором історичних романів, М.Максимович доводив, що «свойство его поэтического гения было уже таково, что действительную жизнь он своевольно пересоздавал и превображал в новое бытие, художественно-образцовое». У силу свого таланту М.Гоголь, на думку М.Максимовича, не міг, подібно до О.Пушкіна, бути покірним історичній дійсності [304, с. 517].

У своїх публічних розправах над П.Кулішем М.Максимович ішов слово за словом його епілогу. Так, в епілозі П.Куліш наголошував, що він, на відміну від М.Гоголя, «подчинил всего себя былому, и потому сочинение мое вышло не романом, а хроникою в драматическом изложении». П.Куліш зазначав, що він не дисертацією, а художнім відтворенням забутої і спотвореної старовини хотів показати моральну необхідність злиття в одну державу «южнорусского племени с северным». На це, іронізуючи, М.Максимович відповідав так: «Такая наставительная для колеблющихся

умов цель романа, конечно, похвальна» [304, с. 518]. До того ж, науковець наголошував, що старовина, яку описує П.Куліш у своєму романі, якраз аніскільки не спотворена у літописах. Він натякав, що П.Куліш нічого нового не сказав про ці події, і, що найгірше, суттєво відійшов від історичних літописів у зображенні історичних подій, зазначивши найсуттєвіші огріхи. Намагаючись зрозуміти причини такої ситуації, М.Максимович іронізував і, перекинувши слова П.Куліша про М.Гоголя, констатував, що у П.Куліша була «крайняя недостаточность сведений о малороссийской старовине, но только без «дара пророчества в прошедшем» [304, с. 518]. Далі на кількох сторінках листа М.Максимович описував, до якої сваволі «над историческими лицами» вдавався П.Куліш і в романі «Чорна рада», і в «Записках о жизни Гоголя», перетворюючи історію на маскарад [304, с. 522].

М.Максимовича як авторитетного вченого-історика дивувала та міра «самообольщения» П.Куліша, яка була присутня в епілозі до «Чорної ради», і те, що П.Куліш робив вигляд ніби саме від його занять українською старовиною почалася нова епоха в дослідженні української історії. М.Максимович дорікав П.Кулішеві й за необ'єктивне ставлення до статті О.Пушкіна про «Історію русів», й за те, що він не дооцінив І.Срезневського як дослідника цього твору. Він глузував із П.Куліша, який стверджував, що саме він у 1843 році «відкрив» Україні Літопис Самовидця. Відповідаючи П.Кулішу, М.Максимович писав, що, звісно, це було неабияке відкриття безпосередньо для П.Куліша, а от іншим цей літопис у кількох списках був відомий ще у 1835 році. До того ж, ще у 1785 році О.Рігельман майже у повному обсязі вніс її в своє «Летописное повествование».

М.Максимович наголошував, що, здійснюючи огляд історичних праць та літописів, завжди варто відділяти історичну істину від власного самолюбства і власного ставлення до когось. Свою наукову позицію він окреслював формулою: «Я говорю об ней (йдеться про істину – О.С.) с такою же откровенностью гг. Погдину и Грабовскому, как и гг. Скальковскому, Самчевскому, Кулишу, Белозерскому, по старой пословице: Amicus

Aristoteles, amicus Plato, sed magis amica veritas» [304, с. 527]. Ця майстерно вплетена у лист цитата вказувала на те, наскільки віртуозно володів М.Максимович мистецтвом вести полеміку.

Від критичного аналізу літописів та «Чорної ради» П.Куліш знову повертався до питання про рецепцію П.Кулішем творчого феномена М.Гоголя. М.Максимович, який особисто знав М.Гоголя, не міг пробачити П.Кулішу те, що він закидав М.Гоголю незнання української мови, що, за П.Кулішем, і стало причиною російськомовної творчості цього митця. «Гоголь не писал на своем родном наречии только потому, что не хотел; потому только, что он последовал путем общепринятым» [304, с. 529], – так відповідав М.Максимович П.Кулішу і далі продовжував: «Если бы он решился писать тогда по-малороссийски, наша современная малороссийская литература была бы не то, чем остается она и доньше, на широком поле словесности общерусской...» [304, с. 530]. Наприкінці відкритого листа до Г.Галагана М.Максимович умістив ще декілька критичних зауважень щодо вміщеної наприкінці епілогу «сповіді» П.Куліша, до якої, за його ж висловом, йому не хотілося навіть торкатися. Утім, наприкінці листа М.Максимович однозначно стверджував, що українська література зобов'язана П.Кулішу появою у ній жанру історичного роману, і цим раз та назавжди визначено його почесне місце в її історії.

Дотримуючись обіцянки не вступати з М.Максимовичем у відкриту епістолярну полеміку, П.Куліш відгукується на його черговий відкритий лист своїми роздумами в «Обзоре украинской словесности» (розділ IV «Гоголь, как автор повестей из украинской жизни»), що були опубліковані на шпальтах «Основи» (1861, №4). Як зазначає Н.Побірченко, «підігрітий» критичними випадками М. Максимовича, П.Куліш вирішив взятися до більш ґрунтовного критичного аналізу творчості М.Гоголя, опублікувавши у журналі «Основа» за 1861 р. (№№ 4, 5, 9, 11-12) низку статей, у яких він виступає як літературний критик ранніх романтичних оповідань М. Гоголя з циклу «Вечори на хуторі біля Диканьки». На думку дослідниці, його погляд

на ранню творчість М. Гоголя не вписувався в загальноприйнятий [385, с. 14]. «Это было дело смелое после лицензий Белинского и других великорусских критиков, назвавших повести верным отражением украинской прошедшей и настоящей жизни», – так писав сам П.Куліш, аналізуючи помилки М.Гоголя в зображенні українського життя [246, с. 68].

У відповідь на Кулішеві статті про М. Гоголя М. Максимович публікує у часописі «День» статтю «Оборона украинских повестей Гоголя» (1861 № 3, 5, 7, 9). А П.Куліш миттєво відповідає М.Максимовичу статтею «Несколько слов об обороне Гоголя и нападении земляков» («День». 1861. № 7). Статтю було опубліковано з приміткою редакції, яка містила гострий натяк на запальну вдачу П.Куліша, який нерідко сам собі суперечив. Відповідаючи на такий напад, П. Куліш видруковує в «Основи» (1861, № 10) байку «Гоголь і Ворона», де в алегоричній формі змальовує себе Дощем, що очищає М.Гоголя, а М.Максимовича – химерною Вороною, до якої М.Гоголь звертається з проханням не «боронити» його від дощу. П.Куліш особисто надіслав М.Максимовичу ту сторінку «Основи», на якій було опубліковано його байку. У свою чергу, М.Максимович відповідав віршем, у якому П.Куліш поставав як критик, який із хати ллє тільки помиї, а М.Гоголь – як митець, якого варто оборонити від нечистих рук П.Куліша [572, арк. 14]. Цей вірш М.Максимовича не було опубліковано. Так само не став М.Максимович публікувати й відкритий лист на адресу П.Куліша, у якому йшлося про неточності щодо родоводу М.Гоголя, яких припустився П.Куліш, укладаючи його біографію. М.Максимович прислухався до поради О.Бодянського: «С Палием (йшлося про П. Куліша – О.С.) бросьте препирания. Хорошо спорить, когда поддерживается охота к тому вниманием слушателей. Притом в споре необходимо прежде всего добрая совесть в противнике, без чего, пожалуй не далеко от позора: вот, мол, с кем связался!» [572, арк. 14]. Свою полемічну позицію М.Максимович О.Бодянському тлумачив так: «За Гоголя необходимо было вступить кому-нибудь из нас, особенно, мне, ибо Кулишевы брехни производят немалый эффект между молодежью

украинской, особенно полтавской: есть великие поклонники, верующие в его писание, даже и относительно Гоголя. Много виноват в том Костомаров напышающий самолюбивого Панька и называющий его златоустым» [572, арк. 14].

Розпочата відкритими «Українськими письмами», ця полеміка між М.Максимовичем і П.Кулішем призвела до того, що дружні взаємини поміж ними були припинені назавжди. При цьому важко погодитися з Н.Побірченко, яка, здійснивши змістовний аналіз історії та суті творчих взаємин М.Максимовича та П.Куліша, дійшла висновку, що «розходження між цими двома постатями були закономірними. Адже М.Максимович був представником офіційної суспільно-політичної ідеології того часу, тоді як П.Куліш був лицарем українського духу, що своїми ідеями випередив добу, якого негативно сприймали сучасники і який лишився незрозумілим і для наступних поколінь» [385, с. 19-20]. Слушною натомість є думка П.Михеда, який стверджує: «Полеміка між Кулішем та Максимовичем – важливий епізод розвитку вітчизняної гуманітарної свідомості і не випадково, що в центрі уваги опинився Гоголь та його українські повісті. А розбіжності і протиріччя в їх позиції можна пояснити не тільки амбітними претензіями Куліша та менторською зваженістю Максимовича – досвідченого полеміста, що представляв у цій дискусії старшу генерацію, а посеред всього тим, що Максимович і Куліш належали до різних культурно-історичних епох і судили про одні і ті самі речі з висоти свого часу. Якщо Максимович належав до романтичної науки, то Куліш презентував початки позитивістського пізнання. Вони по-різному дивилися і на природу вияву національного. Максимович називав критику Куліша етнографічною, і в тому була правда. Тим самим він, вкладаючи дещо іронічний зміст та підкреслюючи її вузькість, відзначав одну з характерних особливостей критики нового часу – її спеціалізацію» [330, с. 154].

Публічні листовні послання П.Куліша були адресовані не лише М.Максимовичу й стосувалися вони не винятково літературної справи. За

спостереженнями Є.Нахліка, крім численних приватних листів, П.Куліш не раз писав публічні листовні послання і пояснення публіцистичного характеру та історіософсько-проповідницького спрямування. При цьому, як зазначає дослідник, «свої публіцистичні виступи Куліш спрямовував передусім на захист національних інтересів рідного українського народу, хоча принагідно боронив і національні права інших бездержавних народів Російської імперії» [359, с.357].

Низка відкритих листів П.Куліша стосувалася безпосередніх політичних взаємин української нації з польською. У одному з номерів «Основи» («Основа». 1862. № 2) письменник публікує політико-публіцистичний, за визначенням Є.Нахліка, лист «Полякам об украинцах (Ответ на безыменное письмо)», що був, за твердженням В.Дудка, публічною відповіддю на лист З. Фіша (псевдонім – Тадеуш Падалиця), який жив тоді в с.Пруси недалеко від м.Сміла [159, с. 64-68]. Цитований П.Кулішем лист З.Фріша свідчив, що причиною його написання став вихід у світ на сторінках «Основи» поезій П.Куліша «Солониця» та «Кумейки», якими автор, на думку опонента, розтравлював інстинкти українського народу і фактично давав йому у руки ніж проти Польщі, із якою доля України була тісно пов'язана в минулому і так само тісно буде пов'язана в майбутньому. У своєму листі-відповіді П.Куліш стверджував, що в українців існує свій погляд на своє минуле та на характер історичних взаємин з Польщею, а майбутнє взагалі залежить від багатьох непередбачуваних явищ та комбінацій. В українському минулому, за П.Кулішем, були періоди не лише піднесення, але й «политического и гражданского ничтожества», до якого була причасна й Польща. П.Куліш, який у цьому листі позиціонував себе як «антишляхетний українець» [248, с. 72], закидав своєму опоненту, що й поляки колись були слабкими, але не піддалися під впливи сильних тевтонців і забажали залишитися саме поляками, а тому закликав поляків не прогнозувати українське політичне майбутнє. Він закликав свого противника керуватися принципом історичної правди, а водночас, цитуючи народне прислів'я

«Всякая рука к себе крива», натякав, що у кожного своя правда. Аналізуючи історію і суть українсько-польських взаємин, П.Куліш демонструє високий рівень ерудованості та обізнаності з предметом полеміки. Аргументуючи свою позицію, він посиляється на факти з української та польської історії, вміщує вказівки на статті у паризьких часописах, здійснює огляд літературної продукції представників «української школи» в польській літературі, аналізує українські історичні пісні та думи тощо. І в результаті робить промовистий висновок про те, що «я польское и я украинское разошлись в течение веков на такое расстояние, что поляк, при всем старании, не может войти в натуру украинца, а украинец, при всех приманках, войти в натуру польскую не хочет» [248, с. 75]. Звідси промовистий висновок, який П.Куліш адресував і полякам взагалі, і своєму кореспонденту зосібна: «Хата – наша и вы в ней – чужие» [248, с. 76], що означало неможливість українсько-польського політичного союзу. У цьому відкритому листі, який публікувався на шпальтах підцензурної «Основи», чимало містилися у підтексті та поміж рядків. Так, наприкінці листа П.Куліш просив читачів сказати декілька слів, які начебто будуть зрозумілими тільки його кореспонденту. Насправді ці слова, у яких адресант писав, що українці поки що вірять у те, що здійснити свої надії (очевидно, йшлося про національне визволення) можна мирним, неревольюційним шляхом: шляхом просвіти і справедливості.

Відкритий лист «Украинофилам» було написано 28 серпня 1862 року (уперше надруковано в 1911 р. Українським науковим товариством в Києві з передмовою та примітками О. Левицького) й адресовано українській демократичній інтелігенції та українському панству, що їх П.Куліш прагнув консолідувати у боротьбі не лише за національний поступ, але й за соціальний прогрес. У листі П.Куліш здійснював огляд розвитку української ідеї, починаючи від часів Кирило-Мефодіївського братства. П.Куліш переконував, що стрімке поширення українофільських ідей, пропагованих кирилومهфодіївцями, у наступний період (тобто у на межі 50-60-х років XIX

століття) було спричинене не так діяльністю членів цього товариства, як тим, що царська влада, що прагнула «уничтожить неунечтожимое», зробила з братчиків героїв-українофілів, гідних наслідування [249, с. 425]. П.Куліш акцентував на процесі «жизненности» української ідеї, а водночас, аналізуючи сучасний йому етап розвитку українофільського (громадівського) руху, зазначав: «Между последователями украинской идеи начали обнаруживаться такие дикие тенденции, что, при всем моем отвращении к общей, невольной нашей манере выражаться обиняками, я счел долгом заявить свое разномыслие. Да ведает, однако ж, читатель, что я подвергаю здесь обсуждению далеко не весь вопрос, настоятельно требующий свободного обсуждения: я коснусь только некоторых сторон, да и то с соблюдением необходимых условий нашей жалкой полемики» [249, с. 425]. Автор листа мав на увазі хлопоманів, київських громадівців, «ультраукраинофилов», які, впадаючи у «роковую крайность», цілковито відкидали усе, що було пов'язане з побутом панівного класу, а тому «начали искать истинной человечности только в сословиях труждающихся и обремененных». Із огляду на це, народолобство хлопоманів звелось до того, що вони «большею частью слепо подражают неуклюжести простонародной одежды, забывая, что эта одежда свидетельствует о безвкусице, до которого простолюдины доведены были долгим гнѣтом неотступной нужды в первых потребностях жизни и происходящим отсюда упадком эстетического чувства». Бути українофілом та народолобцем не означає, за П.Кулішем, поводити себе грубо й приходити «в свое общество в грязном, заношенном белье и даже с невымытыми дочиста руками» [249, с. 431], як це робили хлопомани, наслідуючи доведений до крайнього зубожіння простолюд. П.Куліш закликав українофілів не опускатися (в плані цивілізованості) до рівня «низів», а піднімати «низи» на вищий цивілізаційний рівень шляхом просвіти в широкому розумінні (йшлося, зокрема, і про розвиток літературних смаків), плекати аристократизм духа простолюду. Аналізуючи лист «Украинофилам», Є.Нахлік зазначає: «Це була дивовижна зміна позиції

проти перших двох «листів з хутора» – «Про городи й села», де Куліш від імени «українських хуторян» заявляв небажання, «занедбавши свої прості звичаї, вкинутись у той дурний комфорт» «городянський», твердив, що «нема і в світі кращої одежини, як наша проста свита», і що «хуторянинові» «за свою просту домоткану свиту треба обома руками держатися». У цьому виявлялася не так суперечність Кулішевого мислення, як його здатність підходити до розгляду проблеми з різних поглядів, кожен із яких має свою долю правди. Приймаючи кут зору інтелігента, він у статті «Украинофилам» оддавав перевагу вартощам розвиненої цивілізації перед вартощами хутірного життя» [359, с. 363].

Поступово від питань політичних адресант переходив до питань літературних. Подібна «роковая крайность», переконував П.Куліш, уже немало зашкодила українській літературі, яка, керуючись ідеєю народності, на десятиліття обмежилася «типами из простонародного быта». За таких умов і поет, і його аудиторія перебувають в ізолюваному становищі. Тому П.Куліш закликав українських митців звернути на більш широкий шлях, розширивши ідейно-тематичні межі національного письменства. Він констатував, що «литература, изображая в возвеличенном виде простолюдина и выставляя рядом с ним одни пороки и глупости сословия господствующего, клеймит это сословие печатью отвержения, или – сказать проще – считает его выродившимся и неспособным к продолжению народного развития». Така література, за П.Кулішем, віддаляє, дистанціює панство від народу. Тож відповідальність за суспільну ситуацію в Україні письменник покладав не лише на громадських діячів, але й на творчу інтелігенцію: «Будь наши писатели образованы разностороннее и не вдайся деятели нашей народности вообще в крайность воззрения на свою задачу, – сословие панское, или как бы мы его ни назвали, заявило бы свою способность к участию в национальном нашем возрождении гораздо выразительнее. Вместо того, оно или остается равнодушным зрителем наших трудов или даже противодействует им всеми зависящими от него способами;

а способов у него много, не только материальных, но и моральных» [249, с. 428].

Не менш гострополітичним був лист-протест П.Куліша «Лист русинів до автора брошури “Un peuple europeen de quinze millions oublie devant l’histoire”» («Правда». 1869. 22 трав. Ч. 19. С. 166–168). І хоча лист було написано одноосібно, П.Куліш публікував його як колективний, тобто писаний усіма українцями-русинами, що лише посилювало його вагу та силу звучання. Цей умовно колективний лист був відповіддю-протестом на петицію сенатора, а водночас секретаря центральної комісії Паризького географічного товариства К.Делямара, у якій йшлося про Україну й українців. Із цією петицією К.Делямар виступив перед французьким сенатом у лютому 1869 року, а згодом видав її окремою брошурою під назвою «П’ятнадцятимільйонний європейський народ, забутий історією», яка фактично відразу ж (у тому ж таки 1869 році) вийшла в перекладі ще й німецькою мовою. Переклад українською мовою (перекладач Т.Лучук) з’явився лише в 1991 році.

І хоча П.Куліш відповів на петицію К.Делямара листом-протестом, ця петиція мала для України й своє позитивне значення. У зверненні до сенату К.Делямар, учений і політик, акцентував на руїнницькій ролі Москви у європейській історії, писав про Російську імперію як про «мозаїку народів, більшість із яких потерпає у ярмі і, – через те, що утворилась вона внаслідок завоювань, які ставили один народ над іншими. Завойовницький народ – московити. Щодо поневолених народів, то їх перелік можна продовжувати без кінця. Згадаємо тільки русинів, литвинів і поляків, про яких буде мова у цій петиції» [405]. Автор петиції акцентував, що у Франції цю державу сприймають як одноцільність, а насправді в її основі лежить різноманітність, що знаходить свій вияв у діях уряду, адже «коли Росія веде переговори з Європою, то видає себе за слов’янську, то значить – європейську державу, а її монарх називає себе імператором російським. Коли ж Росія звертається до Азії, то видає себе за туранську, тобто татарську або азійську державу, а її

самодержець виступає тоді білим царем». Така дволичність зумовлюється тим, що до складу цієї держави входять і словянські народи (в Європі), і туранські (в Азії). Звідси, за словами К.Делямара, намагання Росії видавати себе за привітного брата і одних народів, і інших. Хто ж насправді московити? Даючи відповідь на це питання, К.Делямар водночас давав своє тлумачення боротьби за Києво-Руську спадщину, яка знайшла відгомін в українській письменницькій публіцистиці: «У своєму прагненні, щоб московити вважалися слов'янами, петербурзький уряд розпочав науковий похід, бо наукові студії в руках Росії перетворюються на могутню політичну зброю. Європейські ж учені розділені. Одні заблудилися в хитромудрому викладі історичної фальші й тому схилиються до думки про слов'янське походження московитів. Інші на противагу вважають, що московити своїм походженням і поведінням – суцільні татари, хоча й говорять по-слов'янськи» [405]. Метою петиції К.Делямара просити сенат посприяти введенню в програму вивчення історії у шкільному курсі основних моментів історії тих народів, що говорять по-слов'янськи, щоб розрізняти кожного з них, тобто історії української зокрема. У своїй петиції К.Делямар фактично бив на сполох, акцентуючи саме на долі України й українців, стверджуючи, що «університетська наука змішує два цілковито різні народи, більше того, два народи, які протистоять один одному, якщо зважати на їх окремішнє походження і їх традиції історичного розвитку. Ці два народи – московський і русинський, що їх змішують під загальною назвою русів». При цьому, за К.Делямаром, московити вкрали у русинів не лише назву для своєї держави, але й саму історію русів.

Петиція К.Делямара виглядала як заклик визнати окремішність і самодостатність України: «Треба признати, що в Європі існує народ, забутий істориками – 15-мільйонний народ русинів, 12½ мільйонів під російським царем і 2½ мільйона під австро-угорською короною. Народ цей такий же чисельний, як населення Іспанії, втричі чисельніший за чехів, такий же чисельний, як усі підданці корони св. Стефана. Цей народ знищений? Звісно,

ні! Він існує, має свою історію, відмінну від історії Польщі і ще більш відмінну від історії Московщини, він має свої традиції, свою мову, особну від польської та московської, він має виразну особність, за яку бореться. Значить, історики зобов'язані чітко відрізняти русинів від московитів і поляків, бо вони відрізнялися від них у минулому, як відрізняються від них і тепер» [405]. Це був виступ французького сенатора, який аргументував право України посісти своє окремішне місце на політичній карті Європи.

Утім, цей виступ містив окремі науково хибні моменти, які не могли не зачепити Куліша-патріота [440, с. 35]. Так, К. Делямар, керуючись теорією польського емігранта й політичного діяча Ф.-Г. Духінського, який доводив можливість майбутньої польсько-литовсько-руської унії, тлумачив українців як етнос монгольського (туранського) походження. До того ж, під час виступу він проголосив українців добровільними підданими Польщі. За спостереженнями Є.Нахліка, «на основі польських джерел (для більшої переконливості) – літопису Вінцентія Кадлубека та історичних досліджень Кароля Шайнохи й Александра Стадницького – Куліш від імені українців заперечував хибне твердження, буцімто русини Червоної Русі та Великого князівства Литовського приєдналися до Польщі добровільно, і твердив, що поляки були першими гнобителями Руси (України), а «москалі» лише йдуть їхнім слідом» [359, с. 368]. П.Куліш, умовно кажучи, «пробачав» своєму кореспондентові історичні огріхи, адже розумів, що європейська наука довго мовчала про Україну, тому пояснити її відразу й із усіх сторін не була спроможна. П.Куліш дбав, щоб європейська наука не була залежна від «авторитетів польської публіцистики», а тому давав посилання на власні історичні праці, праці М.Костомарова. Відповідаючи на кожну тезу К.Делямара своєю аргументованою антитезою, П.Куліш наголошував, що польський уряд довів наддніпрянських українців до революції, що тривала понад півсторіччя і завершилася переходом Лівобережної України під московську владу. Він аргументовано заперечував тезу про те, що козаки

належать не до українців, а до черкесів, тих самих туранців, до яких належать росіяни.

Варто зазначити, що у європейській традиції, яка характеризує романтичну епістолярну публіцистику, подібні відкриті листи, породжені почуттям ураженої національної гордості й адресовані інонаціональному адресату не були рідкістю. Саме таку мету переслідував, наприклад, «пізній» Г.Гейне, створюючи епістолярний цикл «Листи про Німеччину». Лист-звернення П.Куліша «Зазивний лист до української інтелігенції» (1882), що був реакцією на Емський акт 1876 року, за спостереженнями Є.Нахліка, представляє собою національно-культурницький маніфест, що має антиімперське спрямування [359, с. 372]. Оглядаючи українське минуле, П.Куліш із боєм констатував, що «варязька Русь так стерялась у татарському ярмі, а по татарах у перелюбках із Литвою та Ляхвою, що їй здавалось, ніби тільки й світу, що в польському вікні» [261, с. 401]. Не «вхопивши своєї національної тропи», наші предки такими ж «просторікими» перейшли під московське панування. «Восточні сусіди» «не роблячи нам ніякого насильства, ... вичеркнули нас із книги живих націй», «і були ми довго наче мертві, були нерухомі в летаргічному сні». Із цього летаргу українців пробудила рідна мова, що зазвучала з творів І.Котляревського, якого П.Куліш називає соціальним реформатором [261, с. 404]. При цьому «Енеїду» адресант називає сміхотворною, твором, що зачепив не всі струни народної душі, а от «Наталку Полтавку» тлумачить як твір літератури поважнішої. Утім, українське відродження було припинене урядовцями Російської імперії, яких П.Куліш містко і влучно характеризує як гомункулів, указуючи на неприродність російської політики щодо України [261, с. 405], спрямованої на «угашення духа». Цей лист П.Куліша гнівна інвектива до адресу всіх українців, яких П.Куліш закликає не бути «безсловесними звірятами», наводячи сумний приклад предків, які «збігли піною з кипучої української життя». Характеризуючи сучасну українську ситуацію, П.Куліш окреслює її як «безголів'я», вказуючи і на брак

свідомості, і на відсутність національного проводу. Провину за «безголів'я» адресант покладає насамперед на світську і духовну інтелігенцію, яка не раз ставала на шлях пристосуванства та угодовства з поневолювачем. Усе, що мають українці, – це мова. Зникне мова – зникне і український народ, мов той «недорід», констатував П.Куліш, цілком із романтичних позицій ототожнюючи мову й націю. Він прагне надати своєму листу потужного націєтворчого запалу, тому постійно апелює до почуття національної гордості українців, які мають пишатися тим, що «наше слово загартоване в устах Олегів, Святославів, Володимирів іще тоді, коли Москва не наклонулась» і мають за обов'язок об'єднатися у боротьбі, щоб разом протидіяти «сліпому і тиранському вбиванню нашого національного духа» «необачними госуларниками» російськими [251, с. 409]. Лист адресований насамперед українській інтелігенції, на яку П.Куліш покладає обов'язок відповідальності за долю нації, усвідомлюючи її провідну роль у мово-, націє- та державотворчих процесах. Звернення багате на численні біблійні алюзії, що значно посилює гостроту і пафосність його звучання.

Українського питання стосувалися й такі політико-публіцистичні листи П.Куліша, як «Ответ московскому “Дню” на помещённую им в № 23 статейку г. Соковенка “О степени самостоятельности малорусской литературы”», «<Голос з України>», «Ответ “Бояну”-Стебельському...», «Письмо к редактору “С.-Петербургских ведомостей” о гг. Каткове и Аксакове», «Письмо к г. Каткову», «Сон про вовка та про лисицю, оповіданий в листі до редактора».

Окрему сторінку романтичної публіцистики складають публіцистично-полемічні студії М.Костомарова, які стосувалися українського питання у найширшому розумінні. Як зазначає Я.Козачок, «гострі дискусії Костомарова часто переходили в площину суспільно-політичну». При цьому, за спостереженнями науковця, М.Костомаров «мав хист мислення і в ретроспективі, і в перспективі, а в своїй сучасності бачив причинно-наслідковий взаємозв'язок. Ці риси, як і талант письменника, зробили

Костомарова першорядним полемістом, котрий обстоював ідею національної самоідентифікації українців» [215, с. 188].

М.Костомаров відомий своїми палкими дискусіями з російськими та польськими опонентами. Із них найбільш резонансними були дискусії М.Костомарова з Д.Соловйовим щодо походження козаччини (стаття «Замечание на статью г. Соловьева «Малороссийское казачество до Богдана Хмельницкого» (Современник. 1859. Т. 78, Кн. 11), а також спричинена нею довготривала суперечка з Тадеушом Падалицею (псевдонім З.Фіша), що знайшла відображення у статті «Ответ г. Падалице» й переросла в полеміку про українсько-польські та українсько-російські взаємини. Широкого резонансу набули полеміки М.Костомарова з М.Погодіним та М. Де-Пуле. Низку полемічних статей М.Костомаров опублікував на шпальтах «Основи». Це, зокрема, «Ответы на выпады краковской газеты «CZAS» и журнала «Revue Contemporaine» (Основа. 1861. № 11), у яких М.Костомаров продовжує свою дискусію з Падалицею, розпочату на сторінках «Современника». В «Основі» було опубліковано його ж таки гострополемічну студію «Правда полякам про Русь» (Основа. 1861. Кн. 10), а також статтю «Правда Москвичам про Русь» (Основа. 1861. Кн. 10), яка стала відповіддю на закиди газети «День» (№ 6, 1861) стосовно праці М.Костомарова «Дві руські народності». «Мыслями южнорусса» (Основа. 1862. Кн. 5) М.Костомаров, за спостереженням Я.Козачка, «започаткував обговорення гострої проблеми: чи мають українці право навчатися українською мовою?» [215, с. 177]. Згодом М.Костомаров вступиться за «Основу», коли графиня Блудова буде звинувачувати цей часопис, а також і самого М.Костомарова у пропаганді українського сепаратизму, що призведе до гострої епістолярної полеміки поміж опонентами. Гучні дискусії спровокували і такі гострополемічні студії М.Костомарова, як стаття «Тисячоліття», опублікована в «Санкт-Петербургских Ведомостях» (1862. № 5), а також праця «Князь Володимир Мономах і козак Богдан Хмельницький» (Русский инвалид. 1863. № 86). Стаття «Український

сепаратизм» (1864), написана для петербурзького видання «Голос», була заборонена цензурою й уперше побачила світ лише в 1921 році.

Та ситуація постійного опору, у якій опинився М.Костомаров, як і решта українських романтиків, речників української ідеї, призвела до того, що публіцист змушений був чинити постійний спротив і офіційній ідеології в цілому, і безпосереднім нападам, що відчував з боку шовіністично налаштованих опонентів. Звідси – у його доробку чимала кількість так званих «протестів» та «відповідей». Це, зокрема, «Ответ г. Карпову на его статью «Критический обор разработки главных русских источников, до истории Малороссии относящихся, за время 8 января 1654 – 30 мая 1672 года. Сочинение Геннадия Карпова. М. 1870» (Беседа. 1871. Кн. 1), «Ответ Малоруссу-Волынцу» (День. 1864. № 6), «Ответ Малоруссу-Волынцу. Об украинофильстве» (Голос. 1864. № 120), «Ответ «Московским Ведомостям» по поводу сбора пожертвований в пользу издания книг на южнорусском языке» (День. 1863. № 27), «Ответ на ответ г. Кояловича» (Слово (Львов). 1864. № 127), «Ответ на статью Всеволода Крестовского «Ходатайство Костомарова за Сковороду и Срезневского» (Основа. 1861. Кн. 8), «М.П. Погодину. Ответ на замечание его на мою статью «Куликовская битва», напечатанное в № 4 «Дня» (Голос. 1864. № 32), «М.П. Погодину. Тоже по поводу его ответа на ответ о «Куликовской битве» (Голос. 1864. № 62).

Водночас у доробку Костомарова-публіциста знаходимо низку епістолярних публіцистичних послань. До теми української історії та української сучасності звертався М.Костомаров у своєму відкритому листі до О.Герцена, який разом із М.Огарьовим видавав газету «Колокол» (1857-1867). «Письмо к издателю «Колокола», якому О.Герцен дає назву «Україна», на шпальтах газети було опубліковано 15 січня 1860 року без зазначення імені адресанта (із М.Костомарова на той час ще не була знята заборона підписувати твори своїм ім'ям). Цей лист, що містив огляд української історії і сучасного стану справ в Україні, був вдячною відповіддю М.Костомарова на проукраїнську позицію О.Герцена, який 15 січня 1859 року на сторінках

«Колокола» писав і про українську козацьку республіку, і про те, що Б.Хмельницький не з любові до Москви, а з нелюбові до Польщі «віддався» російському царю, і про право українців на рідну мову тощо. Лист М.Костомарова завершувався надзвичайно сміливої фразою, яка могла існувати хіба що на сторінках цієї невідцензурної газети, що видавалася в Лондоні: «Нехай же ані великороси, ані поляки не називають своїми землі, заселені нашим народом», – підсумовував адресант [229, с. 37]. Цей лист М.Костомарова до О.Герцена, на думку М.Драгоманова, цікавий насамперед як документ до історії розвитку політичних ідей в Україні [229, с. 4].

Національного питання стосувалася й праця М.Костомарова «Дві руські народності. Лист до редактора», у якій автор відстоював ідею окремішності і самостійності українського народу. Уперше ця наукова студія М.Костомарова була опублікована на сторінках часопису «Основа» (№3, 1861), редактором якого був В.Білозерський. Ця стаття традиційно тлумачиться як «азбука українського націоналізму» (М.Драгоманов) чи як «Євангеліє українського націоналізму» (Д.Дорошенко), оскільки у ній М.Костомаров із певними оглядами на цензуру доводив окремішність українського народу.

Вибудовуючи доказову схему відрубності української нації, її самобутності, М.Костомаров апелював до найдавніших часів, констатує, що історичні умови суттєво вплинули на племена східнослов'янської групи і спричинили появу двох цілковито відмінних народностей, що представляють два протилежні національні типи. При цьому учений акцентував давність України (Русі), яку станом на XI століття характеризував як сильну централізовану державу. Натомість історію Ростовсько-Суздальсько-Муромсько-Рязанської землі він виводив лише з середини XII століття. М.Костомаров вказував і на зовнішні, і на внутрішні відмінності поміж росіянами, які в листі фігурували як «великороссияне», та українцями, які в кореспонденції називалися «южноруссами». Ця новоявлена назва ніколи, з огляду на ментальну специфіку українців, не прищепиться в Україні, писав

М.Костомаров, здійснюючи характеристику української духовності. Він виступив і проти принизливого для українців ймення «хохол». Кореспондент наголошував, що українці різняться від росіян ментальністю, світобаченням і світовідчуттям, багатою уявою, поетичністю душі, ставленням до Бога, церкви, іновірців, іноземців, до свободи та демократії, ставленням до громади та сім'ї, а особливо – до жінки-матері. Цей перелік відмінностей, перерахованих у листі, був підкріплений яскравими прикладами з буття обох народів.

Залишаючись на патріотичних позиціях, М.Костомаров демонструє об'єктивний погляд на українську та російську ментальність [452, с. 101]. Науковець, наприклад, наголошував, що в колективізмі російського народу полягає сила російської держави. Натомість індивідуалізм українців, яким не раз бракувало міцності на шляху до мети, – це причина багатьох невдач в українському державотворенні. «Малоруссы сознавали и сознают неизбежность и неразрывность связи с великоруссами, потому что последние способны столько же, сколько мы неспособны, к организации, к поддержке общественного тела и правильности его отправления», – писав М.Костомаров із цього приводу [230, с. 79]. Водночас, аналізуючи психологію російського імперіалізму та колоніальну політику російської держави в діяхронічному аспекті на матеріалі конкретних історичних фактів, М.Костомаров доводив, що Московське князівство ще від самого свого початку тяжіло до збирання сусідніх земель під владу сильного володаря.

У відкритому листі, адресованому до В.Білозерського, М.Костомаров не просто заявляв про існування окремої української народності, але й констатував, що ця народність характеризується «притязаннями на равныя гражданские права в области слова и мысли», тобто на ті ж права, які має народність панівна, російська [230, с. 35]. І це в той час, коли панівна російська народність упродовж останніх століть дозволяла собі найрізноманітніші вольності, що, наприклад, призвело до того, що «у южнорусскаго народа как-будто было похищено его прозвище» [230, с. 41].

На тлі таких глибоких роздумів дивними виглядали ті парадоксальні за своїм характером висновки, які робив адресант наприкінці листа, пропагуючи об'єднання України та Росії: «Между нами и поляками не может быть такой обмены, такого соединения и братства, как с великоруссами». Характерно, що він досить сміливо заявляв, що українці більше схожі з поляками, аніж із росіянами. Запорукою міцності союзу між українцями та росіянами М.Костомаров вважав ті кардинальні (несумісні, як він сам доводив у своєму листі до В.Білозерського) відмінності, які існують поміж цими двома націями: «Последние по характеру противоположны нам, но именно это и служит ручательством необходимости этой связи: у великоруссов есть то, чего у нас нет, а мы с своей стороны можем наполнить пробелы в их народности» [230, с. 79]. Складно судити наскільки відвертим у цьому листі був М.Костомаров, на той час професор історії Санкт-Петербурзького імператорського університету, якому, як зауважує Я.Козачок, нерідко доводилося «робити “уклін” у бік офіційної влади і підводити свої роздуми до вимушеного висновку» [215, с. 118]. «Дух замилювання Миколою Костомаровим всім українським відчутний з наведених історичних фактів, концепції і явно дає підстави читачеві для висновку про безсумнівну перевагу моральних якостей українців над росіянами. Це не могло не викликати гострого спротиву з боку офіційного режиму та адептів великоруського шовінізму. Так було покладено початок гострій дискусії, яка дістала перманентний характер і сформувала Костомарова-публіциста», – зазначає цей же дослідник [215, с. 171].

У наступні роки, тобто в роки реакції, коли почалося переслідування М.Костомарова як українофіла та прибічника малоросійського сепаратизму, а згодом – ще й як нібито прихильника польського повстання 1863-64 років, із під його пера з'являється низка гострих листів-протестів та листів-відповідей. Так, на сторінках газети «День» (№29, 1863) він публікує «Письмо к редактору! По тому же поводу», у якому пристрасно відстоює свої українофільські переконання, а водночас підкреслює свою «благонадійність».

«День» був тижневиком й виходив у Москві у 1861-65 роках під редакцією І.Аксакова, зберігаючи певну опозиційність до влади, яка взагалі була властива виданням слов'янофілів. Тижневик «День», а фактично І.Аксаков, вступився за М.Костомарова у той момент, коли його зацьковували такі видання, як «Современная летопись», «Московские ведомости», «Киевский телеграф», «Вестник Юго-западной и Западной России», вказуючи на його одіозність як ідеолога українського національного питання. Тож, звертаючись до І.Аксакова, М.Костомаров писав: «Позвольте еще раз сказать вам от всей души горячее спасибо за ваше разумное слово о предоставлении полной свободы нашему делу.... А такие выходки, как статьи Московских Ведомостей, Киевского Телеграфа, Вестника Говорского, что такое, как не крайнее насилие? Многие, прочитавши их и увидевши, что наше дело считают государственным преступлением, от страха, а не от убеждения, побоятся идти с нами рука об руку» [232, с. 514]. Увесь зміст листа це – спроба М.Костомарова, який переймався питанням відкриття українських шкіл та видання україномовних підручників, довести відсутність будь-якого зв'язку поміж цим проектом та намаганнями прищепити українській аудиторії любов до федералізму. Відповідаючи І.Аксакову, М.Костомаров писав: «Ясно, что вы имеете в виду некоторые мои сочинения, касающиеся истории удельно-вечевого периода, где я находил федеративное начало в сочетании стремления земель к самобытности с чувством и сознанием общерусского единства». При цьому М.Костомаров немов виправдовувався, остерігаючись звинувачень у політичній неблагонадійності: «Все, что я говорил и писал об этом, заключалось в сфере моего воззрения на древнюю нашу историю, но я не принимал на себя смелости переносить федеративных начал на современную почву, следовательно ученые федералистические теории не могут быть принимаемы во внимание при обсуждении дела об издании книг научного содержания на южнорусском языке, тем более, что я уже неоднократно заявлял в печати о желании издавать преимущественно

книги, относящиеся к точным наукам, где федералистическим теориям нет места, по самому роду научных предметов» [232, с. 512].

Тематично близьким до цього листа є лист М.Костомарова (від 19 січня 1864 року), адресований українській молоді – київським семінаристам, які допомагали збирати пожертви на ініційоване ним видання українськомовних підручників для народних шкіл. Лист цікавий тим, що він писаний українською мовою і містить заклик до української молоді не кидати рідну мову і стати їй кріпкою сторожею. Звертаючись до патріотично налаштованих семінаристів, адресант бажав їм рости «духом і серцем». Адресований майбутнім пастирям, цей лист М.Костомарова містив риси проповіді, що зумовлювалося настановою на відповідного адресата: «А як постануть Вас пастирями, нехай кожний запечатає собі у серці ту любов до свого краю і до свого народу, що тепер маєте; і будете ви світло людям вашим, і станете ви кріпкою сторожею народів мові і народів освіті» [363].

Для об'єктивного розуміння феномена М.Костомарова як суспільно-політичного діяча надзвичайно вартісним є його відкритий лист «Письмо к редакторам Ливчаку и Климковичу», опублікований на шпальтах москвофільського часопису «Славянская заря» (1867. №1. С.18-22), що виходив у Відні під редакцією Й.Лівчака та К.Климковича, українців-галичан, які у 60-х роках XIX століття мешкали у Відні. Й.Лівчак редагував не лише «Славянскую зарю» (1867-1868), але й часописи «Страхопуд» (1863-1868), «Золотая грамота» (1864-1866), у яких пропагував ідеї панславізму, наголошуючи на потребі від'єднання слов'янських земель від Австро-Угорщини й об'єднання їх довкола Росії. Й.Лівчак був особисто знайомий із М.Костомаровим і зустрічався з ним та з П.Кулішем і В.Білозерським у Варшаві у 1865 році. У 1867 році разом із Я.Головацьким Й.Лівчак брав участь у делегації закордонних слов'ян на Всеросійську етнографічну виставку, а також у Слов'янському з'їзді, що пройшов у Москві. Сам з'їзд, а також ті домовленості, яких було досягнуто по його завершенню (йшлося,

зокрема, про фінансування російським урядом російськомовної преси в Австро-Угорщині), в офіційному Відні розуміли як свідчення близьких імперських планів Росії щодо слов'янських земель Австро-Угорщини.

Лист М.Костомарова до Й.Лівчака та К.Климковича був написаний на підтримку ідеї слов'янської єдності і стосувався дискусії про доцільність засвоєння російської мови всіма слов'янськими народами. Але насправді у ньому кореспондент детально тлумачив «панросійський» варіант панславізму, тобто його можливість, доцільність і можливі наслідки. У цьому листі М.Костомаров позиціонує себе як представника слов'ян російських, а Й.Лівчака та К.Климковича – як слов'ян Австрійської держави. М.Костомаров у своєму листі погоджувався зі своїми опонентами у тому, що подальше приєднання слов'ян до і без того вже досить об'ємної Російської імперії, до того ж приєднання за допомогою застосування сили чи обману, буде однаково шкідливим і для Росії, і для Австро-Угорщини. Така ідея, за словами М.Костомарова, має залишитися нездійсненою мрією, бо її втілення може призвести до пролиття океану крові, до придушення думки, слова і совісті. Утворення великих імперій, на думку історика й публіциста, – це не завжди благо для народів. Пояснюючи свою позицію, він наводив для прикладу ситуацію, що склалася в Російській імперії. Ця імперія, багатозначно стверджував М.Костомаров, немало терпить через свою так звану «обширность». У листі М.Костомаров припускав, що до Російської імперії ще можуть приєднатися певні слов'янські народи, але винятково народи ті, які стоять на сходинку нижче щодо суспільного і духовного розвитку від народу Російської імперії. У результаті таке приєднання принесе цим народам користь [355, с. 216]. При цьому у читачів відкритого листа цілком логічно виникало запитання: яким же народам корисно буде (із огляду на низький суспільний та духовний розвиток) приєднатися до Російської імперії? Адже М.Костомаров не боявся констатувати, що слов'яни тогочасної Австрійської імперії, наприклад, пішли у своєму культурному розвитку набагато далі у порівнянні зі слов'янами Російської імперії. Тож

приєднання цих слов'ян до Російської імперії негативно позначилося б на їхній історичній долі. За своїм розвитком нижче стояли хіба що балканські слов'яни, які на той час потерпали від турецького гніту. Тож питання про можливе приєднання нових слов'ян до Російської імперії, згідно з концепцією М.Костомарова, мало залишитися нездійсненою мрією.

При цьому відкритий лист М.Костомарова містив несподіваний подальший поворот. Після аргументованого заперечення панрусизму й можливої експансії Росії на Захід автор листа обговорював можливість проголошення російської мови мовою міжнародного спілкування усіх слов'ян. При цьому публіцист наголошував, що запровадження російської мови у всеслов'янському світі не повинно супроводжуватися переслідуванням чи знищенням інших слов'янських мов (за М.Костомаровим – наріч) [355, с. 217]. Утім, із огляду на український приклад, тобто на історію та масштаби русифікаторської мовної політики в Україні, яка обернулася на лінгвоцид, на це навряд чи варто було розраховувати. М.Костомаров не міг не розуміти цього.

Як зазначає Я.Козачок, думка М.Костомарова про те, що російська мова може стати засобом всеслов'янського спілкування, є найбільш вразливим місцем у його статті. Утім, навряд чи можна погодитися з твердженням цього ж таки дослідника, який наполягає, що з цього відкритого листа проступає «далекоглядність досвідченого політичного діяча, котрий розумів небезпеку зіткнення могутніх імперій для долі простих людей і наперед закликав їх до духовного єднання на основі спільних коренів» [215, с. 227]. Доречно припустити, що цією парадоксальною відносно попереднього змісту статті тезою про можливість і доречність мовної експансії Росії на Захід М.Костомаров урівноважував свої надзвичайно сміливі, гострополітичні думки щодо російської загрози для Європи, висловлені на початку відкритого листа з розрахунку на те, що Європа їх почує.

Характерно, що «подвійність» (Я.Козачок) М.Костомарова як автора відкритого листа до Й.Лівчака та К.Климковича не пройшла повз увагу його запеклих опонентів. Йдеться, зокрема, про редактора «Московских ведомостей» М.Каткова, який на сторінках газети (1867. №170) звинуватив М.Костомарова у роздвоєнні думки та відсутності принципової позиції. На це М.Костомаров відкрито відповів на шпальтах петербурзької газети «Голос» (1867, № 218) так: «Яку ж іншу дружню пораду могла дати поміркована розумна російська людина в газеті російської мовою, яка видається в австрійській столиці в трьох тисячах кроків від імператорського бурга? Всякий інший напрямок призвів би до переслідування редакції урядом і закриття газети» [355, с. 219].

Поява чималої кількості відкритих листів М.Костомарова була зумовлена його увагою до українсько-польських та російсько-польських взаємин як у минулому, так і на сучасному етапі. Польське питання, зокрема зовнішня політика Польщі, опиняються під пильним поглядом М.Костомарова у період польського повстання 1863 року, а надто в перше десятиліття після його поразки. Засуджуючи в цілому політику Польщі щодо України, М.Костомаров закликав Росію не вірити в щирість ідеї слов'янського примирення, яку проголосила Польща у наступні роки після придушення повстання. Результатом подібних міркувань публіциста стає стаття «Полякам-миротворцям» (1877), у якій він пише про польську загрозу для всієї Російської імперії, несподівано виступаючи при цьому на захист її територіальної та суспільно-політичної єдності. Ця стаття не пройшла повз увагу опонентів М.Костомарова. Зокрема, на шпальтах «Санкт-Петербуржских ведомостей» (1877. №213) у полеміку з публіцистом вступив професор Петербурзького університету О.Градовський, який доводив, що Польща, отримавши непростий урок в останнє десятиліття, саме в Росії вбачає свою опору. У відповідь М.Костомаров пише відкритого листа «Письмо к А.Д.Градовскому», що був опублікований на сторінках видання «Новое время» (1877. №573). Критикуючи польську націю і польську владу,

М.Костомаров водночас демонстрував свою повагу до сусіднього народу, який мав і «польського Шекспіра», і «польського Гейне», і «польського Діккенса». Із листа М.Костомарова озивався український патріот, який картав заполітизовану російську літературну критику, що несправедливо засудила українських літературних авторитетів, скинувши їх із «постаменту» [355, с. 262]. Публіцист аргументовано доводив у своєму відкритому листі, що патріотизм і історична правда – це поняття не завжди тотожні: «Неможливо всіх змусити думати так, як вам хочеться, а якщо змусите нас усіх говорити не те, що думаємо, то яка вам користь із цього? Хіба приємно вам буде знати, що ми говорили не! правду зі страху перед вами і на догоду вам» [355, с. 262].

Таким чином, в українській літературі доби романтизму простежуємо справжній вибух письменницької публіцистики, зокрема публіцистики епістолярної. При цьому в національній письменницькій епістолярній публіцистиці фактично відсутні відкриті листи, які б служили зброєю у власне літературних дискусіях. В епістолярній публіцистиці, яка, будучи «словом прямої дії» (А.Погрібний), дозволяла миттєво відреагувати на імперські наступи на українську мову, історію, культуру, а взагалі – на українську націю, що з'являлися в першій половині XIX століття у вигляді найрізноманітніших штучно виплечаних теорій, наказів, указів, циркулярів, рецензій-розправ, українські романтики зреалізовували свій громадянський темперамент. Епістолярне оформлення романтичної публіцистики лише посилювало її «сюхвилинність» (А.Погрібний), оперативність, адже лист передбачав безвідкладне прочитання й швидку відповідь, що, у свою чергу, призводило до широкого розгортання бурхливих, довготривалих полемік, якими характеризувалася романтична доба в Україні.

2.3. Лист як жанр романтичної наукової літератури

Як зазначає Н.Копистянська, «розвиток літератури завжди дуже тісно пов'язаний із розвитком науки і філософії свого часу. А самі письменники дуже часто проявляють себе і як науковці, і як філософи. Романтиків цікавили передусім історичні та філологічні науки, зокрема фольклористика, розквіт якої припадає на початок XIX століття» [218, с. 292].

Погоджуючись із спостереженнями дослідниці, варто зазначити, що в добу романтизму існував своєрідний симбіоз науки й літератури, зумовлений романтичними теоріями. Протиставляючи класицистичному принципу «наслідування природи» та античності принцип наслідування національного духу, розглядаючи літературу як можливість художньо ідентифікувати свою націю, свій народ (ці поняття для романтиків були тотожними), романтики спрямовують свою творчу діяльність на студіювання джерел національного духу, тих пам'яток, які цей дух фіксують у діахронії та синхронії.

У добу романтизму з-під пера українських романтиків постає низка наукових праць, які стосувалися історії, фольклористики, мовознавства та інших народознавчих (у романтичному розумінні) наук. Це були також праці, які стосувалися філософії, що пов'язувалося зі спробами теоретично осмислити романтичні теорії. При цьому українським романтикам, які творили в кризових умовах національної нестабільності, не була притаманна властивість самозабутнього служіння науці. За влучним спостереженням Я.Гарасима, «романтики-націоналісти» насамперед посилено відстоювали постулат національної самобутності, намагаючись перш за все бути патріотами, і лише потім науковцями. «Це не означає, що «романтики» не були науковцями: просто вони по-іншому розуміли завдання науки» [90, с. 65]. Більше того, романтизм «стилізує» науку [90, с. 64]. Романтичному науковому мисленню, як зазначає Р.Габітова, притаманна форма поетичних філософем, висловлювань, афоризмів та фрагментів [85, с. 5]. Метафоричність наукового вислову романтиків, які керувалися принципом

абсолютної свободи творчості, не вкладалася в академічні рамки наукової статті чи трактату. Романтичний хід думок налаштовував науковців-романтиків на пошук більш вільної і розкутої форми, яка б не регламентувала параметри вияву авторського «я» у науковій студії.

Аналіз теоретичного доробку романтиків свідчить, що наприкінці XVIII - на початку XIX ст., коли йдеться про вибір форми для наукової статті, найбільш пріоритетною стає епістолярна форма. Як зазначає О.Вайнштейн, на рівні способу мислення й викладу матеріалу романтики орієнтувалися на ірраціональних філософів усіх часів, починаючи від Плотіна і закінчуючи Шефтсбері. Як результат, вони тяжіли до розкутого, м'якого мислення з ігровим підтекстом, тобто мислення, яке відкидало жорсткі, логічні ходи [70, с. 14]. Як стверджує дослідниця, сама тогочасна культурна ситуація максимально сприяла пошуку нових форм самовираження: в міру розпаду старих риторичних форм у літературі та публіцистиці зростає вага і значення так званих вільних, маргінальних жанрів, до яких належить і епістола. Ці жанри виявилися ідеальним вмістилищем для найрізноманітніших романтичних роздумів та імпровізацій, гіпотез і проектів, оскільки давали автору повну формальну свободу, а водночас зберігали найтісніший зв'язок з життям. У маргінальних жанрах (листи, щоденники, мемуари, замітки на полях, есе, записні книжки, промови, застольні бесіди, конспекти, нотатки тощо) романтичний дух відчував себе так, ніби опинився у своїй власній домівці, а тому максимально експлуатував усі потенції цих жанрів [70, с. 46].

У романтичній традиції *лист-стаття* – це вид наукової публікації, яка описує дослідження чи низку досліджень, що пов'язані однією темою (у романтизмі здебільшого історичною чи етнографічною), та витримана в епістолярній формі й призначена для публікування на шпальтах наукової періодики чи інших видань.

На думку В.Кузьменка, тенденція до використання епістолярної форми дається взнаки упродовж усього XVIII століття й зумовлюється впливами

«Перських листів» Ш. Монтеск'є [240, с. 47]. Утім, на нашу думку, романтиків не обійшли також впливи авторитетного серед них Г.-Е.Лессінга, який виступив автором «Критичних листів», а також «Листів антикварного змісту». Це ж стосується і Ф.Шіллера з його «Листами про естетичне виховання» та цілої низки інших наукових студій, писаних в епістолярній формі.

В українській традиції йдеться, зокрема, про використання епістолярної форми для оформлення передмов та післямов до книжок, яка знайшла своє втілення у творчості Г.Смоліцького, П.Могили, К.Саковича, Л.Барановича та Г.Сковороди.

Увагу романтиків-науковців до епістоли варто також виводити з культу природної форми, який пропагувався у романтичну добу [435, с. 127]. За словами В.Кузьменка, «приватний лист давав автору переваги вільної форми, був зручним для того, щоб демонстративно відмовитись від кабінетного педантизму та схоластичної вченості» [242, с.93]. Теоретичним і практичним підтвердженням цієї тези може слугувати лист Ф.Шлегеля «Про філософію. До Доротеї», у якому автор у простій, природній формі доносить до читачок журналу «Атенеум» ті філософські істини, які були висловлені в «Розмовах про релігію» Ф.Шлейєрмахера. Конкретизуючи задуманий проект, він розмірковує про ті можливі способи, за посередництвом яких можна було б зробити твори Платона, Канта чи іншого філософа зрозумілими й доступними для широкого загалу. У «Розмові про поезію», зокрема в «Листі про роман», Ф.Шлегель доводить, що формою, за допомогою якої можна загальнодоступно подати складні вчення, є форма повідомлення. Наголошуючи на можливостях листа як жанру наукової та науково-популярної літератури, романтик жартома називає епістолу «легкою стравою» [544, с. 397]. До епістолярної форми як форми викладу наукових ідей зверталися й інші німецькі романтики. Йдеться, зокрема, про А.-В. Шлегеля, автора «Листів про поезію, просодію та мову», Л. Тіка, автора «Коротких листів про Шекспіра». У цьому ж таки контексті прикметною є

праця французької письменниці А.-Л.-Ж. де Сталь «Лист щодо характеру і творів Жан-Жака Руссо».

Лист як форма для наукової статті надзвичайно плідно використовувався і українськими романтиками. При цьому, за спостереженнями В.Короткого, засновником такого своєрідного і нового для тогочасної України напрямку епістолярної традиції став саме М.Максимович, який започаткував спілкування в формі наукових статей і послань, що були присвячені певним подіям чи фактам та адресовані конкретним кореспондентам [224, с.16]. Це були, як зазначає О.Холодняк, науково-полемічні статті у формі листів, одна частина яких співвідносилася з публіцистичним, інша – з науковим стилем [513, с. 62].

Варто зазначити, що аналіз чималого масиву науково-полемічних статей М.Максимовича, які були витримані в епістолярній формі, дає підстави стверджувати, що полемічне, критичне начало присутнє як в публіцистичних, так і в наукових листах, проте в різній мірі та проявах. Так, наукові листи українських романтиків, у тому числі й М.Максимовича, у тогочасній Україні, яка була позбавлена власної державності, а відтак і власних наукових інституцій, були альтернативною формою існування української науки. Опубліковані на шпальтах тогочасної періодики, ці епістоли набирали статусу відкритих листів, що додавало їм резонансу, й у цілому були скеровані на заперечення імперських версій тлумачення українського питання, доводили існування давньої, самобутньої, неперервної української традиції.

У контексті наукових листів М.Максимовича привертає увагу його стаття «Письмо о философии», опублікована у 1833 році («Телескоп», 1833, №12). Аналізуючи епістолярну практику М.Максимовича, В.Короткий зауважує, що романтик виховувався на зразках листування М.Карамзіна, К.Батюшкова, В.Жуковського, які «акумуляували епістолярні, переважно західноєвропейські, традиції епохи» [223, с. 11]. Тобто дослідник наголошує на опосередкованих впливах західноєвропейської епістолярної традиції на

епістолярну манеру М.Максимовича. Утім, аналіз епістолярної спадщини цього романтика дає підстави стверджувати, що йшлося про прямі впливи епістолярної практики представників західноєвропейського романтизму на ті епістолярні традиції, які закладатиме в Україні М.Максимович. Невідомо, наприклад, чи став для М.Максимовича безпосереднім жанровим орієнтиром лист Ф.Шлегеля «Про філософію. До Доротеї», адресований Доротеї Фейт й опублікований у 1799 році в часописі «Атенеум», проте подібність поміж цими двома студіями більш, ніж помітна.

До жанру листа-статті М.Максимович звертається і в 1842 році, коли на шпальтах «Киевлянина» (1842, кн. II) публікує відкритий лист на адресу Г.Квітки-Основ'яненка «О правописании малороссийского языка». Цією статтею М.Максимович фактично долучився до тієї «правописної дискусії», яка точилася в Україні впродовж першої половини XIX століття. Відкритий лист М.Максимовича фактично був відповіддю на лист Г.Квітки-Основ'яненка на адресу редактора часопису «Маяк». Отримавши відповідний номер часопису, у якому було вміщено листа Г.Квітки-Основ'яненка з висвітленням правописного питання, М.Максимович вирішив на «печатное» відповісти «печатно». Тобто М.Максимович, на перший погляд, прагне до розгортання правописної полеміки. Утім, у його відкритому листі майже відсутні критично-полемічні моменти (хоча адресант і закидає О.Павловському, що той створив такий правопис, який краще взагалі було не створювати). М.Максимович дискутує надзвичайно виважено й толерантно, адже це було дискусія поміж «своїми», тобто українцями-патріотами, які не мали ставати на шлях взаємопоборення. Увесь лист – це наукова стаття, у якій М.Максимович викладає свої погляди на правописне питання, довкола якого українські патріоти «ходять, але не сходяться» [306, с. 327]. Адресант аналізує правописні манери І.Котляревського, П.Гулака-Артемівського, І.Вагилевича, Й.Левицького, здійснюючи водночас екскурси до текстів часів Київської Русі (йдеться насамперед про «Повчання» Володимира Мономаха). У цій кореспонденції М.Максимович демонстрував свою свідому

національну позицію в питаннях унормування українського правопису: «Правописание каждого языка, – зазначав він, – хотя и много зависит от личного произвола, но тем не менее полагает в основание себе прежнюю письменность своего народа, и должно сохранить в себе то, что освящено уже привычным, вековым употреблением» [306, с. 313].

В епістолярній спадщині М.Максимовича знаходимо також низку листів-статей та листів-зіміток на історичну тематику. Фактично всі вони були написані різним адресатам у 1850-70 роки, тобто в той період, коли М.Максимович фактично вже перебував у повній ізоляції, був відірваний від наукового життя і за посередництвом цих листів намагався налагодити академічну кореспонденцію. Такими є «Заметки о первых гетьманах козацких и первых полковниках прилуцких (Письмо к Н.А.Маркевичу)» (лист від 12 березня 1849 року, Михайлова гора; опублікований у часописі «Москвитянин», 1849, №9). Цей лист М.Максимовича став реакцією на опубліковану на сторінках московських «Чтений» статтю М.Маркевича про козацьких полковників. Адресант надзвичайно високо ставив нове дослідження М.Маркевича, завдяки якому до наукового обігу було введено нові імена полковників Прилуцького полку. М.Максимович закликав М.Маркевича працювати в галузі історичного краєзнавства, тобто працювати над створенням детальної історії Прилуцького полку та його сотень, пов'язуючи при цьому свою настанову з потребою акцентування давності та тяглості української історії. У цьому листі він знову повертається до відстоювання права України на києво-руську спадщину, немов проміж іншим закидаючи адресату, що біля Прилук сам Мономах зустрічався з половцями [304, с. 321].

Як зазначає О.Ясь, саме ця «орієнтація на подробиці, деталі, а, за великим рахунком, на індивідуальне й особливе, спричинилася і до специфічної репрезентації результатів наукових студій у вигляді окремих фрагментів – невеличких розвідок, зіміток, рецензій тощо». Така орієнтація, на думку дослідника, була властива творчості не лише М.Максимовича, але й

інших українських романтиків 1830-50-х років. «Однак, найповніше фрагментарне представлення історії побутує саме у студіях ученого-відлюдника з Михайлової гори. Ця констатація нав'язує певні аналогії з німецькою романтикою, зокрема з відомими «Фрагментами» Новаліса чи «Атенийськими фрагментами» Фрідріха Шлегеля тощо. Наведене порівняння не є відповідним щодо форми праць, які у випадку німецьких романтиків репрезентовані у вигляді низки афористичних висловлювань чи дрібних заміток-есе. Проте таке зіставлення є достатньо адекватним стосовно функціонального призначення. Тим паче, що фрагмент є незавершеним, синкретичним і, водночас, аморфним за своєю жанровою природою. Він інспірує уяву читача, надає викладу динамічності та діалогічності, зрештою продукує багатоголосся і різні смислові шари. На вибір фрагментарної форми представлення малоросійської минувшини суттєвий вплив справила і зміна статусу М.Максимовича з академічного вченого на приватного дослідника-інтелектуала, що сталася після остаточного завершення його університетської кар'єри у 1845 р.» [557, с. 169].

У доробку М.Максимовича можна виокремити низку листів, які представляють лист-історико-топографічний нарис. Поява такого різновиду була зумовлена романтичною парадигмою творчої діяльності М.Максимовича, який демонстрував неабиякий науковий інтерес до національної своєрідності України в найрізноманітніших проявах. Листи, про які йдеться, були адресовані М.Погодіну й писалися (особливо ті, що стосувалися Києва) на його прохання. Таким є, наприклад, «Письма о Кieve», у яких лист п'ятий – це фактично опис гори Щекавиці, а лист шостий – опис Литовського замку у Києві.

У подібній манері витримано також лист «О десяти городах и некоторых селах древней Украины», адресований М.Погодіну й опублікований у «Москвитянине» (1854, №1). Автор згадує Пирятин, Лукомль, Буромль, Переяслав, Бориспіль, Богуслав, Корсунь та інші міста, «прив'язуючи» інформацію про них до історичних подій та літописів. Цей

лист близький за своїми ознаками і до літератури мандрів (але мандрів не у географічному просторі, а в історичному часі), і до наукової статті на тему української історії.

У цій статті М.Максимович, окрім іншого, тлумачив свій методологічний інструментарій. «На поле, сжатом на скоро историками Малороссии, я собираю пропущенные и оброненные ими колосья и понемногу передаю их в общую известность» [305, с. 343]. Тож у наукових листах М.Максимовича панує «ідея фрагмента і пов'язаного з ним мікроісторичного сюжету». При цьому «розвідки М. Максимовича досить часто виглядають незавершеними, позаяк апелюють до уяви й асоціацій читача, тобто залишають простір для діалогічності» [557, с. 174].

Форму наукової статті мав також лист М.Максимовича до російського історика та археографа М.Барсукова «О фофудиях», опублікований на сторінках «Летописи занятий Археологической комиссии» (1871, випуск 5). Лист було написано на прохання самого М.Барсукова, а також на прохання пана Палаузова (очевидно, йшлося про російського історика С.Палаузова), які просили М.Максимовича, науковця і знавця старовини, дати своє тлумачення слова «фофудія». Тож лист вийшов схожим на енциклопедичну статтю і саме в такій якості був опублікований на сторінках «Летописи». У ньому, детально аналізуючи найдавніші літописи, М.Максимович пояснює, що фофудія – це тканина у стародавній Греції, із якої шилися фофудоти, тобто кафтани з поясами. Лист багатий на приклади з «Повісті минулих літ», Київського та Суздальського літописів, де це слово і поняття часто зустрічаються. Тема наукової розмови, а також невимушена форма листа налаштували М.Максимовича на відповідний тон. Тож наприкінці він вдавався до своєрідної стилізації під літописні тексти: просив передати уклін пану Палаузову «и фофудьями, и ортмами». «А перед всею Археографическою Коммиссиею и всеми редакторами летописей снимаю с головы своей *прилбицу*, т.е. шапку с меховым околышем, как это пояснил я

Погодину, приводя ему это слово из литовского статута», – завершував адресант [305, с. 425].

У подібній науковій манері витримано листи М.Максимовича до графа О.Уварова, онука гетьмана Розумовського й російського археолога, який організовував у Москві археологічні з'їзди. Хронологічно першим є лист М.Максимовича на адресу О.Уварова, датований 22 січня 1869 року. Цей лист стає відповіддю на кореспонденцію від О.Уварова, отриману М.Максимовичем 17 січня 1869 року. Фактично лист містив повідомлення про археологічний з'їзд у Москві, а також його детальну програму. М.Максимович радіє цій науковій події, утім не може відповісти на запрошення О.Уварова взяти безпосередню участь у роботі цього з'їзду у зв'язку з погіршенням стану здоров'я. Тож він інформує про те, що братиме участь у роботі з'їзду «издалека», тобто дистанційно, за посередництва наукових кореспонденцій, які можуть бути зачитані під час засідань. Перший подібний лист М.Максимовича було присвячено одному з дискусійних питань, яке планували розглянути учасники з'їзду: «сохранились ли остатки древнего вала, уже бывшего при Владимире святом южнее Киева, на границе земли печенигов, и в каком виде» [305, с. 340]. У своєму листі М.Максимович подає детальний опис цього валу, а власне Великого валу та Малого валу, які були закладені біля Переяслава у X столітті, покликаючись при цьому і на свідчення Нестора-літописця, і на свідчення закордонних очевидців, які бували в Україні наприкінці X - на початку XI століття, а водночас доповнюючи свою розповідь сучасними науковими архітектурними пейзажами.

До цієї групи листів належить також лист М.Максимовича «О предметах древности, сообщенных автором в музей Московского Археологического общества (Письмо графу А.С.Уварову)» від 27 січня 1869 року. Увесь лист – це не просто реєстр предметів старовини (старовинні мідні стріли, дрібні уламки мозаїки Софії Київської, келеп, тобто металевий молоток на палиці), які адресант передавав музею для експонування на

період роботи археологічного з'їзду. Це водночас мікрокоментарі на теми української історії. Так, наприклад, М.Максимович робить припущення, що десять срібних польських монет XVII століття, віднайдені на Михайловій горі під час оранки, були заховані попереднім власником під час так званої Чигиринської руїни 1678 року [305, с. 340].

Інший із листів, адресованих О.Уварову як організатору археологічного з'їзду, – це лист «О значении имени «Троян», упоминаемом в «Слове о полку Игоря». Лист датовано від 12 лютого 1869 року (Михайлова гора). 18 березня 1869 року цей лист, як і попередній, було зачитано під час засідання першого Археологічного з'їзду в Москві, а згодом опубліковано у першому томі матеріалів з'їзду. У цьому листі М.Максимович позиціонував себе як «старый любитель» «Слова про Ігорів похід», якого обурювало свавільне поводження сучасних видавців із цією пам'яткою. Він мав на увазі російського археолога, лінгвіста, перекладача, члена-кореспондента Петербурзької Академії наук О.Вельтмана та російського археографа й філолога, що на той момент керував однією із кафедр Московського університету (пізніше – ректор цього університету), М.Тихонравова. І О.Вельтман, і М.Тихонравов, видаючи в одному й тому ж 1866 році «Слово про Ігорів похід», допускали, за словами М.Максимовича, один і той «острацизм» стосовно цієї пам'ятки. Прагнучи оминати «темні місця» цього твору, обидва видавці вносили у нього свої корективи, що, на думку М.Максимовича, було неприпустимо. Фактично, своїм листом на адресу О.Уварова, який планував роботу першого археологічного з'їзду, М.Максимович окреслював одну з проблем, довкола якої могла б розгорнутися дискусія його учасників. «Я ображаюсь к вам с вопросом: что такое земля Трояная и тропа Трояня, упоминаемые в этой песне?... Вопрос об этих двух историко-географических местностях не новый, но я нахожу его подлежащим новому обсуждению». Аргументом для М.Максимовича стає той факт, що і М.Тихонравов, і О.Вельтман «хотя и различными путями, но заодно, устраниют из нее (пам'ятки – О.С.) славное имя Трояна, при чем уже

и земле, и тропе трояновым приходится утратить свое собственное значение и обратиться: по Вельтману – в Крайни, а по Тихонравову – в Бояни» [305, с. 426]. Тож М.Максимович просив О.Уварова озвучити під час роботи з'їзду його власні роздуми з приводу окресленої проблеми, які й викладав нижче у своєму листі, що уподібнювався відтак до наукової статті. М.Максимович оголошує себе в цьому питанні прихильником версії М.Карамзіна, який у «Історії держави Російської», дав відповідь на питання про те, хто є той Троян, про якого згадується у «Слові». На думку М.Карамзіна, йшлося про римського імператора Трояна, покорителя Дакії. Розвиваючи думки М.Карамзіна, М.Максимович не лише дає тлумачення імені «Троян», але й розгортає свою версію української історії, яка сягає прадавніх «троянських» часів. За його аргументованими твердженнями, колись у Київській Русі був свій «полный, веками сложившийся, круг – мистических верований, исторических преданий, поэтических сказаний и проч. Из него лишь нечто, отрывочно и случаймо, сохранилось в наших древних писаниях, особенно же в «Песни о полку Игореве», в этом живом и верном отображении того временного человека южнорусского. К числу сохранившихся в ней глубоко древних остатков принадлежит, мне кажется, и четыре упоминания с именем Трояновым, которые отношу я к тому же роднику своенародных преданий, из которого почерпнуто и Несторово сказание» [305, с. 427]. Малося на увазі сказання про волохів, які завоювали праслов'янські землі і змусили слов'ян відійти з придунайських земель. Далі у своєму листі М.Максимович детально й розлого аналізує етногенез слов'ян, звертаючись до найрізноманітніших історичних джерел та подій, даючи тлумачення таким поняттям, як «земля Троянова», «тропа Троянова», «века Трояновы». Посилаючись на Нестора-літописця, М.Максимович стверджував, що мешканцями Дакії, яка в 102 році була завойована імператором Трояном, були й «южнорусские славяне, угличи и тиверцы», яких учений називає безпосередніми спадкоємцями місцевих переказів про діяння Трояна, уламки яких знайшли своє відображення у «Слові про Ігорів похід». Тож так звані «темні» (для

російських учених) місця у «Слові про Ігорів похід», на думку М.Максимовича, допомагали пролити світло на українську історію, яка сягає глибини віків, і утверджували думку про автохтонність української нації. Тож вилучення з цієї літературної пам'ятки згадок про Трояна та про наслідки його діянь для українського вченого, швидше за все, прирівнювалося до вилучення з української історії тих сторінок, які повістували про найдавніші часи.

Характерно, що свої листи, написані у цей період до О.Уварова, сам М.Максимович тлумачив як такі, що стосуються історичної географії. Так, у листі від 28 лютого 1869 року, який з'явився через два тижні після написання цитованого вище і мав назву «Заметки о некоторых летописных названных местностей», він зазначав: «Еще письмо к вам – и *опять* с вопросами, относящимися к исторической географии» (курсив наш – О.С.) [305, с. 349]. Тож питання про «землю Троянову» для М.Максимовича – це питання саме про *історичну* географію, чим і пояснювалася його важливість для ученого-патріота. Лист до О.Уварова від 29 лютого 1869 року, як і попередній, був зачитаний під час роботи першого археологічного з'їзду і опублікований у його ж таки матеріалах. Цей лист демонструє прагнення М.Максимовича отримати етимологічну інформацію про конкретні географічні назви. Учений демонструє розуміння того, що історія значень слів тісно пов'язана з історією народу. У своєму листі до О.Уварова він фактично ініціює етимологічні дослідження, які були надзвичайно важливими для вирішення важливих як на той час історичних, етногенетичних питань, що стосувалися України.

Історичної географії стосувався також лист М.Максимовича до М.Погодіна «Об издании Несторовой летописи и о городе Устье. (На прощание с 1867 годом. Письмо к М.П.Погодину)», датований 31 грудня 1867 року і опублікований у газеті «Русский» (1868, лист II). Лист містив інформацію про подію, яка, на думку адресанта, була важливою для вітчизняної науки. Йшлося про віднайдення біля Переяслава решток кам'яної церкви. Ця церква, за висновками М.Максимовича, який отримав із

Переяслава зразок будівельного каменю, була збудована у IX столітті на лівому березі Дніпра якраз там, де у нього впадає Трубіж. Унікальність цієї інформації полягала в тому, що вона ілюструвала окремий епізод із «Повісті минулих літ», який описував епізод боротьби з половцями біля Переяслава і біля Устья, що було спалене половцями у 1096 році. М.Карамзін зробив припущення, що Устья – це невелике містечко неподалік від Переяслава, яке розміщене на місці гирла (устья) Трубежа. Віднайдення на цьому ж таки місці церкви свідчило про існування тут таки й самого міста Устья, яке, за М.Максимовичем, було «удельным городом» спочатку митрополитів, а потім єпископів переяславських [305, с. 355].

Лист М.Максимовича «О стихотворениях Феофана Прокоповича» (від 2 березня 1872 року, надрукований у журналі «Русский архив», 1872, №5) був короткою рецензією на книгу І.Чистовича «Феофан Прокопович и его время» (Спб., 1868). М.Максимовича, який у цілому високу оцінював працю І.Чистовича, обурював той факт, що автор книги помилково приписував йому думку про те, що Ф.Прокоповичу, окрім інших творів, нібито належить також вірш «Плач Малої Росії». Знавця національної літературної традиції, яким був М.Максимович, репліка І.Чистовича зачепила насамперед тому, що у статті «О двух стихотворениях», яка була опублікована в «Киевских епархиальных ведомостях» (1865, №22), романтик полемізував із М.Петровим стосовно часу написання та авторства згаданої поезії. Максимович-учений аргументовано доводив, що «Плач Малої Росії» не міг бути написаний у 20-х роках XVIII століття, а був створений у надзвичайно складний для України період, який розпочався після смерті Б.Хмельницького, а саме в період гетьманства І.Виговського, орієнтовно у 1658 році, тобто за 23 роки до народження Ф.Прокоповича. Тож, дбаючи про свою репутацію, М.Максимович-науковець писав свій лист до П.Бартенева, видавця часопису «Русский архив», із метою ще раз принципово наголосити на тому, що він не вважає Ф.Прокоповича автором твору «Плач Малої Росії», а водночас нагадати науковій спільноті про те, що драма Ф.Прокоповича

«Милість Божа» була «відкрита» (тобто віднайдена серед рукописів) саме ним – М.Максимовичем, і саме з його списку в 1858 році цей твір було надруковано в «Чтениях» О.Бодянським.

Отже, аналіз теоретичного доробку романтиків свідчить, що, коли йдеться про вибір форми для наукової статті, найбільш пріоритетною стає епістолярна форма. Розкутість наукового вислову романтиків, які керувалися принципом абсолютної свободи творчості, не вкладалася в академічні рамки наукової статті чи трактату. Романтичний хід думок налаштовував науковців-романтиків на пошук більш вільної форми, яка б не регламентувала параметри вияву авторського «я» у науковій студії, якою, власне, і стала епістола. Водночас в Україні актуалізація епістолярної форми в науковому мисленні мала ще й суто національні, «місцеві» причини. «Наукові» листи українських романтиків у тогочасній Україні, яка була позбавлена власної державності, а відтак і власних наукових інституцій, були альтернативною формою існування української науки. Опубліковані на шпальтах тогочасної періодики, ці епістоли набирали статусу відкритих листів, що додавало їм резонансу, й у цілому були скеровані на заперечення імперських версій тлумачення українського питання, доводили існування давньої, самобутньої, неперервної української традиції.

2.4.Ідейні принципи романтичного листа-тривелогу

У романтичній традиції *лист-тривелог* – це зафіксований в епістолярній формі звіт про подорож, що фіксує настрої та враження адресанта-мандрівника.

Сучасний дослідник Р. Ле Унен генезу тривелогу виводить з античних часів [564, с.11]. Йдеться про історію мандрів в Єгипет, Персію та Вавилон у V столітті до нашої ери, що їх здійснив Геродот, який подав перші описи України, та про «Анабасис» Ксенофонта. Хрестові походи дали поштовх до

розвитку торгівлі між Європою та Азією, а їхнє невдале завершення призвело до пошуку нових шляхів в Індію та казкові землі Катай та Сипанго, багатство і краса яких були оспівані в книзі Марко Поло «Про різноманіття світу», яка вважається одним із перших тревелогів. Як наслідок, починаючи з останньої чверті століття, упродовж усього XVI століття було організовано низку великих морських подорожей, які привели до великих відкриттів. Інформація про ці мандрівки також була зафіксована в письмових пам'ятках. Так, перша кругосвітня подорож Ф.Магеллана була описана в щоденнику А.Піфагетта, безпосереднього учасника цієї мандрівки. У добу Середньовіччя з'являються мандрівні записки паломників.

Активний розвиток літератури мандрів припадає, за спостереженнями А.Майги, на добу Відродження, що зумовлювалося, з одного боку, появою книгодрукування, а з іншого – новими географічними відкриттями, зокрема, відкриттям Америки. І якщо у XV-XVI століттях акцентом літератури мандрів була точна передача географічних і етнографічних реалій, то наприкінці XVII століття література мандрів стає літературним жанром, а у XVIII столітті, яке було багате і на наукові експедиції, і на приватні мандрівки, тревелог уже посідає одне з чільних місць у літературному просторі: виходить у світ низка тревелогів, які стають причиною порівняння цивілізацій [298, с. 254]. Так, наприклад, у 1727-28 роках Вольтер відвідує Англію і, повернувшись у Францію, публікує свої «Філософські або Англійські листи» (1734), у яких пропагує англійський спосіб життя, англійську культуру та літературу. У XVIII столітті традиційною для тревелогу стає епістолярна форма, що зумовлювалося вимогою природності, яка ставилася до документального тексту. У цьому контексті знаковими, окрім «Філософських або Англійських листів» Вольтера, були «Листи про Італію в 1785 році» (1788) Ш.-М.Дюпаті, «Листи з Франції» (1777-1778) Д.Фонвізіна, «Листи з Італії між 1792 і 1798 рр.» (1800) М.Старк та інші епістолярні тревелоги.

XIX століття традиційно вважається золотим віком тревелогу. «Нестримна європейська колоніальна експансія супроводжується новим явищем: відтепер автор може жити своїм пером. При цьому щоденник мандрівника стає не лише результатом поїздки, але й її необхідною умовою і метою» [298, с. 255]. Так народжується письменник-мандрівник. Із-поміж романтиків до цієї когорти належали Ф.-Р.Шатобріан («Подорож із Парижа в Єрусалим»), Г.Гейне («Подорожні замітки»), Ж.-Ш.-Е. Нодьє («Мальовнича та індустріальна подорож в Парагвай-Ру та Південну Палінгенезію»), А. де Ламартін («Подорож на Схід»), В. Гюго («Франція і Бельгія», «Альпи і Піренеї»), Жорж Санд («Щоденник мандрівника часів війни»), Ж. де Нерваль («Сцени східного життя», «Подорож на Схід», «Лорелея»). Взірцевим мандрівником доби романтизму, за словами О.Толочка, був Дж.Г.Байрон [77, с. 271]. У книзі Ж. де Сталь «Десять років вигнання» містилися так звані «українські сторінки», які, поряд із попередніми студіями Й.Г.Гердера, відкривали Західній Європі Україну та світ її фольклору. У листі до А.Толстої від 9 січня 1857 року Т.Шевченко згадував «Замогильні записки» Р.Ф. де Шатобріана, називаючи цього митця не лише емігрантом і дипломатом, але й знаменитим туристом [537, с.117]. У повісті Т.Шевченка «Художник» міститься згадка про «Подорож юного Анахарсіса» Ж.-Ж.Бартелемі, що свідчило про увагу української творчої еліти до жанру тревелогу. Топос подорожі виконує провідну сюжетно-композиційну лінію в повісті Т.Шевченка «Прогулка с удовольствием и не без морали». У листі до П.Косяровського від 3 жовтня 1827 року М.Гоголь теж писав про свою зацікавленість тревелогами: «...В это время я читаю *Bibliothèque des dames*. Очень хорошее издание; их всех 200 томов. Здесь найдете всё. Я читаю путешествие во все страны. На днях читал я Письма о Восточной Сибири Алексея Мартоса. Мне они очень понравились; желал бы я видеть выходящими побольше таких книг в свет» [111, с.71].

Серед слов'янських народів популяризації літератури мандрів, як і самих мандрів, суттєво сприяла ідея слов'янської спільності та слов'янського

єднання, поширювана у першій половині XIX століття. Мандрівником-науковцем свого часу став І.Срезневський, який за наказом Міністерства народної освіти здійснив трирічну мандрівку західнослов'янськими землями (1839-1842 рр.), готуючись очолити кафедру слов'янознавства у Харківському університеті. Його листи цього періоду, адресовані матері, максимально фіксують враження від здійснюваної мандрівки і цим надзвичайно близькі до літератури мандрів. Невипадково читання цих листів А.Метлинський розцінював як можливість перенесення у країни, описані в них. «Вчера с Н.И.Костомаровым и с Еленой Ивановной и с Вами бродили мы по Чехии и Моравии: из 4 писем прочитано самое 1 и самое последнее» [528, с. 137], – так коментував ці спільні читання А.Метлинський у листі до І.Срезневського від 25 червня 1840 року. Ці подорожні листи І.Срезневського публікувалися в журналі «Живая старина» (1892-1893 рр.), а в 1895 році за ініціативи Імператорського Російського географічного товариства побачили світ окремою книгою («Путевые письма Измаила Ивановича Срезневского из славянских земель. 1839-1842. С приложением карты»).

Популярність тревелогу як літературного жанру в добу романтизму пояснюється також тяжінням романтиків до жанрових експериментів, до створення та використання жанрових сумішей, змішаних жанрів. Тревелог, на думку дослідників, є відкритим, динамічним жанром, який убирає в себе декілька різноманітних форм (щоденник, лист, мемуари, портрет, нарис тощо) і може містити всі види розповіді та дискурсу: історичний, політичний, географічний, етнологічний та ін., поєднуючи при цьому риси як художньої, так і документальної літератури [297, с. 54].

На рубежі XVIII-XIX століть на теренах Російської імперії стає надзвичайно поширеним тревелог, об'єктом зображення у якому є Україна. Зумовлювалося це щонайменше двома причинами. Йдеться, зокрема, про політичне становище України, яка з другої половини XVIII століття остаточно втрачає рештки автономії і стає складовою Росії, яка натомість у цей же період перетворюється на потужну імперію. Відповідно у цей же

період виникає російський тревелог про Україну. Російський дослідник тревелогу Є.Пономарьов характеризує російський різновид цього літературного жанру як продукт імперської свідомості, зорієнтований на імперську експансію. Ідейний принцип імперського тревелогу полягав у тому, що літературне переміщення стало механізмом перетворення «чужого» простору у «свій». При цьому науковець наголошує, що суттєва трансформація цього жанру в російській літературі (тобто перетворення російського тревелогу в тревелог імперський) відбувається саме в період правління Катерини II, а згодом в епоху Наполеонівських воєн та регулярних європейських походів російської армії. Колоніальна свідомість російського імперського тревелогу була спрямована не на інші колонії, а на завойовані східноєвропейські землі (йдеться про Північне Причорномор'я), а згодом на давно приєднану Прибалтику та землі, які, як пише дослідник, розміщені на захід від російського кордону (очевидно, йдеться про Україну). При цьому приєднання земель до імперії у імперських тревелогах уподібнюється до нового народження, а їх недавнє приєднання створює відчуття первозданності [394].

Серед російських тревелогів, які представляють собою «мандрівку в Україну», варто назвати тревелоги князя Петра Шалікова «Путешествие в Малороссию» (1803), «Другое путешествие в Малороссию» (1804); В.Ізмайлова «Сентиментальное путешествие в южную Россию» (1800, 1802); князя Івана Долгорукого «Славны бубны за горами, или Путешествие мое кое-куда» (1810) та «Путешествие в Киев» (1817); О. Льовшина «Письма из Малороссии» (1816). Образ України частково представлено у тревелогах П.Сумарокова «Досуги крымского судьи или второе путешествие в Тавриду» (1803), Д. Бантиша-Каменського «Путешествие в Молдавию, Валахию и Сербию» (1810), А. Глаголева «Записки русского путешественника» (1823).

Водночас розвивається, орієнтуючись на давні національні традиції (середньовічна та барокова паломницька література), український тревелог. У добу романтизму його розвиток був зумовлений настановою на пізнання та

абсолютизацію «своєнародного», на створення образу «свого», відмінного від «іншого». Подорож в добу романтизму стає дієвим способом пізнання національної сутності. Близькими до жанру тревелогу були «Записки о Малороссии» Я.Маркевича, які постали як наслідування німецької літератури мандрів, із якою був обізнаний автор. «Записки», які залишилися незавершеними, мали б умістити вичерпний опис України, її історії, етнографії, продуктивних сил, географії, клімату, геології та ін. Наукові подорожі в Карпати та Прикарпаття у 1788-1793 році здійснив професор Львівського університету, британець за походженням, Б.Гаккет, опублікувавши свої подорожні нотатки у Нюрнберзі у 1794 році.

Про популярність тревелогу в Україні початку XIX століття свідчать ті публікації, які з'являлися в окремих виданнях та на сторінках тогочасної періодики. Так, в «Брошурках» І.Кронеберга було надруковано тревелоги «Горнемана путевые записки от Каира до Мурзуха», а також «Voyage de Houghton en Afrique» («Брошюрки. №8: Маргиналии и выписки»). В «Украинском вестнике» (1817, №6) було опубліковано «Выписки из писем путешественника морем и сушею от Кронштата до Мобежа». У цьому ж таки році часопис надрукував цикл подорожніх листів під назвою «Одесса (Из писем к другу)» (1817, №6), у яких під романтичним кутом було представлено замальовки цього міста. Цей таки часопис опублікував опис Дніпра Л.Кричевської, нариси І.Вернета про Святогорський монастир та Харківське кладовище, листи М.Ісакова з описами Львова та Праги під час мандрівки в Західну Європу в 1802 році. Як підсумок мандрів-експедицій Україною постала «Запорожская старина» (1835-38 pp.) І.Срезневського. Подорожні записки В.Григоровича-Барського упродовж 1778-1885 роках перевидавалися сім разів.

Варто зазначити, що українська література доби романтизму не настільки багата на тревелоги, як література російська. Це зумовлювалося насамперед колоніальним статусом України, представники якої фактично не мали права і можливості подати світові свій погляд на Україну, тобто погляд,

відмінний від того, який подавали представники панівної, домінуючої культури, публікуючи свої книжки в імперських центрах. До того ж, українцю-патріоту для того, щоб здійснити мандрівку Україною, необхідно було мати спеціальний дозвіл, який отримати було не так просто. Такий дозвіл отримав, наприклад, у 1843 році П.Куліш виключно за сприяння М.Максимовича та М.Юзефовича і мав можливість подорожувати Україною. Непересічною подією в житті П.Куліша стало його відрядження від Академії наук за кордон для вивчення слов'янських мов, літератур та історії, яке стало можливим за сприяння П.Плетньова. У листі до М.Юзефовича від 30 травня 1846 року П.Куліш так писав про цю унікальну можливість: «Теперь, пошлявшись года три между Львовым, Прагою, Веною, Сербиею, Венециею, Парижем, Берлином и Варшавою, я или совсем потеряю охоту к бродяжничеству, или сделаюсь настоящим Ходаковским» [261, с. 85]. У листі до С.Аксакова від 1 січня 1856 року П.Куліш писав про свою плановану впродовж десяти років довготривалу мандрівку Україною, яку він мав здійснити разом із живописцем і мемуаристом Л.Жемчужниковим [262, с. 320]. Утім, ця експедиція так і лишилася винятково в планах П.Куліша.

Нерідко елементи тревелогу з'являлися в листах адресантів-українців у зв'язку з пошуком місця для служби за межами України, на широких теренах Російської імперії, як це сталося у випадку з Л.Боровиковським. У листах, писаних Л.Боровиковським із Курська, знаходимо характерне для поетики романтизму протиставлення двох світів, один із яких – рідний і досконалий (це «плодородная, голубонебая», «добрая Украина»), а інший – недосконалий (це Росія, яка фігурує як «холодная» и «голая» Русь) [59, с. 207].

Елементи тревелогу наявні і в листах Є.Гребінки, що зумовлювалося його переїздом до Петербурга. Перші враження Є.Гребінки від Петербурга цілком позитивні, що зафіксовано в його епістолах: «Думал я долго дорогою: що я там робитиму між москалями. И вышло противное. Петербург есть колония образованных малороссиян» [134, с. 566]. У цьому листі (лист до М.Новіцького від 7 березня 1834 року) Гребінчині враження від Петербурга –

це враження від лекцій Д.Кавунника-Велланського, від постановки студентами медичної академії «Наталки Полтавки» І.Котляревського тощо. Уже за декілька місяців (йдеться про літо 1834 року) настрої адресанта змінюються. У листі до П.Гребінки від 22 липня 1834 року він писав: «Наконец настала в Петербурге жара. Солнце жжет, камень раскаляется, беда, да и только. ... Здесь климат нашему не чета, а право, сносен – не такой чорт страшный, як його малюють» [134, с. 574]. Подібно і в листі від 8 вересня 1834 року до А.Гребінки, який збирався до Петербурга, адресант писав: «...Вся гастрономия Малороссии тут исчезает под влиянием северного неба и финского картофеля... Впрочем, не пугайся: здесь есть и добрые люди, и морошка, и клюква, ешь – не хочу!» [134, с. 578-579]. В іншому листі до цього ж таки адресата, вказуючи на певний дискомфорт від перебування в чужомовному просторі, Є.Гребінка писав: «...Теперь на три брата Гребенки с четвертым хохлом Новицким поют на берегах немецкого моря малороссийский квартет» [134, с. 581]. Уже за рік життя в Петербурзі починає остаточно гнітити Є.Гребінку і він починає мріяти про подорож в Україну. У листі до І.Маслова від 2 червня 1840 року він писав: «Я скоро уезжаю в Малороссию, отдохнуть в деревне хочется – Петербург очень шумен. Великолепный водопад поразит, изумит, очарует человека на несколько минут, но жить у водопада – бог с ним. Тихая светлая речка для меня приятнее» [134, с. 600].

Подібні замальовки Петербурга містяться і в епістолярії Т.Шевченка, який писав у листі до Г.Тарновського від 25 січня 1843 року: «А я... чортзна-що, не то роблю що, не то гуляю, сновигаю по оцьому чортовому болотові та згадую нашу Україну. Ох, якби-то мені можна було приїхати до солов'я, весело б було, та не знаю, спіткали мене прокляті кацапи так, що не знаю, як і випручаться» [537, с. 21].

Петербург в уяві Т.Шевченка – ворожий світ, простір, що забрав життя не одного українця. Визначні місця північної столиці для Т.Шевченка асоціюються насамперед з трагічними сторінками в українській історії, а не з

красою та величчю Російської імперії. Так, у листі до Я.Кухаренка від 31 січня 1843 року, пишучи про свій намір намалювати А.Головатого, митець зазначав: «Я думаю його нарисовать, що він стоїть сумн[ий] коло Зимнього дворца, позаду Нева, а за Невою крепость, де конав Павло Полуботок» [537, с. 23].

Вимушені «мандри» киргизьким степом зі зрозумілих причин не знайшли широкого відображення у кореспонденціях Т.Шевченка. Лише в поодиноких листах раннього періоду заслання зрідка трапляються подібні описи. Наприклад, у листі до В.Рєпніної від 24 жовтня 1847 року адресант подавав замальовки Орської фортеці та її околиць. «И теперь прозябаю в киргизской степи, в бедной Орской крепости. ... Местоположение здесь грустное, однообразное, тощая речка Урал и Ор, обнаженные серые горы и бесконечная киргизская степь. Иногда степь оживляется бухарскими на верблюдах караванами, как волны моря зыблющими вдали, и жизнью своею удвояют тоску», – писав із гіркотою Т.Шевченко [537, с. 36].

Лист до О.Бодянського від 3 січня 1850 року з Оренбурга сповнений ставлення адресанта до природи та околиць, які він змушений був споглядати роками, перебуваючи в засланні, що накладало свій відбиток на їх реценцію. «Я оце вже третій рік як пропадаю в неволі – в цім Богом забутім краї! тяжко мені, друже! дуже тяжко! та що маю робить? Перейшов я пішки двічі всю киргизькую степ аж до Аральського моря – плавав по йому два літа, Господи, яке погане! аж бридко згадувать! не те що розказувать добрим людям» [537, с. 51], – писав Т.Шевченко.

Спогади про подібні мандрівки, зумовлені неволею, породжували в душі поета настрої, близькі до суїцидальних: «...Где меня не носило в продолжение этих бедных пяти лет? Киргизскую степь из конца в конец всю исходил, море Аральское и вдоль и впоперек все исплавал и теперь сижу в Новопетровском укреплении та жду, что дальше будет; а это укрепление, да ведомо тебе будет, лежит на северо-восточном берегу Каспийского моря, в киргизской пустыне. Настоящая пустыня! песок да камень; хоть бы травка,

хоть бы деревцо – ничего нет. Даже горы порядочной не увидишь – просто черт знает что! смотришь, смотришь, да такая тебя тоска возьмет – просто хоть давись; так и удавиться нечем» [537, с. 59], – писав він у листі до С.Гулака-Артемовського від 1 липня 1852 року.

Якщо в останні місяці заслання Т.Шевченко своє повернення і звільнення пов'язує саме з Петербургом, уявляючи себе на Василівському острові, в Академії мистецтв, в Ермітажі (лист до А.Толстої від 9 січня 1857 року), то з поверненням до Петербурга в його кореспонденціях з'являються рядки на кшталт: «Перше в столицю не пускали, а тепер з цієї смердячої столиці не випускають. Доки вони будуть згнущатись надо мною? Я не знаю, що мені робить і що почать» [537, с. 181] або «Я вже другий місяць як гнию в петербургському болоті» [537, с. 187].

Аналогічні контрастні українсько-російські пейзажі містилися і в кореспонденціях М.Максимовича. Емоційно протиставляючи «своє» «чужому», адресант, скажімо, писав: «Апрель и май – эти два месяца на Украине точно рай. ... Я в 1850 году, протомясь и нанюхавшись гнойной весны в Москве, решил, чтобы ни одной весны, сколько Бог пошлет мне их на долю, не проводит в Москве, а на Украине – во что бы то ни стало!» [301, с. 112].

Образ холодного Петербурга фігурує і в епістолярному доробку Я.Щоголева. «Петербург – это отчаянный нигилист, но не в капелюхе и в лохмотьях, а с пробором и во фраке. Он боится правды и для того готов не только на других, но и на себя наложить намордники», – писав романтик [546, с. 296]. Натомість історичній Москві романтик симпатизував: «Москва город не только исторический, но и поэтический. В ней, как в нашем Запорожье,

Кожна п'ядь землі святої

Кров'ю перелита» [546, с. 290].

Утім, загальна тенденція епістолярію Я.Щоголева – це ідеалізація України, того локального географічного простору, з яким було пов'язане

життя адресанта: «Я жаждал посмотреть Крым, видел его и в три недели чуть с ума не сошел: его горы чуть не задушили меня, привыкшего к беспредельной степи, могилам, белой хате и веселым хуторам» [546, с. 286].

За спостереженнями О.Яся, «загальноімперська спрямованість російського гранд-нарративу істотно звужувала можливості введення українського матеріалу, зокрема представлення його на ниві культури» [557, с. 167]. Невипадково тревелог в Україні існував здебільшого у формі листів, що зумовлювалося не лише романтичною настановою на сповідальність, але й цезурними міркуваннями: приватний лист-тревелог чи лист-містифікація-тревелог навряд чи міг сприйматися як серйозний документ у царині автоетнографістики, що міг становити загрозу офіційній ідеології. Але український тревелог, зокрема лист-тревелог, на відміну від російського імперського тревелогу, представляв Україну не як екзотичну меншовартісну провінцію Російської імперії, а як самобутній край із багатим географічним та історичним простором.

Подібним шляхом рухався П.Куліш, коли свої давні щоденникові записи (від 27 лютого 1847 року і 2 березня 1847 року), зроблені дорогою до Варшави і дослівно відтворені в листах до П. Плетньова з Острога від 27 лютого 1847 року та з Бялої Подляської від 3 березня 1847 року, він згодом переклав українською мовою, обробив і надрукував як окремий твір у жанрі, за визначенням Є.Нахліка, «листовних подорожніх нотаток» [359, с. 382]. Як і в «Листах з хутора», П.Куліш вдався до літературної містифікації, публікуючи свої подорожні нотатки в «Основі» (1861. № 2) під назвою «Знайдений на дорозі лист», який датовано: «Із г. Острога. 1847, лютого 28». Лист було надруковано під псевдонімом П.Необачний.

П.Куліш описував у цьому листі свій переїзд через Радомишль, Житомир, Новоград-Волинський, Корець та Острог. Домінуючими в тексті тревелогу стають хронотоп дороги та хронотоп зупинки. Утім, у цьому листі-тревелозі, що має романтичний характер, головне – не фізичний рух адресанта у просторі, а його рефлексія, його переживання національної

історії, сліди якої він споглядає. Увесь лист – це живий діалог авторового «я» з українським минулим та українською культурою. Автор включає в актуальний, особистісно-важливий контекст максимальну кількість зовнішніх сигналів. Як наслідок, перед читачем постає не хронологія подій, а хронологія вражень від споглядання стародавніх руїн.

За спостереженнями О.Толочка, «романтизм вніс у мистецтво подорожувати свою ноту. Протягом кінця XVIII і ще більше в XIX ст. – в міру того, як «туризм» стає масовим і доступним явищем – виникає «антитуристична» настанова, тобто критика того способу подорожування, який передбачає пересування битим маршрутом, відвідини усталених атракцій, милування рекомендованими краєвидами. Мандрівник – на противагу «туристу» – мусить шукати незвіданих юрбою просторів, його подорожній досвід має бути небанальним, рідкісним» [77, с. 271-272].

Усе, що помічає «П.Необачний», могло підмітити лише око спостерігача-романтика, якому притаманне замилювання естетикою руїн. Так, проїжджаючи повз Радомишль, адресант з листа П.Куліша віддалік спостерігає полишений недобудованим католицький костел, який спочатку сприймає як рештки якоїсь твердині чи руїну якогось будинку. У цьому епізоді, як і на наступних сторінках листа, автор подає одухотворені, настроєві архітектурні пейзажі. Рундучні стовпи недобудованого костелу мають свій голос, який просить: «Дайте же нам так жити, як обіцяли» [252, с. 234]. Житомир не приваблює мандрівника, бо в ньому мало «типово волинського», у ньому «нове порядкування», а старосвітщина «трохи не мертва». Нічний Новоград-Волинський ховає під покривалом ночі і високі кручі, і руїну твердині, і береги кручі. Утім, літні береги Случі відтворює уява мандрівника, яка прикрашає їх зеленими дібровами. Ці уявні картини налаштовують подорожнього на згадки з української історії: «Казали колись козаки: «Знай, ляше, по Случ наше». Уявне споглядання українського пейзажу викликає у мандрівника відчуття національної гордості за свій край: «Не навітшаєшся, дивлячись, як тії діброви синіють, синіють і ховаються далі

зовсім у тумані». Корець зі своїми руїнами занурює мандрівника у давноминуле часи національної історії. Архітектурні пейзажі, які зображують замок князів Чорторийських, змінюються розповіддю про те, як княжата Чорторийські, «що йшли од коліна древніх руських князів» через свою «панську неситість» пристали до ляхів. Мандрівником-романтиком керує мінливий настрій. Поступово лист наповнюється мотивами, близькими до мотивів романтичної цвинтарної поезії: «Німа, нерухома смерть так воцарилася на сіх погризених кругом стінах, у сіх завалених тліном і каменюками покоях...» [252, с. 234-235]. За Корцем – Острог, «іще багатший руїнами». Архітектурні острозькі пейзажі, як і попередні, постають у цьому тревелозі одухотвореними: старосвітська башта порівнюється з ветхим дідом, чий ровесники вже давно лежать у землі. У такий спосіб у Кулішевий тревелог вплітається романтичний мотив дідизни. Мандрівник-романтик милується естетикою руїн, знаходячи Божу красу в руїнах старосвітського ієзуїтського костелу: «Тут мені добре почулося, скільки-то в Бога краси і в руйнуванню, хоч і перше, де не побачу, було, дуплинастії вікна, темнії, глибокії двері, а по стінах щілини, як брижі по старому виду, то й здається мені, що та руїна наче щось промовля до мене, наче шепче мені беззубими устами якусь давню, чудесную повість...» [252, с. 235]. Таке ж замилювання викликають руїни церкви князя Острозького: «Дивився я і не надивився на високі, ізсічені із дикого каменю, стрілчаті вікна з розетами вгорі» [252, с. 236]. Гордість мандрівника посилюється від усвідомлення приналежності культури української до культури загальноєвропейської: «Усі башти, що zostались од замку князя Острозького, муровані штибом венецьким і гарні надивовижу». Це почуття гордості межує із почуттям жалю з приводу того, що українцям бракує відчуття власної гідності, гордості за власну батьківщину. В Острозі, констатує мандрівник, нема кому відповісти на запитання: «Де між сими мурами друкарня, у котрій була надрукована перша на Русі книга: Острозька Біблія? Де будинок самого князя Костянтина Острозького?». «Острожани німі, як і ці мури», – з жалем констатує адресант.

Мовчання й німота асоціюються у листі-тривелозі П.Куліша, як і в доробку романтиків взагалі, не лише із втратою національної мовної ідентичності, але й зі смиренням, духовним поневоленням, рабською покірністю українців.

Елементи тривелозу присутні і в окремих приватних кореспонденціях П.Куліша. Наприклад, лист П.Куліша до М.Юзефовича від 13 листопада 1845 року, написаний під враженнями від триденних відвідин Москви та від перебування в Петербурзі, містить описи цих міст, а власне, емоцій, отриманих від знайомства з ними. «Москва, – писав П.Куліш, – со своими домами, со своим Кремлём и храмами, после Киева, поразила меня своим великолепием. Я спрашивал себя: что же я увижу там в Петербурге? и не мог вообразить себе, чтоб после Москвы Петербург так сильно занял моё любопытство, как занимает он его теперь. В дождь и в ветер я не могу ехать по нём спокойно, закутавшись в воротник своей шинели; я беспрестанно поворачиваю голову то в ту, то в другую сторону, и если б ходил пешком, то, вероятно, простаивал бы по полчаса пред каждым великолепным зданием, перед каждым памятником» [261, с. 58].

Фрагменти тривелозу містяться також у листі П.Куліша до М.Забіли від 14 травня 1851 року. В описах Петербурга зображальне начало широко поєднане з виражальним, яке підсилюється поетикою контрасту та пейзажними замальовками: «...Весна в Петербурге, за исключением нескольких ненастных и холодных дней, очень приятна. Здесь солнце сияет как будто ярче, нежели в Малороссии, потому что есть ему на чём показать себя» [262, с. 18].

У тривелогах П.Куліша наявне постійне протиставлення Москви й Петербурга, при цьому образ останнього у творчій уяві П.Куліша постає у більш привабливій іпостасі. Так, у листі П.Куліша до О.Бодянського від 8 листопада 1852 року образ Москви персоніфіковано через уподібнення її до російської барині: «О Москва! ты настоящая русская барыня, разъезжающая в покойных санях и мирно беседующая в семейном кругу, сидя в тёплой, сухой комнате». Москві протиставлявся північний Петербург, де, як писав

П.Куліш, «То дождь, то снег, То вялица, то мятелица Крутит, мутит, В глаза несёт...» [262, с. 49].

Якщо в листах-тревелогх П.Куліша, писаних у середині 1840-х років (тобто в період, коли П.Куліш пов'язував із Петербургом надії на кар'єрне зростання та можливість закордонного відрядження), образ Петербурга, як і Москви, представлений у світлих тонах, то згодом (в час, коли самотність у Петербурзі стає для П.Куліша «сугубым бедствием» [262, с. 59]) в зображенні Петербурга переважають мінорні ноти й темні барви. Листи П.Куліша, у яких представлено замальовки Петербурга, супроводжуються мотивом ностальгії, туги за Україною, природа якої ідеалізується й протиставляється «каменным ящикам» (будинкам) великого російського міста.

Повернення в Україну призводить до зміни настрою. П.Куліш знову демонструє своє негативне ставлення до Петербурга, образ якого (як великого північного міста) виникає в його уяві у різких протиставленнях з образом України як природного й просторого південного степового раю. Зокрема, в листі до М.Д.Білозерського від 26 червня 1853 року, створюючи негативний образ великого міста, у якому люди «на нескольких квадратных сажень строят тысячи своих затей», він зізнавався: «Петербург опротивел мне наконец смертельно. ... Не умею Вам рассказать, как я тосковал по своим густым широкошумным деревьям, глядя на жидкие берёзы и липы, на печальные ели петербургской тундры. Зато теперь я упоён до пресыщения шумом украинских дубов» [262, с. 119]. Петербург нерідко фігурує у листах П.Куліша як Блатенськ, тобто «місто болота» (блато – зі старослов'янської болото), як це бачимо, наприклад у листі до Г.Галагана від 12 січня 1857 року.

Повернення в Україну вносить свої корективи у життєві і творчі плани П.Куліша. Він здійснює низку мандрівок українськими землями, фіксуючи свої нові враження у кореспонденціях. Його листи цього періоду багаті описами українських місцевостей. Так, у листі до М.Д.Білозерського від 26

червня 1853 року він описує Лубни, які в очах романтика, який естетизує це українське містечко, постають як поетичний оазис [262, с. 119]. У листі П.Куліша до М.Макарова від 4 липня 1853 року містилися описи мандрівки на Михайлову Гору, від якої адресант отримав «поэтический угар»: «здесь несравненная обстановка, Днепр в виду, за Днепром привлекательные для прогулки места». У цьому ж таки листі описано мандрівку в парк князя Воронцова, шлях до якого пролягав лугом, який в описах П.Куліша постає як «ковёр, отенённый природными грунтами дерев и изрезанный затоками реки и озёрами» [262, с. 121-122]. Не менш детально й поетично П.Куліш у листі до М.Д.Білозерського від 4-5 липня 1853 року описував свій шлях від хутора М.Максимовича до Лубнів, акцентуючи при цьому увагу на задніпровських горах та самому Дніпрі: «Днепр для меня здесь кажется чем-то священным и возбуждает во мне чувство, близкое к фетишизму» [262, с. 124].

Як свідчить лист П.Куліша до М.Макарова від 25 вересня 1853 року, романтик мав намір опублікувати подорожній нарис «Лето в Малороссии» (нари було втрачено), в основу якого лягли б листи, написані, як висловлювався сам адресант, під час його «похождений» Україною [262, с. 136].

Із закордонними мандрами пов'язані в листах П.Куліша ті сторінки, які присвячені Німеччині, Австрії та Італії. В епістолярному доробку П.Куліша цього періоду знаходимо й окремі листи-тревелогі. Так, лист-тревелог до Д.Каменецького від 5 квітня 1858 року – це суцільний опис Берліна, поданий на кількох сторінках. Зіставляючи дві столиці, адресант писав: «Берлін закандзюбивсь на Петербург, тільки що народ ходить поволі, курить собі сигари, всюди весела біготня і регіт; дітворі я нігде стільки не бачив, і все гарненько поприбиране, – нема такого убозтва, як у Петербурзі» [250, с. 134-135].

Лист П.Куліша до І.Хильчевського від 27 серпня 1870 року містив описи Венеції, які контрастували з описами Відня та Борзенщини. «У Відні тільки побачив, – писав адресант, – що мушу їхати в Італію. Не згірша й се

країна: трохи краща від багнюковатої Борзенщини. А що вже небо, так і Господи! Умочив Господь здоровенного квача в самий чистий блакить та за одним махом і вимадав його все, не покинувши й маленької пляминки. ... Венеція втішає нас, мов доброго чоловіка писанка на Великдень. Забуваєш всю гидотну, на яку надививсь, сидячи дома мовчки. Душа здається крилатою, а в серці – ні крихітки туги. Оттаке воно, брате, диво! [250, с. 199-200].

Тревелог мав місце і в епістолярному доробку М.Максимовича. Оригінальним явищем у цьому контексті є «Письма о Киеве» М.Максимовича. Варто зазначити, що цей епістолярний цикл був не випадковим в доробку романтика, чий внесок в українську історію визначається ще й закладанням наукових засад історико-краєзнавчого вивчення місцевостей України. М.Максимович започаткував новий напрям наукової діяльності – комплексне вивчення регіонів, зосередившись на волинознавстві, середньодніпрознавстві, а особливо – на києвознавстві. Умістилищем києвознавчих матеріалів стають також типово романтичні «Письма о Киеве».

У доробку М.Максимовича знаходимо також лист-тревелог «Воспоминание о Тавриде. Письмо князю Петру Андреевичу Вяземскому». Епістола фіксує властиво романтичне світовідчуття романтика, якого ваблять мандри. Увесь лист – це спогад М.Максимовича про «отдохновительную гульбу» на південному березі Криму, який асоціювався у нього з художніми картинами поеми О.Пушкіна «Бахчисарайський фонтан». Окрасою кореспонденції є одухотворені, настроєві пейзажі, які ліризують оповідь. Водночас у листі міститься антропологічна та географічна інформація про «чужу» для М.Максимовича Тавриду. Провідне місце посідають описи рельєфу та флори цієї місцевості (тавридська сосна, лавр, кипарис, айва, гранат, смоківниця, масличина тощо), що, окрім іншого, зумовлювалося. Увесь лист – це фіксація вражень М.Максимовича, отриманих під час відвідин Ялти, Магарача, Масандри, Алупки, мандрівок в гори.

Лист-тревелог та традиції тревелогу помітно представлені в епістолярному доробку М.Гоголя, що було зумовлено не лише його переїздом до Росії, але й постійними мандрівками романтика країнами Європи. У листі до матері від 26 лютого 1827 року М.Гоголь зізнавався: «Ежели об чем я теперь думаю, так это всё о будущей жизни моей. Во сне и на яву мне грезится Петербург, с ним вместе и служба государству» [111, с. 50]. У Ніжинський період Петербург стає для М.Гоголя містом-мрією [441, с. 168]. Так, у листі до Г.Висоцького від 19 березня 1827 року адресант зізнавався: «Часто среди занятый удовольствие (они иногда посещают и не совсем забыли записного их поклонника), мысленно перескакиваю в Петербург: сижу с тобою в комнате, брожу с тобою по бульварам, люблюсь Невою, морем» [111, с. 51]. Утім, уже перший лист з Петербурга, написаний матері 3 січня 1829 року, засвідчив про зміну того кута, під яким М.Гоголь подивився на Петербург. «Петербург мне показался вовсе не таким, как я думал, я его воображал гораздо красивее, великолепнее, и слухи, которые распускали другие о нем, также лживы» [111, с. 96], – писав М.Гоголь. Лист до М.І.Гоголь від 30 квітня 1829 року – майже суцільний тревелог. Вказуючи на затирання національного обличчя північної столиці, адресант констатував: «Петербург вовсе не похож на прочие столицы европейские или на Москву. Каждая столица вообще характеризуется своим народом, набрасывающим на нее печать национальности, на Петербурге же нет никакого характера: иностранцы, которые поселились сюда, обжились и вовсе не похожи на иностранцев, а русские в свою очередь обиностранились и сделались ни тем ни другим» [111, с. 98].

Лист до М.І.Гоголь від 13 серпня 1829 року позначений описами німецького курортного міста Любек, де лікувався адресант. Описи Любека, як і всіх наступних міст, з якими буде пов'язане перебування М.Гоголя в Європі, контрастували з описами Петербурга. «Вид его, строение его таково же, как и всех главных городов Европы (нужно знать, что по Петербургу никак нельзя судить о столицах Европы. Здания, украшающие Петербург, все

относятся ко времени самому новейшему)» [111, с. 116], – писав М.Гоголь. Любек, за М.Гоголем, контрастував з Петербургом і на рівні побуту: «Чистота в домах необыкновенная; неприятного запаха нет вовсе в целом городе, как обыкновенно бывает в Петербурге, в котором мимо иного дома нельзя бывает пройти» [111, с. 116]. Оскільки тісні рамки листа не дозволяли адресанту викласти всі обставини мандрівки в одній кореспонденції, він повертався до теми здійсненої подорожі і в наступних епістолах до матері. Так, у листі від 25 серпня 1829 року йшлося про містечко Травемунд, а в листі від 12 листопада 1829 року в деталях сповіщалося про мандрівку морем від Петербурга до Любека, що пролягала повз береги Швеції, острів Борнгольм та Данію.

Елементами тревелогу багаті кореспонденції М.Гоголя, пов'язані з його перебуванням в Західній Європі, зокрема в Римі. Перші епістолярні сторінки цього тревелогу були пов'язані з Німеччиною, зокрема, з описами таких міст, як Гамбург («Это торговый город, один из огромнейших, который, можно сказать, потонул в магазинах. ... Вид города очень хорош: дома высокие, улицы узенькие, тесные, дворов нет, всё выливается на улицу, но при всем том везде почти чистота. Всё это стекает в подземные трубы, и вони на улицах гораздо меньше, нежели в Петербурге» [112, с. 62]), Бремен («Это город очень старинный. Если бы вы увидели здешнюю церкву! Такой старины вы еще никогда не видели. Слушайте, еще что я видел в Бремене: я видел погреб, который имеет такое странное свойство, что все тела, которые похоронены там, не тлеют» [112, с. 64]), Ахен («Ахен, один из самых старинных городов, лежит в долине и виден весь, как на ладоне, если взойти на одну из окружающих его гор» [112, с. 66]). Один із листів до матері цього ж таки періоду – це суцільний лист-тревелог, у якому описано мандрівку на пароході річкою Рейн, а також місто Франкфурт-на-Майні. Зокрема, адресант писав: «Франкфурт называют Парижем Германии. Он, точно, шумен и наполнен иностранцами, съезжающимися со всех сторон – из Парижа, Лондона, Петербурга, Италии и проч. Город очень хорошо выстроен,

уютный, светленький и окружен со всех сторон предлинным и прекрасным садом. ... Во Франкфурте очень хорошо дают оперу. Оркестр франкфуртский один из первых в Европе» [112, с. 67-68]. Останнім німецьким містом на шляху М.Гоголя до Італії стає Баден-Баден, описаний у листі до М.І.Гоголь від 14/2 серпня 1836 року, що створювався, як зізнавався адресант, безпосередньо в диліжансі під миттєвими враженнями від побаченого.

Низку листів-трєвелогів, адресованих матері, М.Гоголь написав у цей період зі Швейцарії. Звідси – описи таких міст, як Берн, Базель, Лозанна та Женева. Швейцарські сторінки епістолярію М.Гоголя позначені особливою мальовничістю, що зумовлено зображенням Альпійських гір, Женевського озера і Рони. Живописуючи словом, на що налаштовувала романтична теорія синтезу мистецтв, адресант зазначав: «Альпийские горы везде почти сопровождали меня. Ничего лучшего я не видывал. Из-за синих гор вдали показываются ледяные и снеговые вершины Альп. Во время захождения солнца снега Альп покрываются тонким розовым и огненным светом. Часто, когда солнце уже совсем скроется и всё уже темно, всё блестит, горы покрыты темным светом, Альпы одни сияют на небе как будто транспарантные. Передо мной Женевское озеро, которого воды кажутся бирюзового цвета, и Рона, которая здесь сливается с озером» [112, с. 69].

Листом-трєвелогом є лист М.Гоголя до М.Прокоповича від 27 вересня 1836 року, у якому адресант писав і про свої враження від Європи взагалі, і про особливі враження від окремих західноєвропейських міст. При цьому М.Гоголь вибудовував свої описи за принципом використання поетики контрасту, протиставляючи Західну Європу Росії (Русі): «Европа поразит с первого разу, когда въедешь в ворота, в первый город. Живописные домики, которые то под ногами, то над головою, синие горы, развесистые липы, плющ, устилающий вместе с виноградом стены и ограды, всё это хорошо, и нравится, и ново, потому что всё пространство Руси нашей не имеет этого, но после, как увидишь далее то же да то же, привыкнешь и позабудешь, что это хорошо. Из город<ов> немецких после Гамбурга лучше других –

Фра<нкфур>т. Это – городок щеголь» [112, с. 72]. Тут таки містилися описи Баден-Бадена, Берна, Базеля, Лозанни, Женеви («совершенный Тобольск» [112, с. 72]), Фернея та Веве.

Елементами тревелогу збагачені листи М.Гоголя до В.Жуковського. Так, у листі від 12 листопада 1836 року подано описи Парижа: «Париж не так дурен, как я воображал, и, что всего лучше для меня: мест для гулянья множество – одного сада Тюльери и Елисейских полей достаточно на весь день ходьбы» [112, с. 84]. Лист до М.І.Гоголь від 15 лютого 1837 року – це широкий опис маскараду в Парижі: «Теперь в Париже самое шумное время – карнавал: балы за балами, спектакли великолепные. В последний день карнавала было такое множество народа, какого я никогда еще не видывал. Все бульвары, проходящие с одного конца до другого весь Париж, были завалены народом; целые экипажи наполнены были масками. Маски разных наций и костюмов перебежали беспрестанно по улицам. Впрочем, и до сих пор, хотя вчера уже начался пост, ни балы, ни маскарады не прекратились» [112, с. 94].

Особливим колоритом позначені листи М.Гоголя з Італії, що зумовлене особливим ставленням адресанта до цієї країни. Його листи цього періоду до матері і сестер, до О.Данилевського, В.Балабіної позначені описами Флоренції, Неаполя, а особливо – Риму, образ якого поетизується, протиставляється Петербургу. Так, у листі до А. та Є.Гоголь, описуючи Рим, адресант констатував: «Великолепные дворцы и рядом с ними почерневшие, запачканные дома. О, Петербург вам покажется щеголем после Рима, покажется гладеньким, чистым, опрятным, вымытым, вытертым! Зато в Петербурге нет таких развалин, покрытых плющом и цветами, – самых живописных, какие только случалось видеть на картинках; зато в Петербурге нет кипарисов; зато в Петербурге небо серое и туманное, а здесь оно ясное и синее, и солнце обливает всё своим сиянием так приятно!» [112, с. 182].

Такі ж негативні, контрастні враження та емоції викликає у адресанта-романтика Швейцарія, до якої він прибуває, покидаючи на певний час Італію.

Звертаючись до В.Балабіної у листі від 16 липня 1837 року, М.Гоголь писав: «Мне жалко было и на месяц оставить Рим. И когда при въезде в северную Италию, на место кипарисов и куполовидных римских сосен увидел я тополи, мне сделалось как-то тяжело. Тополы стройные, высокие, которыми я восхищался бы прежде непременно, теперь показались мне пошлыми» [112, с. 113]. І в тревелогах, і в житті М.Гоголя панував культ Риму як райського місця, а також образ особливого римського неба. Повернення до Риму зі Швейцарії він сприймає як повернення до раю: «Что за небо! что за дни! Лето не лето, весна не весна, но лучше и весны и лета, какие бывают в других углах мира. Что за воздух! Пью не напьюсь, гляжу не нагляжусь. В душе небо и рай» [112, с. 131]. В іншому листі до О.Данилевського (лист від 15 квітня 1837 року) адресант уподібнював Рим до України, що пояснювало природу його обожнювання цього міста: «Здесь тепло, как летом; а небо, небо – совершенно кажется серебряным. Солнце дальше и больше, и сильнее обливает его своим сиянием. Что сказать тебе вообще об Италии? Мне кажется, что будто бы я заехал к старинным малороссийским помещикам. Такие же дряхлые двери у домов, со множеством бесполезных дыр, марающие платья мелом; старинные подсвечники и лампы в виде церковных. Блюда все особенные, все на старинный манер. Везде доселе виделась мне картина изменений. Здесь всё остановилось на одном месте и далее не идет» [112, с. 103].

Характерно, що мандрівка М.Гоголя в Святі землі фактично не залишила сліду в його епістолярному доробку. Виняток складає лише кореспонденція до В.Жуковського від 28 лютого 1850 року. У цьому листі М.Гоголь на прохання В.Жуковського описати свою подорож констатував: «Какие краски, какие черты представлю, когда все уже пересказано, перерисовано со всеми малейшими подробностями?». Як людина глибоко віруюча, що здійснила паломництво до Святої землі, а водночас внутрішнє паломництво до своєї власної душі, адресант констатував: «Да и к чему эти бедные черты, когда всякое событие Евангельское и без того уже

обстановливается в уме христианина такими окрестностями, которые гораздо ближе дают чувствовать минувшее время, чем все ныне видимые местности, обнаженные, мертвые?». «Что может сказать поэту-живописцу нынешний вид всей Иудеи с ее однообразными горами, похожими на бесконечные серые волны взбугрившегося моря? Все это, верно, было живописно во времена Спасителя, когда вся Иудея была садом» [116, с. 303], – підсумовував романтик.

У кореспонденціях М.Гоголя зафіксовані його уявлення про те, якими мають бути природа і зміст листів-тревелогів. Так, у листі до П.Анненкова від 12 серпня 1847 року, аналізуючи «Парижские письма» цього автора, надруковані в часописі «Современник» за 1847 рік, М.Гоголь дозволяв собі окремі критичні закиди на адресу митця. «Недавно я прочел ваши письма о Париже. Много наблюдательности и точности, но точности дагеротипной. Не чувствуется кисть, их писавшая; сам автор – воск, не получивший формы, хотя воск первого свойства, прозрачный, чистый, именно такой, какой нужен для того, чтобы отлить из него фигуру. Словом, в письмах не видно, зачем написаны письма» [115, с. 413], – констатував М.Гоголь. Натомість М.Гоголь високо ставив «Письма об Испании» В.Боткіна, які були надруковані в «Современнике» у тому ж таки 1847 році. Аналізуючи ці листи-тревелогі, романтик писав: «Я их читал с любопытством. В них всё интересно, может быть, именно оттого, что автор мысленно занялся вопросом разрешить себе самому, что такое нынешний испанский человек...» [115, с. 413]. У своїй статті «Потрібно проїздитись по Росії» найбільшою пам'яткою, яку можна побачити під час мандрівки, М.Гоголь проголошував людину, яку роздивлятися не менш цікаво, аніж будь-яку пам'ятку архітектурну. «Клянусь, людина варта того, щоб її роздивлятися з більшою цікавістю, ніж фабрику чи руїну» [110, с. 92]. Проханнями спостерігати за людьми та фіксувати свої спостереження в листах до нього сповнені й кореспонденції М.Гоголя до сестер та О.Смірної. Згодом ці спостереження були занотовані романтиком в окремих розділах «Вибраних місць із листування з друзями».

Тож, проголошуючи людину найцікавішим об'єктом спостереження під час мандрівки, М.Гоголь радив П.Анненкову: «Я подумал: что если бы на место того, чтобы дагеротипировать Париж, который русскому известен более всего прочего, начали вы писать записки о русских городах, начиная с Симбирска, и так же любопытно стали бы осматривать всякого встречного Человека, как осматриваете вы на мануфактурных и всяких выставках всякую вещь? Если при этом описании зададите себе внутреннюю задачу разрешить самому себе, что такое нынешний русский человек во всех сословиях, на всех местах, начиная от высших до низших, и, держа внутри себя этот вопрос, будете глядеть на всякое событие и случай, как бы они ничтожны ни были, как на явление психологическое, ваши записки вышли бы непременно интересны» [115, с. 413-414]. Таким чином, М.Гоголь демонстрував властиво романтичний погляд на лист-тревелог як на пам'ятку, що має фіксувати не лише зовнішнє життя народу, але і його внутрішнє, духовне буття.

Лист-тревелог – знаковий і для західноукраїнської епістолярної романтичної традиції. Підтвердженням цього є епістолярний цикл Я.Головацького «Подорож по Галицькій та Угорській Русі, описана у листах до приятеля у Л.». За словами М.Вальо, «йдеться не про одну якусь подорож письменника, в ній узагальнено зібрані ним наукові матеріали і спостереження, викладено поетичні враження від багатьох, якщо не усіх ... його мандрівок 1832-1840 рр.». Листи адресовано чеському приятелю Я.Головацького К.Запу у Львів [71, с.12].

Увесь епістолярний цикл Я.Головацького нараховує дев'ять об'ємних листів, що описують маршрут його подорожі через такі міста Прикарпаття, як Миколаїв, Стрий, Болехів, до Коломиї, Криворівні, Жаб'яго, а також перехід через вершини Чорногорського хребта до Рахова, переправу по Тисі до Хуста, відвідини Мукачева та Ужгорода, ще один перехід через Карпатські гори до Перемишля.

Витримані на засадах романтичної естетики, кореспонденції Я.Головацького мають антиурбаністичне спрямування. Адресант радіє, що має нагоду вирватися з тісних мурів великого міста, звільнитися від міської куряви. «Геть з очей, Львово, зі своєю звабливою, штучною, мілкою розкішшю, я радію, бо всіма чуттями розкошую з природою, упиваюся її красою», – констатує автор листа [117, с. 23]. І хоча маршрут Я.Головацького пролягає не лише через села, але й через міста, він зумисне оминає їх увагою у своїх нотатках: «Не хочеться повторювати відомі на цілий світ склепані речі, що є там повітовий уряд, школи, шпиталі й т. д., що можеш вичитати в кожній географії...» [117, с. 43]. Осередком національного буття Я.Головацький, як і решта романтиків, зокрема П.Куліш, вважає не місто, а село, що й зумовило його погляд на специфіку відтворення подорожі. Якщо П.Куліш акцентував на хутірському житті, то Я.Головацький вважав, що залишки первісного патріархального життя ніде більше так не збереглися, як між пастухами у вільних горах [117, с.55]. Це пояснює детальне відтворення гірського життя і побуту в аналізованому епістолярному циклі. Ідеалізація життя в горах присутня також в епістолярній спадщині М.Устияновича, який у листі до М.Шашкевича від 10 травня 1839 року писав: «...У нас між горами святий спокій, нема тих інтриг, як у ваших сторонах; зручне розташування села високо в горах, відсутність шуму фабрик і заліза, шум спадаючої з гори ріки викличе в тебе радість, а разом з тим душевний спокій» [383, с. 419].

Романтичний лист-тревелог – це не лише зібрання фактажу, це насамперед діалог адресантового «я» зі своїм краєм – національною територією, національною культурою, національною історією. У романтичному листі-тревелозі адресант максимально оголює власні переживання і відчуття. Тож у епістолярному циклі «Подорож по Галицькій та Угорській Русі, описана у листах до приятеля у Л.» на першому плані перебуває не рух адресанта зі Львова до Перемишля, а те, як цей рух

інтерпретовано крізь призму авторської душі. Звідси – наявність ліризованих пейзажів, крізь призму яких адресант подає зображувані картини.

Хоча, як свідчить текст листів, описувана мандрівка не була для романтика самодостатньою. Це не були мандри заради мандрів. Автором листів рухала патріотична мета вивчення національного буття в розмаїтих його проявах, відстоювання права українців на власну історію. Уже в першій кореспонденції Я.Головацький заявляє, що, всупереч офіційній версії, яка утверджувала думку «зайшлість», неавтохтонність населення українських Карпат, своїми подорожніми записками він прагне обґрунтувати концепцію його слов'янського походження. «Думки мої блукають між людьми, досліджують старовину, в сумній думі вишукують забуту бувальщину, в численних весільних обрядах відкривають залишки колишніх обрядів дохристиянського слов'янства, у веселих гагілкових та колядникових танках віднаходять хороводи на честь забутих богів», – писав Я.Головацький [117, с.23]. Цю ж таки концепцію Я.Головацький розвиває у третьому листі: «Недалеко від Стрия у Добрянах викопано з глибини у півтора сажня срібний гріш царя Трояна, вогнище та черепки глечиків тощо. Це доказ того, як давно заселили ці місця наші предки» [117, с.23].

У полі зору дослідника-мандрівника опиняється широкий історичний, географічний, етнографічний, археологічний, культурний, мовознавчий матеріал, який і складає основний зміст його листів. Кореспонденції рясніють подробицями способу життя, одягу, промислу, домашнього побуту та системи податків населення Карпат, описами обрядів та звичаїв, ярмарків та торговельних шляхів. Листи фіксують типово романтичну увагу Я.Головацького до давніх рукописних текстів та українських стародруків, які він намагався розшукати під час подорожі.

Аналізуючи ті можливості, які відкривалися перед тими, хто здійснював подібні наукові етнографічні експедиції, Я.Головацький із гіркотою констатував: «Немає у нас, як це буває в інших краях, ані по селах, ні в містах, ні в містечках письменника, ученого, любителя рідної

минувшини, який, збираючи пам'ятки своєї околиці, зміг би інформувати про все подорожнього та подати добру пораду. ... Немає жодного твору, де були б описані місцевість та пам'ятні місця». Звинувачуючи в подібній ситуацію сусідню країну-завойовницю, адресант водночас дорікав самим українцям за те, що вони мають занадто низький рівень національної самосвідомості: «Родовиті українці, виховані з наймолодших літ між чужими, вивчені чужими мовами, так мало знають свою рідну землю, свій рід, його долю й боротьбу, що не вміють їх цінувати, а тим більше – любити. Боже! Ми є чужинцями на предковичній нашій землі, у власній своїй батьківщині!» – писав Я.Головацький [117, с.33].

Отже, активний розвиток тревелогу в першій половині XIX століття був зумовлений романтичною настановою на пізнання своєнародного. При цьому власне український лист-тревелог, що був закорінений у давні національні традиції, виникає як реакція на імперський тревелог про Україну, що був зорієнтований на імперську експансію. В Україні тревелог існував здебільшого в епістолярній формі. Це зумовлювалося не лише романтичною настановою на сповідальність, але й цезурними міркуваннями. При цьому український тревелог, зокрема лист-тревелог, на відміну від російського імперського тревелогу, представляв Україну не як екзотичну меншовартісну провінцію Російської імперії, а як самобутній та самодостатній край із багатим географічним та історичним простором. Автор романтичного листа-тревелогу керувався «антитуристичною настановою» (О.Толочко), що була пов'язана з естетикою романтизму. Головним у романтичному листі-тревелозі стає не опис типового маршруту, а фіксація індивідуальних непересічних вражень. У романтичних листах-тревелогах нерідко представлені типово романтичні «крайні» сюжети, у ході розгортання яких адресант-романтик фіксує свої «крайні» враження від споглядання романтичних архітектурних пейзажів.

2.5. Генеза та функції романтичного листа-сповіді й листа-проповіді

Побутування таких жанрових різновидів листа, як лист-проповідь та лист-сповідь у жанровій системі романтизму варто виводити з типово романтичної концепції митця-месії, митця-пророка та романтичного розуміння функцій мистецтва, яке, на думку романтиків, здатне змінити людину та суспільство загалом. У романтичній традиції *лист-проповідь* – це витримана в епістолярній формі християнська або в цілому духовна настанова чи група настанов дидактичної спрямованості, призначення яких розтлумачити адресатові християнське вчення чи будь-яку іншу духовну істину. *Лист-сповідь* – це витримане в епістолярній формі викриття своїх гріхів перед Богом, що здійснює сповідник-адресант перед конкретним адресатом, або не пов'язаний із релігійною практикою детальний опис думок і почуттів, зумовлений саморефлексією адресанта.

Як зазначає П.Михед, «лист від апостольських часів слугував засобом комунікації між християнами, і як форма пастирських послань він зберігся в католицькій традиції, а як жанр отримав друге життя і став популярним у літературі європейського сентименталізму другої половини XVIII ст., що й успадкувала література романтизму» [326, с. 315]. Елементи сповіді й проповіді з епістолярних текстів романтиків, які були людьми глибоко віруючими, проступають нерідко. Водночас аналіз епістолярної романтичної традиції дає підстави констатувати, що романтики, наприклад М.Гоголь, вдавалися також до свідомого використання листа-сповіді та листа-проповіді. Скажімо, на елементи релігійно-морального дидактизму багаті листи М.Гоголя до найближчого оточення, зокрема до сестер та матері. «Никто из сестер моих не должна сердиться, если в письмах моих пишу я не то, о чем бы хотелось им читать. Значенье писем моих, может быть, узнается после» [113, с. 354], – писав М.Гоголь у листі до матері від 6 квітня 1844 року. В іншому листі до матері він розцінював свої листи як такі, що можуть дати

відповідь на будь-яке запитання душі. Адресант радив читати його листи в хвилини печалі й журби, бо вважав, що вони спроможні принести полегшення душі. Наділяючи свої листи особливими властивостями, романтик радив їх читати по декілька разів, особливо під час говіння перед сповіддю [113, с. 224].

Прикладом свідомого звернення М.Гоголя до жанрів проповіді та сповіді є «Вибрані місця із листування з друзями» М.Гоголя, епістолярний цикл, у якому письменник поєднав листи, написані раніше до реальних адресатів, із листами-фікціями, адресованими уявним кореспондентам, додавши до них кілька статей на літературні теми. М.Гоголь надав своєму творінню особливого значення. Він зазначав у передмові, що цією книгою він прагне спокутувати намарність усього того, що було ним написано попередньо. Автор прагнув насамперед, щоб його книга була корисною. Але він не обмежився проповіддю. На момент створення «Вибраних місць із листування з друзями» М.Гоголь уже мав, за висловом Ю.Барабаша, тяжко поранену совість. Письменник знемагав від болю, страху. Його нуртувало почуття відповідальності за людину й за життя суспільства в цілому [16, с. 18]. Більше того, працюючи над твором, М.Гоголь відчував, що «смерть уже була близько» [110, с. 7], і переймався потребою покаяння. Тому не випадково поряд із проповідницьким майже у кожному з листів цього циклу яскраво вираженим є сповідальне начало. Ю.Барабаш цілком доречно вказав на двоєдність жанрової природи «Вибраних місць із листування з друзями», у яких домінує сповідь-проповідь, де «авторове слово «про себе» – це водночас слово «від себе», що з ним письменник звертається до людей». Саме цим, на думку дослідника, проповідь М.Гоголя докорінно відрізняється від традиції української барокової проповіді, яка «уникала акцентування уваги на особі проповідника, авторове начало або розчинялося в повчанні, або ховалося за вишуканим бароковим декором» [18, с. 61].

Водночас у «Вибраних місцях із листування з друзями» є безпосередні листи-сповіді, як наприклад лист «Чия доля на землі вища», що був

адресований «до У.....го», особу якого не встановлено. «Раніше, коли я був дурнішим, я віддавав перевагу одному званню над іншим, тепер же бачу, що доля всіх рівно завидна» [110, с. 149]. Покликаючись на біблійну притчу, адресант констатував, що «всі отримають рівне воздаяння – як той, кому ввірено було один талант і він приніс на нього другий, так і той, котрому було дано п'ять талантів і котрий приніс на них інших п'ять» [110, с. 149]. Доля першого, на думку М.Гоголя, краща, бо він «не скуштував чарівливого напою земної слави, подібного до останнього». Бог однаково милостивий до кожного, хто чесно виконав обов'язок свій: і до царя, і до жебрака. «Всі вони там зрівняються, тому що всі увійдуть у радість Господаря свого і перебуватимуть *однаково* в Богові. Звісно, сам Христос сказав у іншому місці: «Багато осель у домі Мого Отця», – констатував М.Гоголь, цитуючи Євангеліє від Іоанна (14; 2) [110, с. 149]. Сповідуючись перед адресатом, М.Гоголь зізнавався: «Але як роздумаюсь про те, що повинні бути у Бога оселі, не можу втриматись від сліз і знаю, що ніяк би не вирішив, яку з них обрати собі, якби тільки дійсно був удостоєний Небесного Царства і запитаний: «Яку з них хочеш?» Знаю тільки те, що сказав би: «Останню, Господи, але лишень би вона була в домі Твоєму!» Здається, нічого б не бажалось більше, як тільки служити тим обраним, котрі уже удостоїлись споглядати у всій величі Його славу. Лежати б тільки біля ніг їхніх і цілувати святі їхні ноги!» [110, с. 147]. Як спостеріг Є.Сверстюк, М.Гоголь перший у російській літературі розвивав жанр сповіді, характерної для людей християнського способу життя. Це не була «горда сповідь», на кшталт тієї, що лунала з вуст героїв О.Пушкіна й М.Лермонтова. «Гоголівські сповідальні тексти були авторським самоаналізом. Йшли вони від потреб власної душі, заглибленої в самопізнання» [415, с. 87]. Більше того, це була відкрита, публічна сповідь. До такої «сповіді без покривал» (Є.Сверстюк) М.Гоголь закликав усю Росію.

Лист-сповідь «Чия доля на землі вища» демонструє високу міру релігійності Гоголя-адресанта. При цьому, усвідомлюючи свій не надто

високий рівень знань із богословської науки, М.Гоголь переймався ідеєю ґрунтовної релігійної самоосвіти, що призвело до детального студіювання романтиком Євангелія та Псалтиря, творів отців і вчителів православної церкви. Йшлося про твори таких релігійних мислителів, як Єфрем Сірін, Василь Великий, Григорій Богослов (Назіанзин), Максим Сповідник, Іоан Златоуст, Мелетій Пігас, Тома Кемпійський, Блаженний Августин. М.Гоголь студіював також твори українських релігійних мислителів, серед яких Іоаникій Галятовський, Лазар Баранович, Стефан Яворський, Дмитро Туптало (св. Димитрій Ростовський). На думку Ю.Барабаша, правила української барокової гомілетики, як і практичний досвід проповідників XVII століття, поетика їхніх творів справили посутній вплив на М.Гоголя як автора «Вибраних місць із листування з друзями». І хоча у його листах-проповідях відсутнє визначення «феми» проповіді, відсутній чіткий поділ тексту на «екзордіум», «нарацію» і «конклюдзію», відсутні схоластичні засоби тлумачення біблійних текстів у дусі «четвероякого» сенсу (літературного, морального, алегоричного та аналогічного), але впливи барокової естетики та поетики на М.Гоголя, на думку Ю.Барабаша, є беззаперечними. Ці опосередковані впливи проявилися уже у виборі самої форми розмови з друзями, у підкресленій літературності, у вишуканій побудові, досконале володіння риторичними засобами, тяжіння до полемічних відступів [18, с. 59-60].

На М.Гоголя як автора «Вибраних місць із листування з друзями» вплинули й ті ідеї та життєві принципи, які сповідував Г.Сковорода. На думку Є.Сверстюка, «обох їх зближувало, зокрема, проповідництво, усамітненість у велелюдному світі, пошук миру душевного й миру людини з Богом» [415, с. 122]. М.Гоголя й Г.Сковороду, за спостереженнями Ю.Барабаша, споріднює типологія особистості й долі, типологія поетики, типологія духу. На рівні типології поетики дослідник вказує на подібність (з огляду на епістолярну форму) «Вибраних місць із листування з друзями»

М.Гоголя та морально-повчальних листів Г.Сковороди до М.Ковалинського [18, с. 384].

Дослідники «Вибраних місць із листування з друзями», починаючи від архімандрита Феодора (А.Бухарьов), який був сучасником М.Гоголя, й завершуючи Ю.Барабашем, дотримувалися погляду на книгу як на багаторівневу ієрархічну «систему систем», як на цілісне явище, складові якого взаємопов'язані і розміщені у певній послідовності, що водночас не виключає взаємопроникнення підсистем, «перетікання» порушуваних проблем із підсистеми в підсистему тощо [16, с. 35-36].

Книга М.Гоголя була задумана як свого роду документ, у якому була прописана та система реформ, яка спроможна була порятувати Росії. М.Гоголь прагнув у своїх настановах до всеохопності. Він накреслював шлях реформування найрізноматніших галузей. Йшлося і про сільське господарство, і про театральну справу, і про літературу, і про сім'ю, і про церкву, і про державне життя. При цьому кожна із запропонованих романтиком реформ була так чи інакше зорієнтована на реформу людської душі, на її пересотворення, яке М.Гоголь, подібно до інтелігенції скovorодинівського штибу, вважав запорукою удосконалення суспільства.

«Вибрані місця з листування з друзями» розпочинаються саме з листа, адресованого жінці. Це лист «Жінка у світі». Усього ж листів, адресованих до жінок, у «Вибраних місцях із листування з друзями» нараховується три. У цих листах М.Гоголь, подібно до П.Куліша, дає типово романтичну оцінку ролі «жіночого елементу у світі як первісного, найглибшого і найсутнішого. Це одна із найважливіших думок романтичної філософії історії (Бахофен)» [521, с. 123]. У листі «Жінка у світі (Лист до ...ої)», адресатка якого невстановлена, М.Гоголь пише про те, що в умовах нинішнього безладу суспільства вплив жінки може бути «оживотворювальним».

Лист «Що таке губернаторша (Лист до О.О.С....ї)» був адресований О.Смірновій, чоловіка якої було призначено калужьким губернатором. Тож увесь лист – то гоголівські настанови губернаторші, яка має полюбити

довірене їй місто й стати для нього корисною. М.Гоголь демонструє віру у велику суспільну роль жінки: «Клянусь, жінки у нас отямляться раніше від чоловіків, благородно дорікнутьь нам, благородно шмагонуть і поженуть нас бичем сорому і совісті, як нерозумну отару баранів» [110, с. 106]. Подібно до попереднього, цей лист сповнений як високих слів на адресу жінки, так і проповідницького слова, яке має наставити її на істинний шлях. М.Гоголь прагне до зрозумілості і простоти у своїх настановах: «Женіть розкіш (поки немає інших справ)», «Женіть цю гидку, негідну розкіш, цю виразку Росії, джерело хабарів, несправедливостей і мерзотностей» [110, с. 98], «Ви можете мати великий *моральний* вплив, хоч і не маєте влади, встановленої законом» (курсив автора – О.С.) [110, с. 101], «Ради Христа, не залишайте зовсім зіпханого з місця чиновника, яким би поганим він не був; він нещасний» [110, с. 103], «Не нехтуйте ніяк міськими священиками», «Об'являйте їм частіше ті страшні істини, від яких мимоволі здригнеться їхня душа» [110, с. 105]. У цьому ж таки листі до О.Смірної міститься і гоголівська сповідь, на яку адресанта налаштовували близькі духовні взаємини з адресаткою: «Для мене мерзотності не дивина: я сам доволі мерзотний. Поки я ще мало входив у мерзотності, мене всяка мерзотність бентежила, я багато через що зневірився, і мені ставало страшно за Росію; з тих же пір, як став я більше вдивлятися в мерзотності, я просвітлів духом; переді мною стали з'являтися виходи, засоби й путі, і я відчув ще більше благоговіння перед Провидінням» [110, с. 107].

Третій лист, у якому порушено жіночу тему, це лист «Чим може бути дружина для чоловіка в простому домашньому побуті за нинішнього стану речей», адресатка якого невстановлена. Ю.Барабаш зробив вдале спостереження, що цей лист мав збірного уявного адресата (йдеться і про О.Смірнову, і про С.Сологуб), а імпульсом до його написання стали окремі листи О.Смірної. Дослідник вважає, що, як і у випадку з листом «Жінка у світі», тут маємо справу з ситуацією, коли письменник, відштовхуючись від конкретного життєвого матеріалу, вільно трансформує його, створює

літературний твір, звернений не до конкретного адресата, а до широкої читацької аудиторії, і намагається дати настанови, які, на його думку, мають суспільне значення [16, с. 98-99].

Ведучи діалог із уявною адресаткою, М.Гоголь зізнається, що довго думав, на кого напосісти: на неї чи на її чоловіка? Проте він не змінює свого погляду на чоловіка та жінку: «Ніде я не бачу мужа. Хай же безсила жінка йому про це нагадає! Стало так тепер все чудно, що дружина ж повинна звеліти чоловікові, щоби він був її глава і повелитель» [110, с. 126]. М.Гоголь закликає сучасну жінку: «Моліть Бога про *міцність*... Проказуйте це собі і вранці, і в полудень, і ввечері, і в усі години дня: «Боже, збери мене всю в саму мене і укріпи!» – і дійте протягом цілого року так» (курсив автора – О.С.) [110, с. 123]. Решта настанов мали цілком практичний характер. Йшлося про прибутки і видатки, гроші, які варто ділити на сім рівних куп і витрачати впродовж року так, щоб залишався остаток від кожної для бідних. Цей недоречний образ «денежных куч» нерідко ставав причиною глузування з М.Гоголя, зокрема, з боку В.Белінського.

У листі «Чим може бути дружина для чоловіка в простому домашньому побуті за нинішнього стану речей» М.Гоголь фактично пропагував аскетичний спосіб життя, закликав до самообмеження, скромності та стриманості, радив зменшувати свої забаганки, бо «укріпившись у ділі речового порядку, ви укріпитесь непомітно в ділі душевного порядку» [110, с. 125]. Цілком у дусі Послання святого апостола Павла, автор закликає жінку поважати свого чоловіка, бути для нього «істинним збудником на все прекрасне» [110, с. 126]. Трагікомізм, гіркий парадокс ситуації, за словами Ю.Барабаша, полягав у тому, що премудростям сімейного життя навчав закоренілий холостяк [16, с. 99]. Водночас настанови М.Гоголя стосувалися психології сімейних взаємин. Він вчить уважно вислуховувати чоловіка; не переобтяжувати його своєю персоною; будувати взаємини так, щоб перед обідом був привід радіти одне одному так, «наче б кілька років не бачились», а не частувати один одного позіхом [110, с. 125].

Варто зазначити, що не в усіх листах М.Гоголь ідеалізував жінку. Власне, як романтик, подібно до П.Куліша, він ідеалізував ту роль, яку спроможна відігравати жінка в сім'ї, соціумі, суспільстві, світі взагалі. При цьому, аналізуючи сучасний світ, автор «Вибраних місць із листування з друзями» пише про «мляве й баб'яче світське життя» [110, с. 72], про «препогану жінку», яка «занапастила хизуванням та манаттям і себе, і чоловіка» [110, с. 71],

Окремий тематичний блок складають листи про церкву та духівництво, які водночас пов'язані з усіма іншими тематичними блоками книги. Листи «Кілька слів про нашу церкву й духівництво» та «Про те саме», адресовані графу О.Толстому, стосувалися тлумачення ролі церкви, а також тих законних «поприщ», на яких священники зустрічаються з людьми. Йшлося про сповідь і проповідь, під час яких священник, за М.Гоголем, має говорити з людиною так, щоб людина відчувала «присутність Самого Бога» [110, с. 37]. Адресант висував надзвичайно високі вимоги до священника, проповідуючи, що священник не має права розгубитися «серед розваг і мізерних нужд світу». Священнику «треба попрацювати і над самим собою. Він повинен зі Спасителя брати приклад» [110, с. 37]. Виховуватися для світу він має вдалині від нього, «у глибокому внутрішньому спогляданні, в дослідженні власної душі своєї, бо там закони всього й всьому: знайди тільки ключ до своєї власної душі; коли ж знайдеш, тоді цим самим ключем відімкнеш душі всіх» [110, с. 38]. У листі «Просвіта», що адресований до В.Жуковського, М.Гоголь наголошував також на тій ролі, яку має відігравати в духовному житті Церква, що готується «неждано вступити у повні права свої й засяяти світлом на всю землю» [110, с. 74].

У частині листів-проповідей М.Гоголь сам брав на себе роль духовного наставника, розтлумачуючи сучасній людині окремі явища буття. Так, у листі «Значення хвороб (3 листа до гр.. О.П.Т...го)» М.Гоголь дає властиво християнське розуміння хвороби як засобу, що допомагає очиститися від гріхів та смирити гординю: «О! як потрібні нам недуги! З безлічі вигоди,

котрі я вже здобув із них, скажу вам тільки одну: нині який я не є, але я все ж став кращим, ніж був раніше» [110, с. 18]. Здоров'я, на думку М.Гоголя, невтомно підштовхує людину до «якихось стрибків і бажання похизуватися своїми якостями перед іншими». «Не було б тяжких болісних страждань, куди б я тепер знісся! Яким би значним чоловіком уявив себе» [110, с. 18]. У ті «свіжі хвилини», які трапляються поміж стражданнями, людська душа зазнає пересотворення, а сама людина, за М.Гоголем, «упокорюється» небесному Промислителю. Лист у рівній мірі поєднує елементи сповіді, під час якої автор залишається максимально відвертим («Часто буває так тяжко, така страшна втома відчувається в усьому єстві тіла, що радий буваєш, як бозна-чому, коли, нарешті, закінчується день») й елементи проповіді («Приймайте ж і ви покійно всяку недугу, вірячи наперед, що вона вам потрібна. Моліться Богові тільки за те, щоб відкрилося перед вами Його чудесне значення і вся глибина Його високого смислу»), якою завершується лист до графа О.Толстого.

Тематично близьким до попереднього листа є лист «Про допомогу бідним (З листа до О.О.С....ої)», адресований О.Смирновій. У ньому адресант пояснює «глупство» петербурзької молоді, яка підносила золоті вінки чужоземним співакам у той час, коли в Росії голодували цілі губернії (про ці факти обурено писала О.Смирнова у своїх листах до М.Гоголя), тим, що столична молодь не знає, що відбувається всередині провінцій, інакше б жертвувала бідним. У листі М.Гоголь по-християнськи тлумачить будь-яке нещастя, глибокий сенс якого полягає в тому, що це «той же крик небесний, волаючий людині про зміну всього її попереднього життя» [110, с. 26]. Лист М.Гоголя – це проповідь про допомогу бідним, правила якої він детально прописує (допомагати варто тим, із ким сталося «нещастя неждане»; «треба, щоб допомога ця була надана істинно християнським чином», тобто варто допомогти не лише грошми, але й напученням).

Духовна тематика домінує у листі «Християнин іде вперед», що був адресований до російського поета, літературного критика та історика

літератури С.Шевирьова. У цьому листі настанови адресанта стосувалися впорядкування християнином свого душевного господарства. Християнин, за М.Гоголем, – завжди учень. «Друже мій, – звертався він до С.Шевирьова. – Вважай себе не інакше, як школярем і учнем. Не думай, щоб ти вже був старим для того, щоб вчитися, що сили твої досягли справжньої зрілості й розвитку і що характер і душа твоя отримали вже справжню форму і не можуть бути кращими. Для християнина нема закінченого курсу; він вічно учень і до самого гробу учень» [110, с. 52]. Пропагуючи, подібно до Г.Сковороди, ідеї самопізнання та пересотворення, М.Гоголь наголошував, що перед християнином постійно постає можливість нових життєвих битв і вічних подвигів, бо погляд його на самого себе відкриває йому «нові недоліки в собі самому, з якими треба вести нові битви», щоб «заслужити оплески на небесах» [110, с. 54]. Свою проповідь М.Гоголь прагнув підсилити біблійними алюзіями. Той християнин, який хоча б на мить забуде, що він – завжди учень, «залишиться у потемках, як цар Соломон у свої останні дні» [110, с. 55].

У іншому листі до С.Шевирьова, що мав назву «Поради», М.Гоголь знову повертався до тлумачення проблеми «християнин – завжди учень». Традиційно лист поєднував проповідницьке начало з началом сповідальним. Сповідуючись, адресант зізнавався в тому, що переживає «хворобливий і важкий час», відчуває, окрім фізичних страждань, страждання духовні [110, с. 72]. При цьому, як і в попередніх листах, він тлумачить феномен страждання по-християнськи: «Стражданням і горем визначено нам добувати крихти мудрості, якої не отримати в книгах» [110, с. 72]. Посилаючи страждання, Бог випрацьовує в людині мудрість, якою людина має поділитися з ближнім. Тут таки М.Гоголь пояснює і задум свого «діяльного листування» [110, с. 72], тобто «Вибраних місць із листування з друзями»: «Варто тільки як слід вистраждатись самому, як уже всі страждаючі стають тобі зрозумілі й майже знаєш, що треба сказати їм» [110, с. 72]. Цей лист ілюструє тезу Є.Нахліка про те, що вчинками і думками М.Гоголя керував

передусім егоцентричний моральний мазохізм [361, с. 107]. М.Гоголь наголошував, що всяку настанову, навіть ту, яка зроблена людині, яка стоїть на найнижчому щаблі освіти, наставник має зробити й собі самому. Його проповідь полягала в тому, що він пропагував гасло перевиховувати не так інших, як себе: «Ні в якому разі не зводь очей із самого себе. Май завжди у предметі себе перше, ніж всіх. Будь егоїстом у цьому разі... Подбай спочатку про себе, а потім про інших; стань спочатку сам чистішим душею, а потім уже намагайся, щоб інші були чистішими» [110, с. 73]. Саме цим проповідь М.Гоголя близька до тієї традиції, котру утвердив у національній бароковій проповідницькій літературі Дмитро Туптало, який, за спостереженнями Ю.Барабаша, як автор був «найближчим» М.Гоголю з-поміж решти староукраїнських проповідників. Як і Дмитро Туптало, М.Гоголь у своїх проповідях «найпершу увагу приділяє моральному вихованню і самовихованню», надає перевагу «не засудженню, а розсудові, не вироків, а релігійно-моральному урокові, акцентуванню потворності гріха» [18, с. 63-64].

У листі «До короткозорого приятеля» М.Гоголь говорив про корисність (за конкретних обставин) «публічного ляпаса». Такий ляпас спроможний допомогти тій публічній людині, яка неспроможна самотужки справитися зі своєю гординею, котру М.Гоголь вважав одним із найбільших гріхів. «...Пильнуй себе і спасай себе від гордості зарання. Почни з того, що переконай самого себе, що ти за всіх дурніший у Росії... Утім тобі ще загадка слова мої; вони на тебе не подіють. Тобі потрібне яке-небудь нещастя чи потрясіння. Моли Бога про те, щоб сталося це потрясіння, щоб зустрілася тобі яка-небудь найнестерпніша неприємність на службі, щоб знайшовся такий чоловік, котрий сильно образив би тебе і осоромив так перед усіма, що від сорому не знав би ти, куди сховатися» [110, с. 133]. У листі «Страхи і жахи Росії» присутній подібний образ – образ тих «щиглів», які повинна отримувати людина за своє самолюбство і честолубство [110, с. 129].

Окрему групу складають листи, у яких М.Гоголь порушує питання призначення митця й мистецтва. Першим із таких листів є лист «Про те, що таке слово», адресат якого невідомий. Цей лист прикметний тим, що в ньому вперше у «Вибраних місцях із листування з друзями» з'являється типова для книги, за спостереженнями Ю.Барабаша [16, с. 135], ідея «поприща». «Поет на поприщі слова має бути так само бездоганим, як і всякий інший на своєму поприщі» [110, с. 19]. Гоголівська проповідь у цьому листі стосувалася поводження зі словом: «Поводитися зі словом слід чесно. Воно є вищим дарунком Бога людині. Біда промовляти його письменнику в ті часи, коли ... не прийшла ще в стрункість його власна душа: з нього таке вийде слово, яке всім опротивіє» [110, с. 20]. Так сталося з «приятелем П...н» (М.Гоголь писав про М.Погодіна), який завжди квапився поділитися з читачем ще недозрілими думками. Усе, що повинне бути віддане вогню, має бути спалене, закликав М.Гоголь. «Слово гниле хай не виходить з уст ваших!» – закликав він усіх, цитуючи слова з Послання св. апостола Павла до Єфесян (4: 29). При цьому М.Гоголь насамперед звертався до тих уявних адресатів, чийм поприщем було слово. Свою настанову він підкріплював словами з Книги Премудрості Ісуса Сираха (28: 28-29): «Наклади двері й замки на уста твої, говорить Ісус Сирах, розтопи золото й срібло, яке маєш, щоб зробити з них ваги, які зважували б твоє слово, і скувати надійну узду, яка б тримала твої уста» [110, с. 21].

Постать М.Погодіна фігурує і в листі «Карамзін». Лист був адресований до М.Язикова і стосувався творчого шляху російського письменника-сентименталіста М.Карамзіна, а також рецензії М.Погодіна на його доробок, яку М.Гоголь називав найкращим твором цього критика, тобто твором, у якому немає звичних «грубо-незграбних замашок» М.Погодіна. Розцінюючи М.Карамзіна як «явище виняткове» у літературі, М.Гоголь фактично наголошував, що цей митець сповна реалізував себе на своєму поприщі. Йшлося про незалежну позицію, про відповідне ставлення до цензури, про сміливість і благородство М.Карамзіна. Актуалізуючи біблійну

притчу про таланти, М.Гоголь констатував, що М.Карамзін «весь виконав обов'язок, нічого не закопав у землю і на дані йому п'ять талантів істинно приніс інші п'ять» [110, с. 56]. Проголошуючи М.Карамзіна взірцевим письменником, М.Гоголь закликав сучасного митця: «Май таку чисту, таку упоряджену душу, яку мав Карамзін, і тоді провіщай свою правду: все тебе вислухає...» [110, с. 56].

До теми мистецтва слова, його ролі в духовному розвитку людства М.Гоголь звертався і в листі «Читання російських поетів перед публікою (Лист до Л***)», адресат якого невідомий. Лист містив також оцінку сучасного стану російської літератури з погляду її значимості для духовного прогресу народу: «У нашій сучасній літературі немає нічого такого, та й немає потреби читати сучасне. Публіка його прочитає й без того, завдяки пристрасі до новизни. Всі ці повісті (в тому числі й мої) не такі важливі, щоб робити з них публічне читання» [110, с. 22]. М.Гоголь пропагував читання творів поетичних. До того ж, читання майстерне. Тож лист М.Гоголя перетворювався на проповідь, адресовану читцю. Адресант закликав читця довго вивчати твір перед декламуванням, навчатися ділити з поетом його високі почуття. Читати, за М.Гоголем, варто так, щоб у голосі читця почувалася «незвідана сила», яка б передавалася всім, хто слухає, й породжувала чудо, яка б полягало в тому, що «зворушені будуть і ті, хто не зворушувався ніколи від звуків поезії» [110, с. 23]. Це було властиво романтичне бачення мистецтва слова, функція якого, за переконанням романтиків, полягає у просвітленні та пом'якшенні людського серця й душі. М.Гоголь вважав, що подібні публічні читання матимуть «багато публічного добра»: «Не знаю, кому належить думка – обернути публічні читання на користь бідним, але думка ця прекрасна» [110, с. 23].

Літературна тема звучить також у листі «Про Одиссею, перекладену Жуковським», який адресовано до М.Язикова. М.Гоголь проголошує «Одиссею» книгою, яка є «майже необхідною» у той час, коли у вітчизняній літературі, як і в усьому, панує збайдужіння. Дещо знижено перефразовуючи

біблійну притчу, адресант говорить про брак необхідної літературної продукції (є лише «судомні, хворі твори віку»; лише «задні читці, звиклі триматися за журнальних вождів, ще дещо перечитують, не помічаючи у простодушності, що козли, які їх вели, давно вже зупинились у роздумі, не знаючи самі, куди повести заблудлі стада свої» [110, с. 29]) та про те, що сучасні письменники не свідомі свого істинного покликання. На цьому тлі М.Гоголь проголошує «Одіссею» «найморальнішим твором». Задум «Одіссеї», подібно до власного задуму «Вибраних місць із листування з друзями», адресант пояснює бажанням автора «у живих образах накреслити закони дій тогочасній людині». М.Гоголь вдавався до наскрізного моралізаторства у цьому листі, закидаючи своїм сучасникам, що вони, «знаючи Бога в Його істинному вигляді», маючи в руках «уже писемний закон Його», «маючи навіть товмачів закону в отцях духовних», моляться і виконують обов'язок свій гірше древнього язичника [110, с. 30], а тому дійшли «до якогось нехлюйства і невлаштованості як зовнішньої, так і внутрішньої, зуміли зробитися строкатими, дрібними, від голови до самого плаття» [110, с. 34]. Натомість древня людина з усією «недосконалістю своєї релігії» була величною «з ніг до голови». Звідси – сподівання М.Гоголя на те, що «Одіссея» матиме вплив на сучасний дух суспільства в цілому. Особливо у той час, коли скрізь чути «нерозважливе проповідування нових, ще темно почутих ідей», «Одіссея» вразить «простою нескладністю суспільних пружин». У листі «Просвіта» М.Гоголь характеризував В.Жуковського як людину, яка максимально реалізувала себе на своєму поприщі, зробила своє діло «цілковито», як поета, який «чесно зужив дари свої» [110, с. 74].

До питання суспільного призначення мистецтва М.Гоголь звертається також у листі «Про театр. Про односторонній погляд на театр і взагалі про односторонність», що був адресований до графа О.Толстого. Тут він проголошує театр кафедрою, із якої «можна багато сказати світові добра». Він виступає про тієї «повіні» пустих і легких п'єс, зокрема «гнилих мелодрам», яка характеризує сучасну театральну сцену, агітує за постановку

драматичних творів В.Шекспіра, Р.Б.Шеридана, Ж.-Б.Мольєра, Й.В.Гете, Ф.Шиллера, П.-О.Бомарше, Г.-Е.Лессінга та інших авторів, які звертали свою увагу на душу людини, а тому їхні п'єси можуть мати благотворний моральний вплив на сучасників. За переконанням М.Гоголя-романтика, театр може послужити незримою сходинкою до християнства для світу, який не в силах «прямо зустрітися з Христом» [110, с. 59]. Гоголівська проповідь у цьому листі стосувалася кількох тем, анонсованих у його назві. Щонайперше М.Гоголь давав настанови щодо того, як посилити вплив театру на сучасного глядача: введи на сцену «в усьому блиску всі найдосконаліші драматичні твори всіх часів і народів», постав п'єсу «як треба», доручи діло «першому й найкращому акторові-митцеві». М.Гоголь наставляв також тих, хто брався однобоко підходити до оцінки театру як явища та його ролі в житті тогочасного суспільства: «... Не театр винен. Спершу очистіть театр від мотлоху, що його захарастив, і потім уже розбирайте і судіть, що таке театр» [110, с. 64]. М.Гоголь застерігає не лише від односторонності в оцінці сучасного театру, але від односторонності взагалі. Він застерігає від покvapливості, від перекручування смислу, від бажання діяти «згарячу», ілюструючи свої настанови прислів'ям: «Розсердившись на воші, та й шубу у вогонь» [110, с. 64-65]. Він називає односторонніх людей і фанатиків виразкою для суспільства, лихом для тієї держави, до рук таких людей потрапить влада. При цьому односторонність і фанатизм він розцінює як гріхи людей, у яких відсутні християнське смирення та сумнів у собі. Тож, звертаючись до адресата, М.Гоголь проповідував: «Друже мій, бережи Вас Боже від односторонності: з нею скрізь людина зробить зло: в літературі, на службі, в сім'ї, у світі – словом, скрізь». «Друже мій! Ми покликані в мир не з тим, щоб нищити й руйнувати, але, подібно до Самого Бога, все спрямовувати до добра, – навіть і те, що вже зіпсувала людина і обернула на зло», – наголошував М.Гоголь, маючи на увазі той факт, що сучасний театр ще можна повернути на служіння високій меті морального вдосконалення людини. Свою проповідь адресант ілюстрував біблійним матеріалом: «Немає

такого знаряддя в світі, яке не було б призначене на службу Богові. Ті ж самі труби, тимпани, ліри й кімвали, якими славили язичники ідолів своїх, після здобуття над ними царем Давидом перемоги, обернулись на звеличення істинного Бога, і ще більше зрадів увесь Ізраїль, почувши хвалу Йому на тих інструментах, на яких доти вона не лунала» [110, с. 64-65]

Питання літератури, а також низку інших питань М.Гоголь порушує у листі «Про ліризм наших поетів», який адресовано В.Жуковському. Аналізуючи доробок М.Ломоносова, В.Державина, О.Пушкіна, М.Язикова, М.Гоголь робив спостереження, що «наші поети бачили всякий високий предмет в його законному приляганні до верховного джерела ліризму – Бога». При цьому лише два предмети викликали у поетів ліризм, близький до біблійного – Росія та любов до царя [110, с. 40-41]. Від аналізу од і гімнів на адресу Катерини М.Гоголь переходив до теми монарха та монархії, цитуючи слова О.Пушкіна: «Держава без повновладного монарха – те ж, що оркестр без капельмейстера» [110, с. 43]. Виявляючи себе прихильником монархізму, М.Гоголь при цьому по-християнськи тлумачить призначення монарха, який, як Божий помазаник, «зобов'язаний стреміти ввірений йому народ до того світу, у якому перебуває Бог» [110, с. 44]. Аналізуючи політичну ситуацію в тогочасній Європі, де «лунають зойки страждань душевних усього людства», М.Гоголь наголошував, що порятунком стане «досі небувала любов»: «Спалахне людина любов'ю до всього людства, такою, якою ніколи ще не палала». Людина пересічна, за М.Гоголем, таку любов відчувати не спроможна. Вона залишиться в ідеях і думках, а не у ділі. Такою любов'ю можуть проіннятися тільки ті, «котрим уже постановлено у неодмінний закон полюбити всіх, як одну людину». М.Гоголь мав на увазі государя, який у своїй державі має перейнятися духом за всіх, внести примирення у всі стани. «Там тільки зцілиться народ, де зрозуміє монарх вище призначення своє – бути образом Того на землі, Котрий Сам є любов» [110, с. 46].

Лист «Предмети для ліричного поета» був створений на основі двох листів, адресованих до М.Язикова. Поява цих листів була зумовлена

публікацією поезії М.Язикова «Землетрус», у якій поет, звертаючись до біблійної легенди, проводив аналогію між землетрусом у Візантії та «всесвітнім землетрусом», а власне з духовною катастрофою, яку переживала миколаївська Росія. Лист багатий на характеристики тієї ситуації, у якій опинилася сучасна М.Гоголю Росія, у яких акцент ставиться на гріх, духовну каламуть, переступ та загальний летарг: «все скаламутилося від страху за майбутнє», сучасне «переступило перед Богом», «по-богатирському задрімав нинішній вік», «дрімає наше молодечтво, дрімає рішучість і відвага до діла, дрімає наша міць і сила» «ганебним сном» [110, с. 68-72]. У листах до М.Язикова М.Гоголь викладав своє, типово романтичне розуміння призначення митця і мистецтва, яке покликане духовно зцілювати людину. Він розгортав концепцію поета-пророка, орієнтуючи його на древніх пророків і адресуючи йому свою проповідь: «На коліна перед Богом, і проси в Нього Гніву й Любові! Гніву – проти того, хто занапащає людину, любові – до бідної душі людини, яку занапащають з усіх сторін і яку занапащає вона сама», «придивляйся до нинішнього часу», «скинь же сон з очей своїх і зруйнуй сон інших», звернися до «дрімаючого чоловіка», «кинь йому з берега дошку і закричи на весь голос, щоб рятував свою бідну душу» [110, с. 68-72]. Як типовий романтик, він проголошував Біблію джерелом літературної творчості: «Перечитай строго Біблію» [110, с. 70], «розігни книгу Вітхого Завіту: ти знайдеш там кожен з нинішніх подій» [110, с. 68]. Свої ідеї адресант ілюструє тими ж таки біблійними алюзіями: «Потрібно, щоб твої вірші стали так в очах усіх, як накреслені на повітрі літери, що з'явилися на банкеті Валтасара, від яких усе вжахнулося ще раніше, ніж змогло досягнути самий їхній смисл» [110, с. 70]. Йшлося про останнього вавилонського царя Валтасара, який отримав пророцтво про загибель Вавилону. Літературу, зокрема поезію, М.Гоголь розглядав як потужний духовний засіб, за посередництва якого митець може і «дорікнути» людині, і «відсвіжити» її [110, с. 71]. Він наголошував, що сучасникам потрібна насамперед потужна духовна агресія. Тому роль поета, перед яким М.Гоголь

ставив серйозні суспільні завдання, не має права витрачати свою ліричну силу на «сліпі постріли у повітря», він повинен знаходити «вогні, а не слова», «підривати каміння і вернути скелі» [110, с. 70].

Таку ж мету (йшлося про очищення мистецтвом) переслідував і сам М.Гоголь як автор роману «Мертві душі», про що писав у статті «Чотири листи до різних осіб з приводу «Мертвих душ», у якій домінує сповідальне начало. У листах, адресати яких невстановлені, М.Гоголь характеризував те велике, недосяжне для інших народів поприще, яке відведене Росії, а також своє поприще як письменника. «Діло моє, – сповідувався М.Гоголь – *душа й міцне діло життя*. А тому й спосіб дій моїх має бути міцним, і творити я повинен міцно» (курсив автора – О.С.) [110, с. 84]. Ця ідея міцності, за спостереженнями Ю.Барабаша, стає стрижневою у тій програмі М.Гоголя, яку він викладає у «Вибраних місцях із листування з друзями» [16, с. 131]. Посилаючись на О.Пушкіна, свою феноменальність на письменницькому поприщі М.Гоголь вбачав у тому, що мав дар виставляти пошлість сучасної пошлої людини в такій силі, що сучасника лякала власна нікчемність. «Явище дивовижне! Переляк прекрасний! У кому сильна така відраза до нікчемного, у тому, ймовірно, закладене все те, що протилежне нікчемному» [110, с. 82]. При цьому адресант зізнавався: «Всі мої останні твори – історія моєї власної душі». «Ніхто з читачів моїх не знав того, що, сміючись з моїх героїв, він сміявся з мене» [110, с. 82]. Сповідуючись перед адресатом, М.Гоголь був максимально граничним у своїй відвертості: «...У мені вмістилося зібрання всіх можливих гидот, кожної потроху, й до того у такій великій кількості, якої я ще не зустрічав досі в жодній людині... Якби небесна любов Божа не розпорядилася так, щоб вони відкривалися переді мною поступово й потроху, ... я б повісився» [110, с. 83]. Егоцентричний моральний мазохізм М.Гоголя полягав у тому, що він не боявся виставити на глум самого себе. Він констатував, що глумливі насмішки й епіграми на тему «Мертвих душ» йому були потрібні: «На дні душі нашої стільки криється всякого дрібного, нікчемного самолюбства, дражливого, препоганого

честолюбства, що нас щохвилини слід колоти, вражати, бити всією можливою зброєю, і ми маємо дякувати руці, яка щохвилини нас уражає» [110, с. 77].

Літературної теми стосувалася також стаття «У чому ж, нарешті, сутність російської поезії та в чому її особливість», у якій автор, відмовляючись від ідеї проповіді чи сповіді, здійснював огляд російської літератури від часів М.Ломоносова і до сучасних йому днів. Значну увагу М.Гоголь-романтик приділяв добі романтизму, вказуючи, що джерела самотності російської літератури утаємничуються у національному фольклорі. При цьому він зазначав, що струмені самотнього джерела російської літератури пробиваються «в самому слові церковних пастирів», яке прагне «спрямувати людину не до захоплень сердечних, а до вищої, розумної тверезості духовної» [110, с. 152-153]. Аналізуючи романтичну літературну теорію та її поширення в Росії, М.Гоголь констатував, що В.Жуковський вніс у російську літературу «стремління в область незримого й таємничого, звільнив її саму від матеріалізму» [110, с. 160]. Тут таки подано більш чи менш детальні характеристики творчого доробку К.Батюшкова, О.Пушкіна, М.Лермонтова, І.Козлова, Є.Баратинського, М.Язикова, П.Вяземського, І.Крилова, Д.Фонвізіна, О.Грибоедова. Але найголовніше те, що М.Гоголь знову звертається до питання призначення митця і мистецтва, стверджуючи, що поезія повинна повчати суспільство, облагороджувати кожного, «відповідно до його місця» [110, с. 182]. Він називає митців «будівниками нашими» [110, с. 183]. Поети, за М.Гоголем, – це вогні, що вилетіли з народу, це «передові вісники сил його» [108, с. 185].

Однією з центральних у «Вибраних місцях із листування з друзями», за Ю.Барабашем, є підсистема «Росія» [16, с. 127]. Накреслюючи програму реформ, за посередництвом втілення яких можна було б змінити стан речей Росії, М.Гоголь у своєму листуванні чітко окреслює програму конкретних дій. Так, у листі «Потрібно любити Росію», що адресований до графа О.Толстого, М.Гоголь закликав адресата, а фактично – російську

інтелігенцію полюбити Росію. «Без любові до Бога нікому не врятуватись», – проповідував адресант. «Та як полюбити Того, Котрого ніхто не бачив?» – запитував М.Гоголь і відповідав: «Один Христос приніс і звістив нам тайну, що в любові до братів отримаємо любов до Бога... Ідіть же в мир і отримайте спочатку любов до братів» [110, с. 88]. М.Гоголь прагнув позбавити сучасників апокаліптичних передчуттів, «близькозорої» [110, с. 89] думки про те, що для зміни становища в Росії вже запізно щось робити.

Ці ж таки намагання зафіксовані і в листі «Страхи і жахи Росії», що був адресований до графині Луїзи Карлівни Вільєгорської. У ньому М.Гоголь застерігав від утечі з Росії, наголошуючи, що існує інший рід спасіння: «Не тікаючи на кораблі із землі своєї, рятуючи своє нікчемне земне майно, а, рятуючи свою душу, не виходячи геть із держави» [110, с. 129]. І хоча М.Гоголь у цьому листі, як і в інших, закликав кожного зазирнути у свою душу і збентежитися від побаченого у ній, він проте пропагував не спасіння окремо взятої особистості, а спасіння людства, яке має розпочатися зі порятунку окремо взятої душі. Водночас це – передумова і гарантія порятунку всієї Росії. Він закликав сучасників до активної громадянської і суспільної позиції: «На кораблі своєї посади і служби повинен тепер кожен з нас виноситись із виру, дивлячись на Керманича небесного. Хто навіть і не в службі, той повинен тепер же вступити на службу і ухопитись за свою посаду, як потопаючий хапається за дошку» [110, с. 129]. Адресант висував суворі вимоги до кожного, хто перебував на службі Росії: служити на посаді, яка взята «заради Христа», треба «згідно з законом Христа», тобто керуючись Божими заповідями. Того, хто не усвідомлює цієї настанови, буде покарано єгипетської тьмою, констатував М.Гоголь, звертаючись до сімнадцятої глави Книги Премудрості Соломона, у якій розповідалося про покарання Єгипту темрявою, яке було зумовлене непокорою фараона. «Господь, бажаючи покарати одних, наслав на них невідомі, незрозумілі страхи. Глупа ніч обійняла їх раптом серед білого дня; з усіх сторін вступилися в них жахаючі образи; дряхлі страховиська з печальними

обличчями постали невідпорно в очах їхніх; без залізних ланцюгів скувала їх усіх боязнь і позбавила всього, всі почуття, всі бажання, всі сили в них загинули, крім одного страху. І сталося це тільки в тих, котрих покарав Господь. Інші ж у цей час не бачили ніяких жахів; для них був день і світло» [110, с. 129].

У листі «Напуття» (адресат невідомий) М.Гоголь закликаючи сучасника до активних дій на своєму поприщі, нагадував, що людина покликана у світ не для свят і бенкетів. «На битву ми сюди покликані; святкувати ж перемогу будемо там. А тому ні на мить ми не повинні забувати, що вийшли на битву, і нічого тут вибирати, де менше небезпек» [110, с. 151].

«Потрібно проїздитись по Росії», – закликав М.Гоголь у однойменному листі, що був адресований графу О.Толстому, який, маючи в минулому великий досвід губернаторства у двох російських губерніях, керувався прагненням прийняти постриг. «Монастир Ваш – Росія!» – наставляв М.Гоголь графа, застерігаючи російську еліту від втечі від світу й ставлячи перед нею завдання рятувати Росію від душевної хвороби [110, с. 90]. Подвиг на подвигу чекає на людину не в монастирі, а на кожному кроці в Росії, наголошував М.Гоголь, звертаючись до О.Толстого. «Отямтесь! Куряча сліпота на очах ваших!» [110, с. 95] – констатував М.Гоголь, культивуючи символічний образ сліпоти та короткозорості сучасної людини, які є наскрізними в його «Вибраних місцях із листування з друзями».

Даючи О.Толстому настанови щодо майбутньої мандрівки по Росії, М.Гоголь демонстрував властиво романтичний антропоцентризм. Романтик закликав вивчати пам'ятні місця, які полягають «не в архітектурних будівлях і древностях, а в людях». «Клянусь, – констатував М.Гоголь, – що людина варта того, щоб її роздивлятися з більшою цікавістю, ніж фабрику чи руїну. Спробуйте тільки на неї подивитися, озброївшись однією краплею істинно братської любові до неї, і ви від неї вже не відірветесь – такою вона стане для вас цікавою» [110, с. 92]. Спостереження, які робив над сучасною людиною

сам М.Гоголь, налаштовували його на думку про те, що сучасна людина грішить куди більше, аніж грішила людина в попередню епоху. Причина такої ситуації не в тому, що сучасна людина хоче грішити, а в тому, що вона «не бачить гріхів своїх» [110, с. 93]. Сучасна людина, за М.Гоголем, грішить не прямо, а опосередковано. Проте сучасний проповідник ще не зрозумів цього, тому його проповідь «кидається на повітря, й люди глухі до його слів. Сказати: «Не крадіть, не розкошуйте, не беріть хабарів, моліться й давайте милостиню неімущим» – тепер ніщо і нічого не зробить» [110, с. 93]. Сучасна людина, на думку М.Гоголя, короткозора. Їй варто показати життя, оцінене «вищим поглядом християнина». Романтик ставив перед проповідником надзвичайно серйозні завдання. Він мав не просто доносити до людини християнські заповіді. Проповідник повинен показати сучасній людині «всю небезпеку нинішнього часу, серед якого кожен може погубити за разом кілька душ, не тільки одну свою» [110, с. 95]. Проповідник має вказати сучасній людині на те, «як всі небезпечно ходять» – тоді люди не будуть глухими до проповіді. Цієї настанови дотримувався і сам М.Гоголь у «Вибраних місцях із листування з друзями», які багаті не лише на елементи проповіді, але й на детальний аналіз духовної ситуації в Росії. Надзвичайно влучно висловився Ю.Барабаш, міркуючи про наслідування М.Гоголем традиції української барокової проповіді: «...Головним для нього була все ж не поетика, не стиль, а життєвий зміст староукраїнської проповіді її дотичність до соціально-моральних проблем реальної дійсності» [18, с. 61-62]. Такими ж закоріненими у реальну дійсність були й листи-проповіді М.Гоголя, який прагнув упорядкувати не лише людську душу, але за посередництвом впорядкування цієї душі впорядкувати усе суспільство.

Якщо в попередньому листі М.Гоголь закликав свого адресата (О.Толстого) проїхатись по Росії і знайти своє поприще, то в листі «Російський поміщик», що був адресований до «Б.Н.Б...го», особа якого невстановлена, він тлумачив функції і призначення російського поміщика. Укотре апелюючи до ідеї поприща, яка була надзвичайно суголосна з ідеєю

сродної праці Г.Сковороди, у цьому листі М.Гоголь конкретизував, що «кожен повинен служити Богу на своєму місці, а не на чужому» [110, с. 108]. При цьому ті реформи, які адресат прагнув пропагувати у сільському господарстві, частково мали утопічний характер. Проголошуючи свою епістолярну проповідь перед адресатом, М.Гоголь наставляв: «... Скажи їм (селянам – О.С.), що змушуєш їх трудитися і працювати зовсім не тому, що потрібні були гроші на твої втіхи, і на доказ тут же спали перед ними асигнації, щоб вони бачили справді, що гроші тобі нуль... Скажи їм усю правду: що з тебе спитає Бог за останнього негідника в селі» [110, с. 109]. У поміщику М.Гоголь вбачав духовного наставника мужика: «Став його перед лицем Бога, а не перед своїм лицем; покажи йому, чим він грішить проти Бога, а не проти тебе» [110, с. 109]. У цьому листі звучить думка М.Гоголя про те, що сучасникам потрібна потужна духовна агресія, яка є наскрізною в усьому циклі листів. Грішник, на його думку, потребує привселюдного напучування, яке збільшить силу впливу духовних настанов: «Збери силу впливу» [110, с. 109]; «...Зумій проінняти його добряче словом... Нагримай на нього при всьому народові, але так, щоб тут же осміяв його весь народ; це буде для нього в кілька разів корисніше за всякі потиличники»; «Викопай слово ще гірше, словом, назви усім, чим не хоче бути російська людина» [110, с. 110-111]. Він наводив у приклад священика К***, який замість читання проповіді більше практикував вислуховування сповіді прихожан, під час якої «так допече з них кожного, що він наче з бані виходить з церкви» [110, с. 113]. Звертається М.Гоголь і до тлумачення феномена проповіді. «Чи подумав ти про те, яке трудне діло прочитати проповідь і особливо мужикам?» [110, с. 112]. Романтик ставить перед проповідником надзвичайно високі завдання: говорити слід «з натхненням», «переконливим голосом», «треба говорити мало, але влучно», інакше народ «може звикнути до проповіді так само, як звикло до неї вище коло, котре їздить слухати знаменитих європейських проповідників таким же самим чином, як їде в оперу» [110, с. 113].

Близьким за змістом і спрямуванням до попереднього листа є лист «Сільський суд і розправа», адресований «До М.», особа якого невстановлена. Очевидно, уявним адресатом виступав поміщик, якого М.Гоголь закликав не нехтувати такою справою, як суд та розправа. Наставляючи поміщика, він закликав: «Не нехтуйте ніким, хто приходить, і судить усіх, хоч би навіть і за незначну сварку чи бійку» [110, с. 126-127]. Розправа цікавить М.Гоголя як процес, у ході якого постає можливість «багато сказати мужику такого, що піде на добро його душі». Характерно, що романтик-адресант писав про існування двох судів: людського та Божого. Саме останньому М.Гоголь надавав перевагу. Під час останнього поміщик, керуючись християнськими принципами, має осудити і винуватого, і правого, який «не простив своєму брату, як повелів Христос» [110, с. 127].

Лист «До посідаючого важливе місце» був адресований до графа О.Толстого й містив настанови особі, яка мала посісти місце генерал-губернатора. Адресант наставляв адресата на християнське смирення та християнську мудрість, на пізнання людської душі, до якого можна прийти лише через пізнання душі своєї власної, а також описував ті подвиги, які може здійснити генерал-губернатор на теренах Росії, самовіддано працюючи на своєму поприщі. Моделюючи майбутнє, М.Гоголь проповідував патріархальність, простоту законів, впровадження Церкви у життя людини, виступав проти примусових і насильницьких заходів, нововведень і переворотів. Він протиставляв Росію Європі, де «зробити це неможливо: вона обіллється кров'ю, знеможе у марних боріннях і нічого не встигне» [110, с. 147]. Невипадково, на думку Ю.Барабаша, М.Гоголю принадною була Італія, а не розбурхана Франція. Італія в його уяві залишалася «тим патріархальним куточком Європи, який поки що не стрясають ні лихоманка буржуазного «розміну та ярмарку», ані революційні судоми» [18, с. 393].

Подібне протиставлення, а також застереження від радикалізму присутні і в листі «До короткозорого приятеля», адресат якого невідомий. «Росія не Франція; елементи французькі – не російські. Ти забув навіть про

своєрідність кожного народу й думаєш, що одні й ті ж події можуть діяти однаковим чином на кожний народ», – констатував М.Гоголь, маючи на увазі, швидше за все, події Великої Французької революції, яку він засуджував, як і будь-яке кровопролиття взагалі. Даючи настанови «короткозорому приятелю», який планував стати «чоловіком державним», адресант закликав його не захаращувати свій розум «чужоземним гноєм», будувати такі проекти, у яких би відчувалася Божа участь [110, с. 131].

На думку Є.Сверстюка, імовірним адресатом листа, що має назву «До короткозорого приятеля», міг бути «предтеча російського большевизму» В.Белінський, «хоча Гоголеві не йшлося про конкретного адресата» [415, с. 132]. Перепалка між «послідовним християнством», яке презентував М.Гоголь, та «поверховим радикалізмом» добре відчувалася уже в самій книзі листів. «Тому є підстави говорити про його застереження проти Белінського, всупереч традиційному – «Белінський проти Гоголя» [415, с. 131]. Для своєї розправи над М.Гоголем В.Белінський обирає ту ж форму, яку культивував сам романтик, – форму листа, до того ж, листа відкритого, що лише збільшило силу його удару по авторові «Вибраних місць із листування з друзями». В.Белінський називав М.Гоголя хворою людиною, проповідником батога, апостолом неуцтва, поборником обскурантизму і мракобісся, панегіристом татарських звичаїв, що стоїть над прірвою. М.Гоголь написав листа у відповідь. Проте, до відкритої розлогої епістолярної дискусії поміж М.Гоголем та В.Белінським на кшталт тієї, що точилася поміж М.Максимовичем і М.Погодіним, справа не дійшла. Керуючись християнським принципом усепощення, пропагованим у тих же «Вибраних місцях із листування з друзями» (лист «Сільський суд і розправа»), М.Гоголь свого листа, адресованого до В.Белінського, публікувати його не став. Письменник, за словами Є.Сверстюка, «відчув, що християнинові не личить відповідати на політичні нападки» [415, с. 130].

Отже, побутування таких жанрових різновидів листа, як лист-проповідь та лист-сповідь у жанровій системі романтизму варто виводити з типово

романтичної теорії митця-месії та романтичного розуміння функцій мистецтва. Апелювання до листа-проповіді, що бере початок від апостольського послання, зумовлювалося християнським світобаченням митців-романтиків. У добу романтизму, як і в апостольські часи, лист стає своєрідним засобом комунікації між християнами, про що свідчить епістолярний доробок М.Гоголя. Закорінена у давню проповідницьку традицію, епістолярна проповідь М.Гоголя водночас мала власну оригінальну, типово романтичну природу. Як автор листів М.Гоголь вдається до змішування жанрів проповіді та сповіді, що призвело до «двоєдності» (Ю.Барабаш) жанрової природи «Вибраних місць із листування з друзями», у яких домінує «сповідь-проповідь», де «авторове слово «про себе» – це водночас слово «від себе», що з ним письменник звертається до людей» (Ю.Барабаш). В епістолярному циклі М.Гоголя, що був витриманий на засадах романтичної поетики, на відміну від традиції української барокової проповіді, авторське «я» завдяки сповіді виступало на перший план, що зумовлювалося романтичною настановою на суб'єктивність письма.

Висновки до розділу 2

Специфіка епістолярної спадщини українських романтиків на рівні проблематики полягає у тому, що провідне місце у ній посідає суспільно-політичний дискурс, що зумовлювалося національною ситуацією. У листах українських романтиків наскрізною також є екзистенційна проблематика. У діалозі зі своїми кореспондентами митці демонстрували посилений інтерес до феномену людини, до питання її «буття у світі». Подібні запити були зумовлені властиво романтичним ставленням до людини як до окремого мікрокосму. При цьому у своїх кореспонденціях романтики демонструють поєднання філософської екзистенційності та глибокої релігійно-християнської духовності, виступаючи предтечами християнського екзистенціалізму.

Подібне змістове наповнення листа в добу романтизму призвело до активного розвитку та побутування таких його жанрових різновидів, як епістолярна публіцистика, лист-наукова стаття, лист-тревелог, лист-сповідь-проповідь.

В українській літературі доби романтизму простежується справжній вибух письменницької епістолярної публіцистики. При цьому в національній письменницькій публіцистиці, на відміну від європейської навзагал, фактично відсутні відкриті листи, які б служили зброєю у власне літературних дискусіях. В епістолярній публіцистиці українські романтики зреалізовували свій громадянський темперамент. Епістолярне оформлення романтичної публіцистики лише посилювало її «сюхвилинність» (А.Погрібний), оперативність, адже лист передбачав безвідкладне прочитання й швидку відповідь, що, у свою чергу, призводило до широкого розгортання бурхливих, довготривалих полемік, якими характеризувалася романтична доба в Україні.

Аналіз теоретичного доробку романтиків свідчить, що, коли йшлося про вибір форми для наукової статті, найбільш пріоритетною ставала

епістолярна форма. Романтичний хід думок налаштовував науковців-романтиків на пошук більш вільної форми, яка б не регламентувала параметри вияву авторського «я» у науковій студії, якою, власне, і стала епістола. «Наукові» листи українських романтиків у тогочасній Україні, яка була позбавлена власної державності, а відтак і власних наукових інституцій, були альтернативною формою існування української науки.

Для першої половини XIX століття був характерний активний розвиток тревелогу, що зумовлювалося романтичною настановою на пізнання своєнародного. При цьому власне український лист-тревелог, що був закорінений у давні національні традиції, виникає як реакція на імперський тревелог про Україну, що був зорієнтований на імперську експансію. В Україні тревелог існував здебільшого в епістолярній формі. Це зумовлювалося не лише романтичною настановою на сповідальність, але й цезурними міркуваннями. Головним у романтичному листі-тревелозі стає не опис типового маршруту, а фіксація індивідуальних непересічних вражень.

Побутування таких жанрових різновидів листа, як лист-проповідь та лист-сповідь у жанровій системі романтизму слід виводити з типово романтичної теорії митця-месії, митця-пророка та романтичного розуміння функцій мистецтва. Апелювання до листа-проповіді зумовлювалося християнським світобаченням митців-романтиків. У добу романтизму, як і в апостольські часи, лист стає своєрідним засобом комунікації між християнами, про що свідчить епістолярний доробок М.Гоголя. Закорінена у давню проповідницьку традицію, епістолярна романтична проповідь водночас мала власну оригінальну, типово романтичну природу. Як автор листів М.Гоголь вдається до змішування жанрів проповіді та сповіді, що призвело до «двоєдності» (Ю.Барабаш) жанрової природи «Вибраних місць із листування з друзями», у яких домінує «сповідь-проповідь», де «авторове слово «про себе» – це водночас слово «від себе», що з ним письменник звертається до людей» (Ю.Барабаш).

РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ПОЕТИКИ РОМАНТИЧНОГО ЛИСТА

3.1. Романтичний лист: чинники художності

Переважна більшість науковців, які досліджували феноменальність листа як жанру, вказували на художній потенціал епістоли, зокрема письменницької кореспонденції. Про відмінність листа від звичайної побутової писемної пам'ятки писала у свій час С.Скварчинська, яка вважала, що лист, з одного боку, пов'язаний із повсякденним життям, а з іншого – це «творіння, що опирається на тверду естетичну вісь, творіння, близьке до літературного жанру» [571, с. 8]. Подібної думки дотримувався також М.Алексєєв, стверджуючи, що лист письменника «перебуває в безпосередній близькості до художньої літератури і може іноді перетворюватися в особливий вид художньої творчості, видозмінюючи свої форми відповідно до літературного розвитку, супроводжуючи останній або ж випереджаючи його майбутні жанрові й стилістичні особливості» [5, с. 9]. Аналогічні думки висловлював У.Тодд, наголошуючи, що листи, будучи засобом соціальної комунікації, «можуть ставати «літературою» в епохи ... уважного ставлення до деталей повсякденного життя й у такій культурній ситуації, коли освічене суспільство саме по собі стає витвором мистецтва» [494, с.9].

За спостереженнями В.Кузьменка, приватний лист – це не лише історіографія, це також література, але це не завжди література у власному розумінні [242, с. 60]. Приватний лист, як конкретизує Ж.Ляхова, це «вторинний щодо художності матеріал, але такий, який має значний заряд художності» [286, с.87]. При цьому, за спостереженнями Л.Гінзбург, «для естетичного значення не обов'язкова вигадка, але обов'язкова організація – відбір і творче поєднання елементів, відображених і перетворених словом» [100, с.10].

Г.Мазоха переконує: «Епістолярій належить до жанрів, які складають парадигму перехідних явищ і в залежності від літературної ситуації конкретної епохи можуть переходити зі сфери побуту в літературу і, навпаки, модифікуватись. Адже кореспонденція постійно стикається з художньою словесністю, зазнає на собі її впливу. Водночас, будучи в жанровому і стильовому планах значно вільнішим від нормативності, більш «домашнім», і тому невимушеним, лист (у всякому разі певні його різновиди) швидше вловлює нові тенденції у літературі, у ньому почасти раніше, ніж у власне художній літературі, відчуються зміни, що мають місце у суспільстві, у психології, зокрема у світосприйманні людини. Він може безпосередніше, ніж літературні жанри, віддзеркалювати розвиток суспільної свідомості, властиві для мистецтва (передовсім літературні) етично-естетичні уявлення» [295, с. 7-8]. В.Гладкий доводить: «Кореспонденція письменника «принципово відрізняється від листа, написаного не художником». Результатом образного мислення майстра слова стає те, що його листи обов'язково будуть набувати художньо-узагальнених форм. Тому в приватних листах людей, «наділених письменницьким обдаруванням, нерідко зустрічаємо справжні художні відкриття, створені за всіма законами художньої майстерності» [107, с. 17]. За спостереженнями Ж.Ляхової, у листах письменник «залишається передусім митцем, а лист – зразком художнього саморозкриття» [284, с. 3-4]. Самі романтики теж наголошували на тому, що лист – це художній феномен. Зокрема, Новаліс стверджував: «Лист є поетичним за своєю природою» [366, с. 97].

Аналізуючи епістолярій Куліша-романтика, Ю.Шерех констатував: «Поетика епістолярного жанру не опрацьована. ... У загальній формі можемо собі уявити, що кожний лист виникає із співгри двох особистостей, автора і адресата. У загальній формі знаємо, що стиль листів якось мусить бути зв'язаний з літературними стилями доби. Але як конкретно це відбувається, зовсім не вивчено» [539, с. 48].

Художню специфіку епістолярної прози митців-романтиків варто виводити з естетики романтизму, зі специфіки романтизму як окремої культурної епохи та самобутнього літературного напрямку. «Певне бурління літератури» (В.Поліщук), характерне для епістолярної практики взагалі, у листах митців-романтиків відчувається значно сильніше, аніж у листах їхніх попередників. Естетизуючи такий маргінальний жанр, як лист, романтики максимально охудожнюють його, що дає можливість вести мову про поетику епістолярного жанру доби романтизму та про її (за Г.Ключеком) специфічні елементи (художні засоби). Будучи прихильниками принципу абсолютної свободи творчості, адресанти-романтики розцінювали епістолярну практику як простір для апробації новаторських романтичних теорій та прийомів. Мовиться про романтичну іронію, поетику контрасту, фрагментарність, багат шаровість, несподівані переходи від трагічного до комічного, від високого до низького і навпаки, глибинний психологічний аналіз. Чинником художності романтичної епістоли стало також постійне апелювання до алюзій, які невіддільні від процесу самовизначення адресанта-романтика. Йдеться і про використання такої форми інтертекстуальності, як цитата. Мається на увазі цитування народних ліричних пісень, а також поетичних текстів, суголосних за емоційною тональністю, що спричинювало ефект ліризації романтичного епістолярного тексту.

Як і художні тексти, кореспонденції адресантів-романтиків створювалися за художніми принципами тієї художньо-естетичної системи, представниками якої вони були, тобто системи романтичної. При цьому романтики нерідко зумисне використовували епістолярій як простір для власних творчих експериментів. Подібне трактування епістолярної практики знаходимо в «Розмові про поезію» Ф.Шлегеля. Зокрема, у частині, що має назву «Лист про роман», Антоніо звертаючись до Амалії, якій адресовано лист, зауважує: «Був час, коли Ви любили Стерна й отримували задоволення від того, що засвоювали його манеру, частково наслідуючи, частково

висміюючи її. Я маю декілька жартівливих листів від Вас, витриманих у такому тоні, які я буду дбайливо зберігати» [544, с. 399].

У листах українських романтиків також нерідко знаходимо сліди тих художніх експериментів, які пізніше дадуться взнаки у їхніх художніх творах або вже були у них застосовані. Так, в одній із кореспонденцій М.Гоголя до М.Балабіної містилися картини, ідентичні тим, які зустрічалися у гротескно-фантастичній повісті «Ніс»: «Розы усыпали теперь весь Рим; но обонянию моему еще слаще от цветов, которые теперь зацвели и которых имя я, право, в эту минуту позабыл. Их нет у нас. Верите, что часто приходит неистовое желание превратиться в один нос, чтобы не было ничего больше – ни глаз, ни рук, ни ног, кроме одного только большущего носа, у которого бы ноздри были величиною в добрые ведра, чтобы можно было втянуть в себя как можно побольше благовония и весны» [112, с.149].

За словами А.Шамрая, «приглядаючись до листування між собою друзів Срезневського, можемо напевне сказати, що це у значній мірі типовий провінціальний гурток, що не творить нової літературної теорії, не вносить нових свіжих ідей безпосередньо, а популяризує впливи, навіяні, так би мовити, в «отображенном» читацькому світосприйнятті. ... З цього погляду листування членів гуртка Срезневського має значний історико-літературний інтерес. Листи, як певна літературна форма, розвинулись ще в традиціях сентиментальної школи, були не менш популярними і в традиціях романтизму, тому їх важливо вивчати як першу ступінь підготовки до літературних дебютів, де ми знайомимось не тільки з читацькими враженнями, але й із спробами стилістичних вправ у новій літературній манірі» [527, с. 24]. Аналізуючи листи І.Розковшенка, А.Шамрай констатував: «У визнаннях про власні переживання, у спробах давати пейзажі рідної місцевості раз у раз відчуваємо типову маніру романтичного стилю, ніби справді Розковшенко в листуванні випробовує сили до майбутніх літературних виступів» [527, с. 25]. Оглядаючи листовні «признання» І.Розковшенка (йдеться, зокрема, про лист до І.Срезневського від 3 грудня

1830 року), А.Шамрай вказував, що вони характеризуються «навіяністю літературною, мотивами «мирової скорби». «І відповідна ідеологічна спрямованість листів, і лексичний та стилістичний колорит їх говорить явно про навіяність певного гатунку лектури, що так популярна була в певних етапах розвитку романтичної школи... І справді, – писав науковець, – такі вирази, як «печаль превращает все в мрачное и унылое», «мисль превращает в прах все мои мечты», «где бы я ни был, что бы я не делал, я предаюсь своїм мрачным мечтам» – є типові кліше літературного стилю». Виразною «літературною насиченістю», за висловом А.Шамрая, позначені й листи молодого І.Срезневського до матері, які нічим не відрізняються від листів дружніх [527, с. 26].

Жанр листа приваблював романтиків насамперед тим, що він не обмежував свободу автора. Навіть більше, епістола, як форма, за Ф.Шлегелем [545, с. 409], абсолютно вільна, відкривала додаткові можливості для прояву творчої свободи. Відтак епістолярна практика давала можливість практикувати нову поезику, а сам лист за таких умов прискорював становлення нового (романтичного) напрямку в літературі.

Якщо у XVIII столітті, за спостереженнями Ю.Тинянова, листування було виключно побутовим явищем, а листи «не вмішувалися» в літературу [497, с. 180], то наприкінці XVIII – на початку XIX століття, коли на зміну грандіозності приходить мала форма й мала емоція, а на зміну алегорії – психологізм, лист починає «входити» в літературу і стає літературним фактом. Саме в листі, за спостереженнями дослідника, були знайдені «найлегші й найнеобхідніші можливості, які дозволяли втілити нові принципи конструкції з надзвичайною силою: недомовленість, фрагментарність, натяки, «домашня» мала форма листа мотивувала введення деталей і стилістичних прийомів, протилежних «грандіозним» прийомам XVIII століття. Цей необхідний матеріал перебував поза літературою, в побуті. І з побутового документа лист підіймається в самий центр літератури. Листи Карамзіна до Петрова випереджають його ж спроби в жанрі старої

ораторської канонічної прози і призводять до появи «Листів російського мандрівника», у яких подорожній лист став жанром. Лист став жанровим виправданням, жанровою скріпою нових прийомів» [497, с. 180-181]. Так лист, який до цього був винятково побутовим документом, стає літературним фактом. При цьому триває постійна еволюція побутового листа. «Листи перечитуються не лише адресатами; вони розцінюються як літературні твори у листах, що писалися у відповідь» [497, с.181].

Отже, як і художні тексти, кореспонденції адресантів-романтиків створювалися за художніми принципами тієї художньо-естетичної системи, представниками якої вони були, тобто системи романтичної. Художню специфіку епістолярію митців-романтиків варто виводити з естетики романтизму, зі специфіки романтизму як окремої культурної епохи та самобутнього літературного напрямку. «Певне бурління літератури» (В.Поліщук), характерне для епістолярної практики взагалі, у листах митців-романтиків відчувається значно сильніше, ніж у листах їхніх попередників. Естетизуючи такий маргінальний жанр, як лист, романтики максимально охудожнюють його. Мовиться про романтичну іронію, поетику контрасту, фрагментарність, багатошаровість, несподівані переходи від трагічного до комічного, від високого до низького і навпаки, глибинний психологічний аналіз. Чинником художності романтичної епістоли стало також постійне апелювання до алюзій, які невіддільні від процесу самовизначення адресанта-романтика. Йдеться і про використання такої форми інтертекстуальності, як цитата. Мається на увазі цитування народних ліричних пісень, а також поетичних текстів, суголосних за емоційною тональністю, що спричинювало ефект ліризації романтичного епістолярного тексту.

3.2. Романтичний лист як прояв психологічної інтроспекції

Абсолютизуючи людину, окрему особистість, романтики демонструють посилений інтерес до її внутрішнього буття, прагнуть опанувати глибини її духу. При цьому їх цікавить яскрава індивідуальність, яка діє в «межовій» ситуації і постає беззахисною та вразливою, опинившись у полоні духу епохи, сильних пристрастей чи суперечливих почуттів. І хоча людина тлумачиться романтиками як нерозгадана таємниця, вони немало експериментували, щоб зазирнути у глибини її душі. Художні відкриття романтиків, пов'язані з опануванням духовної сутності особистості, були зроблені ними не лише у процесі спостереження над сучасниками, але й у ході занурення у свій власний внутрішній світ, зокрема у процесі епістолярної творчості. Невимушений жанр листа, за словами А.Єлістратової, дозволяв інколи більш природно висловити те, що в поезії, наприклад, висловлювалося більш пишномовно чи умовно [165, с. 310]. Як зауважує А.Ботнікова, саме за посередництвом листування романтики розвивали здібність до самоаналізу, увагу до тих процесів, які відбувалися в душі. І лише розібравшись із власними почуттями, із глибинами і «підвалами» своєї власної особистості, автори листів відкривали нову царину, ще не освоєну мистецтвом, – царину внутрішнього світу, суперечливої неоднорідності імпульсів, які диктують людині її поведінку [61, с. 33]. За спостереженнями В.Кузьменка, «суб'єктивне начало, оголений психологічний світ особистості автора відіграють роль організуючого центру листування» взагалі [242, с. 50]. Але в романтичному листуванні, яке сфокусоване на особистості, означена тенденція є максимально проявленою.

Кореспонденції романтиків, зокрема романтиків українських, сповнені сміливого психологічного аналізу, рефлексії та самозаглиблення. Вони передбачають граничне оголення душі і серця адресанта. Цим листам притаманні ті типово романтичні «крайні» сюжети, які дають про себе знати

в художній спадщині романтиків, що фіксує увагу до так званих екстатичних станів людини.

Таким глибинним психологізмом позначені, наприклад, листи Ф.Шлегеля до А.Шлегеля. Адресовані брату, ці листи є максимально відвертими, а тому дозволяють зазирнути й найпотаємніші закутки душі адресанта, у яких знайшли «прихисток» усі найхарактерніші відчуття та настрої людини межі століть. «Після кількадечної перерви, що була викликана різними справами, планами і гострим нападом туги, – писав він у одному з листів, – я знову повертаюся до розмови з тобою. Я обмірковую все, що тіснилося у моїй голові впродовж цього короткого періоду, перебираю безкінечні думки, які вибудовував мій розум, усі печалі, усі радощі, усе, про що я не можу говорити з тобою... І трапляється, що навіть до краще з того, що я можу собі уявити, викликає у мене відразу, потрапляючи на розсуд моєї чесноти (якби вона стала для мене досяжною хоча б на мить). Ось так я і живу – не думай, однак, що я керуюся своїми капризами, як це траплялося у Геттінгені, а моя душа перебуває у такому ж хворобливому стані» [545, с. 392].

Очевидним є те, що романтики усвідомлювали вагомість подібних сміливих психологічних експериментів, а тому їхні результати (а власне, тексти епістол) нерідко ставали вихідним матеріалом для художніх текстів, що спричинило появу у літературі романтизму низки яскравих автопсихологічних образів романтичних героїв. Критики вказували, зокрема, на максимальну подібність головного героя роману Ф.Шлегеля «Люцинда» Юлія з його творцем. Зрештою, листи Юлія мають чимало спільного як на рівні змісту, так і на рівні тональності з листами Ф.Шлегеля до тих, хто належав до його близького оточення.

Важливість подібного епістолярного матеріалу усвідомлював і французький романтик А. де Мюссе. Невипадково він звертався до Жорж Санд з проханням повернути йому його листи, адресовані їй. Ці листи, писані у гранично відвертій, сповідальній манері відкривають найпотаємніші

закутки душі закоханого, митець мав намір покласти в основу роману «Сповідь сина століття», у якому з максимальною психологічною точністю виведено образ сучасної автору меланхолійної людини.

Як зазначає Т.Бовсунівська, «український романтизм демонструє помірковане ставлення до європейської теорії мистецтва взагалі, незалежно від її періоду та спрямування» [44, с. 115]. В Україні романтизм «став дієвим втіленням сковородинської філософії серця» [44, с. 117], актуалізація якої призвела до естетизації серця та появи нової романтичної чутливості. У результаті «меланхолії західних романтиків українські протиставили сердечну чутливість» [44, с. 194], що простежується й на рівні їхньої епістолярної практики.

Сердечна чутливість характеризує епістолярій Л.Боровиковського, зокрема листи, писані з Курська на адресу І.Срезневського. «В Курске лучше; но по Украине – душа ноет», в Україну «рвещя моє сердечко», – зізнавався поет [59, с. 207]. Ознаки нової (романтичної) емоційності знаходимо і в листах Л.Боровиковського, писаних І.Срезневському в період, коли останній перебував в закордонному відрядженні з метою вивчення слов'янської філології. Щиро заздючи І.Срезневському, перед яким під час наукового відрядження («вояжу») відкривався світ, Л.Боровиковський зізнавався: «Как бы я желал испытать Вашу участь – самую Вашу тоску по родине, все Ваши ощущения, впечатления!..» [59, с. 215-216]. Наголошуючи на щирості свого співчуття, митець вводить у текст епістоли вишуканий експресивно-стилістичний плеоназм: «Согрущу грусти Вашей – очень естественной, хоть, строго говоря, и не совсем уместной» [59, с. 216]. У листі знаходимо й типово романтичний погляд на людину як на окремий невичерпний світ: «Вы жалуетесь на одиночество? Но мало ли собеседников в себе и около себя без людей» [59, с. 216].

Психологічна інтроспекція – характерна риса епістолярних діалогів Є.Гребінки. Зокрема, в листі П.І. та Н.І.Гребінок від 16 березня 1827 року, виповідаючи свій сум за рідними та домівкою в період навчання в

Ніжинській гімназії вищих наук, адресант зізнавався: «Признаться, и я, как вспомню отлогие берега Оржицы, просторные луга, опушенные зеленью и цветом, дом и сад, где первые годы моего младенчества летели, как приятные сны, а особливо вас, маменьку и всех родных и Ваши нежные ласки, то невольный вздох вылетает из груди моей...» [134, с. 516].

Мотиви туги звучали і в листах Є.Гребінки, писаних у 1830-х роках з Убіжища. Провінційне життя не породжувало оптимістичних надій, гнітило митця «ядом светского равнодушия», що знаходило свій відбиток у його епістолярних розмовах з М.Новіцьким. «Наконец дни шумного веселья кончились. Смеющиеся рожи исчезли, пост суровым перстом своим положил на лица всех оттенков печали, и я спокойнее. Глупая радость безжизненных людей приторнее полыни. Я знаю, отчего грусть сдружилась со мною, и мне приятнее слезы людей, нежели хохот...» [134, с. 562], – писав Є.Гребінка в листі від 12 лютого 1833 року.

Сердечна чутливість виступає емоційною домінантою і в епістолярній спадщині А.Метлинського, особливо коли йдеться про листи адресовані І.Срезневському. Прикметною рисою цих листів є властиво романтичне самозаглиблення і самопізнання адресанта, яке полягає в пізнанні власного серця, що стає синонімом поняття «душа». Як свідчать ці листи, самотність надзвичайно гнітила митця: «Страшусь тяжелых, долгих черных вечеров, налетающих ко мне с зимою», – писав А.Метлинський у листі до І.Срезневського від 26 вересня 1939 року. Але самотність для Метлинського-романтика – це не відсутність товариства. Самотність постає насамперед як духовне сирітство, як відсутність можливості «висловити серце»: «Высказать сердце свое некому. Общество для меня при моем образовании и моей работе и тяжело, и недоступно» [528, с. 141]. Тож і листування А.Метлинського з І.Срезневським постає як можливість виговорити серце й душу.

Міра відвертості А.Метлинського (коли мовиться про самоаналіз у листовних розмовах із І.Срезневським) є вражаючою. Водночас вражаючою є

гранична міра печалі, про яку пише А.Метлинський, подаючи образ самого себе: «Счастлив я, что не обладаю даром какогонибудь из знаменитостей – душа моя полна печали, я напоил бы ею сердце людей» [528, с. 128]. Немов розтинаючи перед І.Срезневським свою душу, А.Метлинський писав: «Тоска и скука свили в ней самое прочное гнездо для себя. Ленъ ли это, болезнь ли, не знаю, но сколько достанет воли постараюсь вырваться из этого состояния» [528, с. 141]. Як свідчать епістолярні джерела, окрім фізичних недугів, А.Метлинський страждав на іпохондрію: «Судьба словно гонит меня» [528, с. 136]. Передчуття близької смерті супроводжувало митця впродовж усього життя, що не могло не накладати відбиток на характер його художньої творчості і навіть на вибір псевдоніму – Амвросій Могила [429, с. 356].

Нерідко А.Метлинський відкриває перед І.Срезневським найпотемніші, найтемніші закутки своєї душі й описує гру своєї хворобливої уяви: «Я сделался игрищем своей собственной фантазии, которая вертит мною часто как хочет против моей воли» [528, с. 141]. «Не знаю отчего, но для несчастий настоящих у меня больше мужества чем у когонибудь в мире, для грозящих даже пустяков у меня целые тучи самых убийственных мыслей ... Дня за два, например, я вообразил, что от этого могу сойти с ума и все это с такими ужасными подробностями, что, воображая, что я буду говорить в этом состоянии, чуть ли не понес *ахинею*» [528, с. 128].

Психологічна інтроспекція характерна для листів М.Максимовича. Особливо, коли йдеться про листи, писані з Михайлової гори. Прагнучи до активного наукового і громадського життя, М.Максимович, будучи відірваним від громади, відчував цілковиту відчуженість і самотність, що знаходило свій вияв у його кореспонденціях. Зокрема, у листі до О.Бодянського від 20 січня 1862 року, адресант розпачливо зізнавався: «Ах, как мне тяжело и душно бывает здесь с осени и до весны! Особенно тяжело нынешний раз. Боюсь, что если не выберусь отсюда на Москву к следующей осени, то уж не визимую больше...» [301, с. 58]. У наступному листі до

О.Бодянського (лист від 9 березня 1862 року з Михайлової Гори) М.Максимович так само констатував: «Мне эту зиму очень тяжело бывало на душе, но выжимувал таки...» [301, с. 60]. Подібні зізнання містилися і в кореспонденції до О.Бодянського від 1 січня 1865 року, у якій адресант писав: «...Год прошедший и конец позапрошлого были тяжелы для души моей» [301, с. 64]. Адресант зізнавався, що «не ясен душой» і в листі до О.Бодянського від 4 березня 1867 року з Києва.

У періоди душевного надлому М.Максимович міг цілком усамотнитися й припинити листування з будь-ким. Так, у листі до П.Куліша від 20 січня 1854 року з Михайлової Гори М.Максимович писав, що на місяць перетворився на справжнього відлюдника: «...Все житейское и живущее не занимало меня: почему и все (внешнее) в великом запущении, начиная с переписки с друзьями – все они по праву могут назвать меня «Михайлом Молчаливым» [301, с. 137-138].

Утім, типовішою була ситуація, коли М.Максимович використовував самотність і лист задля того, щоб вилити на папері свою душу. Лист ставав для нього епістолярною формою психологічної інтроспекції. З цього приводу у листі до П.Вяземського від 7 грудня 1871 року він писав: «В моем здешнем одиночестве есть своего рода удовольствие и отрада: высказаться на письме, отвести на нем душу и предать пламени, чтобы твоя задушевная печаль не удручала собою другой, любезной тебе, души, у которой на этом свете и своих печалей накапливается не под силу» [301, с. 100].

Глибинним психологізмом позначені кореспонденції Т.Шевченка, особливо листи періоду заслання, які фіксують найтонші порухи серця адресанта. У листі до А.Лизогуба від 22 жовтня 1847 року з Орської фортеці Т.Шевченко констатував: «Треба хилитися, куда нагиная доля. Ще слава Богу, що мені якось удалося закріпить серце так... що муштруюся собі та й годі» [537, с. 35]. Але за декілька днів у листі до В.Репніної романтик не соромився писати наступне: «Вообразите себе самого неуклюжего

гарнизонного солдата, растрепанного, небритого, с чудовищными усами, – и это буду я. Смешно, а слезы катятся» [537, с. 36].

Якщо восени 1847 року Т.Шевченко писав про своє «кріпке» серце, то листи романтика, датовані груднем 1847 року, змальовують поетове серце як таке, у яке впилася нудьга. Так, у листі до М.Лазаревського від 20 лютого 1847 року митець писав: «Тяжко, брате мій добрий, каратися і самому не знати за що. Отже, так зо мною трапилося, спершу я сміливо заглянув лихові в очі. І думав, що то була сила волі над собою, аж ні, то була гордось сліпая. Я не розглядив дна тії бездны, в котору впав. А тепер, як розглядив, то душа моя убогая розсипалась, мов пилина перед лицем вітра. Не по-християнськи, брате мій, знаю, а що ж діяти? Опріче того, що нема з ким щире слово промовити, опріч нудьги, що в серце впилася, мов люта гадина, опріче всіх лих, що душу катують» [537, с. 38]. Подібний мотив звучить у листі до А.Лизогуба від 1 лютого 1848 року, де адресант пише про те, як «нудьга і безнадія давить серце» [537, с. 40]. У листі до Ф.Лазаревського від 22 квітня 1848 року з Орської фортеці митець писав: «Ох, якби-то так жартувало моє серце, як я оце з вами словами жартую. Якби і йому, як рукам, можна було дати клопот паперу та перо з каламарем, та й годі. То воно дуже добре було б, так що ж! таким добром його не нагодуєш. Йому треба нудьги, тяжкої, невсипущої нудьги!» [537, с. 45].

Поступово мотив «кріпкого», міцного серця в епістолах Т.Шевченка зникає. Психологічний стан поета чітко окреслено в кореспонденції до В.Жуковського від січня 1850 року. «Я три года крепился, – писав адресант, – не осмеливался вас беспокоить; но мера моего крепления лопається, и я в самой крайности прибегаю к вам, великодушный благодетель мой. ... Сжальтесь надо мною! Исходатайствуйте (вы многое можете!) позволение мне только рисовать – больше ничего и надеяться не могу и не прошу больше ничего. Сжальтесь надо мной! Оживите мою убогую, слабую, убитую душу!» [537, с. 52-53].

Поета гнітила самотність, а також заборона писати (окрім листів) та малювати. Тому саме листовне спілкування стає запорукою його духовної рівноваги. Листи від друзів приносять йому «тихую, чистую сердечную радость» [537, с. 85]. Відповідаючи В.Рєпнєній, він констатував, що читав її листа впродовж тринадцяти днів, а тому фактично вивчив його напам'ять. «Я как бы ото сна тяжелого проснулся, когда получу письмо от кого-нибудь не отрешегося мене, а ваше письмо перенесло меня из мрачных казарм на мою родину – и в ваш прекрасный Яготин, – какое чудное наслаждение вообразать тех, которые вспоминают обо мне, хотя их очень мало; счастлив, кто малым доволен», – писав Т.Шевченко [537, с. 41]. Подібні слова звучать у листі Т.Шевченка до Бр.Залеського: «С получением твоего письма я начал приходит в себя, начал чувствовать и думать, правда что думы мои по-прежнему не радужные, но все-таки думы» [537, с. 85].

Але настрої безнадії поступово починають домінувати в листах романтика. Так, у листі до В.Григоровича від 12 квітня 1855 року з Новопетрівського укріплення адресант зазначав: «Восемь лет я выстрадал молча. Я никому ни слова не писал о себе. Думал, что терпением все одолею. Но, к несчастью, я горько ошибся, терпение так и осталось терпением, а я между тем приближаюсь к 50 году моей жизни. Силы, и нравственные, и физические, мне изменили, ревматизм меня быстро разрушает. Но что в сравнении болезни тела с болезнью души, с тою страшною болезнью, что зовется безнадежностью. Это ужасное состояние!» [537, с. 91].

Листи до Я.Кухаренка фіксують той важкий психологічний стан, у якому знаходився духовно виснажений митець напередодні звільнення. Лист Т.Шевченка до Я.Кухаренка від 22 квітня 1857 року фіксує психограму зболеної душі адресанта. «Пише мені курінний Лазаревський і упевняє мене, що незабаром мене випустять із цієї широкої хурдиги. Він пише, що добрий цар наш уже дав приказ розбивать мої кайдани. І плачу, і молюся, і все-таки не вірю. Десять літ неволі, друже мій єдиний, знівечили, убили мою і віру і надію, а вона була колись чиста, непорочна, як те дитятко, взятє од купелі,

чистая і кріпкая, як той самоцвіт, камень ошліфований! Але чого не зробить риторда химська? Я трохи-трохи не одурів на сім тижні. Та й тиждень же удався! Не дармо я його виглядав десять літ. Десять літ! Друже мій єдиний! Вимовить страшно. А витерпіть? І за що витерпіть? Цур йому, а то я справді одурію» [537, с. 122], – писав Т.Шевченко.

Глибинною психологічною інтроспекцією й сердечною чутливістю позначені епістолярні діалоги П.Куліша з М.Максимовичем, М.Д.Білозерським, П.Плетньова.

Так, описуючи свій стан під час перебування у Луцьку в 1841 році в листі до М.Максимовича від 25 березня 1841 року П.Куліш зізнавався: «Впрочем, бывает иногда грустно: здесь все меня любят и ласкают, но как-то ни к кому сердце не лежит, и не отраду, а какую-то усталость чувствуешь, отвечая этим людям на знаки дружества» [261, с. 8]. У листі М.Максимовичу від 28 вересня 1854 року П.Куліш нарікав на осінню депресію та невдоволене серце: «В последнее время Вы, спасибо Вам, писали ко мне довольно часто: за это я ныне более благодарен, [потому] что находился в самом дурном настроении духа по случаю разных пустяков, которые тогда не казались пустяками. Осень – моя всегдашняя успокоительница; она ласкает, как добрая бабушка, которая не только желает, но и хорошо знает, как успокоить недовольное сердце» [262, с. 199].

У листі до М.Д.Білозерського від 24 березня 1844 року П.Куліш скаржився на подібний психологічний дискомфорт: «На меня напала давняя моя нелюдимость; не хочется нигде быть; бываю счастлив, если голова и душа сильно действуют, но едва деятельность меня оставляет, является скука самая мучительная. Все предметы теряют свои цвета; пустота, безжизненность внутри и вне. Но зачем это писать?» [261, с. 34]. У листі до М.Д.Білозерського від 9 листопада 1852 року П.Куліш скаржився на відчуття самотності, яке не полишало його в Петербурзі. Натомість в Києві П.Куліш почував душевний комфорт. Тут, як писав адресант у листі до С.Аксакова від 29 жовтня 1855 року, він слухав «музику собственного сердца» [262, с. 295].

А в Мотронівці, як свідчить лист до М.Макарова від 27 лютого 1854 року, він повертає собі «бодрость духа, уверенность в себе и сердечную веселость» [262, с. 170].

Варто зазначити, що з російськими кореспондентами П.Куліш був менш відвертим, демонструючи свою сердечну чутливість не так масштабно, як в епістолярних діалогах з адресатами-українцями. Це помітно з його листовних розмов з П.Плетньовим. Серце П.Куліша в епістолярних діалогах з П.Плетньовим нерідко «стесняється» [261, с. 144]. Розмову про свій від'їзд з Петербурга та розставання з П.Плетньовим, з яким його встигли пов'язати узи дружби, П.Куліш веде теж дещо відсторонено: «Я не тоскую о Вас. Я так счастлив, что никакая тоска не может войти в моё сердце. Но вся моя душа стремится к Вам и к Вашему милому семейному кружку, в котором так много протекло для меня тихих, сладких часов» [261, с. 129]. Свою подяку на адресу П.Плетньова П.Куліш також висловлює «с горячо бьющимся сердцем» [261, с. 144].

Серце є центром внутрішнього життя адресанта в кореспонденціях Я.Головацького. В епістолярному циклі «Подорож по Галицькій та Угорській Русі, описана у листах до приятеля у Л.» адресант своє душевне піднесення від мандрівки описує, звертаючись до образу серця: «О красо природы, як ошасливила ти моє серце!». «Стелися, рідна земле, перед моїми спраглими очима пшеничними нивами, буйними левадами, хай побачу всю твою красу, хай натішуся чарами твоїми, хай відчую сьогодні все те, чим віддавна раділо молоде серце!», – закликає Я.Головацький [117, с. 23]. До образу серця адресант апелює й тоді, коли описує свій стан у момент перебування на вершині Чорногори: «Я вийшов на скелю, з якої било чисте джерело й збиралось у мале озерце. Мене обвіяв холодний пронизливий вітер, груди дихають вільним повітрям, серце б'ється прискорено, забуваєш суєту буденності...» [117, с. 56].

Категорія серця стає центральною в кореспонденціях І.Вагилевича, коли йдеться про світ внутрішніх переживань та устремлінь людини.

Говорячи про дух соборності, що бентежив душі галичан, які в добу романтизму жили відчуттям душевної єдності з «южними русинами», І.Вагилевич у листі до М.Максимовича від 7 березня 1837 року апелював до категорії серця. «Така-то жизнь, мимо перегороди господарственной, і наші серця плекала любезними струнами содригління», – писав романтик [531, с. 195].

Водночас в епістолярному доробку І.Вагилевича, який аналізує національну недолю, з'являється образ серця, яке з'їдає грижа: «Усюди лихо! Усюди горе! Через теперішні рахування та учитання ладу вещей. Токмо най серце грижа з'їдає – байдуже! Хто наші душі зломить?» [531, с. 200]. Такі оптимістичні настрої у листах І.Вагилевича нерідко поступаються місцем депресії і національній тузі. «В таківських обстоятельствах часто приходит мойй голові до дуру. Лиш одна віра в будуче відродження ся кріпка і ціпка – вона ум возносить і наповнює серце» [531, с. 203].

Протиставлення двох сердець – «нездеревнілого» та «камінного» знаходимо в епістолярному доробку М.Шашкевича. У листі до М.Козловського, вдаючись до психологічної самоідентифікації, адресант констатував: «...Не давай догани щирому серцю, которе ще не здеревіло, що знає в собі житя, що тьохкає тьохканєм невсипущим до тих, що його порозуміли і не сміялись, но холодочком дунули на нього, що, насилу рвучись із грудей, блукалося сумними пущами сього світу і припадало до людей! до студеного каміня, до твердої криці! – і знов носилось на крилах журби і туги, і, як пчілка, не в одно забриніла віконце, не до одного приклонила листочка, – но дармо: всюди мертве лице, стовпуваті очі, камінне серце, б'юще водяними словами». У дружньому листування з М.Козловським М.Шашкевич вбачав солодкий відпочинок для свого серця: «Блукалось, мовлю, і носилось бідное моє серце, аж спочило на твоім серці припочинком солодким. ... Твоє серце добре: так мені повідає моє серце» [532, с. 310].

Лист М.Шашкевича до дружини цікавий наявністю у ньому динамічного портрета адресанта. «Чимало б ти на мені змін помітила, якби побачила мене в цю хвилю, коли оце пишу. ... Став споважнілим, але ліпше сказати понурим, завжди задуманий, завжди чимось зайнятий, дуже маломовний, ходить не підстрибуючи, а повільно, постійно з требником під пахвою, що аж йому вже боки повиїдав, міряє щоденно сто і кільканадцять сходів згори і догори, – такий твій Маркіян тепер, – але, здається, тільки у Львові, в мурах, котрі на мене завжди якийсь неприємний вплив справляють...» [532, с. 299]. Іронічно порівнюючи себе з голопупом, романтик писав дружині: «Уяви собі, кажу, чоловіка твого так, – і уста твої сміятись будуть, а добре твоє серце жалітиме його» [532, с. 299].

Психологізм – ознака епістолярної творчості Ю.Федьковича. «На наш Новий рік був я дуже-дуже чось сумний – не інак, але здавало мені ся, що, якби земля мені ся проступила, то бих у ню пішов» [503, с. 464], – так описував романтик напади туги, підсумовуючи: «Само серце ся журить» [503, с. 465]. Наскрізними в епістолярному доробку адресанта є образи серця, що болить, і серця, що віщує.

Літопис душевних злетів і потрясінь, окреслений життям серця адресанта, складають листи М.Гоголя [447, с. 191]. Кореспонденції раннього періоду (періоду навчання у Ніжинській гімназії вищих наук) фіксують ту внутрішню порожнечу, яку відчував М.Гоголь у провінційному місті. «Уединясь совершенно от всех, – писав романтик, – не находя здесь ни одного, с кем бы мог слить долговременные думы свои, кому бы мог выверить мышления свои, я осиротел и сделался чужим в пустом Нежине. Я иноземец, забредший на чужбину искать того, что только находится в одной родине, и тайны сердца, вырывающиеся на лице, жадные откровения, печально опускаются вглубь его, где такое же мертвое безмолвие» [111, с. 62].

Описами пригніченості позначені перші листи М.Гоголя з Петербурга. «На меня напала хандра или другое подобное, и я уже около недели сижу,

поджавши руки и ничего не делаю. Не от неудач ли это, которые меня совершенно обравнодушили ко всему» [111, с. 96], – писав він у листі до матері від 3 січня 1829 року. «...Перо дрожит в руке моей, мысли тучами налегают одна на другую, не давая одна другой места, и непонятная сила нудит и вместе отталкивает их излиться пред вами и высказать всю глубину истерзанной души» [111, с. 110], – продовжував він в іншому листі до цієї ж адресатки. Подібний «перелом» романтик називає необхідним для перевиховання його душі, а саме перебування на чужій землі він порівнює з «училищем» й постійно тужить за Україною, про що свідчать його листи до М.Максимовича [111, с. 274]. Уже в ранніх листах М.Гоголя виникає ідея поприща, на якому б він міг бути корисним людству, що згодом зреалізує себе у «Вибраних місцях із листування з друзями». У листі до матері від 24 липня 1829 року романтик констатував: «...Мне нужно переделать себя, переродиться, оживиться новою жизнью, расцвествь силою души в вечном труде и деятельности, и если я не могу быть счастлив (нет, я никогда не буду счастлив для себя. Это божественное существо вырвало покой из груди моей и удалилось от меня), по крайней мере всю жизнь посвящу для счастья и блага себе подобных» [111, с. 113].

Свою першу закордонну поїздку (до Любека) у листі до матері від 13 серпня 1829 року М.Гоголь розцінює як «торжественные, ужасные часы» свого життя, у які він тікав від самого себе [111, с. 115]. Утім, ані ця поїздка, ані повернення до Петербурга не приносять М.Гоголю душевної полегкості, про що свідчить лист до матері від 2 квітня 1830 року. «Заботы и вечные беспокойства тягчат меня всеми неразлучными с ними неприятностями. Я не понимаю, как я до сих пор с ума не сошел» [111, с. 132], – скаржився адресант.

На душевні розлади М.Гоголь нарікав і в листах до М.Максимовича, писаних із Петербурга. Зокрема, в кореспонденції від 28 травня 1834 року романтик вибачався: «Ты извини меня, что я не толкую с тобою ничего о песнях. Право, душа не в спокойном состоянии. Перо в руках моих как

деревянная колода, между тем как мысли мои состоят теперь из вихря». У цьому ж таки листі М.Гоголь зізнавався, що саме епістолярне спілкування рятувало його, «зтишувало» душу в періоди душевних потрясінь: «Прощай, да пиши ко мне. В эти времена волнения письма всё-таки сколько-нибудь утишают душу» [111, с. 259].

Скарги на психологічний дискомфорт фактично відсутні в листах М.Гоголя, писаних з Західної Європи, зокрема з Риму. Вони стають поодиноким, як от у листі до М.Погодіна від 30 березня 1837 року. «Ты в пристани, – писав М.Гоголь, – ты, как мудрец, можешь перенести и посмеяться. Я бездомный, меня бьют и качают волны, и упираться мне только на якорь гордости, которую вселили в грудь мою высшие силы. Сложись мне голову свою не на родине» [112, с. 333]. Проте подібні настрої у листах М.Гоголя у цей період – це радше виняток. Західна Європа, надто Рим, який, як свідчать листи, нагадував романтику Україну, були для зболеної душі митця своєрідним поетичним оазисом.

Листи наступних років, писані М.Гоголем з Росії та під час відвідин Західної Європи засвідчували наростання тих нервових розладів, від яких потерпав романтик. І хоча адресант прагнув у ці періоди максимально відсторонитися від оточення, живучи внутрішнім своїм життям, «своим внутренним миром», як він писав у листі до П.Плетньова [113, с. 28], його листи повногранно ілюструють психологічний ритм його буття. Він пише про те, що «расстроенный телом и духом», що припадки його хвороби набули «странных образов» [113, с. 7]. У листі до М.Язикова від 10 лютого 1842 року М.Гоголь зізнавався: «Я писал к тебе мало в прежнем письме, потому что был не расположен. Я был болен и очень расстроен, и признаюсь не в мочь было говорить ни о чем. Меня мучит свет и сжимает тоска, и, как ни уединенно я здесь живу, но меня всё тяготит» [113, с. 12].

Психограмою душі постають листи М.Гоголя до М.Балабіної, зокрема лист від 17 лютого 1842 року, у якому адресант так описував свій нервовий стан, зумовлений, окрім іншого, переслідуванням його як автора «Мертвих

душ»: «Я был болен, очень болен и еще болен доныне внутренно: болезнь моя выражается такими странными припадками, каких никогда со мной еще не было. Но страшнее всего мне показалось то состояние, которое напомнило мне ужасную болезнь мою в Вене, а особливо когда я почувствовал то подступившее к сердцу волнение, которое всякий образ, пролетающий в мыслях, обращало в исполина, всякое незначительно-приятное чувство превращало в такую страшную радость, какую не в силах вынести природа человека, и всякое сумрачное чувство претворяло в печаль, тяжкую, мучительную печаль, и потом следовали обмороки, наконец совершенно сомнамбулическое состояние» [113, с. 15]. Листи М.Гоголя до М.Язикова та О.Смірної позначені детальними описами тієї «хандри», яка надокучала романтику. Так, у листі до О.Смірної від 5 липня 1845 року М.Гоголь зізнавався: «...Опаснее всего для меня хандра, а она, как нарочно, предстоит мне в тех местах, куда шлют меня» [114, с. 138]. Про повне психічне виснаження романтик писав у листі до М.Язикова: «Борюсь и с болезнью, и с хандрой и, наконец, выбился совершенно из сил в бесплодном борении» [114, с. 107].

Листи М.Гоголя більше, аніж листи інших романтиків, позначені психологізмом, чому прислужилися обставини та спосіб життя адресанта. Як свідчать кореспонденції цього романтика, він самоідентифікував себе як архітектора (будівельника), що веде складні внутрішні роботи в глибоких надрах своєї душі, які захаращені будівельним риштуванням (лист до С.Шевирьова від 2 березня 1843 року). Перед своїми адресатами М.Гоголь поставав повсякчас як людина, яка глибоко й щохвилино переймається станом свого внутрішнього господарства: «Захлопотанный собою, занятый мыслию об одном себе, о моем внутреннем хозяйстве, об управлении моими непокорными слугами, находящимися во мне, над которыми всеми следовало вознестись, иначе как раз очутишься в их власти, занятый всем этим, я не мог быть откровенным и светлым, это принадлежности безмятежной души» [113, с. 276]. При цьому листи М.Гоголя підтверджують спостереження Є.Нахліка

щодо того, що ним керував егоцентричний моральний мазохізм [361, с. 106]. Так, у одному з листів до В.Жуковського М.Гоголь писав: «Грехов, указанья грехов желает и жаждет теперь душа моя! Если б вы знали, какой теперь праздник совершается внутри меня, когда открываю в себе порок, дотоле не примеченный мною. Лучшего подарка никто не может принести мне» [113, с. 80]. Схожі думки звучали в листі до М.Балабіної від 2 листопада 1842 року: «Хула и осуждения для меня слишком полезны. После них мне всегда открывался яснее какой-нибудь мой недостаток, дотоле мною не замеченный. А увидеть свой недостаток это уже много значит. Это значит почти исправить его» [113, с. 134]. «Как подл и низок человек, особенно я!» [114, с. 288], – підсумовував М.Гоголь у листі до В.Жуковського від 16 березня 1846 року.

Маючи на увазі внутрішній зміст своїх кореспонденцій, М.Гоголь так пояснював їхню специфіку О.Данилевському: «Ты спрашиваешь, зачем я не говорю и не пишу к тебе о моей жизни, о всех мелочах, об обедах и проч. и проч. Но жизнь моя давно уже происходит вся внутри меня, а внутреннюю жизнь (ты сам можешь чувствовать) не легко передавать. ... Увы! разве ты не слышишь, что мы уже давно разошлись, что я уже весь ушел в себя, тогда как ты остался еще вне?» [113, с. 178]. Водночас романтик вказував на ті труднощі, які виникають у процесі відтворення внутрішнього життя. У листі до того ж таки О.Данилевського М.Гоголь писав: «Прочитавши это письмо мое, ты скажешь опять: И все-таки я ничего не знаю о нем самом. Что ж делать? Подобные упреки я не от одного тебя слышу. Мне всегда приписывали какую-то скрытность. Отчасти она есть во мне. Но чаще это происходит оттого, что не знаешь, откуда и с которого конца начать. Весьма натурально, что хотелось бы прежде всего сказать о том, что поближе в настоящую минуту к душе, но в то же время чувствуешь, что еще не нашел даже и слов, которыми бы мог дать почувствовать другому то, что почувствовал сам» [113, с. 364].

Характерно, що й листи своїх кореспондентів М.Гоголь інтерпретував крізь призму психобіографічного методу. Так, звертаючись до О.Смірної, М.Гоголь констатував, що з її листа чується «неудовлетворенное состояния души» [113, с. 394]. Подібні думки звучали і в листі до сестри (лист до А.Гоголь від 15 червня 1844 року), у якому адресант писав: «Письма твои будут выражать теперь всю твою душу, и всё, что хотело прежде высказаться и не умело, изольется теперь свободно» [113, с. 417]. Аналогічно М.Гоголь висловлювався про епістолярій і в листах до В.Жуковського. Так, аналізуючи кореспонденції сестер Віельгорських, романтик констатував: «В письмах этих видно в каждой строчке, как хорошеют с каждым днем и часом прекрасные их души» [114, с. 221]. З позицій психографічного методу він характеризував також епістоли О.Іванова. Так, у листі від 7 листопада 1846 року М.Гоголь писав: «В каждой строке письма вашего слышно, что нервы ваши шалют и бунтуют, не давая вам ни минуту покою» [114, с. 416]. «Я получил твои два письма вдруг. В них так много грусти...» [115, с. 288], – писав М.Гоголь у листі до М.Погодіна від 1 червня 1847 року. Водночас М.Гоголю належить і цілком протилежне твердження. «...Письмо – дряннь. Оно никогда не может выразить и десятой доли человека» [116, с. 294], – писав він в листі до П.Плетньова від 21 січня 1850 року.

Як і українські романтики взагалі, осердям внутрішнього життя особистості М.Гоголь вважав людське серце. В одному з листів до П.Плетньова митець писав: «Друг мой, сердце человеческое есть бездна неисповедимая. Здесь мы ошибаемся поминутно» [113, с. 518]. Сліди естетизації серця та прояви нової романтичної чутливості наявні в багатьох кореспонденціях М.Гоголя, який у своїх листах нерідко послуговувався висловами на кшталт: «Сердце мое верит, что всё будет хорошо» [114, с. 439]; «И сердце мое слышит, что Бог мне поможет совершить в дороге всё то, для чего орудия и силы во мне доселе созревали» [114, с. 338]; «Сердце мое говорит мне, что вы так обо мне помолитесь, как никогда еще ни о ком не молились» [114, с. 238]; «Сердце мое говорит мне, что всё обделается

хорошо» [115, с. 238]; «Поверь, что ты найдешь сердце, способное разделить всякое сердечное движение твое» [115, с. 249]; «Внезапно растопившаяся моя душа заняла от страшной жестокости моего сердца» [116, с. 222].

Отже, психологічна інтроспекція виступає організуючим началом листування українських романтиків. Абсолютизуючи людину, окрему особистість, романтики демонструють посилений інтерес до її внутрішнього буття, прагнуть опанувати глибини її духу. При цьому художні відкриття романтиків, пов'язані з опануванням духовної сутності особистості, були зроблені ними не лише у процесі спостереження над своїми сучасниками, але й у ході занурення у свій власний внутрішній світ, зокрема у процесі епістолярної творчості. Листам романтиків притаманні ті типово романтичні «крайні» сюжети, що дають про себе знати в художній спадщині представників цього літературного напрямку, що фіксує увагу до межових станів людини. І якщо в західноєвропейській романтичній епістолярній практиці межевою ситуацією, яка піддається самоаналізу, була меланхолія, то в українській традиції їй протиставлено нову романтичну (сердечну) чутливість (Т.Бовсунівська). Сердечна чутливість виступає емоційною домінантою в епістолярній спадщині Л.Боровиковського, Є.Гребінки, А.Метлинського, М.Максимовича, Т.Шевченка, П.Куліша, Я.Головацького, І.Вагилевича, М.Шашкевича, М.Гоголя.

3.3. Ліричне начало в романтичному епістолярному просторі

З появою романтизму епістолярій зазнає кардинальних змін. У його царині відбувається справжній переворот, пов'язаний, за спостереженнями А.Єлістратової, з особливою роллю ліричного елементу в естетиці та творчості романтиків [165, с. 311].

Романтики ліризують лист. Пишучи лист, автор-романтик вдається до використання унікального сплаву розповідного начала та лірики [444, с. 231], створення їх «конгломерату» (А.Шамрай). Нерідко листи романтиків

сприймаються як своєрідні поезії у прозі, адже автор-романтик вплітає у розповідну тканину листа ліричні авторські відступи, ліричні спомини, настроєві пейзажі і навіть пісенні мотиви. У доробку романтиків знайдемо й листи, які писані в поетичній формі, як це, наприклад, спостерігаємо у Дж.Кітса. Поезію «Лист Ламартіну» знаходимо в доробку А. де Мюссе. Автором численних віршованих послань був Т.Шевченко («До Основ'яненка», «Гоголю», «Марку Вовчку», «Н.Костомарову» та ін.). Вони наявні також у творчій спадщині М.Шашкевича («Побратимови, посилаючи єму пісні українські»). Ефект ліризації тексту епістоли спричинюють вдало вплетені у її текст ліричні пейзажі, як це простежується, наприклад, у листах «Про французький театр» Г.Гейне.

Ліричні пейзажні картини – знаковий елемент епістолярного доробку українського романтика П.Куліша. Нерідко пейзажі в кореспонденціях митця розростаються до рівня самодостатніх пейзажних замальовок, як це помічаємо у листі до М.Макарова: «Вам хоть и не рассказывай об открытых степных равнинах, на которых небо широко раскидывает свои жаркие объятия навстречу человеку; о диких ярах при падении степи к берегам рек; о тихих уголках между огромных платформ, которые помещают на себе продовольствие миллионов людей и скота; или о тучах, которые то «тарелковато», то «ковбасовато» (по выражению одного маляра) ходят по широко разбитому шатру небес; или о запахе цветущих лип, которые – клянусь – нигде не пахнут так хорошо, как у нас в саду! или о прогулках по скошенной траве вслед за блистающими в вечернем солнце косами, где вы чувствуете себя как бы окунутым в воздушную душисто-прохладную ванну, так воздух влажен от последних вздохов травы; или о криках журавлей, о песнях, наподобие медной трубы, где-то далеко звенящих в десяток сильных голосов; или, наконец, о той поре вечера, когда, находившись, нахлопотавшись, натомившись днём, не хочешь идти в хату; ноги болят и громко вопиют о покое, а душа стремится к месяцу и звёздам, и грудь усиливается втянуть в себя воздух всей поднебесной!» [262, с.186].

Засіб психологічного паралелізму є домінуючим у листі П.Куліша до М.Максимовича від 9 листопада 1852 року, у якому адресант прагне реконструювати на віддалі психологічний портрет адресата: «Если Вам не тягостно, то прошу Вас уведомлять меня от времени до времени о себе. Когда и какими постепенностями уступила у Вас осень весне? Как теснится зима в окна Вашего домика? И что Вы делаете или думаете под весёлый треск топящихся печек? Воображаю, какая долгая и угрюмая вереница мыслей обвивает Вашу голову, когда с днепровской котловины налетает порывами зимний, дышащий снежною пылью ветер и стучит в стёкла ваших окон, а Вы сидите одни вдали от всех симпатичных, одинаково с Вами образованных людей! Вы мне представляетесь чем-то осияновским в таком положении, и если б я был немножко более поэт, то я бы написал из Вашей михайлогорской жизни поэму» [262, с.51].

Ліричні пейзажі – складова епістолярного циклу Я.Головацького «Подорож по Галицькій та Угорській Русі, описана у листах до приятеля у Л.». «Легко збагнеш моє почуття, коли я, попрощавшись із Львовом, випурхнув на свіже повітря, як пташка з клітки. ... Як мандрівник після довгої подорожі вітає свою рідну землю, так і я вітав зелені ниви, гомінкі діброви, на які сонце кидало своє сяйво, визируючи з-за хмари, і ще більше відсвіжувало травневу зелень. О красо природи, як ошчасливила ти моє серце!» – писав адресант. У ліричних відступах, якими перенасичені листи, природа зазвичай постає одухотворена автором: «Стелися, рідна земле, перед моїми спраглими очима пшеничними нивами, буйними левадами, хай побачу всю твою красу, хай натішуся чарами твоїми, хай відчую сьогодні все те, чим віддавна раділо молоде серце! Хочу бачити, рідний Дністрі, як розкішно розливаєш ти свої води в низьких берегах, хочу чути шум тисяч струмків, які спадають у твоє русло, що несе гучну ватагу на численних човнах, хочу відвідати вас, велетні-гори з високими шпилями» [117, с.23].

Витонченим адресантом-ліриком був М.Шашкевич. Романтик був свідомий того, що лірична складова є домінуючою у його кореспонденціях.

Так, у листі до М.Козловського від 16 жовтня 1842 року він вибачався перед адресатом за надмірний ліризм своєї епістоли: «Виbach дитинячій говорливості моєї! Бесіда моя до тебе видасться тобі, як бесіда парубоцька до дівчини милої, видасться легенька, мілка, вітрова. Но не лай мене за неї, не давай догани щирому серцю» [532, с.310].

Ліризм є складовою епістолярних діалогів М.Шашкевича насамперед в моменти, коли йдеться про справи сердечні, душевні. Максимально ліричним є єдиний, що зберігся до сьогодні, лист М.Шашкевича до дружини. Цей лист М.Шашкевич називає добродушною, відвертою, щирою, а головне – «плавною» (!), тобто ліричною розмовою розлученого подружжя, у якій кожне слово сповнене ніжних, витончених почуттів до дружини, у звертаннях до якої домінують вишукані димінутиви («Дорога любочко! Юлюню моя!»), а займенники Ти, Тобі, Тебе, Тобою [532, с.299-300] пишуться винятково з великої літери. У такій же манері витримано рядки про Тата-Добродія та Маму-Добродійку [532, с.299-300] коханої жінки, що свідчило про високу культуру почуттів адресанта, зумовлену вродженою інтелігентністю та, не в останню чергу, його духовною освітою. У такій же ліричній манері витримано єдиний на сьогодні лист М.Шашкевича до матері [532, с.296]

Проте ліричне начало виступає на перший план і в тих листах М.Шашкевича, у яких, наприклад, ідеться про справи громадські, зокрема літературні. Таким є лист М.Шашкевича на адресу М.Козловського, у якому подано метафоризований, одухотворений образ альманаха «Ластівка». Аналізуючи альманах, М.Шашкевич, керуючись власними емоціями, констатував: «Несеся воздухами до вас, мої миленькії, шпарка «Ластівка»; ой, ластівка ж то, ластівка! Такої ще ніхто зроду не бачив, бо не то іно, що гарно виспівує та щебече, – та так, мов примовляє, а то ще і на зиму не ховається; і все снується, і все літає, і все виспівує, що забудеш і біду, і горе, і смуток, і журбу, і здається тобі, що завсіда весна. От така-то летит до вас ластівка!» [532, с.311]. У такій же ліричній манері романтик подає власну

рецепцію збірки «Думки і пісні та ще дещо» А.Метлинського: «При ластівці ступає вагою сановитий, сумний, казав би-сь, престарий Могила і заглядає не так, як ластівка, весело у віконця, а ступає під землею в могили, цілує давний порошок, обнімає кости, а нагорнувши там сили у свої груди, гуляє з вітрами по степах або з вороном попід небеса» [532, с.311].

У добу романтизму ліризація епістолярного тексту досягалася й за посередництвом вплітання у прозову тканину листа поетичних віршованих фрагментів. А.Шамрай з цього приводу зазначав «В моді і звичаях тої плідної на вірші пори були неодмінні виписки в листах з нових віршів, як це ми бачимо в листах Розковшенка, і природна потреба услід за укоханими поетами вміщати власні свої спроби, призначені поки що тільки для адресата, як підлева до листовної прози. Розковшенко пише вірші Срезневському, Срезневський – Розковшенкові, брати Євельські знову таки до Срезневського і т.ін.» [527, с. 27].

Ідею свідомого вкраплення в епістолу віршованого поетичного тексту обмірковує Т.Шевченко в повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали». Розповідач, обмірковуючи можливі шляхи, щоб зменшити образу Степана Осиповича Прехтеля, якому забувся вчасно відписати листа, доходить висновку, що, відповідаючи з запізненням, варто «написать так, чтобы видна была правда, но правда опоздизированная». Тож адресант розпочинає листа з поетичного епіграфа:

«Как в наши лучшие года,
Мы пролетаем без участия
Помимо истинного счастья.
Мы молоды, душа горда;
Как в нас заносчивости много!
Пред нами светлая дорога,
Проходят лучшие года.

Да вместо одного куплета выписал все стихотворение, да в этом же тоне и письмо нахватал. Эффект был необыкновенный» [536, с. 325].

Подібні експерименти видавалися романтикам цілком природними. Вони були узаконені як преромантичною епістолярною практикою, так і романтичною епістолярною теорією. Скажімо, чимало листів Г.Сковороди до М.Ковалинського частково чи повністю витримані у віршованій формі. Але якщо в епістолах Г.Сковороди трапляються застереження на зразок: «Кінчаю писати віршами, бо мені здається, ніби я з каменя видавлюю воду. Краще прозою що-небудь» [463, с. 304], то для романтиків лірична віршована стихія стає найбільш адекватною формою вияву авторського «я». У перекладній статті «О письмах», яка утверджувала в українській епістолярній традиції тенденції романтичного письма, П.Гулак-Артемовський констатував: «Искусство писать письма заимствует нечто от искусства стихотворческого: его справедливо можно назвать даром природы, нежели следствием упражнения» [142, с. 200].

Варто зазначити, що, прагнучи ліризувати епістолу, західноєвропейські романтики здебільшого вплітали в її текст ліризовані пейзажі, як це простежуємо, зокрема, на прикладі епістолярної творчості Г.Гейне. Натомість українські романтики з цією ж такою метою зверталися до цитування народних (здебільшого ліричних) пісень. Це – унікальна риса власне української епістолярної традиції. І зумовлювалася національним характером українського народу, його пісенністю, потребою в музиці.

Цитування народної пісні, як і власної чи невласної поезії, ніколи не було самоціллю для адресанта-романтика. У листі романтика пісня з'являлася у момент крайньої емоційно-психологічної напруги адресанта. Вона відтворювала світ його думок, відтінювала найтонші нюанси почуттів. Цитована пісня посилювала психологічно-емоційну наповненість листа, часом змінюючи регістр його звучання й тональність.

За посередництвом уплітання у тканину листа пісенних фрагментів ліризовано листи українського романтика Л.Боровиковського. Йдеться, зокрема, про листи до І.Срезневського, написані з Курська. Провідний мотив цих листів – це мотив ностальгії: «В Курске лучше; но по Украине – душа

ноет» [59, с. 207]. Адресанту, який прагне вилити в епістолярній розмові з І.Срезневським свою тугу за батьківщиною, стає тісно у прозовій формі і він переходить до лірики: «...душа ноет: «Коли б мені, молодому, крилечка соловеєчка:

Знявсь, – полетів би у тую Країну,
Куди рвеця моє сердечко!!» [59, с. 207].

У цитованому листі адресант використовує пісню, що настроює адресата на ту тональність, у якій витримано весь лист. Пісня стає продовженням прозової партії адресанта, який у пісню переливає свій вибух почуттів та емоцій.

Як зазначає А.Єлістратова, зв'язок романтичної епістолярної прози з ліричною поезією романтиків настільки відчутний і очевидний, що навряд чи потребує окремих доказів. Епістолярна проза романтиків – це, по суті, лірика в прозі. До того ж, якщо йдеться про листи поетів, то перехід від прози до віршів і від віршів до прози відбувається надзвичайно легко й безпосередньо [165, с. 332]. Сам Л.Боровиковський, коментуючи ліричний компонент у своєму листі, просить І.Срезневського: «Не посмейтесь с ребячества», пояснюючи цей компонент своєю ностальгією. Адресант вибачався, бо й сам, як романтик, остерігався надмірної сентиментальності у вираженні почуттів, прагнув бути максимально щиросердним, але не сентиментальним.

Лірична складова характеризує епістолярні тексти Є.Гребінки, який нерідко прозову тканину листа перемежовує поетичними вставками. Так, наприклад, свій лист до П.Гребінки від 5 листопада 1828 року Є.Гребінка завершував фрагментом із власної поезії «Славянский вечер» [134, с. 535]. Інший лист до П.Гребінки (від 15 жовтня 1829 року) містив поетичні рядки В.Жуковського [134, с. 546]. Кореспонденція Є.Гребінки на адресу М.Новіцького від 16 листопада 1831 року уміщувала цитату з роману О.Пушкіна «Євгеній Онегін», що звучала в унісон з настроєм адресанта [134, с. 558], який демонстрував свою зневагу до провінційного товариства з обмеженими духовними запитами. Свою втому від цієї провінційної

атмосфери адресант фіксував також з допомогою власної поезії, якою завершував листа («Все вист, да вист, о боже правый! Несносна эта мне игра: Я должен для чужой забавы Сидеть от утра до утра...») [134, с. 559].

В одному з листів до М.Новіцького Є.Гребінка, описуючи свої пригоди та пригоди своїх друзів, вдавався до неточного цитування поезії Г.Державіна «Вельможа». «Осел останется ослом, хоть ты укрась его звездами; Где надо действовать умом, Он – только хлопает ушами!», характеризуючи в такий спосіб безглузду поведінку одного з учасників пригоди [134, с. 564]. В іншому листі до цього ж таки адресата (лист від 16 лютого 1837 року) Є.Гребінка вдавався до цитування поетичних рядків, які належали О.Грибоєдову й були присвячені Україні, а тому акумулювали тугу адресанта, який перебував в Петербурзі, за далекою Україною. Він прагне відпочити «Там, где небо голубое Над Украиной горит; Где в степи, шумя волною, речка вольная бежит...» [134, с. 588]. Адресант прагнув побачити Україну, де не був три роки. Водночас його спиняло те, що в Україні, окрім приємностей, на нього чекає ще й туга за тими, кого він втратив за цей час. «Иных уж нет, Другие странствуют далеко», – писав із гіркотою Є.Гребінка, вдаючись до неточного цитування роману О.Пушкіна «Євгеній Онегін» та помилково констатує, що ці рядки, як і попередні, належать О.Грибоєдову [134, с. 588-589].

У листі до А.Гребінки від 8 вересня 1834 року, переповідаючи братові зміст листа, отриманого від батька, де йшлося про надмір гостей у домі, Є.Гребінка вдавався до цитування поезії І.Дмитрієва «Шукачі фортуни», а відтак констатував, маючи на увазі гостей: «И редут, и плывут, И скачут, и ползут!...» [134, с. 577]. У цій таки кореспонденції, даючи настанови братові щодо наполегливості в навчанні, а водночас обмірковуючи можливий резонанс від виходу у світ власних байок, Є.Гребінка зазначав: «А ты таки свой дорогою ступай, Полают и отстанут», цитуючи твір І.Крилова «Перехожі і собаки» [134, с. 578]. Цей таки лист містить і цитати з поетичного доробку О.Пушкіна, якими він власне і завершувався (йдеться

про поезію «Гусар»). Іронізуючи з приводу нав'язування правил komponування епістоли різноманітними письмовниками, адресант писав: «Вот и последняя страничка, пора кончить письмо, и по правилам письмовника пожелать тебе вождленного здравия и хорошего аппетита, особливо наедайся арбузов, здесь эти вещи чрезвычайно дороги: за три рубля купиш и не бодем и не лучше, как в Малороссии за п'ять копеек, и то на вид еще сосен, а разрежь да попробуй, хоть из рук вон, дряннь, да и только! Правду сказал Пушкин:

Толь дело Киев, что за край!
 Валятся сами в рот галушки,
 Вином хоть пару поддавай!
 А молодницы-молoduшки!...» [134, с. 578].

У низці інших віршів, адресованих Є.Гребінкою до А.Гребінки, знаходимо і поетичні зачини, і поетичні кінцівки. Так, кореспонденція від 30 жовтня 1840 року розпочиналася з поетичних рядків, які адресант навмисне створює як зачин до цього листа. Лист від 9 квітня 1841 року до А.Гребінки містить поетичну кінцівку:

«Литературную газету» читай,
 Ум свой укрепляй,
 Сердце обогащай,
 И пускайся в суждения,
 И не забывай,
 И письмами утешай
 твоего брата Евгения» [134, с. 607].

Лірична стихія – характерна складова листів Т.Шевченка різних років. Вона наявна, наприклад, у листі до М.Шевченка від 15 листопада 1839 року. Скаржачись на своє самотнє перебування в Петербурзі, Т.Шевченко нарікає насамперед на те, що його самотність зумовлена перебуванням в чужому етнічному просторі й коментує свої настрої власними поетичними сентенціями:

«Бо москалі чужі люди,
Тяжко з ними жити;
Немає з ким поплакати,
Ні поговорити» [134, с. 11].

Мотив самотності реалізується з допомогою ліричної вставки і в листі Т.Шевченка до Г.Квітки-Основ'яненка від 19 лютого 1841 року. Нарікаючи на самотність, поет цитував рядки власної поезії «Н.Маркевичу»:

і на Україні
Я сирота, мій голубе,
Як і на чужині [134, с. 14].

У листі до Я.Кухаренка, написаному у грудні 1844 року, Т.Шевченко, описуючи культурні події в Петербурзі, зауважував: «Отамане, якби ти знав, що тут робиться. Тут робиться таке, що цур йому і казати. Козацтво ожило!!!». Адресант мав на увазі українські п'єси, які були поставлені на сцені студентського театру Медико-хірургічної академії. Шквал емоцій, які відчував адресант, налаштовували його на ліричний тон, що призвело до появи в листі авторемінісценції з поеми «Гайдамаки»:

«Оживуть гетьмани
В золотім жупані,
Прокинеться доля,
Козак заспіва:
Нема в краю
Нашім ні німця...» [537, с. 31].

У листі до В.Рєпніної від 24 жовтня 1847 року, що був написаний уже з Орської фортеці, Т.Шевченко свої роздуми про мінливість людської долі і фортуни «вкладав» у поетичні рядки К.Рилєєва (йдеться про неточне цитування поеми «Войнаровський»). Адресант писав у цьому листі: «По ходатайству вашему, добрая моя Варвара Николаевна, я был определен в Киевский университет, и в тот самый день, когда пришло определение, меня арестовали и отвезли в Петербург 22 апреля (день для меня чрезвычайно

памятный), а 30 мая мне прочитали конфирмацию, и я был уже не учитель Киевского университета, а рядовой солдат Оренбургского линейного гарнизона!

О, как неверны наши блага,
Как мы подвержены судьбе» [537, с. 36].

В іншому листі (лист до М.Осипова від 20 травня 1856 року з Новопетрівського укріплення) Т.Шевченко, переймаючись, чи не набрид адресату своєю «балакучістю», своєрідно перепрошуючи за об'ємний лист, «виправдовувався» за допомогою поетичних рядків з твору І.Крилова «Плотичка»:

«Погода к осени дождливей,
А люди к старости болтливей» [537, с. 106].

У листі до С.Гулака-Артемівського від 15 червня 1853 року з Новопетрівського укріплення Т.Шевченко вдавався до неточного цитування роману у віршах О.Пушкіна «Євгеній Онегін». Адресант скаржився, що залишився без будь-якої протекції: «Правда, были деякі люде, так что ж?

Одних уж нет, а те далече,
Как Пушкин некогда сказал» [537, с. 70].

Гостро переживаючи самотність, свої нарікання на неї Т.Шевченко викладає поетичними рядками пісні О.Мерзлякова «Среди долины ровныя...», з гіркотою констатує у листі до О.Бодянського від 15 листопада 1852 року, що «Все други, все приятели до черного лишь дня» [537, с. 65]. У цьому ж таки листі свій відчай адресант асоціює з поетичними рядками Данте, які викладає у прозовій формі з пам'яті: «А покойный Данте говорит, что в нашей жизни нет горшего горя, как в несчастии вспоминать о прошлом счастья. Правду сказал покойный флорентиец, я это на себе теперь каждый день испытываю. Хоть тоже, правду сказать, в моей прошлой жизни не много было радостей, по крайней мере, все-таки было что-то похоже немного на свободу, а одна тень свободы человека возвышает. Прежде, бывало, хоть посмотришь на радости людей, а теперь и чужого счастья не

видишь. Кругом горе, пустыня, а в пустыне казармы, а в казармах солдаты, а солдатам какая радость к лицу?» [537, с. 65].

Т.Шевченко цитує Данте і в іншому листі. В одній із кореспонденцій до Бр.Залеського, переповідаючи дрібний інцидент зі свого життя на засланні, поет писав: «А знаешь ли, что у нас вышло маленькое контро? А[гата] имела неосторожность попрекнуть меня своими благодеяниями, и я отряхнул прах от ног моих и повторяю слова великого флорентийского изгнанника:

Горек хлеб подаяния,

И жестки ступени чужого крыльца» [537, с. 110].

Вдавався Т.Шевченко й до цитування поетичних текстів А.Міцкевича. Зокрема, у листі до Бр.Залеського від 10 лютого 1857 року адресант вибудовував на «прекрасному фундаменті» (йшлося про звістку про швидке звільнення) повітряні замки, а власне – «поєми», у яких окреслював свій шлях із місць неволі. Проводячи паралелі поміж своєю життєвою долею та долею А.Міцкевича, митець уявляв себе в домівці Бр.Залеського в Рачкевичах, де він «в объятиях полного счастья» відпочивав, «повторяя стих великого поэта: «Мало воздуха всей Аравии наполнить мою свободную грудь». Вместо «Аравии» я буду говорить «Литвы» [537, с. 120].

Листи Т.Шевченка періоду заслання позначені ліричними вставками більше, аніж листи інших періодів. Свій душевний біль, свою ностальгію адресант виливав саме з допомогою ліричної складової. Так, у листі до М.Лазаревського від 20 грудня 1847 року Т.Шевченко зізнавався: «Так мені тепер тяжело, так тяжело, что какби не надея хоч коли-нибудь побачить свою безталанную країну, то благов би Господа о смерти.

Так Дніпро крутоберегий

І надія, брате,

Не дають мені в неволі

О смерті бламати [537, с. 38].

Окрім власних поетичних текстів та текстів інших авторів, Т.Шевченко вдається до цитування фрагментів українських пісень, якій передають

тужливий настрій адресанта і створюють настрій самого листа. Так, у листі до О.Козачковського, який позначений мотивами ностальгії, спомини про Україну викликають у пам'яті адресанта рядки української народної пісні «Та немає гірш нікому, як бурлаці молодому». Т.Шевченко писав до О.Козачковського: «Живу, можно сказать, одним воспоминанием, да и кто им не живет! Помните ли нашу с вами прогулку в Андруши и за Днепр в Монастырище на гору? Вспомните тот чудный вечер, ту широкую панораму и посередине ее длинную, широкую фиолетовую ленту, а за лентой фиолетовой блестит, как из золота кованный, Переяславский собор. Какая-то чудная, торжественная тишина. Помните, мы долго не могли промолвить слова. Пока, наконец, белое, едва заметное пятнышко не запело:

Та яром, яром за товаром...

Чудный вечер! Чудный край. И песни дивные! Много добрых воспоминаний сохранил я о старом Переяславе и о тебе, мой искренний друже!» [537, с. 61-62].

Народнопісенний текст цитується і в листі Т.Шевченка до Я.Кухаренка від 16 квітня 1854 року. Т.Шевченко писав: «А я й досі співаю та може й довго ще співатиму, згадуючи дочку твою невеличку:

Тече річка

Невеличка

З вишневого саду,

Кличе козак

Дівчиноньку

Собі на пораду [537, с.77].

В іншому листі до Я.Кухаренка (лист від 5 червня 1857 року) Т.Шевченко вдавався до неточного цитування народної пісні. Мріючи на шляху з ув'язнення побачитися з Я.Кухаренком, він запитував у адресата: «...Все-таки напиши мені, чи будеш ти се літо на коші, чи, може, знову підеш *вражого черкеса та прескурвого сина по кручах ганяти*. Бо як дасть мені Бог вирваться літом, то до кого я приїду, як тебе не буде на коші?» [537, с.132].

У листі до С.Гулака-Артемовського від 15 червня 1853 року з Новопетрівського укріплення Т.Шевченко, нарікаючи на долю, вдавався до цитування народної пісні «Та йшов козак з Дону, та з Дону додому». Адресант констатував: «И мне теперь осталось одно – ходитъ отут, по степу, – долго еще ходитъ та мурлыкать:

Доле моя, доле, чом ти не такая,
Як інша чужая!» [537, с.70].

Лист Т.Шеченка до М.Щепкіна від 4 січня 1858 року закінчувався цитуванням української народної жартівливої пісні «Таточко з мамкою»:

«Таточко з мамкою
Скрипають лавкою,
Діточки в запічку:
Годі вам, таточку» [537, с.154].

Лист Т.Шевченко до П.Куліша від 4 січня 1858 року містив дві народні пісні, записані спеціально для М.Маркевича. Лист до П.Куліша від 26 січня 1857 року уміщував фрагмент української народної пісні, які водночас є завершальними рядками Шевченкової поезії народнопісенного походження «Утоптала стежечку...», на що вказують коментатори листів Т.Шевченка [537, с.434].

«Заграй мені, дуднику,
На дуду:
Нехай своє лишенько
Забуду.

Оце тільки не моє, а то вся пісня моя» [537, с.156], – писав поет .

Окремі листи Т.Шевченка містили автографи його поетичних творів. Так, у листі до О.Бодянського від 3 січня 1850 року містив поезію «Як маю я журитися...», лист до М.Щепкіна від 9-10 лютого 1858 року – триптих «Доля», «Муза», «Слава», лист до М.Максимовича від 5 квітня 1858 року – поезію «Полякам», лист до М.Максимович від 22 листопада 1858 року –

поезію «Сон», лист до М.Максимович від 25 березня 1859 року – поезії «Якби мені черевики...» та «Якби мені, мамо, намисто...».

Своєрідним сплавом прози й поезії постають окремі кореспонденції П.Куліша. Наприклад, у листі до М.Д.Білозерського від 17 червня 1845 року адресант, прагнучи передати свій похмурий настрій, вдається до цитування української народної пісні, рівнозначної за емоційною напругою: «Ой пійду ж я да до моря – синє море грає, Ой рад би я утопиться – море не примає! Прими ж мене, синє море, бо й так мені горе...» [261, с. 52]. Ліричні вставки характеризують листи до О.Марковича (лист від 25 січня 1846 року). Фрагментами поезій «оракула веков Жуковского» багаті поезії П.Куліша до П.Плетньова (лист від 31 березня 1846 року). Лист до того ж таки адресата від 11 грудня 1846 року, написаний під враженнями переїзду з Петербурга до Москви, позначений пушкінською поетичною рецепцією Московського поштового тракту і самої Москви (адресант цитував поезію О.Пушкіна «Подъезжая до Ижоры...» та рядки з роману у віршах «Евгений Онегин»).

У листі до П.Плетньова від 18 грудня 1846 року свої любовні переживання, пов'язані з образом О.Білозерської, П.Куліш передає за посередництвом цитування поезії В.Жуковського, що має аналогічне емоційне наповнення («Минувших дней очарованье, Зачем опять воскресло ты? Кто разбудил воспоминанье И замолчавшие мечты?...») [261, с. 134]. Переповнений емоціями після церемонії вінчання з О.Білозерською, П.Куліш знову ж таки поезію своїх почуттів передає в листі до П.Плетньова за допомогою рядків з поезії В.Жуковського: «Любовью моя освятилась душа, И жизнь в красоте мне предстала» [261, с. 154].

Лист П.Куліша до О.Куліш від 14 вересня 1847 року – це взагалі суцільне, повноформатне цитування поезії О.Пушкіна «Для берегов отчизны дальней», картини якої звучали в унісон до картини від'їзду з Тули дружини адресанта. Процитована поезія О.Пушкіна супроводжувалася маленької припискою: «Дюся, красота моей жизни! Я тебя отпускаю любящую и нежно любимую. Возвратись ко мне ни лучше, ни хуже. Твой П. К.» [261, с. 179].

Інша епістола до дружини (лист з Тули від 30 січня – 1 лютого 1849 року), що, як і попередня, була породжена почуттями суму від розлуки, сповнена цитуваннями народних ліричних пісень («Тяжко тебе, моє серце, з дому одпускати, А ще тяжче біля себе в знегоді держати!»), суголосного за емоційною тональністю сонету А.Міцкевича «Przypomnienie» («serca poruwa słodkie zachwycenie, Usta się spotykają, oko tonie w oku,... i z westchnieniem miesza się westchnienie»), поеми М.Макаровського «Наталя» («Козарлюга дуже ручый, жвавый, головатый, Позырав, ходыв як туркут, голуб волохатый»), поеми О.Пушкіна «Цыганы» («В шатре и тихо и темно») тощо.

Поема «Цыганы» цитується і в листі П.Куліша до О.Куліш від 24 березня 1855 року з Москви. Відвідини могили М.Гоголя, звістка про те, що М.Гоголь заповідав похоронити його у Василівці, усе це викликає в пам'яті адресанта рядки з твору російського поета:

«И завещал он, умирая,
Чтобы на юг перенесли
Его тоскующие кости...» [261, с. 253].

У листі до П.Плетньова від 8 листопада 1847 року у поезію П.Вяземського «Утешение» П.Куліш обволікає своє власне пізнання самого себе, свої роздуми про засадничі екзистенціали людського буття: «Счастье моё ещё, что я не придаю большой важности тем или другим обстоятельствам, – счастье моё,

Что жизнь мне не блеском и счастьем,
А тайной тоской хороша...» [261, с. 191].

У кореспонденції до М.Д.Білозерського, що, як зазначають коментатори до листів П.Куліша, була написана з приводу смерті близької для адресата людини [262, с. 366], до того ж, людини молодій, бо П.Куліш наводив приклади осіб, які померли передчасно, у розквіті творчих сил, адресант подавав своє переживання цієї екзистенційної ситуації за допомогою цитування чужих текстів, які б допомогли пережити цю ситуацію і адресатові. Він цитував рядки з елегії В.Жуковського «На кончину Её

Величества королевы Виртембергской» («Прекрасное погибло в пышном цвете – Таков удел прекрасного на свете!»), рядки поезії Ф.Шиллера «Дівочі нарікання» («Des Madchens Klage»), у яких жаль проголошувався найсолодшим щастям для сумуючого серця [262, с. 8].

В іншому листі до М.Д.Білозерського (лист від 26 серпня 1853 року), обмірковуючи свої фольклористичні плани, П.Куліш цитував рядки з поеми А.Міцкевича «Конрад Валенрод», мріючи зустріти на ярмарку барда, який «Śpiewak niestety, śpiewać nie ma komu...» [262, с. 133]. Завершувався лист фрагментом української народної пісні «Ой воли мої та половії!». У листі до М.Макарова від 8 травня 1854 року П.Куліш, пояснюючи свій психологічний стан, констатує, наскільки «пустеля» корисна для його серця, цитував фрагмент польської народної пісні зі схожим емоційним звучанням: «Chłopek jestem, chłopiek, W polu sobie orzę, Wszystko mi się dobrze dzie, Dzięki tobie, Boże» [262, с. 179].

У листах П.Куліша ліричні вставки нерідко супроводжують пейзажні замальовки, що цілком відповідало поетиці романтичного пейзажу, настроєвого й оживотвореного. У листі до П.Плетньова від 11 вересня 1852 року з Борзни П.Куліш констатував: «Погода восхитительная. Богатая малороссийская растительность украшена всем разнообразием осенних цветов. Меня везде преследуют стихи Пушкина:

Унылая пора, очей очарованье...» [262, с. 8].

Поетичні асоціації з О.Пушкіна (йдеться про елегію «Брожу ли я вдоль улиц шумных...») у П.Куліша викликає також споглядання тих земель, які він прагнув придбати в М.Максимовича для облаштування свого власного хутора на Михайловій Горі: «В России решительно нет уголка лучше этого. Будущая моя усадьба спускается природною террасою на равнину и, пройдя по равнине несколько сажень богатою дубовою рощею, упирается в дорогу, за которою начинаются луга и мягколиственные рощи. Итак, я обрёл наконец место для постоянного летнего пребывания. Если угодно будет провидению,

здесь закипит новым ключом литературная моя деятельность, и здесь же, у моей могилы, будет

... равнодушная природа

Красою вечною сиять» [262, с. 44].

У пізнішому листі П.Куліша до М.Максимовича уявні картини Михайлової Гори викликають у адресанта асоціації з поетичними рядками Т.Шевченка. Мріючи про відвідини М.Максимовича, він цитує рядки з поеми «Гайдамаки» («Ой, Дніпре мій Дніпре, широкий та дужий!..») та з поезії «Думи мої, думи мої...» («Там широко, там весело Од краю до краю!») [262, с. 178]. У листі до В.Тарновського (молодшого) від 20 квітня 1872 року П.Куліш вдавався до цитування поезії Т.Шевченка «До Основ'яненка», рядками якої ілюстрував свій погляд на національну історію.

Лист П.Куліша до М.Максимовича від 8 січня 1853 року з Петербурга представляє собою суцільне плетиво з прозового тексту, писаного самим адресантом, та поетичних вставок із «Евгения Онегина» і «Бориса Годунова» О.Пушкіна, а також цитування повного тексту на той час ще неопублікованої поезії «Когда б не смутное влечение...» цього ж таки автора [262, с. 69]. Цитовані поетичні рядки якнайповніше ілюстрували духовну діаграму адресанта-романтика, який перебував далеко від України й потерпав від ностальгії та самотності.

Натомість лист із Варшави до П.Чуйкевича від 31 березня 1847 року фіксує зовсім інші настрої, які адресант, вдаючись до іронії, передає за посередництвом цитування української народної пісні «Подвиги Сави Чалого». «Уже с месяц живу в Варшаве и цвенкаю з ляхами так, как тот, о котором сказано:

«Ой, п'є Сава і гуляє,

ляхом вирубає!» – писав адресант [261, с. 171].

Передчуття неминучої смерті й туга за прожитими літами налаштовують П.Куліша на цитування роману О.Пушкіна «Євгеній Онегін» і

в листі до В.Тарновського (молодшого) від 13 листопада 1896 року. Настрій адресанта вміщувався в рядки російського поета, який писав:

«Покаместь, упивайтесь ею,
Сей легкой жизнью, друзья:
Ее ничтожность разумею
И мало к ней привязан я...» [250, с. 305].

Лист до В.Тарновського (молодшого) від 16 грудня 1896 року також супроводжувався цитуванням твору О.Пушкіна. Адресант звертався до рядків поезії «Брожу ли я вдоль улиц шумных», що робило лист настроєвим [250, с. 309], сприяло розкриттю настрою адресанта, який міркував про годину «гробового входу», вплітаючи в тканину свого листа поетичні рядки з подібною емоційною тональністю.

Розмірковуючи в листі до С.Носа від 13 травня 1888 року про швидкоплинність людського життя, про вічні родинні цінності, адресант радів з приводу того, що адресат знайшов собі таку дружину, «що, знай, молодшає». Цю ситуацію П.Куліш коментував не лише українським прислів'ям («За хорошим чоловіком жінка молодіє», а й надто чоловік – за хорошою жінкою»), але й аналогічними за звучанням рядками «Одіссеї» в перекладі В.Гнєдича: «Зелена Одиссеева старость» [250, с. 250].

У цілому ж варто зазначити, що в листах П.Куліша 1850-1890-х років переважає цитування українських народних пісень. Так, у листі до О.Милорадовичівни від 30 жовтня 1858 року цитується пісня «Ой з-за гори кам'яної голуби літають», у листі до О.Барвінського від 18 червня 1881 року – пісня «Козак Нечай», у листі до О.Барвінського від 29 серпня 1881 року – пісня «Ой летів Пугач та й через могилу», у листі до М.Старицького від 11 серпня 1894 року – пісня «Устань нене до мене», у листі до М.Павлика від 14 вересня 1895 року – пісня «Кажуть люди, що я лиха». Українські народні пісні нерідко цитуються і в кореспонденціях П.Куліша до В.Тарновського (молодшого) (листи від 28 листопада 1896 року, від 16 грудня 1896 року, від 8 січня 1897 року). Усі ці пісні у згадуваних листах є не

самоціллю, а складовою листа. Пісні в листах П.Куліша, як і інших романтиків, виконують характеротворчу роль, є компонентом самохарактеристики адресанта, підкреслюють його настрій, розкривають внутрішній світ.

Досить часто у листах П.Куліш цитував власні поетичні твори. Наприклад, у листі до І.Пулюя від 11 березня 1882 року він цитував «Слов'янську оду». Лист до С.Носа від 29 травня 1891 року містив фрагмент переспіву «Дон Жуана». Лист до М.Карачевської-Вовківни від 23 вересня 1891 року містив тексти таких Кулішевих творів, як «До Тараса на небеса», «До рідного народу», «Побоянщина», а також фрагмент «Одіссеї» Гомера у перекладі П.Куліша.

Нерідко в листах П.Куліша поетичними цитатами супроводжуються навіть елементарні прохання на адресу адресантів. Наприклад, прохаючи М.Максимовича, щоб той надіслав йому свою наукову історичну працю «Бубновская сотня», П.Куліш супроводжував своє прохання поетичними рядками з поезії Є.Баратинського «Истина» [262, с. 241].

Ліричне начало – беззаперечна складова епістолярних текстів М.Максимовича. І віршові, і пісенні тексти адресант цитував за принципом суголосної змістової чи емоційної співзвучності. Зокрема, у листі до О.Бодянського від 20 грудня 1848 року, висловлюючи своє ставлення до прочитаного (О.Бодянський писав про припинення видання «Чтений»), М.Максимович цитував фрагмент епіграми В.Капніста: «и сердцем сокрушился, зачем читать учился» [301, с. 37]. Свою ностальгію, свою тугу за Україною у листі до П.Вяземського від 28 листопада з Москви М.Максимович виливав у мрію про ті часи, коли він знову буде в Україні і зможе «вместе с Языковым» промовити: «здесь дома я, здесь лучше мне!..» [301, с. 93]. У листі до П.Вяземського від 3 вересня 1868 року з Михайлової Гори адресант цитував чотиривірш, колись записаний П.Вяземським у його альбом і, з сумом пригадуючи ті часи, звертався до адресата словами поезії А.Дельвіга «Песня (Девушка!-девицы...)»: «Было время – где вы, годы

золотые?..» [301, с. 96]. Лист до П.Вяземського від 23 січня 1872 року з Михайлової Гори, у якому М.Максимович скаржився на свою повну бездіяльність та відчуженість від світу, містив рядок з поезії В.Жуковського «Узник», що мала подібну емоційну тональність. «За днями дни идут напрасно» [301, с. 103], – констатував М.Максимович в унісон до героя балади В.Жуковського. Ця ж таки поезія звучала в листі М.Максимовича до П.Лебединцева від 29 липня 1870 року з Михайлової Гори з тією ж таки мотивацією.

У листі до П.Вяземського від 23 січня 1872 року адресант вибачався за надмірну «болтовню» в своїх попередніх листах, натякав, що деякі зі своїх листів до П.Вяземського він так і не відправив, спаливши їх. Пояснення своєї поведінки він подавав рядком балади Ф.Шіллера «Граф Габсбурзький» в перекладі В.Жуковського: «Минута ему повелитель!». Кількома рядками нижче свою відвертість і природність у листах до П.Вяземського адресант тлумачив рядками його ж таки поезії, зверненої до А.Готовцевої: «Вы будьте истинны, Вы будьте – просто Вы» [301, с. 105]. Рядки поезії П.Вяземського («Как обман, как упоенье, Как прелестный призрак сна» [301, с. 192]) звучали і в листі до П.Лебединцева від 31 грудня 1870 року, у якому М.Максимович згадував про події давноминулі, зокрема йшлося про знайомство з Чертковою. Лист до П.Лебединцева від 17 січня 1872 року містив рядки «Іліади». Перебуваючи на схилі літ, адресант міркував про спадкоємність поколінь у наукових справах, а тому, згадуючи, зокрема, про доцента В.Антоновича, він цитував Гомера, звертаючись до того місця в поемі, де Нестор звертається до швидконогого Ахіллеса:

«– Прежде таков я бывал! Но теперь молодым оставлю

Трудные подвиги славы, пора, пора уступить мне –

старости скорбной...» [301, с. 105].

У низці листів (листи до О.Бодянського: від 14 травня 1862 року, від 18 червня 1863 року, від 30 грудня 1871 року; лист до П.Вяземського від 18 березня 1869 року; листи до П.Лебединцева: від 17 серпня 1870 року, від 12

березня 1873 року; лист до М.Погодіна від 21 листопада 1871 року) М.Максимович вдавався до цитування власних поетичних творів чи їх фрагментів, що посилювало ліричну тональність кожної окремої епістоли.

Настрій у кореспонденціях М.Максимовича досить часто створює народна пісня, яка передає найтонші порухи душі адресанта. Наприклад, у листі до О.Бодянського від 18 квітня 1857 року М.Максимович, жалкуючи за тим, що відмовився найнятися вчителем в сусіднє село, а ще раніше (у 1831 році) – гувернером в сім'ю до В.П.Кочубея, цитував народну пісню:

«Дурна була не брала
Шестериком би орала» [301, с. 49].

Пісня з подібною емоційною тональністю містилася і в листі М.Максимовича до П.Лебединцева від 24 листопада 1865 року. Скаржачись на події з власного життя, М.Максимович порівнював свою долю з долею чумацькою, цитуючи рядки чумацької пісні:

«– Що люде не роблять,
А я роблю, дбаю – нічого не маю» [301, с. 160].

Такі ж тужливі мотиви звучали з листа М.Максимовича до С.Пономарьова від 31 січня 1872 року. Ці мотиви посилювалися цитуванням народної пісні з ідентичним емоційним наповненням:

«Да не жури мене, моя мати,
Бо я й сам журюся...» [301, с. 257].

Пісенні тексти цитуються фактично в кожному листі М.Максимовича до Т.Шевченка. Так, у листі від 20 грудня 1857 року, звертаючись до Т.Шевченка, який мріяв після заслання повернутися в Україну, адресант цитував народну пісню:

«Лети, лети, соколу,
Я жду тебе з тоскою,
Личко з пилу умию,
І обійму за шию» [301, с. 301].

У листі до Т.Шевченка від 1 грудня 1858 року М.Максимович писав про можливе видання творів Т.Шевченка. Міркуючи про можливі цензурні утиски і перепони, адресант допускав, що в доробку Т.Шевченка знайдуться твори, які цензура пропустить. З таких «невинних баранчат» могла, на думку М.Максимовича, скластися збірка творів Т.Шевченка. Цю «ватагу» рада була б бачити Україна, писав М.Максимович, цитуючи вівчарську пісню:

«Тереш, тереш, овечечки,
Тереш, баранчата!» [301, с. 304].

У цьому ж таки листі до Т.Шевченка свою тугу за дружиною М.Максимович виливав з допомогою цитування ліричної пісні:

«Лучче було б не різнитися,
Коли дав Бог подружиться...» [301, с. 303].

Процес ліризації позначився і на «Письмах о Киеве» М.Максимовича, адресованих М.Погодіну, незважаючи на те, що ці листи за своїм звучанням та жанровими тенденціями близькі до наукової статті. Характерно, що цикл відкривається ліричною присвятою М.Погодіну, із яким М.Максимовича, окрім наукової полеміки, пов'язувала дружба, що зародилася поміж ними ще в роки молодості.

У листі одинадцятому з «Писем о Киеве» знаходимо ліричний самокоментар, який досить влучно подає Максимович-романтик. Коментуючи М.Погодіну зміни у своїх робочих планах, М.Максимович пояснює, що ним керувала насамперед туга за малою батьківщиною: «С наступлением нашей университетской вакации я положил уже себе выполнить то, чего не доставало к моей киевской жизни, о чем тоскою болела душа моя и в Москве белокаменной» [303, с. 53]. М.Максимович пояснює: наприкінці червня він відвідав Переяслав і Золотоношу, а три перші дні липня провів у Тимківщині, де не був з дитинства. Згадуючи про пережите під час цієї мандрівки, адресант-романтик вибухає емоціями, які важко втіснити в епічні рамки:

«И воздух будто чище,

И травка зеленой,
И солнышко светлее
На родине моей» [303, с. 54].

Поетичні вставки – типова ознака «Писем о Киеве» М.Максимовича. Так, на початку шістнадцятого листа уміщено поетичні рядки з поезії російського романтика В.Жуковського, які задають тон подальшій епістолярній розмові М.Максимовича з М.Погодіним:

«О милых спутниках, которые наш свет
Своим сопутствием для нас животворили,
Не говори с тоской: их нет!
Но с благодарностию: были!» [303, с. 72].

Цими поетичними рядками М.Максимович розпочинає свій коментар нових переписаних для М.Погодіна листів Інокентія (Борисова). Ці листи романтик поетично називає «давними следами руки его», споглядання і студіювання яких викликають у нього «много услады» [303, с. 72].

Цикл «Письма о Киеве» М.Максимовича має своє ліричне обрамлення [442, с. 159]. Цикл відкриває присвята – поезія М.Максимовича «Старому товарищу», присвячена М.Погодіну. У ній виведено два психологічні портрети. Із першого фрагменту постає образ М.Погодіна. Звертаючись до нього, М.Максимович, зокрема, зазначав:

Тебя еще не притомила
Житейская печаль,
И ты готов, товариш милый
Еще стремиться вдаль...

Наступний фрагмент дає уявлення про стомленого життям М.Максимовича, який давно вже відійшов від активної творчої діяльності і став відлюдником:

Воспоминанием богатый,
О мире я забыл,
И в тишине убогой хаты

Творца благословил [303, с. 2].

Завершуються «Письма о Киеве» також поетичним текстом. Це українська поезія М.Максимовича, у якій звучить гімн дружбі:

«Як задумаюсь об вас,
Мои давни други,
То не ведаю в той час
Ни журбы, ни тугы» [303, с. 118].

Своєрідним симбіозом прозового викладу та віршованих текстів є і лист-тревелог М.Максимовича «Воспоминание о Тавриде», у якому присутні ліричні вставки з романсу В.Жуковського «Мина» («Туда, туда! Но быть ли там когда?»), української народної пісні («Ой хоч буду віять, Не переставати, Да вже того не одвіять, Що має Бог дати!»), 18-го псалма Давидового («Небеса поведают славу Божию и о делах рук его вещает твердь...»), поеми О.Пушкіна «Бахчисарайський фонтан» («Приеду на склон приморских гор, Воспоминаний тайных полный, И вновь Таврические волны Обрадуют мой жадный взор»).

Настроєву музичну ноту містить і наукова праця М.Максимовича «Заметки о первых гетьманах козацких и первых полковниках прилуцких (Письмо к Н.А.Маркевичу)», наприкінці якої подано одну з «мелодій» М.Маркевича [304, с. 321].

Цитуванням поеми «Еда» Є.Баратинського супроводжувалися «Филологические письма» М.Максимовича, адресовані М.Погодіну

За посередництвом цитування віршових чи пісенних текстів ліризував свої листи й М.Гоголь. Так, у листі до В.Жуковського від 10 вересня 1831 року згадка адресанта про зустріч з О.Пушкіним супроводжувалася цитуванням фрагменту роману «Євгеній Онегін», до того ж – фрагменту з подібною емоційною тональністю. М.Гоголь писав: «Это была радостная минута. Она уже прошла. Это случилось 8-го августа. И к вечеру того же дня стало всё снова скучно, темно, как в доме опустелом:

Окна мелом

Забелены; хозяйки нет,

А где? Бог весть, пропал и след» [111, с. 165].

Лист М.Гоголя до М.Погодіна від 25 листопада 1832 року містив довільне цитування «Фауста» Й.В.Гете у перекладі Д.Венетіанова. Йшлося про цитування рядків, які якнайповніше розкривали суть діяльності М.Погодіна науковця-історика. «Да снидет на вас благодать, – писав адресант, – и да разрешитесь вы к новому году томом широким, увесистым, читая который, был бы

– сам как будто на земли,

А пред тобою небо открывалось» [111, с. 198].

До неточного цитування поезії А.Дельвіга М.Гоголь вдавався у листі до М.Максимовича від 20 квітня 1834 року. Отримавши окремі типографські листки майбутнього збірника М.Максимовича «Украинские народные песни», адресант увесь вихор своїх емоцій вмістив у поетичні рядки А.Дельвіга, вигукнувши: Как бы то ни было, я с радостью ребенка держу в руках твой первый лист и говорю: «Вот всё, что отстоялось от прежних дум, от прежних лет!» как выразился Дельвиг» [111, с. 253].

Домінуванням ліричної стихії позначені й так звані «римські сторінки» епістолярного доробку М.Гоголя. Розповідаючи М.Прокоповичу у листі від 3 червня 1837 року про Рим, адресант не міг стримати й урівноважити своїх емоцій від споглядання зразків італійського мистецтва та розкішної італійської природи. Не знаходячи слів, які б могли передати отримані враження адресату, М.Гоголь переходив до цитування поетичного тексту: «Но к чему говорит и толковать об этом?

Друг попечительный, больного

В дремоте сладкой не тревожь!

– сказал, кажется, где-то Баратынский; впрочем, этот же самый стих можно иногда обратить и ко мне» [111, с. 339]

Лист до М.Максимовича від 20 грудня 1833 року, що був позначений властиво романтичною поетизацією Києва, містив фрагмент української народної пісні «Наварила сечевиці» [111, с. 232].

Тенденція до ліризації розповіді в епістолярному тексті простежується і в західноукраїнській культурній традиції. Так, у листі третьому епістолярного циклу Я.Головацького «Подорож по Галицькій та Угорській Русі, описана у листах до приятеля у Л.» цитується жовнірська пісня, яку немов чує подорожній:

Ходить жовнір, ходить,
В руках чаку носить,
Своєю неньки старенької
О прощанє просить [117, с.36].

У листі Я.Головацького до І.Головацького із запереченням проти пропозиції друкувати збірку українських народних прислів'їв латинським шрифтом адресант ілюструє думку про недоречність подібної пропозиції цитуванням польської поезії. Я.Головацький писав: «Тут, коли розгадую над твоїми представленнями, на гадку ми приходить:

„Zawczasie, kwiatku, zawczasie,
Jeszcze róľnoc mrozem dmucha...» [414, с.168].

Ю.Федькович в одному з листів до Д.Танячкевича свою тугу виливає на папері рядками народної пісні:

Гей, гей!
Та виріс в наймах, в неволі,
Та не мав я долі ніколи, —
Та гей же! [503, с.467].

Отже, автори романтичних епістол синтезують літературні роди, зокрема епос і лірику, що відповідало романтичній естетиці, зорієнтованій на відтворення почуттів та емоцій. Пишучи лист, автор-романтик вдається до використання унікального сплаву розповідного начала та лірики, створення їх «конгломерату» (А.Шамрай). Художній дискурс романтичного листа

передбачає зміщення кута зору з об'єктивного на суб'єктивний, що утвердило ліричні інтенції жанру. Ліризація епістолярного тексту досягалася за посередництвом вплітання у прозову тканину листа поетичних віршованих фрагментів. Серед найбільш цитованих авторів у листах українських романтиків – ліричні поети (здебільшого – романтики) О.Пушкін, В.Жуковський, Г.Державін, К.Рилєєв, А.Міцкевич, В.Жуковський, П.Вяземський, Є.Баратинський, М.Язиков, А.Дельвіг, чії поезії цитуються за принципом суголосної змістової чи емоційної співзвучності. Порівняльний аналіз загальноєвропейської та української романтичних епістолярних традицій дає підстави констатувати, що унікальна риса власне української романтичної епістолярної традиції – цитування адресантами народних (здебільшого ліричних) пісень, що зумовлювалося естетикою українського романтизму, зорієнтованою на засвоєння фольклорної традиції. Водночас варто говорити про впливи на українську епістолярну романтичну традицію національних чинників, зокрема національної ментальності українського народу з його пісенністю, потребою в музиці. Ефект ліризації тексту романтичної епістоли також спричиняють вдало вплетені у її текст ліричні пейзажі.

3.4. Іронічний пафос романтичного листа

Романтичний лист досить часто є наскрізь іронічним. Застосуванню адресантами-романтиками прийомів іронії в епістолярному тексті сприяла теорія романтичної іронії, що була інспірована сократівською іронією й розроблена представниками єнської школи романтизму, зокрема Ф.Шлегелем. Йдеться насамперед про такі праці Ф.Шлегеля, як рецензії «Про Лессінга», «Про «Майстера» Гете», «Фрагменти», опубліковані в часописах «Ліцей» та «Атеней», та нарис «Про не-зрозуміле», які були створені у 1797-98 роках. У своїй першій збірці «Фрагментів» (1797 р.) романтик так характеризував іронію: «У ній все повинно бути і жартом, і

серйозним, усе щиро відвертим і все глибоко прихованим. Вона з'являється, коли поєднується розуміння мистецтва життя і науковий дух, збігаються завершена натурфілософія й завершена філософія мистецтва. Вона містить і збуджує почуття нездоланної суперечності безумовного й умовного, неможливості й необхідності, вичерпної повноти вислову. Вона найбільш вільна з усіх вольностей, бо завдяки їй можна вивищитися над самим собою, однак вона також найбільш закономірна, бо вона безумовно необхідна» [544, с. 286–287]. Як зазначає М.Паласюк, іронія була проявом свободи духу, специфічним виявом романтичного суб'єктивізму, суб'єктивної сваволі митця, що надзвичайно цінувалося романтиками. За словами дослідника, іронія була для Ф.Шлегеля й усіх романтиків єдиним засобом, який дозволяв піднятися над убогістю дріб'язкового провінційного життя, над ницістю духовного світу «гармонійного примітива». За допомогою романтичної іронії ці митці намагалися врятувати індивідуальність людини в умовах натиску нівелюючих умов соціальної дійсності. «Засобами іронії, що дозволяли переходити на «другий» план, і «езопової» мови, романтики неначе ізолювалися від дійсності, стверджуючи, що іронічні сюжети – це лише поетична уява митця, який прагне якнайповніше виразити безмежність свого духовного „Я”» [373, с. 302], – стверджує науковець.

За спостереженнями Ю.Грибкової, «романтичне переосмислення сократівської іронії проявилось, зокрема, у перенесенні іронії Ф.Шлегелем у поезію» [136, с. 166]. Увагу Ф.Шлегеля до застосування прийомів іронії в різножанровій літературі, зокрема в мемуаристиці, простежуємо в його листах до А.Шлегеля. В одному з листів Ф.Шлегель радив А.-В.Шлегелю прочитати «Мемуари» Е.Гіббона, у яких він вбачав вишуканий зразок іронічного стилю: «Прочитай при нагоді «Мемуари» Гіббона. Я отримав величезне задоволення, спостерігаючи за тим, як цей педант описує у них свої домашні дрібниці з такою ж класичною пишнотою і гідним спокоєм, як і в своїй «Історії». Мабуть, це одна з найбільш повчальних і, звичайно ж, найбільш смішних книг, які коли-небудь були написані. Неперевершеним є

те, що він сам відчував себе смішним. ... І його дружні листи – це достойний, вартий уваги, чудовий історичним стиль, який змушує сміятися до сліз» [545, с. 405].

Іронічне мовлення стає прикметною рисою романтичної епістолярної прози. Іронія та самоіронія характеризують листи «Про французьку сцену», які належали німецькому романтику Г.Гейне. «Напівсерйозний лист Златоуста до сина», який належить перу італійського романтика Д.Берше, є іронічним від першого до останнього рядка. Наскрізь іронічними є «Листи Дюпюї і Котоне» французького романтика А. де Мюссе, які багато в чому можна вважати подібними до тих «войовничих походів на романтизм», що їх здійснив пізній Г.Гейне.

При цьому, як зазначає Я.Поліщук, «на ґрунті слов'янських літератур романтична іронія все ж не набула такої популярності, як у німецькій чи інших західних культурах. Причини цього в залежному, колоніальному статусі тогочасного слов'янства, яке силою речі змушене було апелювати до підставових національних вартостей. У таких умовах іронічні інтонації витіснялися значно більш актуальною для того часу національно-визвольною риторикою та пафосом боротьби за національні права» [392].

Варто вказати не лише на специфіку функціонування та межі поширення іронії в українському мистецтві слова, але й на те, що українська традиція романтичної іронії мала, окрім загальноєвропейських, ще й власні національні джерела розвитку [428, с. 64]. Йдеться про багату національну фольклорну сміхову культуру та про традиції українського низового бароко, насамперед про бурлескно-травестійну літературу XVI-XVIII століть, якій було притаманне іронічне ставлення до світу.

С.Походня пропонує розрізняти асоціативну та ситуативну іронію. Дослідниця доводить: «Ситуативна іронія виникає внаслідок контрасту між ситуативним контекстом і прямим значенням слова, словосполучення і речення, та реалізується у мікро- та макроконтекстах (у межах речення і абзацу)» [400, с. 42]. Ситуативна іронія відчувається в тексті відразу і

створюється за рахунок використання стилістичних прийомів на різних рівнях: на лексичному рівні – мовні одиниці, що відносяться до розмовного стилю мови, в тому числі вульгаризми, варваризми, а також метафори, метонімії, гіперболи; на синтаксичному рівні – різноманітні типи повторів, зевгма, оксиморон, каламбур, риторичні питання та вставні конструкції; на лексико-семантичному рівні – епітети, образні порівняння, антитеза, гра слів [400, с. 42]. «Асоціативна іронія, – як зазначає С.Походня, – створюється на текстовому рівні внаслідок використання ситуативного повторення (ретроспекції) в поєднанні з іронічною алюзією, а також гротеску, абсурду» [400, с.43].

Традиція іронічного мовлення адресанта-полеміста, присутня в численних полемічних листах М.Максимовича до М.Погодіна, кореспондувала з тими традиціями, що були закладені українськими полемістами барокової доби, які відстоювали чистоту православної віри. Глузливе вістря вбивчої іронії, що звучала з листів на адресу опонента, було покликане поглузувати зі співрозмовника, принизити його, дорікнути за великодержавну позицію в тлумаченні українського мовного питання. Так, у першому листі «Филологических писем», дивуючись змінам в історико-філологічній системі М.Погодіна, М.Максимович іронізував, вдаючись до асоціативної іронії, що реалізувалася за посередництвом цитування українського прислів'я. «Його вернеш в плуг, а воно в луг», – констатував адресант, прагнучи навернути опонента на шлях істини. У листах українських романтиків іронія досить часто виявляється саме у фразеологізмах, приказках чи прислів'ях, де друга частина вислову немов заперечує першу. Тож прихована антонімія паремії спричинює іронічний пафос аналізованого листа. У цій таки кореспонденції, глузуючи з опонента, М.Максимович використовував асоціативну іронію, звертався до іронічного цитування (йдеться про поему Є.Баратинського «Еда») і порівнював М.Погодіна з наївною дівчиною, яка стала жертвою хитрого російського гусара:

«Что ж изменить ее могло,

Что это утро облекло,

И так внезапно, – в сумрак ночи?» [307, с. 80], – іронічно запитував він у адресата.

В «Ответных письмах М.П.Погодину» М.Максимович прагнув заперечити твердження опонента щодо його надмірної пристрасності в полеміці, яка велася. Дорікаючи М.Погодіну за те, що той не спроможний був збагнути реальний стан речей, М.Максимович застосовував іронічне порівняння, ставлячи знак рівності між ним та сімдесятирічним професором метафізики Брянцевим, який їм обом був відомий тим, що міг розгледіти текст лекції лише з допомогою великого збільшувального скла. М.Максимович «відсилав» М.Погодіна до відомого для них обох «історичного» факту, створюючи у такий спосіб оригінальну асоціативну іронію:

«Вон оно куда пошло!

Говорил старик наш Брянцев,

Прозревая сквозь стекло

В темну мудрость иностранцев» [302, с. 85].

Асоціативна іронія супроводжує й «Письма о Киеве» М.Максимовича. У листі дванадцятому автор вдається до цитування рядків з поеми О.Пушкіна «Руслан і Людмила», які є пушкінським перекладом із «Пісень Оссіана» Дж.Макферсона. «Дела давно минувших лет!» – констатує М.Максимович, приступаючи до опису історії завершення свого ректорства в Університеті Святого Володимира [303, с. 58]. Звісно, автор листа іронізував, адже у «Піснях Оссіана» мовилося про сиву давнину, а він згадував 1835 рік.

Іронізував М.Максимович і в «Письмах о князьях Острожских», застосовуючи ту ж таки асоціативну іронію. «La divina comedia!» – із «захватом» констатував він, даючи свою оцінку Люблінської унії для України [300, с.98].

Іронія звучить із листів Л.Боровиковського до І.Срезневського. Зокрема, пишучи про той дискомфорт, який він відчував у курському чужомовному просторі, Л.Боровиковський стверджував: «В холодной, но Святой Руси голой мой хохлацкий язык принужден надеть лапти; а Вы можете представить: как это неповоротливо и не по сердцу хохлу – Льву!» [59, с. 207]. Не може не привернути увагу обігрування адресантом свого імені, яке пов'язане з процесами самоспостереженнями та самовизначення, що в цілому характеризували романтичну епістолярну традицію. У добу романтизму, за спостереженнями О.Горенко, ім'я «перетворювалося на межову категорію, оскільки ставало точкою перетину зовнішнього і внутрішнього світів, специфічно відбивало сутність людської натури» [125, с. 48]. Нарікаючи себе Левом, який був уособленням мужності, хоробрості, величі та верховної влади, а не Левком, Л.Боровиковський вочевидь вдався до самоіронії. Так само дотепно-безглуздим і парадоксальним виглядав би портрет лева, якого б змусили носити лапті. Утім, цей оксиморон (лев у лаптях), за посередництвом використання якого твориться ситуативна іронія, чи не найповніше символізує силу й міру того внутрішнього спротиву, що його відчував Л.Боровиковський, перебуваючи за межами рідного українськомовного простору.

Іронія звучала в одному з ранніх листів Є.Гребінки (лист до Г.Гребінки від 3 листопада 1826 року). Не отримавши з дому яблук, юний адресант іронізував, застосовуючи такий синтаксично-стилістичний прийом вираження іронічного смислу, як вставне слово: «Скажу вам, что ваши яблоки, которые из старого сада, превкусные, должно быть. Потому что вы мне их хотя и обещали, но до сих пор я не видал их в глаза» [134, с. 507].

Самоіронія наявна в листі Є.Гребінки до М.Новіцького від 12 лютого 1833 року. Опоетизовуючи високу романтичну дружбу, автор, застосовуючи низку іронічних порівнянь, писав: «Я верую в земную дружбу, как дитя верует уму своей нянюшки, как Мартин Яковлевич Юровскому, как твой почтенный дядюшка универсальной силе золототысячника» [134, с. 562].

До самоіронії (як і в попередньому листі, йдеться про ситуативну іронію) вдавався і П.Куліш в листі до М.Погодіна від 2 березня 1843 року. Романтик починав свою розповідь словами: «Надобно Вам знать, что я имею все атрибуты великого поэта». Утім, він миттєво розширював свою репліку низкою вставних словосполучень (т. е.: 1) денег ни гроша, 2) порядочные долги, 3) должность самую ничтожную (меня, не знаю почему, держат в чёрном теле те самые люди, которые мне трубят в уши о моих способностях), 4) мне тяжелы и ступеньки чужого крыльца, 5) у меня, если угодно, есть и *injusta patria*!), які змінюють модальність заключної фрази («словом, ничем из принадлежностей поэта судьба меня не обделила») і спричиняють іронічний ефект [261, с. 13-14].

Асоціативна іронія – не рідкість у листах П.Куліша до О.Бодянського. Зокрема, іронізував П.Куліш і в листі до О.Бодянського від 1 жовтня 1849 року, писаному з Тули в період заслання, вдаючись до відсилання адресата до текстів М.Гоголя. «О занятиях своих нечего сообщить Вам особенного; довольно того, что они идут равным шагом, що наши волики в ярмі. Не втерпів таки, щоб не пробовкнуть по-своему! «Ничего, ничего – молчанье!», как говорит Гоголев сумасшедший в своих записках» [261, с. 301], – іронічно констатував адресант, натякаючи на своє уярмлене становище й необхідність мовчати з огляду на можливі додаткові репресивні заходи. У іншому листі цього ж таки періоду (лист до О.Бодянського від 1 листопада 1849 року) П.Куліш іронізував з приводу своєї нової посади та мізерних заробітків, створюючи асоціативну іронію шляхом апелювання до приказки: «Я же получил место помощника редактора губернских ведомостей с 600 р. асс. жалованья. Поживывьсь як собака мухою!» [261, с. 301-302].

Самоіронії П.Куліш досягає за посередництвом глузливого зображення подій із власного життя. Так, своє несподіване повернення з закордонної подорожі в Україну влітку 1858 року П.Куліш у листі до І.Хильчевського від 3 серпня 1858 року пояснює іронічно як власну забаганку: «Муза моя,

почувствовав себя беременною, поехала за границу рожать, в чаянии спокойствия, которого нет в Петербурге, ибо всякое общественное и литературное волнение в ней, как в особе нервной, отражалось очень сильно. Но к удивлению моему, я увидел, что за границей спокойствия гораздо меньше и что процесс рождения духовных чад совершиться благополучно не может... Потому бросились мы, т.е. я, муза и Александра Михайловна осматривать Европу. Быстро, быстро заглянули в лицо нескольких сторон, высмотрели притертые румянами морщины, плюнули и воротились домой» [250, с.137]

Іронічно П.Куліш реагував на тогочасну мовну ситуацію в Україні, а власне, на той факт, що українська інтелігенція добровільно відмовлялася від української мови й легко переходила на чужомовну позицію. Ставлячи в приклад інші нації, адресант у листі до О.Милорадичівни від 18 лютого 1857 року з гіркотою іронізував: «...Живе німець по-німецьки, турок по-турецьки, англичанин по-англійськи і москаль по-московськи, тільки наш брат, українець, носить навиворот свою одіжку. Підбита, бачте, московською китайкою або німецькою чи французькою матерією, то що вже лице проти підбою?» [250, с. 100]. У цій епістолі ситуативна іронія твориться за допомогою риторичного запитання, яке застосоване у ролі негативної оцінки.

Іронізував П.Куліш і в «Листах з хутора». Так, у першому листі, говорячи про ту загрозу, яка нависла над українськими хуторами, що опинилися під загрозою знищення, адресант стверджував: «Коли б мали волю сі добродії, то вже б давно наші хутори посписували, розцінили всякий ступінь землі, позаводили б на всякий хутір по трахтирю з Катеринкою». Далі автор іронічно закидав: «І було б у нас так гарно та любо, як у них отам де-небудь на Крестовському або в Сокольниках» [257, с. 310]. У цій кореспонденції ситуативна іронія виникає у результаті застосування іронічного порівняння та за рахунок внутрішнього контрасту між ситуативним контекстом і прямим значенням частини речення. Адже ані

ворожий Крестовський острів, ані ворожі Сокольники не тлумачилися адресантом як взірці для наслідування.

Іронія супроводжувала також епістолярні тексти А.Метлинського. Скажімо, в одному з листів до І.Срезневського, описуючи свій депресивний стан, адресант, вдаючись до творення ситуативної іронії за посередництвом використання гри слів, писав: «Дня за два, например, я вообразил, что от этого могу сойти с ума и все это с такими ужасными подробностями, что, воображая, что я буду говорить в этом состоянии, чуть ли не понес *ахинею*» [528, с. 128]. І миттєво його гіркота змінюється іронічним настроєм: «Кстати! Не от этого ли Ваш Афинский или Офенский язык?» [528, с. 132].

Іронія характеризує епістолярну манеру Т.Шевченка. Наприклад, у листі до М.Осипова від 20 травня 1856 року з Новопетрівського укріплення, вдаючись до біблійних та літературних алюзій, романтик влучно оперував асоціативною іронією. Зокрема, він переказував фольклорну історію про грішника, власну історію про посаджену вербову гілку, проводячи поміж ними паралелі і роблячи іронічний висновок, що його гріхи, незважаючи на те, що вербова гілка стала деревом, так і не були відпущені й він не отримав звільнення. Адресант іронізував: «Верба моя также выросла и укрывает меня в знойный день своею густою тенью, а отпущения грехов моих нет как нет! Но тот был разбойник, а я, увы, сочинитель» [537, с. 507]. Цитовані рядки містять алюзію до байки І.Крилова «Сочинитель и разбойник», яка розкриває суть іронічного погляду Т.Шевченка на існуючу ситуацію. У своєму творі байкар описував ситуацію, коли і розбійник, і поет потрапляють до пекла, але отримують «різні» вироки і покарання. Розбійника було спалено швидко. На пекельному великому вогнищі. До поета натомість судді були «не такі суворі». Поет горів повільно й довго.

Нерідко щодо предмета розмови іронізував у своїх кореспонденціях М.Гоголь. Так, у листі до матері від 30 травня 1828 року він, радіючи з приводу одруження сестри, зазначав з іронією: «Сестру благодарю и поздравляю с новосельем, родиной и курами [111, с. 89]. У цьому листі

іронічну інтонацію створювала лексична невідповідність між високим «родина» і низьким «кури».

Така ж лексична невідповідність породжує іронічну тональність наступної епістоли. У листі до М.Погодіна від 1 лютого 1833 року М.Гоголь гостро іронізував щодо своєї творчої бездіяльності: «Но я стою в бездействии, в неподвижности. Мелкого не хочется! великое не выдумывается! Одним словом, умственный запор. Пожалейте обо мне и пожелайте мне! Пусть ваше слово будет действительнее клистира» [111, с. 206].

У листі до В.Тарновського від 2 жовтня 1833 року іронічне вістря адресанта було спрямоване проти поштової служби: «Фу ты пропасть, какая скорая почта! Письмо твое, писанное в апреле, я получил в октябре» [111, с. 224]. У цьому фрагменті друге речення докорінно змінює модальність першого, що створює помітний іронічний ефект.

Наскрізь іронічною є кореспонденція М.Гоголя до М.Балабіної від 12 жовтня 1836 року, яка є пародією на лист-тревелог і має назву «Путешествие из Лозанны в Веве». «Образившись» на М.Балабіну за те, що вона не переповіла йому в листах свої враження від мандрівки в Антверпен і Брюссель, М.Гоголь пише їй пустопорожній іронічний лист про свою подорож у Веве. У об'ємному листі на кількох сторінках було розписано обід М.Гоголя перед від'їздом у Веве. Лист містив детальний опис усіх страв (суп з вермішелью, відварена яловичина, котлети з баранячого м'яса, шпинат, шпигований телятиною, риба середньої величини до білого соусу, картопля, компот з грушами, тістечко, а потім ще одне тістечко з рисом та яблуками тощо) та детальний переказ розмов з офіціантом. Не менш детально у листі було описано поштову карету, якою адресант мав відправитися у Веве, усіх пасажирів та їхні «розміри», а також ті обставини, які змусили мандрівника зайняти місце не в кареті, а зверху на ній. Лист містив інформацію про те, що зверху на кареті було місця стільки, що навіть поряд із собою Гоголь-мандрівник зміг покласти і свої ноги, нічого не заплативши додатково, що

змусило його думати про те, що його ноги напрочуд легкі. Натомість опис подорожі умістився у кількох іронічно сфокусованих рядках: «Таким образом, поместившись лежа на карете, я начал рассматривать все бывшие по сторонам виды. Горы чрезвычайно хороши, и почти ни одной не было такой, которая бы шла вниз, но все вверх. Это меня так изумило, что я уже и перестал смотреть на другие виды; но более всего поразил меня гороховый фрак сидевшего со мною кондуктора. Я так углубился в размышления, отчего одна половина его была темнее, а другая светлее, что и не заметил, как доехал до Веве» [112, с. 79]. Після більш ніж скромного опису мандрівки містився украй детальний опис того, як мандрівник спускався з карети, яка нога першою і на яку саме спицю колеса ступила. Мандрівка «закінчувалася» в кімнаті готелю, де подорожній, як зазначалося в листі, посидів і на одному дивані, і на іншому. «Всё прочее, что было, всё было не замечательно» [112, с. 80], – іронічно підсумовував М.Гоголь, наполегливо натякаючи, що він чекає на лист-відгук М.Балабіної на його лист-«тревелог», й наводячи приклад можливого листа-відповіді, що був витриманий у такій же іронічній манері.

Самоіронія звучить і в листі М.Гоголя до П.Косяровського від 2 вересня 1828 року, у якому адресант фігурує як «сахарный племянничек» [111, с. 89].

Іронічний тон притаманний також листам А.Могилиницького. Так, у листі до Я.Головацького від 24 лютого 1848 року романтик, скаржачись на свою відірваність від світу, іронізував: «Любезный брате Яцю! На мні справджується тота руська приповідка: «До села тогда новина приходит, коли її уже в місті всі сороки та й ворони на стріхах вискребечуть!» Таке ж то й моє! Сиджу в селі, як червак в хріну, та й не знаю, що ся де на великім світі діє. Уже ціла наша Галичина «Вінок» твого брата Івана першу й другу часть не лише прочитала, але, може, й подерла, а я аж сих м'ясниць довідався, що якийсь вінок єсть для русинів уплетений і що й моя галузочка барвінку або калинки єсть в него увита!» [383, с. 485].

Отже, аналіз національної романтичної епістолярної традиції дає підстави стверджувати, що романтичному листу притаманний іронічний пафос. Застосуванню адресантами-романтиками прийомів іронії в епістолярному тексті сприяла теорія романтичної іронії, що була інспірована сократівською іронією й розроблена представниками єнської школи романтизму. Для романтиків іронія була «проявом свободи духу», «специфічним виявом романтичного суб'єктивізму», «суб'єктивної сваволі митця» (М.Паласюк), що відповідало естетиці романтизму й, зокрема, романтичній настанові на абсолютну свободу творчості. При цьому українська традиція романтичної іронії мала, окрім загальноєвропейських, ще й власні національні джерела розвитку. Йдеться про національну фольклорну сміхову культуру та про традиції українського низового бароко, насамперед про бурлескно-травестійну, зокрема й епістолярну, літературу XVI-XVIII століть, якій було притаманне іронічне ставлення до світу.

3.5. Алюзія як засіб вираження інтенції адресанта-романтика

За спостереженнями А.Єлістратової, процес самопізнання і самовизначення, що відігравав надзвичайно важливу роль в епістолярній прозі романтизму, передбачав постійне апелювання до подій, які відбувалися на історичній арені, і співвіднесення сучасності з минулим і майбутнім. На думку вченої, саме цим зумовлюється надзвичайне значення тих літературних алюзій, які так часто з'являються в листах митців-романтиків або у вигляді прямих чи прихованих цитат, або у вигляді натяків. І якщо в епістолярній прозі XVIII століття літературні алюзії виконували дидактичну функцію або використовувалися для окраси вислову, то в епістолярному доробку романтиків вони органічно пов'язані з тканиною листа і невіддільні від образу автора [165, с. 343].

Від образу автора-адресанта в епістолярному доробку Є.Гребінки невіддільна, наприклад, алюзія до роману М. де Сервантеса «Дон Кіхот». У

листі до М.Новіцького від 16 листопада 1831 року, описуючи свою самотність в Убіжищі та прагнення врятуватися від неї з допомогою мандрів, Є.Гребінка порівнює себе та свого брата з великодушними лицарями печального образу, які відправляються до Слободи [134, с. 557-558].

В епістолах Є.Гребінки є також алюзії до історичних подій. «Наши в Париже!» – воскликнул один патриот российский в 1812 году, и радостная улыбка разгорелась на устах его. «Наши в Пирятине!» – воскликнул и я в свою очередь, показывая Аполлону письмо Ваше» [134, с. 534], – писав Є.Гребінка у листі до П.Гребінки від 5 листопада 1828 року, іронічно уподібнюючи приїзд братів у Пирятин до російської окупації Парижа в 1814 році.

За принципом парадоксу в одному з листів Є.Гребінки функціонує алюзія до «Історії русів». «Полуботок в лице грозного Петра защищал свою родину». Запозичуючи з цієї літературної пам'ятки твердження про те, що Павло Полуботок виступив зі звинувачувальною промовою проти політики Петра I й возвеличуючи постать Полуботка, Є.Гребінка стверджував, що «Полуботок времен наших, подлец Ши[ша]цкий изменяет нам и словом, и делом». Шишацький (очевидно – Павло) був одним із товаришів Є.Гребінки. Розгнівавшись на Шишацького за нерозсудливий вчинок, адресант констатував: «Да будет проклят живой истукан, он не достоин носить имени Полуботка!» [134, с. 564].

У листах А.Метлинського використання алюзії тісно пов'язане з втіленням мотиву самотності: «Кругом меня так пусто» [528, с. 132], «Я как natura Торричелли не терплю пустоты и потому стараюсь ее кое чем наполнить» [528, с. 136]. А.Шамрай, коментуючи таке порівняння і працюючи безпосередньо з автографами листів А.Метлинського, писав, що «Метлинський говорить тут про вільні місця на поштовому папері і останні слова приписав на берегах» [528, с. 136]. Утім, цілком можна припустити, що у випадку з апелюванням А.Метлинського до результатів наукової практики Е.Торрічеллі йдеться також про психологічний процес самопізнання та

самовизначення. Висловлюючись метафорично, можна стверджувати, що А.Метлинський остерігався пустоти, яка могла існувати не стільки на поштовому папері, скільки у його власному житті.

У листах А.Метлинського трапляються і безпосередньо літературні алюзії. Звертаючись до І.Срезневського, який перебував на той час у Петербурзі, А.Метлинський зовсім несподівано просив його вклонитися пам'ятнику Петра Великого. «Кланяйтесь от меня всем по дороге, кому поклон мой может доставить удовольствие и кто его стоит. ... А коли увидите государя или хоть министра Уварова, то скажите ... *слова Добчинского*» [528, с. 128]. На відміну від попередньої, цю алюзію варто тлумачити не спробою самопізнання та самовизначення адресанта, а тим, що писав він в умовах поштової цензури. «Відсилаючи» І.Срезневського до тексту комедії М.Гоголя «Ревізор», у якій, окрім іншого, йдеться і про таке явище, як перлюстрація, А.Метлинський натякає на те, що висловити своє ставлення до государя чи міністра Уварова відкрито він не наважується. Привертає увагу пунктуаційне оформлення цитованого листа, яке якнайповніше розкриває його ідейний зміст: три крапки перед уміщеною алюзією (... *слова Добчинского*), а власне – перед зміною інтонації (відбувається перехід до іронічного тону), а також підкреслення (курсив) для посилення інтонаційної виразності листовної розмови, у підтексті якої приховане істинне ставлення адресанта до політики Російської імперії щодо України.

Характерно, що алюзії до тексту комедії М.Гоголя «Ревізор» у листах А.Метлинського до І.Срезневського є найчастотнішими. У листі до І.Срезневського від 20 жовтня 1839 року, обмірковуючи свій можливий переїзд до Петербурга і створюючи проекцію самого себе за допомогою образів гоголівської п'єси, А.Метлинський конкретизує своє посилення на текст М.Гоголя: «Если найдете приличным поговорить где нибудь обо мне зри разговор стр. X, *строка Добчинский, или Бобчинский*» [528, с. 131]. Як і в попередньому листі, А.Метлинський посилює інтонаційну виразність

уміщеного натяку за допомогою виділення ключових слів. І сама інтонація, і зміст цієї алюзії очевидно були добре зрозумілі І.Срезневському. Можна лише зробити припущення, що йшлося про істинну суть діяльності тих українців, які відправлялися на службу Російській імперії. Текст листа і конкретика вміщеної в ньому алюзії дають підстави припустити, що А.Метлинський вважав їх ревізорами, які викривають справжнє єство цієї імперії. Адже та сцена з комедії «Ревізор», на яку покликається А.Метлинський, описує прихід Добчинського і Бобчинського: вони першими повідомляють присутніх про приїзд ревізора. Характерно, що А.Метлинський у своїх різноманітних замітках не відділяв М.Гоголя від України й української культури, вважаючи його українським російськомовним письменником.

Трапляються випадки, коли А.Метлинський добирає алюзії за принципом парадоксу, тобто абсолютної невідповідності тим подіям, які описуються у листі [417, с. 81]. Приклад такої алюзії знаходимо у листі А.Метлинського до І.Срезневського від 1 квітня 1848 року. Варто зазначити, що листи А.Метлинського до І.Срезневського характеризуються яскраво представленою інформаційною домінантою, що пояснюється вимогою адресата, який опинився у далекому Петербурзі, отримувати максимум різноманітної інформації з життя Харкова і харків'ян. Тому в листах А.Метлинського, адресованих І.Срезневському, часом помічаємо надмір побутових подробиць: одруження, родини, хрестини, історії хвороб, причини суперечок, непорозумінь, переїзди та інші деталі з життя знайомих і не зовсім знайомих людей. Так, у вже згадуваному листі до І.Срезневського від 1 квітня 1848 року А.Метлинський описує буденні справи П.Гулака-Артемовського, який на той час був ректором Харківського університету. А.Метлинський переповідає історію про витівку студента на прізвище Квініхідзе, який, маючи при собі пістолет, прийшов в будинок ректора, щоб помститися за те, що його ніби то незаконно було відраховано з числа студентів. А.Метлинський детально описує цю безглузду, але небезпечну

сутичку, приїзд поліції, арешт та ув'язнення Квініхідзе і несподівано в дужках додає: «Из Шильон. узника» [528, с. 158]. Звичайно ж, таке іронізування щодо «мужності» та «духовного стоїцизму» Квініхідзе й абсолютно нелогічне «відсилення» І.Срезневського до поеми Байрона покликане було викликати сміх адресата, який не цурався довідуватися навіть про анекдотичні ситуації, що траплялися в житті його знайомих, й надати листовній розмові між двома приятелями невимушеного тону.

Значно рідше алюзії трапляються в епістолярних текстах Т.Шевченка. Їх поодинокий приклад знаходимо в листі до Бр.Залеського. Так, у 1857 році, тобто в момент, коли Бр.Залеський після тривалих поневірянь у складі Окремого Оренбурзького корпусу вирішив осісти в своєму родовому маєтку Рачкевичі під Слуцьком, надавши перевагу ідилічній провінції над великим містом, Т.Шевченко радив зробити свій рай повногранним, тобто радив одружитися й мати сім'ю. Адресант писав: «Рай, заповеданный только святым. Но если ты уже решительно посвятил себя идиллии? То сделай же эту идиллию полною, совершенною. Женись, а иначе идиллия будет вяла, суха и однообразна. А впрочем, ты не Улисс, а я не Ментор» [537, с. 128-129]. Даючи пораду, Т.Шевченко боявся бути категоричним. Звідси – заперечне порівняння самого себе Ментором (йшлося про героя «Одіссеї», якого Одиссей уповноважив займатися своїми родинними справами) та констатація небажання бути ним й заперечне зіставлення Бр.Залеського з Уліссом (латинізована форма грецького імені міфічного царя Ітаки Одиссея).

У листі Т.Шевченка до М.Осипова від 20 травня 1856 року міститься алюзія до давньогрецьких міфів. «Письмо ваше, мой благородный, мой искренний друже, получил я 16-го мая, и хотя вы и променяли лиру на меч и лучезарного Феба на мрачного Арея, но невинная слабость задумчивых поклонников муз – рассеянность – осталась при вас» [537, с. 104], – писав Т.Шевченко, проводячи аналогії між подіями в особистому житті М.Осипова, який 27 листопада 1855 року відбув до діючої армії, з Аресом (богом війни) та Фебом (Аполлоном), що був у давніх греків богом світла.

Яскраві приклади використання алюзій знаходимо також у листах О.Стороженка. До особливостей епістолярної манери цього романтика зараховуємо той факт, що алюзії в його епістолярних текстах виступають не засобом самоідентифікації адресанта, а створюють додаткові художні можливості замасковано висловити своє ставлення до національних реалій, зумовлених жорсткою зовнішньою політикою сусідньої імперії. Ставлення автора до імперської політики Росії фіксується, наприклад, із допомогою прізвищ-паронімів, які функціонують на рівні алюзій. Так, М.Катков, редактор «Московских ведомостей», який у 1863 році виступив із пристрасним обвинуваченням «малорусского сепаратизма», у листах О.Стороженка до В.Білого фігурує як Катон [486, с. 563]. Йшлося про римського письменника і цензора, який вимагав знищення Карфагена як небезпечного конкурента Рима. Тож із підтексту епістоли звучить засудження московської ідеї Третього Риму, реалізація котрої призвела до повної колонізації України.

Серед літературних алюзій, що є у листах П.Куліща, найбільш численними є алюзії до «Слова про Ігорів похід», що пояснюється увагою романтиків до цієї давньоруської пам'ятки в період боротьби за старокиївську спадщину. Зокрема, в листі до О.Бодянского від 6 січня 1848 року П.Куліш писав про свій намір написати історію правління Івана Грозного, а в же з тим і роман про цього правителя, який сидів адресанту-романтику у душі «зі своїми крутими норовами і гарячим серцем» [261, с. 205]. Свій грандіозний задум письменник промовисто порівнював із задумом князя Ігоря «випити шоломом Дін», про свідчила алюзія до цього твору, сфокусована у виділених самим адресантом словах: «Видите ли, *вспала ми ум похоти*, у добрий час поговорить, а в лихий помовчать, написать про Івана Грозного роман, а перше романа историю» [261, с. 205]. Коротке цитування давньоруської пам'ятки не лише вказувало на широту авторового розмаху в опрацюванні теми, але й спричиняло ефект стилізації під старовину самого листа, у якому йшлося про майбутній історичний роман.

Алюзія до «Слова про Ігорів похід» містилася і в листі до О.Бодянського від 1 вересня 1849 року, де, пишучи про дружину, П.Куліш називає її «люба хить» [261, с. 299], тобто «люба жінка». В оригіналі, як зазначають коментатори листів П.Куліша, звучало «милая хоти красныя Гльбовны») [261, с. 566]. Алюзія до «Слова про Ігорів похід» є у листі П.Куліша до М.Макарова від 8 травня 1854 року, що починався зі слів Бояна: «Начнём убо новую песнь хотя бы и старыми словесы древних повестей» [261, с. 179].

Окрім алюзій до «Слова про Ігорів похід», епістоли П.Куліша характеризуються наявністю алюзій до давніх літописів. Так, у листі до М.Костомарова від 10 грудня 1845 року П.Куліш сповіщав про завершення свого історичного роману: «Чёрная рада» близка к концу. «А жоны козацькіи стали жонами шляхетскими» [261, с. 62]. Це, за спостереженнями коментаторів листів П.Куліша, алюзія до Літопису Самовидця: «И так на Україні жадного жида не осталось, а жони шляхецкіе zostали жонами козацкими» [261, с. 403].

Низка алюзій, які трапляються в епістолах П.Куліша, пов'язані з творчістю М.Гоголя, що зумовлювалося культовим ставленням адресанта до цього митця. Так, у листі до М.Білозерського від 18 грудня 1852 року П.Куліш покликався на «Мертві душі» М.Гоголя. «Не уничтожайте той рукописи, с которой переписывал Ваш Петрушка: она мне будет нужна впоследствии» [262, с. 65], – просив адресант, згадуючи ім'я слуги Чічікова – Петрушки. В іншому листі до того ж таки М.Білозерського (лист від 30 липня 1853 року) вміщено алюзію до повісті М.Гоголя «Ніс». «Нос мой, после продолжительных бесчинств, возвратился наконец к своим обязанностям, но дело у него всё ещё как-то не клеится, – и не мудрено: возвращение на путь истинный не так легко, как проповедуют» [262, с. 128], – писав П.Куліш. Швидше за все, під мандрами носа адресант мав на увазі свою подорож Полтавщиною, пов'язану з купівлею землі неподалік від Оржиці, де пізніше він облаштує власний хутір Баївщина. Гоголівські алюзії наявні і в листах

П.Куліша до О.Бодянського. Так, у листі від 25 липня 1853 року, пишучи про майбутню поїздку Полтавщиною, П.Куліш говорив про свій намір познайомитися з О.Стороженком. Водночас він висловлював сумніви з приводу того, наскільки це знайомство буде приємне для них обох. «Боюсь только, чтоб он не принял со мной такого тона, как генерал 12 года с молодым своим соседом Тентетниковым» [262, с.128], – констатував П.Куліш, обмірковуючи перспективи можливої зустрічі у паралелях з сюжетом «Мертвих душ» М.Гоголя.

Листи П.Куліша містили алюзії й до творів зарубіжних авторів. Так, у листі до С.Носа від 13 травня 1888 року, аналізуючи спосіб життя свій та адресата, П.Куліш констатував, що обидва вони «повдавались ... одіссеюватими» [250, с. 250], тобто мали потяг до постійних мандрів (алюзія до «Одіссеї» Гомера). Це також алюзія до назви роману Ф.Купера «Путеводитель в пустыне, или Озеро-море», що в колективному перекладі І.Панаєва, М.Каткова та М.Язикова був опублікований в часописі «Отечественные записки» (1840. № 8, 9). Так, у листі до М.Д.Білозерського від 3 травня 1855 року, переходячи від опису пейзажних замальовок Баївщини до констації фактів із побутового життя, адресант зазначав: «Но на этот раз умолчим обо всём поэтическом, потому что не было времени в течение суток написать Вам пообширнее, а теперь надобно спешить отправкою Вашего прекрасного Путеводителя в Пустыне» [262, с. 268]. Швидше за все, у листі йшлося про одного із кріпаків М.Д.Білозерського, який міг супроводжувати Кулішів під час поїздки. І хоча адресант констатував, що прагне відійти від поетичних сентенцій, насправді ж, уміщуючи подібну алюзію, він, поетизуючи побутові реалії, пов'язані з Україною, поетизував і саму Україну, що цілком відповідало романтичній манері письма з її настановою на ідеалізацію всього національного.

Окремі листи П.Куліша позначені алюзіями до творчого доробку А.Міцкевича. Лист до М.Погодіна від 15 жовтня 1843 року містив алюзію до поеми «Дзяди». Приступивши до публікації своєї поеми «Україна», П.Куліш,

розмірковуючи про її майбутню літературну й не лише літературну долю, багатозначно констатував: «Итак, я уже печатаю свою «Украину» в Киеве. Посмотрим, со то będzie. А ведь сіcho wszędzie» [261, с. 22].

Лист до П.Плетньова від 25 жовтня 1845 року містить алюзію до поезії А.Міцкевича «Моряк», що служить розкриттю психологічного стану адресанта, який писав: «Не судите меня так строго, Пётр Александрович. ... Вам издали не видно моих чёрных туч, не слышно вихря, который терзает мои чувства; гром, который здесь ударяет, для Вас только блеснит. Пускай обо мне судит один Бог так решительно, как Вы: чтобы судить меня в теперешнем моём положении, надобно быть не вдали от меня и даже не со мною, а во мне» [261, с. 186]. Подібно до моряка з однойменного твору, адресант наголошував, що судити людину, окрім Бога, не має права ніхто. Для того, щоб судити, доводив моряк, потрібно бути не поряд з людиною, а в ній.

Широко представлені в епістолах П.Куліша пушкінські алюзії, при цьому вони домінують у листах до адресатів-росіян. Так, у листі до П.Плетньова від 2 жовтня 1852 року з Борзни П.Куліш ідеалізує українську природу, яка приголублює, як мати. «До 29 числа погода стояла истинно восхитительная. Некоторые дубы ещё совершенно зелены; прочие деревья разрисованы всеми цветами – от ярко золотистого до ярко багряного. Истинно «очей очарованье»! [262, с. 42]», – підсумовував адресант, звертаючи творчу уяву адресата до поезії О.Пушкіна «Осень. (Отрывок)». В іншому листі до П.Плетньова (лист від 2 жовтня 1847 року), висловлюючи свою приязність до адресата, П.Куліш констатував: «Вы – самое отрадное явление в моей жизни. Если только «с ризой гробовой не брошу всех чувств земных и не будет мне чужд мир земной», то и за могилою воспоминание о Вас будет для души моей отрадно» [261, с. 182]. Ці зізнання адресанта містили алюзію до поезії О.Пушкіна «Люблю Ваш сумрак неизвестный...»: «Быть может, с ризой гробовой / Все чувства брошу я земные, / И чужд мне будет мир земной». Алюзія до поезії О.Пушкіна «Чаадаеву» («В стране, где я

забыл тревоги прежних лет...» міститься у листі П.Куліша до О.Бодянського від 22 грудня 1847 року. Звертаючись до О.Бодянського з проханням надіслати йому інформацію про можливу підписку на закордонні часописи, адресант пояснював: «Хочу расширить вокруг себя узкий тульский горизонт и наперекор судьбе стать с веком наравне» [261, с. 202].

Яскравий приклад використання алюзії міститься в листі П.Куліша до дружини (лист від 27 лютого 1856 року з Москви). Лист містив інформацію про О.Хомякова та К.Аксакова, яким не вдалося під час поїздки в Петербург домогтися зняття цензурної заборони з учасників аксаківського «Московского сборника», що унеможливлювала вихід у світ «Русской беседа». Цей лист до дружини був витриманий у відвертому тоні і містив сміливі думки П.Куліша щодо тієї ситуації в Росії, яка склалася після поразки в обороні Севастополя під час Кримської війни. «... Теперь русский ум вступил в борьбу с духом тьмы, оглушённым севастопольскою канонадою, и мрачный демон мечется во все стороны, испугавшись за постоянство своего владычества над несчастным государством», – писав П.Куліш. Із огляду на можливу перлюстрацію, адресант завуальовував свої аж занадто сміливі думки. Водночас, прагнучи донести до адресата суть осмислюваного, він «скеровував» дружину до тексту балади «Волки» О.Толстого, який у листі до В.Тарновського (старшого) від 26.02.1856 р. давав високу оцінку, вказуючи на глибину змісту творів автора («какие вещи позволяют печатать!» [262, с. 335]). Проводячи аналогії поміж ситуацією в Росії та текстом балади О.Толстого, де дев'ять вовків, що виходять з лісу, роздирають дев'ятьох старих («старух»), П.Куліш писав: «Уже из царских дворцов выходят благородные призывы к подвигам мысли и чувства; церемониймейстеры жаждут падения волков (балл[ада] Толст[ого]), рыскающих впотьмах за добычею; принцы крови протестуют против повсеместного злоупотребления власти; сам Государь задумался – как быть Ему с обуреваемой извне и терзаемой собственными детьми Россиею. Рано или поздно, но наступит

торжество ума над наследственными и покупными привилегиями, и Русь получит сама к себе уважение, которого теперь не имеет» [262, с. 336].

Шекспірівські алюзії є в листі П.Куліша до Надії і Миколи Забіл від 19 лютого 1848 року. У цьому листі П.Куліш, який мав смак до різноманітних містифікацій, майстерно розігрує своїх адресатів. Описуючи народження голубки, він вводить адресатів в оману. Забіли сприйняли історію народження голубки як історію народження дитини в подружжя Кулішів, чому насамперед сприяла та алюзія, яка була вміщена в листі. «Не скрою, что в то время, когда наше дьобльое, наша бесценная Саша ходила подобная кораблю с надутым парусом, как выражается Шекспир, я не очень радовался новому претенденту на близкие с нами связи; но когда услышал первое кува – я вдруг сделался иным человеком» [261, с. 221], – писав П.Куліш, покликаючись на «Сон літньої ночі» В.Шекспіра.

Висловлюючи у листі до П.Плетньова від 15 жовтня 1847 року свою тугу за дружиною, П.Куліш вдавався до використання вишуканої алюзії до «Магабгарати», а можливо – до повісті В.Жуковського «Наль і Дамаянти». Порівнюючи Олександрю з Дамаянті («Тоска моя об отсутствии моей Дамаянти была, впрочем, как вижу, только прицепкою для разных недугов души и тела» [261, с. 185]), П.Куліш уподібнює своє життя в Тулі до перебування Даля, який програє усе під час гри в кості, в джунглях.

Частовживаними в епістолах П.Куліша є біблійні алюзії. У листі до М.Костомарова від 27 червня 1846 року містилося прохання П.Куліша надіслати йому список Літопису Самовидця, що його О.Бодянський видрукував у «Чтениях» і передав М.Костомарову. Гніваючись на М.Костомарова, який, очевидно, не завжди був обов'язковим у дотриманні обіцянок, П.Куліш реагував украй емоційно, вдаючись до паралелей із текстом Нового Завіту (Мат. 3:9; Лук. 3:8): «Клянусь, я прихожу в отчаяние от безлadyцы всех вас в исполнении ваших обещаний и моих просьб. Три маленькие гимназиста аккуратнее исполнили бы свои обязанности в отношении к отсутствующему другу, нежели все вы. Я не знаю, что мне с

вами делать! Видно, мне придётся от камня сотворить себе други» [261, с. 90] (в оригіналі: «Бог може піднести дітей Авраамові з цього каміння!»).

Алюзії до Євангелія від Матвея містилися також у листі П.Куліша до О.Бодянського від 17 листопада 1848 року. Лист написано в непростий для О.Бодянського період, коли його в так званій «справі Флетчера» (йшлося про публікацію О.Бодянським у «Чтениях» перекладу книги Дж.Флетчера «Про державу Російську», у якій тиранія Івана Грозного була представлена у згущеному вигляді, що впливало на імідж Російської імперії взагалі) було переведено з Московського університету до Казанського, звільнено з посади секретаря Товариства історії та старожитностей російських та ліквідовано таке видання, як «Чтения ОИДР», яким опікувався О.Бодянський. Лист сповнений співчуття і підтримки на адресу О.Бодянському. Гіперболізуючи свої відчуття, П.Куліш писав, що спершу йому здалося, що разом з О.Бодянським «пала история, пала народная словесность, пали, погибли навсегда драгоценные остатки нашей старины». Але досить швидко від співчутливого тону адресант переходив до тону настановчого й проповідницького, який в цілому характеризує його епістолярну манеру. «Пускай торжествуют Погодины и им подобные; не подкопать им олтаря, при котором Вы служили, как подкопали они Вас. Кто знает? Может быть, претерпеваемые Вами теперь гонения приобретут для науки многих бескорыстных тружеников, а Ваше имя покроют новою славою, которую Вы давно заслужили. Да при том же у Вас не отняты ещё средства быть благотворным органом просвещения. При Вашей трезвой и деятельной жизни Вы можете приобрести независимые средства для издания в свет трудов своих и исторических материалов. Да поможет Вам в этом Бог, присущий в сердцах благородных людей, Вам сочувствующих! а их, без сомнения, много. Мужайтесь, и да крепится сердце Ваше. Вы умели быть великим тружеником при благоприятствовавших Вам финансовых обстоятельствах; будьте им и при недостатке денежных средств и в самой даже бедности. Велико и свято дело науки, на которое Вы посланы в жизнь:

прощая людям закоснелость их сердец и все причиняемые Вам обиды, творите волю пославшего Вас и помните, что вы соль земли; если и Вы обессилите, то чем она тогда осолится?» [261, с. 241–242] (в оригіналі: «Ви сіль землі. Коли сіль ізвітріє, то чим насолити її? Не придасться вона вже нінащо, хіба щоб надвір була висипана та потоптана людьми»).

У листі П.Куліша до М.Максимовича від 4 липня 1854 року біблійна алюзія розкриває розуміння адресантом феномена Т.Шевченка (зокрема, як автора псалмів). Даючи характеристику творчої діяльності М.Максимовича, П.Куліш зазначав, що його пісні подобаються набагато більше, ніж його ж таки псалми. «И это потому, – продовжував адресант, – что в псалмах Вы имеете сильного соперника, который как будто спал, пьяный, на Иессеевом поле и подслушал, пробуркавшись, как напевал свои песни пастух Давид» [262, с. 192].

Біблійна алюзія міститься також у листі П.Куліша до І.Хильчевського від 18 серпня 1873 року, де йдеться про Каїна Михайловича. Ю.Шерех у коментарях до листів П.Куліша цілком справедливо робить припущення, що йдеться про М.Каткова [250, с. 209], який, як відомо, прославився своїми антиукраїнськими настроями та позиціями у найрізноманітніших полеміках, зокрема в полеміці з П.Кулішем щодо самостійності української мови, що мала місце в 1870-роках. Порівнюючи М.Каткова з Каїном, П.Куліш натякав на братовчому характері тих «воєн», які точилися між українськими та російськими опонентами.

У кореспонденціях П.Куліша є також алюзії до міфології та фольклору. Зокрема, у листі до О.Бодянського від 3 квітня 1854 року романтик іронізував: «Что «Москвитянин»? всё ещё в руках бессмертного Кощея?» [262, с. 177]. Під Кощеєм П.Куліш мав на увазі М.Погодіна, який, не маючи жодних можливостей надалі опікуватися виданням «Москвитянин», подібно до Кощея, «чахнув» над цим часописом, не бажаючи віддати його в руки інших видавців: ані А.Григорьеву, ані О.Кошелеву. Це малопривабливе порівняння М.Погодіна з непривабливим казковим персонажем не лише

вказувало на риси його вдачі, але й вказувало характер ставлення до нього П.Куліша. Довготривале очікування дружини та уявна картина її приїзду у Петербург із Мотронівки (йдеться про лист із Петербурга до М.Білозерської від 6 грудня 1852 року) викликає в адресанта алюзію до міфів про вогняну кобилу: «Я сижу безвыходно дома, в надежде, что с каждым поездом по железной дороге прилетит и она на огненной кобылице» [262, с. 57].

Рідше у листах П.Куліша натрапляємо на історичні алюзії. Наприклад, у листі до Т.Шевченка від 5 червня 1844 року, осмислюючи літературну ситуацію та розстановку літературних сил, П.Куліш закликав літераторів консолідувати зусилля у спільній літературній справі, посилаючись при цьому на працю римського історика й політика Гая Саллюстія Криспа «Югуртинська війна» та проводячи історичні паралелі поміж цією історичною подією та сучасним станом речей в Україні. «Отак же й нам, що взялись протирать очі своїм землякам, треба один одному пособляти, один одному радити; а то не буде добра з нашого писання. І латини добре знали, що робиться од конкордії, а що од дискордії», – констатував П.Куліш. У такий спосіб адресант перекидав місток від сучасної йому суспільно-політичної ситуації до «Югуртинської війни» Гая Саллюстія Криспа, яка містила такі передсмертні слова нумідійського царя Міциса: «Concordia parvae res crescunt, discordia maximae dilabuntur» («За згоди й малі держави ростуть, за незгоди й великі розпадаються» [цит. за: 261, с. 376]. Характерно при цьому, що П.Куліш, демонструючи високий рівень національної патріотичної свідомості ставить знак рівності між Гаєм Саллюстієм та Богданом Хмельницьким як політиками-стратегами й пише: «Да й батько козацький, старий Хмельницький, не згірше того латиша Саллюстия промовив, умираючи:

«Тим і сталась, каже, страшенная козацкая сила,

Що у вас, панове молодці, була воля й дума єдина!» [261, с. 37]

Звернення П.Куліша до історичних подій та постатей мало місце у листі до М.Д.Білозерського від 23 травня 1853 року, у якому адресант

уподібнював В.Білозерського до Фабія Максима Кунктадора, маючи на увазі його повільність та інертність у будь-якій справі. Описуючи обставини свого від'їзду з Петербурга, П.Куліш констатував: «Макаров решительно не верит, чтобы когда-либо мы увезли с собой этого Фабия Кунктадора, и мы не будем уверены в этом до последней минуты» [262, с. 110].

У кореспонденціях М.Гоголя натрапляємо на алюзії до старозавітних текстів. Так, у листі до В.Жуковського від 12 листопада 1836 року адресант порівнював «Мертві душі» з Левіафаном, натякаючи не лише на розміри твору («Если совершу это творение так, как нуж<но> его совершить, то... какой огромный, какой оригинальный сюжет! Какая разнообразная куча! Вся Русь явится в нем!»), але й на силу та масштаби його впливу на тогочасне суспільство [112, с. 84].

Алюзії в листах М.Гоголя породжувалися також озвученням прагнення зберегти власну душевну міць, віднайти себе в екстремальних ситуаціях. Так, у листі до М.Погодіна від 28 вересня 1833 року адресант самоусвідомлював себе, апелюючи до такої історичної події, як Велика французька революція, з якою ототожнював карколомні, кризові події у власному житті, а тому мріяв про довгоочікувану «реставрацію», яка принесе спокій: «Какой ужасный для меня этот 1833-й год! Боже, сколько кризисов! настанет ли для меня благотворная реставрация после этих разрушительных революций?». Епохальні пожежі, зумовлені цією революцією адресант порівнював з вогнем, у якому палали його творіння: «Сколько я поначинал, сколько пережег, сколько бросил!» [111, с. 223].

Алюзії часто трапляються в епістолярних діалогах М.Максимовича з М.Погодіним, які стосувалися суперечок довкола приналежності давньоруської спадщини. Характерно, що М.Погодін у своїх полемічних листах на адресу М.Максимовича, які були відповіддю на його «Филологические письма», вдається до використання алюзій, які позначені власне українським «маркером»: «С большим удовольствием прочел я твою статью, очень ловко написанную, хоть и приходилось мне под час

проворчать с Тарасом Бульбою: «Да, он славно бьётся, ей-Богу, хорошо; так, хоть бы даже и не пробовать» [387, с.125]. М.Погодін іронізував із М.Максимовича, промовисто й багатозначно «відсилаючи» його до того місця у повісті М.Гоголя, де описано комічну сцену зустрічі Тараса Бульби з синами після тривалої розлуки й безпосередньо епізод «побиття» батька сином, таким чином промовисто натякаючи на те, хто є хто у їхній науковій боротьбі. Сміслові навантаження аналізованої алюзії сягало за межі особистісні. Тут мовилося не лише про академіка М.Погодіна й «неакадеміка» М.Максимовича, але й натякалося, як і взагалі у виступах М.Погодіна, на те, що *Малоросія* є меншою не лише за територією, але й за віком.

Подібну функцію виконують й інші алюзії, які уміщує М.Погодін у своїх листах до М.Максимовича цієї ж таки «філологічної» тематики й проблематики. В «Ответе на «Филологические письма» М.Максимовича» М.Погодін називає його метод аналізу джерел «телеграфским методом», очевидно, маючи на увазі певну плутанину в аргументах, якої допускався М.Максимович, даючи фактично миттєві відповіді на відкриті листи М.Погодіна. Зрештою, сам М.Погодін розумів і констатував, що всі думки М.Максимовича у цій епістолярній полеміці йдуть «из глубины сердца (и эту силу желания надо брать в расчет)» [387, с.125]. Саме ця емоційність українського вченого, чиї відкриті листи були, до того ж, витримані в типово романтичній науковій манері, тобто мали фрагментарну побудову, вміщуючи наукові тези, приклади, фрагменти літописних текстів, пісень, приказки тощо, могла стати першопричиною такого телеграфічного методу. Утім, це висловлювання зачепило М.Максимовича, а отже, воно мало куди глибше значення. М.Погодін фактично насміхався з М.Максимовича: «Ты «присунулся» к простодушному великороссиянину, что сам явил свою грудь под удары, и явился на поле сражения безоружный, по примеру древних твоих предков», які воювали голі й босі [387, с.125]. Звичайно, такі висловлювання не могли не зачепити як національну гордість

М.Максимовича, так і його амбіції як науковця. До того ж, тон листа М.Погодіна з кожним рядком ставав все далі різкішим. «О, Телеграф! Не должен ли я на тебя сердиться, что ты заставляешь меня на старости лет наводит такие справки?», – запитував М.Погодін [387, с.134]. «Я разгулялся бы пошире твоего, – писав М.Погодин, – но я не Телеграф, а Московский Вестник и Москвитянин» [387, с.125-126].

«Московский Вестник» і «Москвитянин» – часописи, які видавав безпосередньо М.Погодін, а тому саме з ними він себе й ототожнював. «Москвитянин» був науково-літературним часописом, який тримав курс «офіційної народності», а «Московский Вестник» – часописом історико-філософським. Згадуючи «Телеграф», М.Погодін мав на увазі російський журнал «Московский Телеграф», який виходив у 1825-34 роках. Часопис «Московский Телеграф» був авторитетним виданням, на високоякість якого вказував сам В.Белінський. Його ставили в один ряд з таким часописом, як «Вестник Европы». Специфічними рисами цього видання був його енциклопедизм, розмаїття рубрик, а також популярна манера викладу матеріалу. Засновуючи «Московский Телеграф», його редактор М.Полевой, зважаючи на смаки читацької аудиторії, дотримувався думки про те, що час власне наукових часописів ще не настав. І якщо перші два роки «Московский Телеграф» мав більш-менш науково-літературний проромантичний характер, то згодом він перетворюється на енциклопедичне видання. Як зазначають дослідники, полеміка супроводжувала всю історію видання «Московського Телеграфу». Ця полеміка часто була непослідовною і мала особистісний характер, як і це було і в випадку нападок редакції проти М.Погодіна [190, с.233], що могло лише посилити його негативне ставлення до цього видання. До того ж, із часом, з огляду на опубліковані матеріали, журнал почали вважати неблагонадійним, що зрештою і стало причиною його закриття і не могло не вплинути (в умовах цензури) на його репутацію.

«Ты называешь мои письма «не беспристрастным рассуждением о деле», но «пристрастною антикритикою»; называешь способ моего разбора

«методом телеграфическим» и говориш о себе: «Я не Телеграф, а Московский Вестник и Москвитянин». Но ведь и я не Телеграф, а только помещал, между прочим, в нем свои разборы, так же, как ты печатал свои статьи в Библиотеке для чтения, не будучи ею?», – так у відповідь М.Погодіну писав М.Максимович. Він «відбивався» у сутичці з М.Погодіним за допомогою тих таки алюзій, демонструючи при цьому високий рівень інтелекту й культури. Так, в «Ответных письмах» М.Максимовича на адресу М.Погодіна вміщено алюзію на одну з сатир давньогрецького митця Лукіана, у якій той описує суперечку між Прометеєм і Зевсом (у римській міфології – Юпітер). Коли розгніваний Юпітер, будучи не в силах переконати Прометея у своїй правоті, використав свій останній «аргумент» – узяв стрілу, щоб метнути блискавку у свого опонента – Прометей відповів: «Ти берешся за блискавку замість того, щоб дати відповідь. Отже, ти неправий». Ці слова вважаються першоджерелом відомого висловлювання, яке М.Максимович у своїх «Ответных письмах» адресує М.Погодіну, іронічно натякаючи, що в того, окрім гніву, не залишилося жодного аргументу для доведення своєї правоти: «Ты сердишься, Юпитер; следственно неправ!», – писав він опоненту на початку першого листа, немов задаючи тон усій наступній розмові [302, с.80]. На початку другого листа М.Максимович уміщує не менш містку алюзію на давньогрецьку міфологію та «Метаморфози» Овідія. У відповідь на закиди М.Погодіна М.Максимович іронізував, стверджуючи, що люб'язний академік поразив його так, як Мінерва Арахну, назвавши його філологічні аргументи у полеміці з ним «злосплетеним павутинням». «А я этою паутиною, как целебным средством, заложил, было, свежий нарез на живом теле науки, в той надежде, что оно пощемит немножко и заживет...» [302, с.91].

Алюзії містяться і в «Письмах о князьях Острожских» М.Максимовича. Із допомогою алюзії учений-романтик демонстрував своє ставлення до Люблінської унії та її наслідків для українського буття: «Ровно через десять лет после того как происходили во Львове осада Беаты Острожской и

насильное взятие оттуда ее дочери для поляка Гурки, Жигимонт Август разыграл в Люблине другую драму, более важную: он расшиб свое Литовское государство на составные части и каждую порознь присоединил к королевству Польскому. И наш древний первопрестольный Киев со всею Южною и Северо-Западною Русью стал достоянием Польской короны... La divina comedia!» [300, с.98]. Звичайно ж, М.Максимович іронізував. Покликаючись на «Божественну комедію» Данте, він констатував, що Люблінська унія обернулася для України колами пекла. Він подавав своє («знижене») бачення цієї історичної події: як донька Беати Острозької була насильно перейшла до поляка Гурки, так само й українські землі (поза волею України) були віддані королівству Польському.

У відкритих листах українського романтика М.Костомарова переважають біблійні алюзії. На початку 1860-х років, в умовах поляризації суспільства, М.Костомаров, не бажаючи приєднатися до жодного з існуючих таборів, залишається при власних ліберальних переконаннях. Така позиція Костомарова спричинила нападки на нього як з боку тих, хто належав до табору консерваторів, так і з боку тих, хто належав до табору революціонерів. У результаті з'являється низка статей на сторінках тогочасної періодики, автори яких відкрито переслідували М.Костомарова, котрий залишався на українофільських позиціях. М.Костомаров у відповідь публікує на сторінках газети «День» (№ 29, 1863) «Письмо к редактору! По тому же поводу», яке називає своїм протестом. У листі адресант запитував: «А такие выходки, как статьи *Московских Ведомостей*, *Киевского Телеграфа*, *Вестника Говорского*, что такое, как не крайнее насилие? ... Пусть же противники наши, подобно вам, последуют мудрому примеру Гамалиила, который, не будучи сам христианином, советовал не преследовать христиан, а ожидать, пока объявится: действительно ли исходит от Бога их учение **?». Мовилося про християнського святого, який користувався авторитетом і в іудаїзмі. Згідно з біблійними текстами, коли в Синедріоні виникло питання про те, як вчинити зі схопленими апостолами, провина яких полягала в тому,

що вони читали проповідь про Розіп'ятого Ісуса, Гамаліїл закликав до віротерпимості. Звісно, М.Костомаров натякав на іншу терпимість – терпимість до сусідньої української нації, яка хоч і була підімперською та близькоспорідненою, а проте мала право на свій самобутній розвиток. Цікаво, що саме уміщена біблійна алюзія допомогла М.Костомарову поставити опонентів «на місце». Зрештою, ця ж таки алюзія прислужилася самій газеті «День» у її полеміці з тижневиком «Современная летопись». Так, редакція газети «День» додала до листа М.Костомарова примітки. Одна з них містила такі рядки: «**Г. Костомаров может теперь успокоиться. Современная Летопись, после его протеста и нашего примечания, объявила, что она «отнюдь не желает, чтобы деятельность украинофилов в заведении малороссийских школ и в издании малороссийских книг для обучения народа, подвергалась гонениям и преследованиям». Что же касается до выходки Современной Летописи о том, что «День находит в одном столбце украинофильские попытки полезными, а в другом вредными», то мы считаем излишним входить с нею в прения об этом предмете...» [231].

Алюзія до біблійних текстів містилася і в нарисі М.Костомарова «Скотский бунт. Письмо малороссийского помещика к своему малороссийскому приятелю». Переказуючи неймовірну історію про тварин-бунтівників, що вміли розмовляти, адресант вміщував у листі алюзію до відомого біблійного сюжету про мандри месопотамського пророка Валаама на ослиці [233, с.166]. Йшлося про епізод, коли ослиця угледіла янгола, який тричі заступав їй шлях, будучи при цьому незримим для Валаама, і заноровилася, а потім на мить здобула дар мови й попередити господаря про волю Господню. У цьому ж таки «Письме малороссийского помещика к своему петербургскому приятелю» вміщено алюзію до п'єси В.Шекспіра «Тімон Афіньський». Описуючи поведінку та лозунги бугая-агітатора, адресант порівнював його з Тімоном Афіньським, якого у творі В.Шекспіра було представлено як людиноненависника [233, с.167].

Біблійні алюзії мають місце в епістолярних текстах А.Могильницького. Так, у листі до Я.Головацького, пишучи про вихід у світ альманаха «Вінок русинам на обжинки», романтик щиро радів з того, що І.Головацький, «посвятивши свій вінок митрополиту Карловецькому, завстидав нашого Ірода, від котрого-сма денекотрі за двигненє материнського язика й умної словесності руської так торонки муки й страсті претерпіли» [383, с. 485]. Проводячи паралелі з біблійними текстами, українським Іродом А.Могильницький вбачав митрополита Михайла Левицького [383, с. 620], відомого як консерватора, який був близький до польсько-шляхетських кіл і заявив про себе як противник модерних віянь в суспільному і культурному житті України, зокрема, був відомий як один із ініціаторів цензурної заборони альманахів «Зоря» і «Русалка Дністровая». Пояснюючи в цьому ж таки листі своє «мовчання» та майбутні видавничі плани, А.Могильницький вдавався до тих таки біблійних алюзій: «По-руському жию, думаю й пишу! Але мовчу, доки й мені не скаже хтось колись, як Йосифові ангел в Єгипті: «Вернися, Йосифе, до твоєї вітчизни, бо уже умер той ірод, що наставляв на твоє життє!» [383, с. 486].

Алюзії до грецьких міфів містяться в іншому листі А.Могильницького до Я.Головацького. Це лист від 10 липня 1848 року, у якому романтик описує той випадок, що стався з ним на зібранні окружної ради в Станіславі, де під час гострих суперечок присутні запротестували проти примиренницьких пропозицій А.Могильницького. Відстоюючи свої проукраїнські позиції й пояснюючи в листі свою поведінку, А.Могильницький риторично заявляв, що бути фанатиком і розпалювати ненависть до поляків – означає, уникаючи Сцілли, зачепити Харібду, тобто створити іншу небезпеку. Далі по тексту романтик вдавався до цитування Євангелія («Не кидайте святої псам і перла свиням»), пояснюючи цитовані рядки так: «Шкода псу білого хліба, а нашим русинам красної вищої правди!». Ще нижче, коментуючи той факт, що сусідський священик Петро Цалевич під час промови стягнув його з трибуни, А.Могильницький подавав алюзії до давніх історичних подій: «фарисеї і

сатдукеї ізгнаша мя от сонмища!» [383, с. 487]. Закінчував свою захисну листовну промову романтик знову ж таки алюзіями до давньогрецьких міфів. Аби наголосити на своїй патріотичній позиції, він запевняв Я.Головацького в тому, що не вірить представникам польсько-шляхетської верхівки в Галичині, які закликали до так званого «домашнього миру». «Timeo Danaos, et dona ferentes (Боюся данайців, якщо вони навіть приносять дари)», – підсумовував А.Могильницький.

Алюзія – складова поетики кореспонденцій Ю.Федьковича. У одному з листів до А.Кобилянського, який емігрував до Німеччини, а згодом до Америки, адресант називав адресата своїм другом, а водночас своїм вічним антиподом, посилаючись при цьому на драму Ф.Шіллера «Змова Фієско з Генуї», у якій йшлося про політичну боротьбу в Італії періоду пізнього Відродження. «Я твій друг, але також і Твій Верріна, в той час як Ти для мене Фієско, - той Фієско Шіллера, який хотів визволити свою батьківщину з метою її пригноблення» [503, с. 455].

Отже, український лист доби романтизму невіддільний від використання алюзії до літературних та біблійних текстів, а також до історичних подій. При цьому йшлося про апелювання до текстів та реалій, близьких та суголосних за емоційною чи ідеологічною тональністю, що сприяло адресантові в процесі самопізнання та самовизначення, з яким нероздільно пов'язаний романтичний лист. Водночас в українській романтичній епістолярній традиції використання алюзії зумовлене не лише процесами самопізнання та самовизначення адресанта, але й прагненням (з огляду на можливу перлюстрацію та жорстку цензуру) дотримуватися замаскованого способу викладу думок, писати поміж рядків за посередництвом використання езопової мови, з натяками, недомовками, добре зрозумілими для адресатів.

3.6. Містифікація як різновид літературної гри в романтичній кореспонденції

Романтикам, як згодом і модерністам, був притаманний ігровий погляд на світ. Загальновідомо, що теорія гри вперше отримує розвиток ще в античні часи. Йдеться насамперед про діалог Платона «Закони», у якому автор закликав жити граючи, та діалог «Політик», де термін «гра» використовувався на позначення різних видів мистецтва. Згодом свій розвиток теорія гри знаходить в західноєвропейській естетиці кінця XVIII століття. Зокрема, на взаємозв'язку гри і художньої діяльності наголошував І.Кант. У «Критиці здатності суджень», міркуючи про мистецтво, автор говорить про і вільну гру пізнавальних можливостей [203, с.327], і про вільну гру уяви [203, с.338], і про гру ідеями [203, с.339]. Щоб осмислити суть феномена мистецтва, І.Кант порівнює мистецтво з ремеслом, послуговуючись при цьому поняттям «гра». «*Мистецтво*, – писав І.Кант, – відрізняється і від *ремесла*; перше називається *вільним*, а друге можна назвати *мистецтвом для заробітку*. На перше дивляться так, як ніби воно могло б виявитися (вдатися) доречним лише як гра, тобто як на заняття, яке приємне саме по собі» (курсив автора) [203, с.319]. Кантівська теорія гри знайшла свій самобутній розвиток у Ф.Шіллера, який у «Листах про естетичне виховання» розглядав гру як вільну діяльність цілісної особистості. «Людина грає лише тоді, коли вона є людиною в повному розумінні цього слова, і вона буває сповна людиною лише тоді, коли грає» [541, с.302], – писав Ф.Шіллер, проголошуючи при цьому естетичну гру найвищою формою гри взагалі.

Ідеї І.Канта були підхоплені теоретиками й практиками романтичного типу творчості [448, с. 85]. У І.Канта, як зазначає Б.Шалагінов, романтики взяли той елемент його вчення, що інтелектуальна діяльність «не обов'язково зводиться до раціонального пізнання й у грі вона зовсім не втрачає свого

високого статусу» [524, с.39]. Тож періоди преромантизму й романтизму створили умови для появи найрізноманітніших підробок та містифікацій. Серед найвідоміших підробок цього часу – «Пісні Оссіана», автором яких був Дж.Макферсон, Краледворський та Зеленогорський рукописи, автором яких виявився В.Ганка, «Історія русів», дійсним автором якої був О.Кониський. Талановитими містифікаторами були В.Скот, який упродовж десяти років «ховався» від читача, О.Пушкін, який до своєї трагедії «Скупий лицар» додав підзаголовок «Сцени із Ченстонової трагікомедії», а також приховував той факт, що є автором поезії «Будиночок в Коломні». До містифікацій, якими захоплювалися романтики, належить поетична збірка Ш.О. де Сент-Бева «Життя, вірші і думки Жозефа Делорма», автором якої нібито був померлий у молодому віці поет, а також збірка П.Меріме «Гусла».

Як свідчить епістолярій, містифікатором був і Т.Шевченко, який створив кобзаря Тараса Дармограя, що був «автором» повістей «Княгиня» та «Прогулка с удовольствием и не без морали». Кореспонденції Т.Шевченка налаштовують на думку, що К.Дармограй – це не стільки псевдонім письменника, скільки його невеличка містифікація, на що вказує Т.Шкарлута [543, с. 35-36]. Так, в одному з листів до М.Осипова Т.Шевченко писав про Дармограя як про свого близького приятеля, свого бідного *protégé*, захищаючи його від нападок критиків [537, с.106]. До викриття своєї містифікації Т.Шевченко вдавався у листах до М.Лазаревського та С.Гулака-Артемовського (лист від 5-30 листопада 1856 року), де ідентифікував себе з Дармограєм [537, с.113]. Окрім конспіративної функції, ця містифікація, на думку науковців мала ще й інші функції. Йшлося, як стверджує О.Забужко, про елемент ігрової змагальності: «Ця прибрана Шевченком і водночас відчужена ним од себе «маска», призначена головню на те, аби на свій лад «вторувати», «переспівувати» в російську мовно-культурну традицію Кобзаря автентичного – ліричного героя української поезії. Є тут явний елемент ігрової змагальности, з якої, як довів Й. Гейзінга, в духовному

онтогенезі людства й починалась поезія в широкому сенсі», – констатує дослідниця [177, с.51].

При цьому ігровий елемент і гра заради гри (коли йдеться про містифікацію у літературі українського романтизму) – це радше виняток, аніж тенденція. Ведучи мову про містифікацію як різновид літературної гри в українській традиції, варто брати до уваги той факт, що українська людина першої половини XIX століття перебувала в екзистенційній ситуації неможливості примирення з існуючою дійсністю. При цьому саме гра створювала умови для дистанціювання від недосконалого світу, а ігрова поведінка давала можливість зберегти себе в умовах жорсткої цензури й постійних політичних репресивних заходів. Невипадково доба українського романтизму позначена появою цілої низки письменницьких містифікацій, псевдонімів, масок та шифрів. Зрештою, ігрова поведінка митців-романтиків спричинила також специфічне ставлення й до листа, який досить часто використовувався не за призначенням, а відтак, будучи непримітною, «маргінальною», на перший погляд, формою, досить часто уміщував далеко немаргінальні ідеї. Ігровий погляд на світ, притаманний добі романтизму, позначився й на романтичній епістолярній практиці, що знайшло свій вияв в появі самобутніх листів-містифікацій, автори яких поставали перед широкою аудиторією, прикриваючись маскою й проголошуючи нерідко гострі чи навіть крамольні думки. Варто зауважити при цьому, що лист-містифікація не був винаходом власне романтиків, а існував з часів Давньої Греції. Античні письменники задля заохочення мистецтва стилізації розповсюджували епістоли-містифікації семи грецьких мудреців: Фалеса, Солона, Піфагора, Платона, Фемістокла, Демосфена, Гіппократа, а також дискредитаційні листи Епікура, автором яких був Діотім [276, с. 50].

Як стверджує Г.Грабович, існування такого явища, як літературна містифікація в жанровій системі літератури, свідчить про високий рівень розвитку цієї літератури [130, с. 12]. Тож існування листів-містифікацій в

українській романтичній епістолярній традиції дає підстави говорити про високий рівень її розвитку.

Говорячи про ігрове начало в українській епістолярній практиці, варто зважати на той факт, що в епоху романтизму, як зазначає Я.Поліщук у студії «Авторство і гра», українськими митцями було утверджене народницьке поняття автора «як Божого медіума, національного пророка, проповідника вищих істин. Так, у свідомості творців української літератури першої половини XIX ст. (І. Котляревського, П. Гулака-Артемовського, Є. Гребінки, М. Костомарова, Т.Шевченка та ін.) панувало уявлення про вираження автором духу й характеру цілого народу» [392, с.2]. Власне цією обставиною була зумовлена і функція можливих містифікацій, наявних у літературі українського романтизму, і функція українських авторських псевдонімів. Автор першої половини XIX століття – «маєстатичний» (Я.Поліщук), тож він театралізував свою особу, маскував свою ідентичність не заради самодостатньої гри з читачем, а з метою приховування авторства перед безпосередньою політично-цензурною загрозою, а можлива містифікація завжди відігравала так звану конспіративну функцію. Тобто це була гра не заради гри, не містифікація заради містифікації, а гра та містифікація заради самозбереження та втаємниченого прописування програми подальшого поступу нації.

Питання літературної містифікації залишається на сьогодні одним із найменш досліджених у вітчизняній науці. М.Наєнко у студії «Інтим письменницької праці» пише: «Містифікатора можна вважати загалом щедрим чи благородним автором, адже він під написаним твором ставить не своє, а чийсь, часом – вигадане, прізвище. Відтак ним керують нібито не егоїстичні, а альтруїстичні, безкорисливі прагнення, однак за всім цим стоїть далеко не безкорислива мета. Містифікації в усіх випадках несуть у собі певний політичний чи суто літературний заряд, завдання якого – скомпрометувати, знищити якогось супротивника. Рідше містифікатор вдається до легкої іронії, щоб просто когось розіграти, вказати комусь із

колег-письменників на вразливість його стилю, проблематики творів тощо. Основне знаряддя в містифікатора – стилізація, за допомогою якої він творить образ того автора, який «стилізується». Ширший аспект цієї проблеми – стилізація епохи чи певного періоду в історичній епосі. Містифікатору в цьому випадку доводиться наслідувати стильову традицію цілого комплексу джерел, документів, авторів...» [346, с.237]. Ю.Ковалів стверджує, що найважливішою для містифікатора є постать вигаданого автора: «Літературна містифікація – зумисне введення в оману, приховування справжніх намірів; літературний твір, автор якого прихований або асоціюється з певним реальним, іноді вигаданим письменником [...]. До містифікацій належать імітовані пам'ятки літератури, приписування текстів певним авторам, введення постаті вигаданого автора» [276, с. 50]. На думку О.Романенко, «літературна містифікація – це семантична і стилістична гра, правила якої, як і систему кодів, за допомогою яких її можна розкрити, встановлює не тільки автор, а й епоха, в межах якої було створено текст» [411, с. 52].

У цілому містифікація, за спостереженнями Т.Шкарлути, може виконувати такі функції, як міфотворча, конспіративна, заміщення, терапевтична, трансформації текстуального простору, випробування нових художніх орієнтирів засобами пародії і гри, а також провокативну функцію [543, с. 55-56]. При цьому варто зазначити, що в українській романтичній епістолярній традиції містифікація, з огляду на національні реалії та «маєстатичність» автора, виконувала насамперед функцію конспіративну.

До містифікацій, що мали конспіративну функцію і несли «політичний заряд» (М.Наєнко), належить уже згадуваний вище тревелог П.Куліша «Знайдений на дорозі лист», який було надруковано під псевдонімом П.Необачний (інші псевдоніми П.Куліша: Панько Казюка, Данило Юс, Хуторянин, Козак Белебень та ін.). Цей «не-Кулішевий», а «написаний» паном Необачним лист дозволяв адресантові, що одягав маску приховування, в обхід цензури, уникаючи можливих подальших переслідувань, представити

світові Україну як самодостатній край зі своїми споконвічними етнічними традиціями, розмаїтим географічним простором, яскравим і давнім історичним буттям, що в цілому різко суперечило офіційній версії тлумачення українського питання в діячій та синхронії.

До містифікації, що мала конспіративну функцію і той таки «політичний заряд», вдався П.Куліш і як автор епістолярного циклу «Листи з хутора» [438, с. 153], що були підписані псевдонімами «Хуторянин» (листи 1-4) та «Козак Белебень» (лист п'ятий) й опубліковані на сторінках «Основи» (№1-4 1861, №11 1861). Ігрові інтереси Куліша-містифікатора в «Листах з хутора» втілював вигаданий образ Хуторянина та стилізація під селянську оповідь. «Прикриваючись» маскою Хуторянина, романтик вдався до імітації простакуватого монологу на теми хутірського/міського життя, за яким приховувався авторський погляд на сучасні національні реалії та суть україно-російських взаємин. Містифікація, за Є. Ланном, завжди виступає ознакою зацікавлення того чи того суспільного угруповання у вирішенні певної проблеми [265, с. 12]. Тож з-поміж рядків оповіді Хуторянина проступали добре замасковані, глибокі думки П.Куліша з приводу українського національного питання, що мали виразне антиросійське звучання. Фактично своєю містифікацією Куліш-Хуторянин компрометував політику Росії щодо України.

Перші два листи, об'єднані умовною назвою «Про городи і села», були наповнені як антиурбаністичними мотивами, так і проблематикою, що мала виразне національне спрямування. Варто погодитися з Є.Нахліком у тому, що «романтизм у синкретичній світоглядній системі Куліша виявився, зокрема, в українізації руссоїзму (хутір як осередок національної самобутності, «простих звичаїв», живої народної мови автор «Листів з хутора» протиставляв русифікованим «городам і їх порядкам», де «затуманюють» «святую науку істини» Христової) і в національно акцентованому переосмисленні позитивістських уявлень» [359, с.28]. Водночас мають рацію В.Даренська, яка вбачає у П.Кулішеві не стільки

руссоїста, скільки фундатора українського екзистенціалізму, а також І.Юдкін-Ріпун, який тлумачить «хуторянство» романтика як український екзистенціалізм [148, 550]. Досягнення стану «екзистенційної повноти», на думку В.Даренської, є основою доктрини хутірської філософії П.Куліша, втіленої, зокрема, в «Листах з хутора» [148, с.105].

Погоджуючись у цілому з Є.Нахліком, І.Юдкіним-Ріпуном та В.Даренською, зазначимо, що «хутір» як в художньому, так і в епістолярному просторі П.Куліша, а також інших українських романтиків є втіленням одвічних уявлень і прагнень українця, сподівань на рівнях матеріальному і духовному. Проте хутір в уяві Куліша-Хуторянина – це насамперед вмістилище дідизни (українських звичаїв, мови, культури, моралі), культ якої панував в українському романтизмі. Власне тому адресант «Листів з хутора» з гордістю протиставляє український хутір московським Сокольникам і петербурзькому Крестовому острову, де панують чужі, аморальні (з погляду українця-Хуторянина) звичаї. Характерно, що Хуторянину-українцю чужий не просто світ міста, а світ міста російського. Москва здається Хуторянину «кам'яною», Петербург – «безодним». У російському місті людина «золотом сяє», у «кареті їде», але харчується гнилятиною. Натомість на хуторі доля «неголодна». У російських містах панують «гуркотня», «галас», «свист». Усе це контрастує зі «співучим» українським хутором. Тут навіть повітря інше. Тут відсутня мораль (мати-мужичка у панській шляпці на Крестовому острові з нужди та ледарства продає свою доньку). Тож російська цивілізація здається Хуторянину «мизерною» [256, с.311], на противагу українській хутірській повновартісній цивілізації, яку ідеалізує адресант-містифікатор.

Лист перший «Листів з хутора» містив промовистий, патріотичний за своїм звучанням натяк на давність і тяглість української історії, сповненої непростих сторінок, що було сміливим кроком містифікатора, який писав про українців як про людей, які «навчились на варязькій чи на литовській, або польській панщині за плугом добре ходити й недолюдків годувати» [256, с.311]. «Ми, слава Богу, тисячу років, як себе знаємо і, почавши од Олегів,

которі до нас на все готове прийшли, надивились доволі на всяких ошуканців» [256, с.315]. Тут таки адресант-Хуторянин вміщував натяки на сучасний стан речей в Україні, яка змушена була годувати нових завойовників: «Досі самих себе й білоруких городян хлібом годуємо» [256, с.311]. Автор листа проголошує хутір, що був основною формою поселення заможної козацької верхівки на Лівобережжі та Слобожанщині у XVII-XVIII століттях, фактично останнім оплотом українства. Тому можливе й бажане знищення («коли б мали волю сі добродії, то вже б давно наші хутори пописували» [256, с.310]) українського хутора, який постає не лише як духовний абсолют людини, але й українства взагалі, П.Куліш розцінює як нищення останнього нагадування про минулу національну волю та державність.

За словами Є.Нахліка, лист другий «Листів з хутора» засвідчив, що, відкидаючи крайнощі і російських слов'янофілів, і російських «західників», «Куліш у своїй історіософській концепції прагнув доповнити обстоювання самобутнього історичного шляху рідного народу, збереження його духової неповторности ідеєю засвоєння ним чужоземного історичного та культурного досвіду» [359, с.81]. Зокрема, у другому листі Хуторянин пояснював: «Хоч же б і всі ви поробились письменними і, як там кажуть, просвіщенними; хоч би книжки німецькі так, як справжні німці, почитували, а проте своєї мови рідної і свого рідного звичаю вірним серцем держітеся. Тоді з вас будуть люде як слід, – тоді з вас буде громада шановна, і вже на таку громаду ніхто своєї лапи не наложить» [257, с.231-232].

До листів першого і другого ідейно примикає лист четвертий «Листів з хутора» («Про злодія у селі Гаківниці»), що його Є.Нахлік характеризує як оповідання-притчу [359, с.125]. У цьому листі Хуторянин переповідає читачам історію перевиховання сільського злодія, котрого було спіймано при спробі обікрасти церкву. «Старі громадські люде», незважаючи на наказ священика відвезти злодія до станового, вирішують перевиховати його за допомогою «братської покути»: впродовж усього життя цього чоловіка

мають називати лише злодієм, до того ж, він має три роки паламарювати в церкві й приймати в себе будь-якого подорожнього. «Вихопивши з життєвого потоку оригінальний сюжет, Куліш дав йому своє повчальне тлумачення: громадське самоврядування хуторян, їхня прадідівська мудрість (своєрідний природний стан, українізований і християнізований) вищі від чужинецької правової свідомості й організації суспільства в містах», – зазначає Є.Нахлік [359, с.125].

Лист третій «Листів з хутора» («Чого стоїть Шевченко як поет народний») мав не стільки політичний, скільки «літературний заряд» й містив Кулішеву оцінку не лише значення Т.Шевченка як народного поета, але й огляд дошевченківського періоду в розвитку української літератури. Зокрема, П.Куліш демонстрував своє різко негативне ставлення до І.Котляревського як автора «Енеїди». Самого І.Котляревського Хуторянин характеризував як «троянського цигана», який своєю мовою підняв українців на сміх, глузував з України та української простоти [258, с.26]. Своєю «Енеїдою» І.Котляревський, як стверджував Хуторянин, зробив з українського життя і українських звичаїв «мовби якийсь смітник за панським задвірком» [258, с.28]. Натомість високі оцінки адресант давав творчому доробку Г.Квітки-Основ'яненка, якого оголошував безпосереднім предтечею Т.Шевченка. Наголошуючи насамперед на націотворчому чинникові поезії Т.Шевченка, П.Куліш констатував, що поет підняв з домовин «німу нашу пам'ять, назвав на суд нашу мовчазну старосвітщину і поставив перед нею українця, який він єсть тепер, яким він через свою історію стався» [258, с.27].

Лист п'ятий («Хто такий «Хуторянин»») відкривав перед читачем «справжнє» обличчя Хуторянина – колишнього козака Павла Белебня. Тобто П.Куліш використовував у «Листах з хутора» подвійну містифікацію. Прагнучи до викриття містифікації, він вводив читача в оману ще раз. Елементом його гри з читачем на цей раз стала містифікована біографія Павла Белебня, яка, до того ж, вибудовувалася так, щоб скерувати реципієнта на осмислення непростих уроків української історії. Подаючи містифіковану

біографію Хуторянина, П.Куліш зазначав, що предки Белебня були представниками козацької верхівки. Переповідаючи історію свого роду, Белебень фактично переповідав історію України останніх століть й акцентував на тих суспільно-політичних проблемах, що постали перед українською нацією у протистоянні з Російською імперією. Цей лист, у порівнянні з попередніми, містив куди більше натяків-спогадів про українське минуле, а власне про добу волі й української державності. У листі йшлося, зокрема, про славних лицарів Семена Палія та Івана Сірка, які «одвідали Сибіру». Говорячи про сучасне, адресант констатував, що «вже минулись ті розкоші Низові Запорозькі, ... і вже тут не те, що було в Січі; тільки й слави, що чумацтво та скотарство» [260, с.126-127]. Таким чином, буття Белебневого роду, а власне Україну як центральний мотив «Листів з хутора» П.Куліш зображував контрастно, вдаючись до використання образу ідеального часу як прецеденту, як зразка для наслідування (йшлося про «старосвітщину»), часу, якому протиставлено сучасну кризову ситуацію, коли «всі німують і серцем, і словом» [260, с.124].

Оригінальною містифікацією постає нарис М.Костомарова «Скотский бунт. Письмо малороссийского помещика к своему петербургскому приятелю», що також виконувала конспіративну функцію. Усвідомлюючи гострополітичний, підривний характер своєї фантазмагорії, М.Костомаров приписував її авторство І.Богучарову (один із псевдонімів М.Костомарова, інші псевдоніми і криптоніми: Ісремія Галка, Николай Н., Равви, Н.К., Н.К-ва та ін.). Так, маючи намір надрукувати «Скотский бунт» на сторінках тижневика «Газета А.Гатцука», М.Костомаров у листі до редактора писав про І.Богучарова як про свого давнього знайомого: «Богучаров кланяється Вам; він надіслав би вже з тиждень тому назад «Скотской бунт», але ж Ви пишете, що лікування забороняє Вам займатися [справами], то просив мене запитати Вас: надсилати одразу ж чи опісля» [640, арк.1]. В іншому листі до цього ж таки адресата, зважаючи на попередні відмови інших редакторів (нарис було вперше опубліковано лише в 1917 році), М.Костомаров намагався

скоригувати можливу (негативну) реакцію А.Гатцука на «Скотский бунт», а тому охарактеризовував «лист» малоросійського поміщика як річ, позбавлену злободенного міжрядкового смислу. «І.Богучаров хотів би, щоби ця справа не тягнулася довго, тому що тоді втрачається ефект, а предмет не так багатий зав'язкою, щоби зберігався інтерес навіть після перерви на тривалий час. Сподіваюся, що ця апологічна дрібниця може бути прочитана без нудьги. Не додавайте нічого алегоричного, як зробили деякі, прослуховуючи її: запевняю честю, що автор ніякої алегорії не мав на увазі стосовно й сучасності, і місця» [628, арк.1].

Сучасний дослідник О.Ясь цілком логічно охарактеризовує цей твір як «сатиричну фантасмогорію», а водночас як притчу. У «Скотском бунте», за словами науковця, «представлено нещадну критику нігілістичних, авторитарних та антигуманістичних тенденцій російського революційного руху 1870-х рр. В алегоричних образах суспільних «тварин» показано неминучість виродження як тогочасних революційних практик, так і урядового управління, що ігнорують морально-етичні та гуманістичні засади людського буття. Притча М.Костомарова репрезентує моралістичне й гуманістичне переосмислення негативної рецепції терористичних та авторитарних практик революціонерів в антинігілістичних романах 1860–1870-х рр. На відміну від антинігілістичних творів, автор формулює, висуває й намагається відповісти на питання про ймовірний сценарій ближчого суспільного майбуття після досягнення революційної мрії» [558, с. 157].

Сюжет костомарівської «апологічної дрібниці» доволі простий. Малоросійський поміщик у листі переповідає своєму петербурзькому приятелю ту неймовірну історію, яка сталася в їхньому селі. Йшлося про бунт домашніх тварин проти людської тиранії. «Еще с весны 1879 года у меня в имении между скотами разных наименований начали показываться признаки сопротивления и непокорства, возник дух какого-то революционного движения, направленного против власти человеческой, освещенной веками и преданиями» [233, с. 166], – писав поміщик у листі.

Перші «симптоми» революційного бродіння серед худоби, зокрема бугаїв, примітив Омелько, який навчився розуміти мову тварин. З-поміж гурту бугаїв особливо примітним був бугай-агітатор, чиї заклики до бунту були украй наполегливими. Негативно розцінюючи будь-які революційні рухи, М.Костомаров проводить паралелі поміж життям тваринного і людського суспільства: «У бугаев, по соображениям Омелька, бывают такие качества, какие встречаются у некоторых особей из нашего брата-человека: у них какая-то постоянная неукротимая страсть волновать без всякой прямой цели, смута для смуты, мятеж для мятежа, драка для драки; спокойствие им приедается, от порядка их тошнит, им хочется, чтоб вокруг них все бурлило, все шумело; при этом их восхищает сознание, что все это наделано не кем другими, а ими. Таких существ можно найти, как мы сказали, между людьми; есть они и между скотами» [233, с. 167].

На заклики бугая-агітатора відгукнулися не лише «братья-волы, сестры и жены-коровы», але й коні, вівці, кози, свині, а також домашні птахи. Вони вирішують не просто заколоти тирана, але й створити новий вільний союз, який, утім, так і лишився виключно в планах «революціонерів», чия діяльність була приречена на поразку. Штурм садиби розпочався й закінчився тим, що свині знищили квітник та городину, а гуси й кури вирішили щипати й клювати прислугу. Аби запобігти тій небезпеці, яка йшла від великої рогатої худоби, а також коней («рогачей» і копытников»), власник садиби вирішує відпустити їх на волю. Птахи-заколотники від волі відмовляються самі, бо їхні крила заслабкі для того, щоб дістатися волі. Кози і вівці в перші хвилини волі виявляються абсолютно безсилями, потрапляючи в яр. «Рогачі» й «копитники» трималися волі до того моменту, допоки в полі була паша й не виникло поміж ними внутрішнього розколу. Іронізуючи, М.Костомаров так описував його можливі причини: «Поводом к тому, вероятно, был спор самцов за самок, подобно тому, как и в нашем человеческом обществе спор за обладание прекрасным полом часто бывает источником нарушения согласия и дружбы и ведет к печальным событиям»

[233, с. 181]. Тож усі заколотники або добровільно, або завдяки вмовлянням Омелька повертаються під владу тирана. Саме таким постає життя тварин після досягнення революційної мрії про волю, образ якої, як виявилось, в уяві «революціонерів» був надто абстрактним. У цьому контексті, за спостереженнями О.Яся, «сюжет фантазмагорії постає як своєрідна предтеча фабули знаної повісті-антиутопії «Скотоферма» («Колгосп тварин») англійського письменника Дж.Орвелла – відомого критика радянського тоталітаризму» [558, с. 157].

Доречними, на нашу думку, є паралелі поміж «Скотским бунтом» М.Костомарова та «Листами з хутора» П.Куліша, алюзія до яких, як і до хутірської філософії, у них викладеної, міститься в нарисі М.Костомарова. Згадуючи про наукові відкриття щодо існування мови тварин, М.Костомаров стверджував: «Об этом уже писано было много. Мы, живучи в *хуторской глуши*, не читаем таких сочинений, слышим только, что есть они где-то в Европе; зато у нас найдутся такие мудрецы, которые лучше европейских ученых ознакомились со способами, какими скоты выражают свои мысли» (курсив наш – О.С.) [233, с. 166]. І епістолярний цикл П.Куліша, і «Письмо малороссийского помещика...» М.Костомарова постають як своєрідні апології (захисні листи). Утім, якщо П.Куліш у «Листах з хутора» виступив апологетом хутірської філософії, то М.Костомаров у «Скотском бунте», який він називає «апологічною дрібницею», виступає апологетом морально-етичних та гуманістичних засад людського буття. Алюзія на «Листи з хутора», уміщена в «Скотском бунте», налаштовує на припущення, що лист-містифікація М.Костомарова постав під впливом популярної на той час містифікації П.Куліша.

Отже, романтикам був притаманний ігровий погляд на світ. Теорія гри, яка формується ще в античні часи, свій розвиток знаходить в західноєвропейській естетиці кінця XVIII - початку XIX століть, зокрема у працях І.Канта та Ф.Шіллера. Ідеї І.Канта були підхоплені теоретиками й практиками романтичного типу творчості. Тож періоди преромантизму й

романтизму створили умови для появи найрізноманітніших підробок та містифікацій. Ігрова поведінка митців-романтиків спричинила специфічне ставлення, що знайшло свій вияв в появі самотніх листів-містифікацій, автори яких поставали перед широкою аудиторією, прикриваючись маскою й проголошуючи нерідко гострі, крамольні думки. Адресант першої половини XIX століття – «маєстатичний» (Я.Поліщук), тож він театралізував свою особу, маскував свою ідентичність не заради самодостатньої гри з читачем, а з метою приховування авторства перед безпосередньою політично-цензурною загрозою, а можлива містифікація завжди відігравала так звану конспіративну функцію.

Висновки до розділу 3

Художню специфіку епістолярної спадщини митців-романтиків варто виводити з естетики романтизму, зі специфіки романтизму як окремої культурної епохи та самобутнього літературного напрямку. Будучи прихильниками принципу абсолютної свободи творчості, романтики розцінювали епістолярну практику як простір для апробації новаторських романтичних теорій та прийомів. Мовиться про романтичну іронію, поетику контрасту, фрагментарність, багат шаровість, несподівані переходи від трагічного до комічного, від високого до низького і навпаки, глибинний психологічний аналіз. Чинником художності романтичної епістоли стало також постійне апелювання до алюзій, які невіддільні від процесу самовизначення адресанта-романтика. Йдеться і про використання такої форми інтертекстуальності, як цитата.

Психологічна інтроспекція виступає організуючим началом листування українських романтиків. Абсолютизуючи людину, окрему особистість, романтики демонструють посилений інтерес до її внутрішнього буття, прагнуть опанувати глибини її духу. Листам романтиків притаманні ті типово романтичні «крайні» сюжети, що дають про себе знати в художній спадщині представників цього літературного напрямку, що фіксує увагу до межових станів людини. Утім, якщо в західноєвропейській романтичній епістолярній практиці межевою ситуацією, яка піддається самоаналізу, була меланхолія, то в українській традиції їй протиставлено нову романтичну (сердечну) чутливість (Т.Бовсунівська).

Автори романтичних епістол синтезують літературні роди, зокрема епос і лірику, що відповідало романтичній естетиці, зорієнтованій на відтворення почуттів та емоцій. Пишучи лист, автор-романтик вдається до використання унікального сплаву розповідного начала та лірики, створення їх «конгломерату» (А.Шамрай). Художній дискурс романтичного листа передбачає зміщення кута зору з об'єктивного на суб'єктивний, що

утвердило ліричні інтенції жанру. Ліризація епістолярного тексту досягалася за посередництвом вплітання у прозову тканину листа поетичних віршованих фрагментів. Порівняльний аналіз загальноєвропейської та української романтичних епістолярних традицій дає підстави констатувати, що унікальна риса власне української романтичної епістолярної традиції – цитування адресантами народних (здебільшого ліричних) пісень.

Аналіз національної романтичної епістолярної традиції дає підстави стверджувати, що романтичному листу притаманний іронічний пафос. Для романтиків іронія була «проявом свободи духу», «специфічним виявом романтичного суб'єктивізму», «суб'єктивної сваволі митця» (М.Паласюк). Українська традиція романтичної іронії мала, окрім загальноєвропейських, ще й власні національні джерела розвитку. Йдеться про національну фольклорну сміхову культуру та про традиції українського низового бароко.

Український лист доби романтизму невіддільний від використання алюзії до літературних та біблійних текстів, а також до історичних подій. При цьому йшлося про апелювання до текстів та реалій, близьких та суголосних за емоційною чи ідеологічною тональністю, що сприяло адресантові в процесі самопізнання та самовизначення, з яким нероздільно пов'язаний романтичний лист.

Романтикам був притаманний ігровий погляд на світ. Ігрова поведінка митців-романтиків спричинила специфічне ставлення до листа, що знайшло свій вияв в появі самобутніх листів-містифікацій, автори яких поставали перед широкою аудиторією, прикриваючись маскою й проголошуючи нерідко гострі, крамольні думки. Адресант першої половини ХІХ століття – «маєстатичний» (Я.Поліщук), тож він театралізував свою особу, маскував свою ідентичність не заради самодостатньої гри з читачем, а з метою приховування авторства перед безпосередньою політично-цензурною загрозою, а можлива містифікація завжди відігравала так звану конспіративну функцію.

ВИСНОВКИ

Становлення української романтичної епістолярної традиції відбувалося як під дією новочасних західноєвропейських віянь, так і під впливом тих усталених звичаїв, що мали місце в національній епістолярній спадщині попередніх епох. Романтична епістолярна традиція засвідчує спорідненість з посланнями києворуської доби (на рівні використання форми пастирського послання), а також з епістолярною полемічною манерою доби бароко (на рівні використання оперативного листа-протесту у ході ведення ідеологічної полеміки на теми національного буття). Варто вказати на той факт, що романтична епістолярна традиція хоча й формувалася у певній боротьбі зі стилістичними нормами бурлескної епістолярної манери, представленої насамперед козацьким листуванням, водночас вона розвивалася у силовому полі бурлескної практики, що тлумачилася романтиками як унікальне етнокультурне утворення, яке актуалізувалося у кризові моменти національного буття.

Романтизм, зокрема романтизм український, мав свої естетичні вимоги до жанру листа [425, с. 111]. Основним жанровим правилом, що його мав дотримуватися адресант у процесі написання листа, проголошувалася повна відсутність будь-яких правил, що цілком узгоджувалося з романтичним принципом абсолютної свободи творчості. Лист, згідно з романтичною теорією, втрачав свою канонічну чіткість. У рамках романтичної епістолярної теорії не поставало питання про рекомендовану композиційно-архітектонічну структуру епістоли, не велася мова ні про можливий зміст послань, ні про епістолярну тематику, ні про стиль кореспонденцій, ні про компоненти структури, ні про епістолярні формули, не прописувалися правила прескрипту чи клаузули кореспонденції, не визначалися суворі правила написання дати і місця відправлення листа. За романтичною концепцією лист повинен містити в собі ту природну легкість, яку містить звичайна розмова. Подібна настанова налаштовувала адресанта-романтика на

розкутість, відхід від формул та вільний вияв авторського «я», уможлиблювала оригінальну творчість у звертаннях та самоназвах, а надто – перебої у розвитку листовної розмови, а також постійні переходи від однієї теми до іншої та відступи, що знайшло свій формальний прояв у структурній мозаїчності епістоли. Відкидалася обов’язкова і традиційна для листа фабульність, що було продиктовано законами романтичної теорії та практики. Матеріалом для епістоли в добу романтизму проголошувалися насамперед події внутрішнього життя особистості. Таким чином, романтики узаконили ліричну домінанту листа, що стала знаковою для епістоли в добу романтизму, у якій виражальне начало нерідко домінувало над зображальним, а експресивна функція епістолярного тексту була однією з домінуючих. Варто вказати на однонаправленість творчих експериментів української творчої інтелігенції з тими пошуками, які мали місце в середовищі європейської творчої еліти взагалі. Водночас теорія романтизму, напрямку етноцентричного за своєю природою, спрямовувала творців романтичної епістолярної теорії та практики до національних глибин, налаштовувала на використання національної традиції, плідне використання якої призвело до формування власне українського романтичного епістолярію

Жанрові вольності й експерименти романтиків ґрунтувалися насамперед на запереченні класицистичної вимоги «чистоти жанру». Романтики, відкинувши всі правила і жанрові норми, культивували, зокрема, жанрову дифузію та змішування жанрів. У світлі романтичних теорій епістолярна форма була максимально відповідною для романтизму з його культом людської індивідуальності, з його увагою до внутрішнього світу особистості, з його настановою на сповідальність, на пізнання індивідуального досвіду. Тому лист в добу романтизму досить часто «проникає» в романтичний текст, що робить епістолярність однією з провідних ознак тогочасного роману і повісті. Водночас процеси деканонізації та синтезу жанрів мали стосунок і безпосередньо до листа, що призвело до появи в добу романтизму низки різновидів та модифікацій цього

жанру. Зокрема, продуктом жанрових сумішей та жанрової дифузії стали епістолярна публіцистика, лист-тревелог, лист-наукова стаття, лист-проповідь, лист-сповідь.

Специфіка епістолярної спадщини українських романтиків на рівні проблематики полягає у тому, що провідне місце у ній посідає суспільно-політичний дискурс, що зумовлювалося національною ситуацією та недержавним, колоніальним статусом України, де романтизм, подібно як і в Польщі, залишаючись художнім напрямом, був втягнений у суспільно-політичний рух. Під час епістолярних діалогів (приватних і відкритих) українські романтики зверталися до вирішення найгостріших проблем української нації: історичних і суспільно-політичних проблем, проблеми влади й протистояння імперській політиці, проблеми національного відродження й виховання українців у дусі патріотизму, проблеми ставлення до минулого, права України на києворуську спадщину, втрати історичної пам'яті та національного коріння. У листах українських романтиків, поряд із національною, наскрізною також є екзистенційна проблематика [426, с. 19]. У діалозі зі своїми кореспондентами митці демонстрували посилений інтерес до феномена людини, до питання її сутності, її призначення та її «буття у світі». Адресантів-романтиків цікавив внутрішній світ смисложиттєвих переживань людини. Подібні філософські запити були зумовлені властиво романтичним ставленням до людини як до окремого мікрокосму. При цьому у своїх кореспонденціях романтики демонструють поєднання філософської екзистенційності та глибокої релігійно-християнської духовності, виступаючи предтечами християнського екзистенціалізму.

Подібне змістове наповнення листа в добу романтизму призвело до активного розвитку та побутування таких його жанрових різновидів, як епістолярна публіцистика, лист-наукова стаття, лист-тревелог, лист-сповідь-проповідь.

В українській літературі доби романтизму простежується справжній вибух письменницької публіцистики, зокрема публіцистики епістолярної.

При цьому в національній письменницькій епістолярній публіцистиці, на відміну від європейської взагалі, фактично відсутні відкриті листи, які б служили зброєю у власне літературних дискусіях. В епістолярній публіцистиці, яка, будучи «словом прямої дії», «жанром оперативно влучних можливостей» (А.Погрібний), дозволяла миттєво відреагувати на імперські наступи на українську мову, історію, культуру, а взагалі – на українську націю, що з'являлися в першій половині XIX століття у вигляді найрізноманітніших штучно виплечаних теорій, наказів, указів, циркулярів, рецензій-розправ, українські романтики зреалізовували свій громадянський темперамент.

Аналіз теоретичного доробку романтиків свідчить, що, коли йшлося про вибір форми для наукової статті, найбільш пріоритетною ставала епістолярна форма. Розкутість наукового вислову романтиків, які керувалися принципом абсолютної свободи творчості, не вкладалася в академічні рамки наукової статті чи трактату. Романтичний хід думок налаштовував науковців-романтиків на пошук більш вільної форми, яка б не регламентувала параметри вияву авторського «я» у науковій студії, якою, власне, і стала епістола. Водночас в Україні актуалізація епістолярної форми в науковому мисленні мала ще й суто національні, «місцеві» причини. «Наукові» листи українських романтиків у тогочасній Україні, яка була позбавлена власної державності, а відтак і власних наукових інституцій, були альтернативною формою існування української науки.

Для першої половини XIX століття був характерний активний розвиток тревелогу, що зумовлювалося романтичною настановою на пізнання своєнародного. При цьому власне український лист-тревелог виникає як реакція на імперський тревелог про Україну, що був зорієнтований на імперську експансію. Автор романтичного листа-тревелогу керувався «антитуристичною настановою» (О.Толочко), що була пов'язана з естетикою романтизму. Головним у романтичному листі-тревелозі стає не опис типового маршруту, а фіксація індивідуальних непересічних вражень, що

виникають у подорожуючого під час мандрівки унікальними, вражаючими уяву місцями.

Побутування таких жанрових різновидів листа, як лист-проповідь та лист-сповідь у жанровій системі романтизму варто виводити з типово романтичної теорії митця-месії, митця-пророка та романтичного розуміння функцій мистецтва. У добу романтизму, як і в апостольські часи, лист стає своєрідним засобом комунікації між християнами, про що свідчить епістолярний доробок М.Гоголя. Закорінена у давню проповідницьку традицію, епістолярна романтична проповідь водночас мала власну оригінальну, типово романтичну природу. Як автор листів М.Гоголь вдається до змішування жанрів проповіді та сповіді, що призвело до «двоєдності» (Ю.Барабаш) жанрової природи «Вибраних місць із листування з друзями».

Художню специфіку епістолярного доробку митців-романтиків варто виводити зі специфіки романтизму як окремої культурної епохи та самобутнього літературного напрямку. Естетизуючи такий маргінальний жанр, як лист, романтики максимально охудожнюють його. Будучи прихильниками принципу абсолютної свободи творчості, романтики розцінювали епістолярну практику як простір для апробації новаторських романтичних теорій та прийомів. Мовиться про романтичну іронію, поетику контрасту, фрагментарність, багатошаровість, несподівані переходи від трагічного до комічного, від високого до низького і навпаки, глибинний психологічний аналіз. Чинником художності романтичної епістоли стало також постійне апелювання до алюзій. Йдеться і про використання такої форми інтертекстуальності, як цитата.

Психологічна інтроспекція виступає організуючим началом листування українських романтиків. Абсолютизуючи людину, окрему особистість, романтики демонструють посилений інтерес до її внутрішнього буття. При цьому художні відкриття романтиків, пов'язані з опануванням духовної сутності особистості, були зроблені ними не лише у процесі спостереження над своїми сучасниками, але й у ході занурення у свій власний внутрішній

світ, зокрема у процесі епістолярної творчості. Листам романтиків притаманні ті типово романтичні «крайні» сюжети, що дають про себе знати в художній спадщині представників цього літературного напрямку, що фіксує увагу до межових станів людини. Утім, якщо в західноєвропейській романтичній епістолярній практиці межевою ситуацією, яка піддається самоаналізу, була меланхолія, то в українській традиції їй протиставлено нову романтичну (сердечну) чутливість (Т.Бовсунівська).

Автори романтичних епістол синтезують літературні роди, зокрема епос і лірику, що відповідало романтичній естетиці, зорієнтованій на відтворення почуттів та емоцій. Пишучи лист, автор-романтик вдається до використання унікального сплаву розповідного начала та лірики, створення їх «конгломерату» (А.Шамрай). Художній дискурс романтичного листа передбачає зміщення кута зору з об'єктивного на суб'єктивний, що утвердило ліричні інтенції жанру. Ліризація епістолярного тексту досягалася за посередництвом вплітання у прозову тканину листа поетичних віршованих фрагментів. Серед найбільш цитованих авторів у листах українських романтиків – ліричні поети О.Пушкін, В.Жуковський, Г.Державін, К.Рилєєв, А.Міцкевич, В.Жуковський, П.Вяземський, Є.Баратинський, М.Язиков, А.Дельвіг, чії поезії цитуються за принципом суголосної змістової чи емоційної співзвучності. Порівняльний аналіз загальноєвропейської та української романтичних епістолярних традицій дає підстави констатувати, що унікальна риса власне української романтичної епістолярної традиції – цитування адресантами народних (здебільшого ліричних) пісень, що зумовлювалося естетикою українського романтизму, зорієнтованою на засвоєння фольклорної традиції. Водночас варто говорити про впливи на українську епістолярну романтичну традицію національних чинників, зокрема національної ментальності українського народу з його пісенністю.

Аналіз національної романтичної епістолярної традиції дає підстави стверджувати, що романтичному листу притаманний іронічний пафос. Для романтиків іронія була «проявом свободи духу», «специфічним виявом

романтичного суб'єктивізму», «суб'єктивної сваволі митця» (М.Паласюк), що відповідало естетиці романтизму. При цьому українська традиція романтичної іронії мала, окрім загальноєвропейських, ще й власні національні джерела розвитку. Йдеться про національну фольклорну сміхову культуру та про традиції українського низового бароко, насамперед про бурлескно-травестійну, зокрема й епістолярну, літературу XVI-XVIII століть, якій було притаманне іронічне ставлення до світу.

Український лист доби романтизму невіддільний від використання алюзії до літературних та біблійних текстів, а також до історичних подій. При цьому йшлося про апелювання до текстів та реалій, близьких та суголосних за емоційною чи ідеологічною тональністю, що сприяло адресантові в процесі самопізнання та самовизначення, з яким нероздільно пов'язаний романтичний лист. Водночас в українській романтичній епістолярній традиції використання алюзії зумовлене прагненням (з огляду на можливу перлюстрацію) дотримуватися замаскованого способу викладу думок, добре зрозумілого для адресатів.

Романтикам був притаманний ігровий погляд на світ. Ігрова поведінка митців-романтиків спричинила специфічне ставлення до листа, що знайшло свій вияв в появі самобутніх листів-містифікацій, автори яких поставали перед широкою аудиторією, прикриваючись маскою й проголошуючи нерідко гострі, крамольні думки. Адресант першої половини XIX століття – «маєстатичний» (Я.Поліщук), тож він театралізував свою особу, маскував свою ідентичність не заради самодостатньої гри з читачем, а з метою приховування авторства перед безпосередньою політично-цензурною загрозою, а можлива містифікація завжди відігравала так звану конспіративну функцію.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аверинцев С.С. Жанр как абстракция и жанры как реальность: диалектика замкнутости и разомкнутости. *Взаимосвязь и взаимовлияние жанров в развитии античной литературы*. Москва: Наука, 1989. С. 89-121.
2. Агеєва В.П. Жіночий простір: Феміністичний дискурс українського модернізму. Київ: Факт, 2008. 360 с.
3. Айзеншток І. Українські поети-романтики 20–40-х років ХІХ ст. Київ: Дніпро, 1968. 635 с.
4. Акишина А.А. Письмо как один из видов текста. *Русский язык за рубежом*. 1982. №2. С.57-69.
5. Алексеев М.П. Письма И.С.Тургенева. *Тургенев И.С. Полное собрание сочинений*: В 18 томах. Москва: Наука, 1982. Том 1. С.3-23.
6. Античная эпистолография. Москва: Наука, 1967. 284 с.
7. Античные теории языка и стиля. Москва – Ленинград: Соцэкгиз, 1936. 342 с.
8. Антоненко С.В. Структура писем А. С. Пушкина (лингвостилистика текста). Киев: Знание «Украины», 2000. 154 с.
9. Антонова А. Древнерусское послание XI-XIII веков: дис. ... доктора филол. наук: спец: 10.01.01 – русская литература / Орловский государственный университет. Орел, 1999. 431 с.
10. Арендаренко І. По дорозі й назустріч : англійська та українська романтичні поезії: порівняльна типологія й поетика. Київ: ПЦ «Фоліант», 2004. 216 с.
11. Арнаудов М. Психология литературного творчества. Москва: Прогресс, 1970. 654 с.

- 12.Багале́й Д.И. Петр Петрович Гулак-Артемовский. *Очерки из русской истории: Статьи по истории просвещения*. Харьков, 1911. Т. 1. С. 359–395.
- 13.Банковская Н. Типология романтического мышления. Киев: УМК ВО, 1992. 117 с.
- 14.Барабаш Ю. «Мой бедный protege» (Проза Шевченка: після Гоголя). *Вопросы литературы*. 2002. №6. С.127-155.
- 15.Барабаш Ю.Г. Дух животворить. Київ: Темпора, 2014. 463 с.
- 16.Барабаш Ю. Загадка «Прощальной повести». «Выбранные места из переписки с друзьями». Опыт непредвзятого прочтения. Москва: Художественная литература, 1993. 272 с.
- 17.Барабаш Ю. «Коли забуду тебе, Єрусалиме...». Гоголь і Шевченко: порівняльно-типологічні студії. Харків: Акта, 2001. 373 с.
- 18.Барабаш Ю. У напрямку до Гоголя. Студії різних літ. Київ: Темпора, 2015. 468 с.
- 19.Барахов В. С. В зеркале писательской мемуаристики: к вопросу о ее роли и идейно-художественном своеобразии. *Русская литература*. 1984. № 1. С. 90–106.
- 20.Барвінський О. Історія української літератури. Львів: З друкарні Наукового товариства ім. Т.Шевченка, 1921. Ч.ІІ. 430 с.
- 21.Басинский П.В. Мемуары – жанр сложный и благородный. *Вопросы литературы*. 1999. № 1. С. 5–6.
- 22.Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. Москва: Худож. лит., 1975. 502 с.
- 23.Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского. Москва: Советская Россия, 1979. 320 с.
- 24.Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. Москва: Искусство, 1986. 445 с.
- 25.Бахтін М.М. Проблема тексту у лінгвістиці, філології та інших гуманітарних науках. *Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової*

- літературно-критичної думки XX ст./* за ред. М. Зубрицької. Львів: Літопис, 2002. С. 416–422.
- 26.Безпечний І.П. Теорія літератури. Торонто: Молода Україна, 1984. 304 с.
  - 27.Белунова Н.И. Дружеское письмо творческой интеллигенции как эпистолярный жанр. *Филологические науки*. 2000. №5. С. 81–89.
  - 28.Белунова Н.И. Искусство эпистолярия и художественное произведение. *Русский язык в школе*. 1995. № 5. С. 77–82.
  - 29.Белунова Н.И. «Комфорт речевого общения» (Дружеское письмо). *Русский язык в школе*. 1996. №5. С. 80-84.
  - 30.Берковский Н.Я. Романтизм в Германии. Ленинград: Художественная литература, 1973. 568 с.
  - 31.Берковский Н.Я. Литературная теория немецкого романтизма. Ленинград: Издательство писателей в Ленинграде, 1934. 333 с.
  - 32.Бернадська Н.І. Український роман: теоретичні проблеми і жанрова еволюція. Київ: Академвидав, 2004. 368 с.
  - 33.Біленький С.І. Роль М.О. Максимовича у формуванні українських академічних традицій та українознавчих дисциплін у Київському університеті (1834-1845 роки): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 09.00.12 / Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. Київ, 2001. 21 с.
  - 34.Білецький О. Міжнародне значення української літератури. *Літературна газета*. 1946. 28 березня.
  - 35.Білецький О. Українська література серед інших літератур світу. *Сучасна літературна компаративістика: стратегії і методи. Антологія*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. С.433-473.
  - 36.Білик Я.М. Філософія гри Фрідріха Шіллера. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна*. Серія: Теорія культури і філософія науки. Вип.48. 2013. С.117-120 .

37. Білоус П.В. Літературна медієвістика. Вибрані студії: у 3-х томах. Т.2. Художній світ давньої української літератури: Ізборник. Житомир: ПП «Рута», 2012. 428 с.
38. Білоус П.В. Українська середньовічна література. Житомир: Вид. Євенок О. О., 2015. 584 с.
39. Білоус П.В. Історія української літератури XI-XVIII ст. Київ: ВЦ «Академія», 2009. 424 с.
40. Бичко І.В. Філософія: підручник для студ. вищих закладів освіти. Київ: Либідь, 2002. 460 с.
41. Блик О. Інтелектуальна атмосфера Харківського університету в контексті діяльності харківської школи романтиків: зародження літературних ініціатив та романтичного руху. *Сучасні літературознавчі студії. У просторі наукового пошуку В.І.Фесенко*. 2014. Випуск 11. С.46-53.
42. Блик О. Харківська школа романтиків у контексті європейського романтизму: національна парадигма світового явища. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету*. Випуск III. 2014. Бердянськ: Видавництво Бердянського державного педагогічного університету, 2014. С.296-301.
43. Блик О.І. Харківська школа романтиків в українському історико-літературному процесі I пол. XIX століття: дис. ... канд. філол. наук: 10.01.01 – українська література / Інститут літератури ім.Т.Г.Шевченка НАН України. Київ, 2016. 212 с.
44. Бовсунівська Т.В. Історія української естетики першої половини XIX століття. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2001. 344 с.
45. Бовсунівська Т.В. Когнітивна жанрологія і поетика. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2010. 180 с.
46. Бовсунівська Т.В. Теоретичний зріз проблеми жанрових модифікацій. *Літературознавчі студії*. Випуск 40. Частина 1. Київ: Видавництво КНУ імені Тараса Шевченка, 2013. С.74-81.

- 47.Бовсунівська Т.В. Теорія літературних жанрів: Жанрова парадигма сучасного зарубіжного роману. Київ: КНУ, 2009. 519 с.
- 48.Бовсунівська Т.В. Українська бурлескно-травестійна література першої половини ХІХ століття (в аспекті функціонування комічного). Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2006. 178 с.
- 49.Бовсунівська Т.В. Феномен українського романтизму: у 2 ч. Частина 1: Етногенез і теогенез. Київ: КСУ, 1997. 155 с.
- 50.Бовсунівська Т.В. Феномен українського романтизму: у 2 ч. Частина 2: Ейдетика. Київ: КСУ, 1998. 109 с.
- 51.Бовсунівська Тетяна. Григорій Сковорода й український романтизм. *Літературознавство: Матеріали ІІІ конгресу Міжнародної асоціації україністів*. Київ: АТ «Обереги», 1996. С. 317–324.
- 52.Бойко Н.І. Вчений-енциклопедист М. О. Максимович як історик України : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Чернівці, 2002. 20 с.
- 53.Бойко Н.І. М.О. Максимович: «Не покину, – поки згину, – мою Україну...»: Історіографічний нарис життя та творчості М.О.Максимовича. Сміла ДВПП «Тясмин», 2002. 176 с.
- 54.Бойко Н.І. Михайло Максимович – навіки з рід ним краєм. Черкаси: Брама, 2004. 247 с.
- 55.Бондар М. Жанр і система жанрів. *Радянське літературознавство*. 1984. №7. С.7-19.
- 56.Бондар Ю.В. Листування Пантелеймона Куліша: тематичні аспекти та жанрово-стильові особливості. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету*. 2014. Випуск ІV. С.258-271.
- 57.Бонецкая Н.К. Проблемы методологии анализа образа автора. *Методология анализа литературного произведения*. Москва: Наука, 1988. С. 60–85.
- 58.Борзенко О. І. Сентиментальна «провінція» (Нова українська література на етапі становлення). Харків: Харківський нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна, 2006. 322 с.

- 59.Боровиковський Л.І. Повне зібрання творів. Київ: Наукова думка, 1967. 280 с.
- 60.Борщаговський А.М. Возраст мемуаров. *Вопросы литературы*. 1999. № 1. С. 10–12.
- 61.Ботникова А.Б. Немецкий романтизм: диалог художественных форм. Воронеж: Воронежский государственный университет, 2003. 341 с.
- 62.Брюгген В. Без листів література неповна. *Вітчизна*. 1996. №5-6. С.109-111.
- 63.Брюгген В. Епістолярний етюд. *Літературна Україна*. 1995. 17 серпня.
- 64.Брюгген В. Жива присутність. *Вітчизна*. 1990. №7. С.17-24.
- 65.Брюнель Ф. Вступ до «Стислого курсу порівняльного літературознавства. Сучасна літературна компаративістика: стратегії і методи. Антологія. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. С.92-112.
- 66.Будний В. Порівняльне літературознавство. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 430 с.
- 67.Бурлеск і травестія в українській поезії першої половини 19 ст. Київ: Держ. вид-во художньої літератури, 1959. 599 с.
- 68.Бухаркин П.Е. К вопросу о генезисе жанра эпистолярного “путешествия” в русской литературе второй половины XVIII века. *Художественно-документальная литература (история и теория)*. Иваново: Ивановский государственный университет, 1984. С. 112-117.
- 69.Бюхнер Г. Пьесы. Проза. Письма. Москва: Искусство, 1972. 384 с.
- 70.Вайнштейн О.Б. Язык романтической мысли. О философском стиле Новалиса и Фридриха Шлегеля. Москва: Российский госуд. гуманитарный ун-т., 1994. 80 с.
- 71.Вальо М. «Alpes ruthenorum fortissimae...». *Подорожі в Українські Карпати*. Львів: Каменяр, 1993. С. 3-21.
- 72.Ванслов В.В. Эстетика романтизма. Москва: Искусство, 1966. 396 с.

- 73.Вашків Л.П. Епістолярна літературна критика: становлення, функції в літературному процесі. Тернопіль: Поліграфіст, 1998. 134 с.
- 74.Вервес Г.Д. Адам Міцкевич в українській літературі. Київ: Видавництво художньої літератури, 1955. 280 с.
- 75.Вервес Г.Д. Польська література і Україна. Київ: Радянський письменник, 1985. 384 с.
- 76.Вервес Г.Д. Як література самоутверджується у світі. Київ: Дніпро, 1990. 456 с.
- 77.Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П. Україна і Росія в історичній ретроспективі: у 3 томах. Т. 1: Українські проекти в Російській імперії. Київ: Наукова думка, 2004. 504 с.
- 78.Виноградов В.В. Проблема авторства и теория стилей. Москва: Гос. изд-во худ. л-ры, 1961. 614 с.
- 79.Волинка Г.І. Вступ до філософії. Київ: Вища школа, 1999. 623 с.
- 80.Волинський П.К. Теоретична боротьба в українській літературі (перша половина XIX століття). Київ: Державне видавництво художньої літератури, 1959. 444 с.
- 81.Воропай О.І. Мемуарна література. Види, правдивість, зв'язок з художньою літературою. *Визвольний шлях*. 1983. Кн. 3. С. 374-377.
- 82.Выготский Л. Психология искусства. СПб.: Азбука, 2000. 416 с.
- 83.Вяземский П.А. Эстетика и литературная критика. Москва: Искусство, 1984. 458 с.
- 84.В'язовський Г.А. Творче мислення письменника. Київ: Дніпро, 1982. 280 с.
- 85.Габитова Р.М. Философия немецкого романтизма. Москва: Наука, 1978. 288 с.
- 86.Гаджиев В.В. Поняття гри у гуманітарному знанні. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Серія: Філософія. Політологія. 4 (114). 2013. С.16-19.

- 87.Гайм Р. Романтическая школа. Вклад в историю немецкого ума. СПб.: Наука, 2007. 893 с.
- 88.Галич О.А. Метажанр в системі вчення про роди та жанри. *Вісник Луганського національного університету імені Т. Шевченка*. 2009. № 18. С 25–28.
- 89.Галич О.А. Українська документалістика на зламі тисячоліть: специфіка, генеза, перспективи. Луганськ: Знання, 2001. 246 с.
- 90.Гарасим Я. Культурно-історична школа в українській фольклористиці. Львів: Видавництво Львівського державного університету ім. І.Франка, 1999. 144 с.
- 91.Гейко С.М. Іронія як культурна універсалія: філософський аналіз : автореф. дис. ... канд. філос. наук. Київ, 2007. 18 с.
- 92.Гейко С.М. Філософський вимір поняття «іронія». *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна*. Серія: Теорія культури і філософія науки. Вип.49. 2014. Харків, 2014. С.61-64
- 93.Гейне Г. Вибрані твори: в 4-х томах. Київ: Дніпро, 1973. Том 3. 447 с.
- 94.Гейне Г. Собрание сочинений в десяти томах. Москва: Государственное издательство художественной литературы. 1958. Том 7. 512 с.
- 95.Геник-Березовська З. Гріні культур. Бароко, романтизм, модернізм. Київ: Гелікон, 2000. 368 с.
- 96.Геращенко О. Любовні листи Івана Мазепи до Мотрі Кочубеївни: до вивчення епістолярної стилістики початку XVIII ст. *Збірник Харківського історико-філологічного товариства*. Харків, 1994. Т. 3. С. 127–136.
- 97.Гете И.В. Собрание сочинений в десяти томах. Том 3. Из моей жизни. Поэзия и правда. Москва: Художественная литература, 1975. 720 с.
- 98.Гиндин С.И. Биография в структуре писем и эпистолярного поведения. *Язык и личность*. Москва: Наука, 1989. С. 63–77.
- 99.Гинзбург Л.Я. О документальной литературе и принципах построения характера. *Вопросы литературы*. 1970. № 7. С. 62–91.

100. Гинзбург Л.Я. О психологической прозе. Москва: INTRADA, 1999. 415 с.
101. Гинзбург Л.Я. Человек за письменным столом: Эссе; Из воспоминаний: Четыре повествования. Ленинград: Советский писатель, 1989. 607 с.
102. Гинзбург Л.Я. Эвфемизмы высокого: По поводу писем людей пушкинского круга. *Вопросы литературы*. 1987. №5. С.199–208.
103. Гинзбург Л.Я. «Былое и думы» Герцена. Москва: Государственное издательство художественной литературы, 1957. 374 с.
104. Гинзбург Л.Я. Застенчивость чувства. URL: http://dustyattic.ru/articles/red-book-of-culture/diffidence_of_sense.
105. Гиппиус В.В. Гоголь. Письма. Дневники. Москва: Аграф, 1991. 267 с.
106. Гиршман М.М. Автор – род – жанр – стиль: их отношения и взаимосвязь в индивидуально-авторскую эпоху. *Литературоведческий сборник*. № 21 –22. Донецк, 2005. С. 6–24.
107. Гладкий В.М. Листи письменників. *Українське літературознавство*. Львів, 1970. Т. 8. С. 13–17.
108. Гладкий В.М. Эпистолярное наследие и новеллы В.Стефаника : автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Львов, 1967. 19 с.
109. Глушков Н. Проблема литературной документалистики в наше время. *Документалістика на порозі ХХІ століття: проблеми теорії та історії: матеріали всеукр. наук. конф.* Луганськ: Альма-матер, 2005. С. 9–15.
110. Гоголь М. Зібрання творів: у 7 т. Київ: Наукова думка, 2010. Т. 6: Духовна проза. 352 с.
111. Гоголь Н.В. Полное собрание сочинений и писем: В 17 т. Т. 10: Переписка. 1820-1834. Москва: Издательство Московской Патриархии, 2009. 392 с.

112. Гоголь Н.В. Полное собрание сочинений и писем: В 17 т. Т. 11: Переписка. 1835-1841. Москва: Издательство Московской Патриархии, 2009. 488 с.
113. Гоголь Н.В. Полное собрание сочинений и писем: в 17 т. Т. 12: Переписка. 1842-1844. Москва: Издательство Московской Патриархии, 2009. 704 с.
114. Гоголь Н.В. Полное собрание сочинений и писем: в 17 т. Т. 13: Переписка. 1845-1846. Москва: Издательство Московской Патриархии, 2009. 592 с.
115. Гоголь Н.В. Полное собрание сочинений и писем: в 17 т. Т. 14: Переписка. 1847. Москва: Издательство Московской Патриархии, 2009. 608 с.
116. Гоголь Н.В. Полное собрание сочинений и писем: в 17 т. Т. 15: Переписка. 1848-1852. Москва: Издательство Московской Патриархии, 2009. 624 с.
117. Головацький Я. Подорож по Галицькій та Угорській Русі, описана в листах до приятеля у Л. *Подорожі в Українські Карпати*. Львів: Каменяр, 1993. С. 22-101.
118. Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. Київ: Дніпро, 1993. 448 с.
119. Голубков А.В. Флорилегия и рапсодия: к классической предистории романтического фрагмента. *Вестник КГУ имени Н.А.Некрасова*. 2015. №2. Кострома: Изд-во КГУ имени Н.А.Некрасова, 2015. С.53-57.
120. Гонорский Р. Нечто о нашей «Живописной прозе» и о нынешнем состоянии русской словесности вообще. *Історія української літературної критики та літературознавства*. Хрестоматія. У 3-х книгах. Київ: Либідь. Кн. 1. С.28-30.
121. Гонорский Р. Нечто об элегии. *Украинский весник*. 1817. Ч.6. Харьков, 1817. С.284-288.

122. Гонорский Р. Образцы легкой поэзии. *Украинский вестник*. 1817. Декабрь. Харьков, 1817. С. 268-290.
123. Гончар О.І. Українська література перед шевченківського періоду і фольклор. Київ: Наукова думка, 1982. 312 с.
124. Горбач Н.Я. Невідомий Григорій Сковорода. Львів: Логос, 2002. 151 с.
125. Горенко О. Ім'я в структурі роману Дж. Ф. Купера «Останній з Могікан». *Мандрівець*. 2003. №5. С.48-52.
126. Горленко В.Ф. Становление украинской этнографии конца XVIII – первой пол. XIX в. Київ: Наукова думка, 1988. 213 с.
127. Горнфельд А.Г. Эпистолярная литература: энциклопедический словарь. СПб.: Типография акц. общ. «Издательское дело, бывшее Брокгауз–Эфрон», 1899. Т. 80. С. 921–925.
128. Горський В.С. Історія української філософії. Київ: Наукова думка, 2001. 425 с.
129. Грабович Г. Тексти і маски. Київ: Критика, 2005. 312 с.
130. Грабович Г. У пошуках великої літератури. Київ: Інститут української археографії АН України, 1993. 55 с.
131. Грабович Г. Г. До історії української літератури: дослідження, есеї, полеміка. Київ: Критика, 2003. 632 с.
132. Гребінка Є. П. Твори в 5-ти т. Київ: Держлітвидав України, 1957. Том 2. 623 с.
133. Гребінка Є.П. Твори в 3-х томах. Том 2. Київ: Наукова думка, 1981. 743 с.
134. Гребінка Є.П. Твори в 3-х томах. Том 3. Київ: Наукова думка, 1981. 703 с.
135. Грешных В.И. Ранний немецкий романтизм: фрагментарный стиль мышления. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1991. 142 с.

136. Грибкова Ю. Концепція романтичної іронії єнської школи. URL: <http://doxa.onu.edu.ua/Doxa12/157-166.pdf>.
137. Грибкова Ю.І. Концепція романтичної іронії єнської школи в українській духовній культурі: автореф. дис. ... канд. філос. наук. Львів, 2003. 22 с.
138. Гром'як Р. Історія української літературної критики (від початків до кінця XIX^{століття}). Тернопіль: Підручники і посібники, 1999. 224 с.
139. Грушевський М.С. З публіцистичних писань М.І. Костомарова. *Науково-публіцистичні і полемічні писання М. Костомарова*. Київ, 1928. С.17–19.
140. Гудзій М.К. Невидані листи П. О. Куліша до Аксакових. *Радянське літературознавство*. 1957. № 19. С. 56–120.
141. Гулак-Артемовский П. Нечто для сочинителей. *Історія української літературної критики та літературознавства*. Хрестоматія: у трьох книгах. Київ: Либідь, 1996. Т.1. С. 42-46.
142. Гулак-Артемовский П. О письмах. Твори. Київ: Дніпро, 1964. С.198-201.
143. Гундорова Т.І. Femina melancolica: стаття і культура в гендерній утопії Ольги Кобилянської. Київ: Критика, 2002. 272 с.
144. Гундорова Т.І. Феномен Стусового «жертвослова». *Стус як текст*. Мельбурн, 1992. С.2-29
145. Давня українська література: хрестоматія / упоряд. М.М. Сулима. Київ: Освіта, 1996. 655 с.
146. Данилевский Г. Основьяненко. СПб.: Тип. Королева и Комп., 1856. 130 с.
147. Даниленко І.І. Молитва в поетичному дискурсі Тараса Шевченка. *Слово і час*. 2006. № 6. С. 15–20.
148. Даренська В. П.Куліш як фундатор українського екзистенціалізму. *Філософська думка*. 2010. №4. С.103-114.

149. Делямар К. П'ятнадцятимільйонний європейський народ, забутий історією. URL: <https://zbruc.eu/node/47895>.
150. Деметрий. О стиле. Античные риторики. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1978. С.237–285.
151. Демчук О.В. Епістолярний образ Пантелеймона Куліша. *Українська мова та література*. 2001. № 21. С. 7.
152. Де-Пуле М.Ф. К истории украинофильства. *Русский вестник*. 1881. Т. 152. № 3. С. 210–234.
153. Дзюба Т.А. Хутірська концепція П. Куліша. *Слово і час*. 1998. № 4–5. С.43–46.
154. Дмитриев А.С. Теория западноевропейского романтизма. *Литературные манифесты западноевропейских романтиков*. Москва: Издательство Московского университета. 1980. С.5-43.
155. Доминенко Н. В. Образ автора и способы его литературной презентации в эпистолярной английских романтиков. *Наукові записки Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди*. 2012. Вип. 3 (1). С. 57-64.
156. Донцов Дмитро. Історія розвитку української державної ідеї. Київ: Знання, 1991. 46 с.
157. Дорошкевич О.К. Урваний роман: Куліш і Милорадовичівна. Листи. Київ: Слово, 1927. 119 с.
158. Дорошкевич О. Реалізм і народність української літератури 19 ст. Київ: Наукова думка, 1986. 309 с.
159. Дудко В. Стаття Пантелеймона Купіша «Полякам об українцях» у контексті полемік «Основи» з національної проблематики. *Національна ідея та національна своєрідність у засобах масової інформації: Асиміляція чи інтеграція в багатонаціональні суспільства Центрально-Східної Європи: (Матеріали «круглого столу». Київ, 20-22 грудня 1996 р.)*. Київ: Дослідницький цент історії української преси, Фонд «Відродження», 1997. С. 64-68.

160. Дудко В. Тарас Шевченко: джерелознавчі студії. Київ: Критика, 2014. 411 с.
161. Дудко В.И. Эпистолярное наследие украинских писателей-реалистов конца XIX – начала XX века в контексте украинско-русских взаимосвязей: автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Москва, 1989. 18 с.
162. Дьяконова Н.Я. Английский романтизм: проблемы эстетики. Москва: Наука, 1978. 210 с.
163. Егоров О.Г. Дневники русских писателей XIX века. Москва: Флинта: Наука, 2002. 288 с.
164. Елина Е.Г. К теории эпистолярного романа. Поэтика и стилистика. Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1980. С. 26–34.
165. Елистратова А.А. Эпистолярная проза романтиков. *Европейский романтизм*. Москва: Наука, 1973. С.309–351.
166. Елистратова А.А. Наследие английского романтизма и современность. Москва: Изд-во Академии наук СССР, 1960. 504 с.
167. Ерёмин И.П. Литература Древней Руси (Этюды и характеристики). Москва-Ленинград: Наука, 1966. 263 с.
168. Есин А. Художественный психологизм как теоретическая проблема. *Вестник Московского ун-та. Серия 9. Филология*. 1982. № 1. С. 17–24.
169. Єгоров В. Проблеми русифікації підросійської України в публіцистичній спадщині М.І.Костомарова. *Курасівські читання, 2005. Наукові записки*. Випуск 30, книга 2. С.399-409.
170. Єфремов С. Літературно-критичні статті. Київ, 1993. 349 с.
171. Єфремов С.О. Шевченкознавчі студії. Київ: Видавництво «Україна», 2008. 368 с.
172. Єфремов С. Історія українського письменства. Київ: Феміна, 1995. 608 с.

173. Жирмунський В. Літературні течії як явище міжнародне. *Сучасна літературна компаративістика: стратегії і методи. Антологія*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. С. 344-371.
174. Жост Ф. Порівняльне літературознавство як філософія літератури. *Сучасна літературна компаративістика: стратегії і методи. Антологія*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. С.59-92.
175. Жулинський М. Троє українців у Північній Пальмірі. *Українська література XIX – початку XX століття: художнє слово у поступі нації*. Київ: НАН України. Ін-т літератури ім. Т.Г.Шевченка, 2014. С. 17–26.
176. Жулинський М. У праці каторжній, в трагічній самоті. *Куліш П. Твори: У 2-х т.* Київ: Дніпро, 1989. Т. 2. 586 с.
177. Забужко О. Шевченків міф України. Київ: Факт, 2001. 144 с.
178. Замлинський В. Патріарх української науки. *М.О.Максимович. Києвъ явился градомъ великимъ: Вибрані українознавчі твори*. Київ: Либідь, 1994. С. 8-23.
179. Зарицька Л. А. Деякі теоретичні питання епістолярного жанру. *Українське літературознавство: міжвідомчий науковий збірник*. 2010. № 69. С. 76–84.
180. Зарубежная литература XIX века. Романтизм. Хрестоматия методико-литературных материалов. Москва: Высшая школа, 1990. 367 с.
181. Зборовська Н.В. Код української літератури. Київ: Академвидав, 2006. 504 с.
182. Зелінська О.Ю. Українська барокова проповідь: мовний світ і культурні витоки. Київ: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2013. 421 с.
183. Зеров М. Лекції з історії української літератури (1798-1870). Видання Канадського інституту українських студій: Вид-во Мозаїка, 1977. 272 с.

184. Зеров М. Листи Я.І.Щоголева до М.Ф.Комарова. *Українське письменство*. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. С.767-770.
185. Зеров М.К. Українське письменство XIX століття. Твори: У 2 т. Київ: Дніпро, 1990. Т.2. С.4-245.
186. Зіновська А.М. Відкрите листування письменників як вияв авторської свідомості в умовах тоталітаризму. *Київська старовина: науковий історико-філологічний журнал*. 2004. № 2. С. 86–90.
187. Зіновська А.М. Жанрово-стильові особливості відкритого листування письменників. *Вісник Київського славистичного університету. Серія “Філологія”*. 2005. Вип. 22. С. 96-99.
188. Зіновська А.М. Український письменницький епістолярій: типологія відкритого листування: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2008. 20 с.
189. Зіновська А. Теоретичні аспекти дослідження відкритих листів письменників. *Вісник КСУ*. 2003. Вип. 16. С.62-67.
190. История русской журналистики XVIII-XIX веков / Громова Л.П., Ковалева М.М., Станько А.И. Под ред. Громовой Л.П. СПб: Изд-во С.-Петербургского ун-та, 2003. 672 с
191. Ігнатів Н.Є. Поетика документальної прози. *Українське літературознавство*. 1995. № 61. С. 40–52.
192. Ільків А. Деякі штрихи до епістолярного образу Тараса Шевченка (на матеріалі інтимного листування). *Наукові виклади*. 2014. №6. С.57-61.
193. Ільків А.В. Інтимний дискурс письменницького епістолярію другої половини XIX-початку XX століть: дис. ... докт. філол. наук: 10.01.01: українська література / Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. Івано-Франківськ, 2016. 410 с.

194. Ільків А.В. Інтимний дискурс письменницького епістолярію другої половини ХІХ-початку ХХ століть. Івано-Франківськ: Фоліант, 2016. 372 с.
195. Ільків А.В. Інтимний дискурс письменницького епістолярію другої половини ХІХ-початку ХХ століть: автореф. дис. ... доктора філол. наук. Київ, 2016. 40 с.
196. Історична наука в Україні в 19 столітті. URL: http://uk.wikipedia.org/wiki/Вікіпедія:Проект:Енциклопедія_історії_України/Статті/ІСТОРИЧНА_НАУКА_В_УКРАЇНІ_В_19_СТОЛІТТІ.
197. Історія української літератури. ХІХ століття: У 3 кн. Кн. 1: навч. посібник / Яценко М.Т. та ін. Київ: Либідь, 1995. 368 с.
198. Історія української літературної критики і літературознавства. Хрестоматія. У 3-х книгах. Книга перша. Київ: Либідь, 1996. 416 с.
199. Історія філософії України: хрестоматія. Київ: Либідь, 1993. 560 с.
200. Калениченко Н. Л. Українська література ХІХ ст.: Напрями, течії. Київ: Наукова думка, 1977. 316 с.
201. Каллер Дж. Теория литературы. Краткое введение. Москва: Астрель АСТ, 2006. 158 с.
202. Кант И. Лекции по этике. Москва: Республика, 2000. 431 с.
203. Кант И. Собрание сочинений в шести томах. Москва: Мысль, 1966. Т.5. 564 с.
204. Карельский А. В. Метаморфозы Орфея. Беседы по истории западных литератур. Вып. 1: Французская литература ХІХ века. Москва: Российск. гос. гуманит. ун-т, 1998. 279 с.
205. Касперський Е. Про теорію компаративістики. *Сучасна літературна компаративістика: стратегії і методи. Антологія*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. С.125-147.
206. Квитка-Основяненко Г. Письмо к издателям «Русского вестника». Москвитянин. 1849. Ч. VI. № 20. Кн. 2. С. 67-71.

207. Киреев Р. Реквием по жанру. *Литературная учеба*. 1985. №6. С.155-161.
208. Кирчів Р.Ф. Етнографічно-фольклористична діяльність «Руської трійці». Київ: Наукова думка, 1990. 344 с.
209. Клейн Л.С. История антропологических учений. СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2014. 744 с.
210. Клочек Г. Енергія художнього слова. Кіровоград: Редакційно-видавничий відділ Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, 2007. 448 с.
211. Клочек Г. Поетика і психологія. Київ: Знання 1990. 48 с.
212. Ковалів Ю.І. Жанрово-стильові модифікації в українській літературі. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2012. 191 с.
213. Кодак М.П. Авторська свідомість письменника і класична поетика. Київ: Поліграфічний центр «Фоліант», 2006. 335 с.
214. Кодацька Л.Ф. Художня проза Т.Г.Шевченка. К.: Наукова думка, 1972. 328 с.
215. Козачок Я.В. Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова). Київ: Видавництво НАУ, 2004. 350 с.
216. Комаринець Т.І. Ідейно-естетичні основи українського романтизму (проблеми національного й інтернаціонального). Львів: Вища школа, 1983. 224 с.
217. Комаринець Т. Традиції бароко в системі українського романтизму. *Українське бароко. Матеріали I конгресу Міжнародної асоціації україністів*. Київ: Видавництво АН України. Інститут літератури ім. Т.Шевченка, 1993. С.199-209.
218. Копистянська Н.Х. Жанр, жанрова система у просторі літературознавства. Львів: Паіс, 2005. 367 с.

219. Кораблев А.А. Автор как человек. *Проблема автора: онтология, типология, диалог: литературоведческий сборник*. Донецк: ДонНУ, 2006. № 25. С. 111–123.
220. Корман Б.О. Итоги и перспективы изучения проблемы автора. *Страницы истории русской литературы*. Москва: Наука, 1971. С. 199 – 212.
221. Корновенко Л. Комунікативний статус російської мови в епістолярії М.Максимовича. *Вісник Черкаського університету*. Вип. 169. Серія Філологічні науки. Черкаси, 2009. С. 39-45.
222. Короткий В. «Старий українець» М.Максимович. *Михайло Максимович. У пошуках омріяної України: вибрані українознавчі твори*. Київ: Либідь, 2003. С. 5-19.
223. Короткий В. Життєпис мовою листів. *Михайло Максимович. Листи*. Київ: Либідь, 2004. С.6-18.
224. Короткий В.А., Біленький С.Г. Михайло Максимович та освітні практики на Правобережній Україні в першій половині ХІХ століття. Київ: Київський університет, 1999. 387 с.
225. Корпанюк М.П. Михайло Максимович – будитель. *Теоретична і дидактична філологія*. 2015. Випуск 20. Переяслав-Хмельницький, 2015. С.54-65
226. Корпанюк М.П. Передмова. «Я син свого народу». *Наукова спадщина Михайла Максимовича*. Київ: Просвіта, 2006. С.3-10.
227. Космеда Т.А. «Щоденник» Т. Г. Шевченка як особливий тип автокомунікації. *Семантика мови і тексту: зб. статей VIII міжнарод. наук. конференції*. Івано-Франківськ: Плай, 2003. С. 261– 266.
228. Костенко Л. Геній в умовах заблокованої культури. *Урок української*. 2000. №2. С.2-15.
229. Костомаров М. «Письмо до видавця «Колокола». Львів: Накладом українсько-руської спілки у Львові, 1902. 37 с.

230. Костомаров Н. Две русские народности. *Основа*. 1861. №3. С. 33-80.
231. Костомаров Н. Письмо к редактору! По тому же поводу. URL: <http://litopys.org.ua/kostomar/kos43.htm>.
232. Костомаров Н.И. Русские инородцы. Москва: Чарли, 1996. 608 с.
233. Костомаров Н.И. Скотский бунт. Письмо малороссийского помещика к своему петербургскому приятелю. *Український історичний журнал*. 2017. №1. С.165-182.
234. Коцюбинська М.Х. «Зафіксоване й нетлінне». Роздуми про епістолярну творчість. Київ: Дух і літера, 2001. 299 с.
235. Коцюбинська М.Х. Листи і люди. Роздуми про епістолярну творчість. Київ: Дух і літера, 2009. 582 с.
236. Коцюбинська М.Х. Шевченкові листи. *Слово і час*. 2008. №7. С. 15–23.
237. Крисаченко В.С. Пантелеймон Куліш. Листи з хутора. *Історія української філософії: хрестоматія-довідник*. Київ: МП Леся, 2006. С. 237–245.
238. Кузьменко В.І. Письменницький епістолярій в українському літературному процесі 20-50-х років ХХ ст. *Слово і час*. 1999. №2. С. 57 – 60.
239. Кузьменко В.І. Письменницький епістолярій в українському літературному процесі 20-50-х років ХХ ст. Київ: НАН України, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка, 1998. 305 с.
240. Кузьменко В.І. Письменницький епістолярій в українському літературному процесі 20-50-х років ХХ ст. Київ: Альфа-М, 2016. 352 с.
241. Кузьменко В.І. Словник літературознавчих термінів. Київ: Український письменник, 1997. 230 с.
242. Кузьменко В.І. У всесвіті слова: літературно-критичні студії. Київ: Друге дихання, 2018. 684 с.

243. Кузьмина Н.А. Интертекст и его роль в процессах эволюции поэтического языка. Москва: Едиториал УРСС, 2004. 272 с.
244. Кулиш П.А. Записки о Южной Руси: В 2-х томах. Том 1. Петербург, 1856. 323 с.
245. Кулиш П.А. Николай Васильевич Гоголь. Москва: Альтернатива-Евролинц, 2003. 244 с.
246. Кулиш П.А. Обзор украинской словесности. *Основа*. 1861. № 4. С.67-90.
247. Кулиш П.А. Опыт биографии Н.В.Гоголя. *Кулиш П.А. Опыт биографии Н.В.Гоголя А.Т. Тарасенков. Последние дни жизни Н.В.Гоголя. Н.Котляревский. Н.В. Гоголь*. Москва: Альтернатива-Евролинц, 2003. С.10-167.
248. Кулиш П.А. Полякам об украинцах (Ответ на безымянное письмо). *Основа*. 1862. №2. С. 67-86.
249. Кулиш П.А. Українофілам. *Пам'ятки суспільної думки України XVIII – першої половини XIX ст. Хрестоматія*. Дніпропетровськ: Видавництво ДДУ, 1995. С. 425.
250. Куліш П.О. Вибрані листи Пантелеймона Куліша, українською мовою писані. Нью-Йорк-Торонто: Українська вільна академія наук у США, 1984. 326 с.
251. Куліш П.О. Зазивний лист до української інтелігенції. *Твори*: В 2-х томах. Київ: Наукова думка, 1994. Том 1. С. 400-412.
252. Куліш П.О.Знайдений на дорозі лист. *Основа*. 1861. №2. С.233-238
253. Куліш П.О. Лист русинів до автора брошури “Un peuple europeen de quinze millions oublie devant l’histoire”. *Правда*. 1869. 22 травня. Ч. 19. С. 166–168.
254. Куліш П.О. Листи до М.Д.Білозерського. Львів-Нью-Йорк: Видавництво М.П.Коць. 114 с.
255. Куліш П.О. Щоденник. Київ: Либідь, 1993. 89 с.

256. Куліш П.О. (Хуторянин). Листи з хутора. Лист I. *Основа*. 1861. №1. С.310-318.
257. Куліш П.О. (Хуторянин). Листи з хутора. Лист II. *Основа*. 1861. №2. С.227-232.
258. Куліш П.О. (Хуторянин). Листи з хутора. Лист III. *Основа*. 1861. №3. С.25-32.
259. Куліш П.О. (Хуторянин). Листи з хутора. Лист IV. *Основа*. 1861. №4. С.143-156.
260. Куліш П.О. (Хуторянин). Листи з хутора. Лист V. *Основа*. 1861. №11. С.122-128.
261. Куліш П.О. Повне зібрання творів. Листи. Т. I: 1841-1850. Київ: Критика, 2005. 648 с.
262. Куліш П.О. Повне зібрання творів. Листи. Т. II: 1850-1856. Київ: Критика, 2009. 672 с.
263. Лавровский П. Ответ на письма г.Максимовича к г.Погодину. *Основа*. 1861. №8. С. 14–40.
264. Лазарчук Р.М. Дружеское письмо второй половины XVIII века как явление литературы: автореф. ... канд. филол. наук. Ленинград, 1972. 19 с.
265. Ланн Е. Литературная мистификация. Москва-Ленинград: Государственное издательство, 1930. 232 с.
266. Лаппо-Данилевский К.Ю. Дружеское литературное письмо: специфика, стоки. *XVIII век. Сборник 27. Пути развития русской литературы XVIII века*. СПб: Наука, 2013. С.121-153.
267. Ласло-Куцюк М. Засади поетики. Бухарест: Критеріон, 1983. 396 с.
268. Лексикон загального і порівняльного літературознавства. Чернівці: Золоті литаври, 2001. 636 с.
269. Леонгард К. Акцентуированные личности. Киев: Выща школа, 1989. 375 с.

270. Лепп І. Християнська філософія екзистенції. Київ: Пульсари, 2004. 148 с.
271. Литературные манифесты западноевропейских романтиков. Москва: Московский университет, 1980. 638 с.
272. Лихачев Д.С. Древнеславянские литературы как система. *Славянские литературы. VI Международный съезд славистов*. Москва, 1968. С.21-38.
273. Лихачев Д.С. Письма о добром. Москва–Санкт-Петербург: Наука-LOGOS, 2006. 321 с.
274. Літературознавча енциклопедія: у 2 т. / автор-уклад. Ю. Ковалів. Київ: ВЦ «Академія», 2007. Т.1. 608 с.
275. Літературознавча енциклопедія: у 2 т. / автор-уклад. Ю. Ковалів. Київ: ВЦ «Академія», 2007. Т.2. 624 с.
276. Літературознавчий словник-довідник / Р. Гром'як, Ю. Ковалів та ін. Київ: ВЦ «Академія», 1997. 752 с.
277. Лосев А.Ф. Ирония античная и романтическая. Эстетика и искусство. Москва: Наука, 1966. С.54-85.
278. Луцький Юрій. Між Гоголем і Шевченком. Київ: Час, 1998. 254 с.
279. Лучук Т. Петиція Казимира Делямара. URL: <https://zbruc.eu/node/47895>.
280. Ляхова Ж. «Слухаю музику людської душі...». *Слово і час*. 1994. №11-12. С.54-57.
281. Ляхова Ж. «Хоч через папір почую рідне слово». *Культура слова*. 1994. Випуск 45. С. 49-53.
282. Ляхова Ж. Епістолярій Миколи Гоголя як художнє саморозкриття особистості в дослідженнях П.Куліша. *Література та культура Полісся*. Ніжин: НДУ ім. М.Гоголя, 2008. Вип. 45. С.35–64.
283. Ляхова Ж. Листи Тараса Шевченка і розвиток українського епістолярію в першій половині XIX століття: дис. ... канд. філол. наук:

- 10.01.01 – українська література/ Київський держ. ун-тет імені Тараса Шевченка. Київ, 1974. 154 с.
284. Ляхова Ж.Т. За рядками листів Тараса Шевченка. Київ: Дніпро, 1984. 134 с.
285. Ляхова Ж.Т. Історія української епістології: дослідження та видання епістолярної спадщини. *Слово і час*. 2006. № 6. С. 70–81.
286. Ляхова Ж.Т. Теоретичні питання дослідження епістолярію українського письменства. *Третій Міжнародний конгрес україністів*. Харків, 1996. Том: Літературознавство. С. 85–91.
287. Ляхова Ж. Український лист Миколи Гоголя. *Слово і час*. 2001. №12. С.57-65.
288. Ляхова Ж. Франко і епістолярна спадщина Т.Г.Шевченка. *Українське літературознавство*. Львів, 1981. Випуск 36. С.97-104.
289. Ляхова Ж. Епістолярій Івана Котляревського. *Слово і час*. 1996. №1. С.88-90.
290. Ляхова Ж.Т. Дружній лист і поетичний твір (Зв'язок листування з поетичною творчістю). *Українське літературознавство*. Львів, 1973. Випуск 19. С.66-72.
291. Мазоха Г.С. Відлуння епохи: письменницький епістолярій другої половини ХХ ст. Київ: Міленіум, 2006. 184 с.
292. Мазоха Г.С. Жанрово-стильові модифікації українського письменницького епістолярію другої половини ХХ століття: автореф. дис. ... доктора філол. наук. Київ, 2007. 36 с.
293. Мазоха Г.С. Листи Г.Сковороди до М.Ковалинського: жанр, сприйняття, традиція. *Переяславські сквородинівські студії*. Вип. 4. Ніжин: Видавець Лисенко М.М., 2017. С.70-77.
294. Мазоха Г.С. Письменницький епістолярій як теоретико-літературна проблема. *Київська старовина*. 2004. №1. С. 105–110.

295. Мазоха Г.С. Український письменницький епістолярій другої половини ХХ століття: жанрово-стильові модифікації. Київ: Міленіум, 2006. 344 с.
296. Мазурик К. Жанрові інваріанти автобіографістики Пантелеймона Куліша. *Філологічні науки*. 2015. № 21. С.73-79.
297. Майга А.А. Африка во французских и русских травелогах (А.Жид и Н.Гумилев): дисс. ... канд. филол. наук: 10.01.03 – литература народов стран зарубежья / Санкт-Петербургский государственный университет. СПб, 2016. 234 с.
298. Майга А.А. Литературный травелог: специфика жанра. *Филология и культура. Philology and Culture*. 2014. №3 (37). С.254-259.
299. Маймин Е.А. Дружеская переписка. Пушкин с точки зрения стилистики. *Пушкинский сборник*. Псков, 1962. С. 77–87.
300. Максимович М. Вибрані твори. Київ: Либідь, 2004. 360 с.
301. Максимович М. Листи. Київ: Либідь, 2004. 312 с.
302. Максимович М. Ответные письма М.П.Погодину. *Русская беседа*. 1857. Ч.II. С.80-104.
303. Максимович М. Письма о Киеве и воспоминания о Тавриде. СПб.: Типография А.Траншеля, 1871. 156 с.
304. Максимович М. Собрание сочинений: в 3-х томах. Киев: Типография М.П.Фрица, 1876. Том 1. 847 с.
305. Максимович М. Собрание сочинений: в 3-х томах. Киев: Типография М.П.Фрица, 1877. Том 2. 524 с.
306. Максимович М. Собрание сочинений: в 3-х томах. Киев: Типография М.П.Фрица, 1880. Том 3. 745 с.
307. Максимович М. Филологические письма к М.П.Погодину. *Русская беседа*. 1856. Ч.III. С.78-139.
308. Маланюк Є. Книга спостережень. Фрагменти. Київ: Атіка, 1995. 236 с.
309. Малахов В.А. Етика: курс лекцій. Київ: Либідь, 1996. 304 с.

310. Малахова А.М. Поэтика эпистолярного жанра. *В творческой лаборатории Чехова*. Москва: Наука, 1977. С. 310–328.
311. Манн Ю.В. В поисках живой души: «Мертвые души». Писатель – критика – читатель. Москва: Книга, 1984. 351 с.
312. Манн Ю.В. Русская литература XIX века. Эпоха романтизма. Москва: Рос. гос. гуманит. ун-т, 2007. 518 с.
313. Маріно А. Компаративістська «поетика». *Сучасна літературна компаративістика: стратегії і методи. Антологія*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. С.220-242.
314. Марко В. Стежки до таїни слова: Літературознавчі й методичні студії. Кіровоград: Степ, 2007. 264 с.
315. Марко В. У фокусі жанру. *Вітчизна*. 1986. №6. С.177-180.
316. Мацапура В.І. Літературний психологізм та його роль у художньому творі. Основні форми і прийоми. *Всесвітня література та культура в навчальних закладах України*. 2000. № 1. С. 41–43.
317. Мейзерська Т.С. Антропологічна складова літературознавчої філософії Дмитра Чижевського. *Наукові записки Терноп. нац. пед. ун-ту ім.В.Гнатюка: літературознавство*. Тернопіль: ТНПУ, 2009. С.311-315.
318. Мельниченко В. Гоголівська Москва. Авторська енциклопедія-хроноскоп. Москва: ОЛМА Медіа Груп, 2011. 487 с.
319. Мельниченко В.Ю. Тарас Шевченко в Москві. Київ: Либідь, 2009. 740 с.
320. Мельниченко В.Ю. Українська душа Москви (Михайло Максимович. Михайло Щепкін. Осип Бодянський. Микола Гоголь. Москва: ОЛМА Медіа Груп, 2010. 672 с.
321. Мельниченко В.Ю. Шевченківська Москва. Авторська енциклопедія-хроноскоп. Москва: ОЛМА Медіа Груп, 2009. 768 с.

322. Мережинська Г.Ю. Деякі підсумки вивчення мемуарно-біографічної прози. *Радянське літературознавство*. 1986. № 10. С. 43–49.
323. Метлинский А.Л. Предисловие. *Народные южнорусские песни*. Киев: В университетской типографии, 1854. С.I-XVIII.
324. Миллер Т.А. Античные теории эпистолярного стиля. *Античная эпистолография*. Москва: Наука, 1967. С. 5–25.
325. Михайлин І.Л. Історія української журналістики. Харків: Харківське історико-філологічне товариство, 2000. 279 с.
326. Михед П.В. Вибрані місця із листування з друзями. Коментарі. *Гоголь М. Зібрання творів: у 7 томах*. Київ: Наукова думка, 2010. Том 6: Духовна проза. С.311-334.
327. Михед П.В. О загадке «Прощальной повести» Н.В.Гоголя. *Вопросы литературы*. 1999. №2. С. 330-340.
328. Михед П.В. Пізній Гоголь і бароко: українсько-російський контекст. Ніжин: Аспект-Поліграф, 2002. 208 с.
329. Михед П.В. Приватизация Гоголя? (Возвращаясь к русско-украинскому вопросу). *Вопросы литературы*. 2003. №3. С. 94-112.
330. Михед П.В. Слово художнє, слово сакральне... Ніжин: ТОВ “Видавництво “Аспект-Поліграф”, 2007. 172 с.
331. Мірошніченко Л.П. Чим яскравіше світло, тим глибша тінь: Над листами Лесі Українки до Ольги Кобилянської. *Українська мова та література*. 1999. Вересень (число 35). С.10-15.
332. Мірчук І. Історія української культури. *Петров В., Чижевський, Глобенко М. Українська література. Мірчук І. Історія української культури*. Мюнхен-Львів: Фенікс ЛТД, 1994. С.243-374.
333. Модзалевский Б.Л. Предисловие. Пушкин А. С. Письма: в 3 т. Москва.-Ленинград: Гос. изд-во, 1926. Т.1. 1815 – 1825. С. III – XLVII.

334. Морозова Л.І. До питання про приналежність епістолярного жанру до документальної літератури. *Матеріали міжрегіональної конференції молодих учених*. Горлівка: ГДПІМ, 2003. С. 144–145.
335. Морозова Л.І. До питання про шляхи засвоєння епістолярної форми художньою літературою (на матеріалі античної літератури). *Літературознавство*. 2006. №7. Серія «Східнослов'янська філологія». Горлівка: ГДПІМ, 2006. С. 96–103.
336. Морозова Л.І. До проблеми розмежування листа як первинного мовленнєвого жанру й епістолярної форми як художнього прийому (на основі концепції М. Бахтіна про первинні і вторинні мовленнєві жанри). *Наукові праці Кам'янець-Подільського університету*. Серія «Філол. науки». 2005. № 10. С. 177–184.
337. Морозова Л.І. Письменницький епістолярій у системі літературних жанрів: дис. ... канд. філол. наук: 10.01.06 – теорія літератури/ Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2006. 223 с.
338. Москвина Р.Р. «Смешанные» жанры словесности как эмпирия философствования. *Вопросы философии*. 1982. № 11. С. 101–108.
339. Моціяка О.М. Становлення нової української літератури (Історія української літератури перших десятиріч XIX століття). Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2007. 232 с.
340. Мусієнко В. Комунікативна позиція адресанта в епістоляріях М.Максимовича. *Вісник Черкаського університету*. Вип. 169. Серія Філологічні науки. Черкаси, 2009. С. 5-12.
341. Мушина И.Б. Пушкин и его эпоха в переписке поэта. *Переписка А.С.Пушкина: в 2-х т.* Москва: Искусство, 1982. Т.1. 494 с.
342. Мюссе А. Избранные произведения в двух томах. Москва: Государственное издательство художественной литературы, 1957. Том 2. 671 с.

343. Мясникова Л.М. Антропология (философская). *Современный философский словарь*. Москва: Академический проект, 2004. С.45-48.
344. Наєнко М. К. Мемуари як історія сучасника. *Дивослово*. 2003. №11. С. 17–19.
345. Наєнко М. Про пафосний романтизм... без пафосу. *Слово і час*. 2005. №9. С.78- 81.
346. Наєнко М.К. Інтим письменницької праці. Київ: Просвіта, 2013. 735 с.
347. Наєнко М.К. Романтичний епос. Ефект романтизму і українська література. Київ: Просвіта, 2000. 380 с.
348. Назарук М.Й. Українська епістолярна проза кінця XVI – початку XVII ст.: дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 – українська література / Інститут літератури ім.Т.Г.Шевченка НАН України. Київ, 1994. 192 с.
349. Найрулін А., Шарпило Б. Епістолярій – один із резервів гуманізації. *Дивослово*. 1996. №11. С.22-24.
350. Наливайко Д. С., Шахова К.О. Зарубіжна література 19 сторіччя: доба романтизму. Тернопіль, Навчальна книга-Богдан, 2001. 416 с.
351. Наливайко Д. Романтизм как эстетическая система. *Искусство: направления, течения, стили*. Киев: Мистецтво, 1981. С.156-194.
352. Наливайко Д.С. Україна і європейський романтизм. Спільність і своєрідність: Українська література в контексті європейського літературного процесу. Київ: Дніпро, 1988. С.156-233.
353. Наливайко Д.С., Шахова К.О. Зарубіжна література XIX сторіччя. Доба романтизму. Київ: Заповіт, 1997. 464 с.
354. Наливайко Д. Теорія літератури й компаративістика. Київ: видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. 347 с.
355. Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. Київ: ДВУ, 1928. 316 с.
356. Нахлік Є.К. Доля – Los – Судьба: Шевченко і польські та російські романтики. Львів: Простір М, 2003. 568 с.

357. Нахлік Є.К. Пантелеймон Куліш між Параскою Глібовою і Горпиною Ніколаєвою: біографічно-культурологічне дослідження з досі невідомого листування. Львів: Львівське відділення Інституту літератури НАН України ім. Т.Г.Шевченка, 2009. 319 с.
358. Нахлік Є.К. Пантелеймон Куліш: особистість, письменник, мислитель: у 2-х томах. Том 1. Київ: Український письменник, 2007. 462 с.
359. Нахлік Є.К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: у 2 т. Т. 2: Світогляд і творчість Пантелеймона Куліша. Київ: Український письменник, 2007. 462 с.
360. Нахлік Є.К. Подружнє життя і позашлюбні романи Пантелеймона Куліша. Київ: Укр. письменник, 2006. 351 с.
361. Нахлік Євген. Історіософські погляди П.Куліша в типологічному контексті слов'янського романтизму. *Слов'янські літератури. Доповіді. XII Міжнародний з'їзд славістів*. Київ: Наукова думка, 1998. С.105-138.
362. Немецкая романтическая повесть: В 2-х томах. Том 2. Москва-Ленинград, 1935. 538 с.
363. Ненадрукований лист М.Костомарова. URL: <https://zbruc.eu/node/66755>.
364. Ніколенко О.М. Романтизм у поезії. Г.Гейне, Дж. Г. Байрон, А.Міцкевич, Г.Логфелло. Харків: Веста: Видавництво «Ранок», 2003. 176 с.
365. Німчук В. Переднє слово. Історія українського правопису: XVI — XX століття. Хрестоматія. Київ: Наукова думка, 2004. С.3-17.
366. Новалис. Фрагменты. Санкт-Петербург: Владимир Даль, 2014. 319 с.
367. Обломиевский Д.Д. Французский романтизм. Очерки. Москва: Гос. изд-во худ. л-ры, 1947. 358 с.

368. Павлик Н.В. Специфика эпистолярного жанра. *Лингвистика*. Луганск: Издательство ЛНПУ им. Т. Шевченко «Альма-матер», 2005. С. 241–248.
369. Павличко С.Д. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм: Складний світ Агатангела Кримського. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2000. 328 с.
370. Павлишин М.Р. Канон та іконостас. Київ: Час, 1997. 447 с.
371. Павлишин М.Р. Література, нація і модерність. Львів: Центр гуманітарних досліджень; Київ: Смолоскип, 2013. 88 с.
372. Павлишин М.Р. Ольга Кобилянська: прочитання. Харків: Акта, 2011. 359 с.
373. Паласюк М.І. Іронія в контексті німецького романтизму. URL: http://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/123456789/17546/2/Conf_2016_Palasiuk_M_I-Irony_in_the_context_302-303.pdf.
374. Паперно И.А. Об изучении поэтики письма. *Ученые записки Тартуского университета*. 1977. № 420. С. 105-111.
375. Передрієнко В.А. Приватні листи XVIII ст. Київ: Наукова думка, 1987. 173 с.
376. Петров В. Куліш-хуторянин (Теорія хуторянства і баївщанський період 1853-1854). *Хроніка-2000. Український культурологічний альманах*. Київ: ФСРМ, 2000. Вип. 37-38. С. 420-432.
377. Петров Н.И. Очерки истории украинской литературы XIX столетия. Київ: Київський університет, 2008. 479 с.
378. Петров В.П. Романи Куліша. *Вітчизна*. 1991. № 4-6. С. 106–136, 95–118, 97–125.
379. Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ятдесяті роки. Життя. Ідеологія. Творчість. Том 1. Київ: З друкарні Всеукраїнської Академії Наук, 1929. 572 с.

380. Петров В., Чижевський Д., Глобенко М. Українська література. Мірчук І. Історія української культури. Мюнхен – Львів: Фенікс Лтд, 1994. 374 с.
381. Петров Н.И. Романтико-художественная украинская література. *Очерки истории украинской литературы XIX века Н.И.Петрова*. Киев: В типографі И. и А.Давиденко, 1884. С.123-169.
382. Пиотровская А.Г. Художественно-документальная литература: эссе, публицистика, дневники, воспоминания. *Художественные искания современной польской литературы. Проза и поэзия 60–70-х годов*. Москва: Наука, 1979. С. 146–176.
383. Письменники Західної України 30-50-х років XIX століття. Київ: Дніпро, 1965. 652 с.
384. Платон. Собрание сочинений: в 4 т. Москва: Мысль, 1993. Т. 2. 567 с.
385. Побірченко Н. До історії взаємин Пантелеймона Куліша та Михайла Максимовича. *Кравченко О., Побірченко Н. Михайло Максимович і Пантелеймон Куліш: до історії взаємин*. Умань: РВЦ Софія, 2007. С.3-20.
386. Погодин М. О древнем языке русском (Письмо к И.Срезневскому). *Московитянин*. 1856. Т. 1, №2. С. 113–139.
387. Погодин М. Ответ на филологические письма М.А.Максимовича. *Русская беседа*. 1856. Т. 4. С. 125-141.
388. Погрібний А. До розуміння феномена письменницької публіцистики. *Слово і час*. 2007. №4. С.45-52.
389. Подгаецкая И.Ю. Поэтика жанра и национальное своеобразие литературы. *Вопросы литературы*. 1969. № 11. С. 116 –133.
390. Подлубнова Ю.С. Метажанры, мегажанры и другие жанровые образования в русской литературе. *Герменевтика литературных жанров*. Ставрополь: Изд-во Ставроп. ун-та, 2007. С. 293– 298.

391. Пойда О.А. Постать Олекси Стороженка в епістолярії та спогадах (штрихи до портрета митця). URL: <http://www.info-library.com.ua/books-text-11245.html>.
392. Поліщук Я. Авторство і гра. *Синопсис: текст, контекст, медіа*. 2013. №2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/stkm_2013_2_5.
393. Поліщук Я. Іронія і пафос: останні поезії Тараса Шевченка URL: http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/11139/1/Y_Polishchuk_SC_VII_GI.pdf.pdf.
394. Пономарев Е. Русский имперский травелог. URL: <http://www.intelros.ru/readroom/nlo/144-2017/32806-russkiy-imperskiy-travelog.html>.
395. Пономарев С.И. Киевская старина и новина. *Киевлянин*. 1881. №93. С.1 -12.
396. Поньрко Н. Эпистолярное наследие Древней Руси XI – XIII в. Исследования, тексты и переводы. Санкт-Петербург: Наука, 1992. 224 с.
397. Поплавська Н.М. Епістолярна комунікація кінця XVI – початку XVII століть (за матеріалами української полемічної публіцистики кінця XVI – початку XVII ст.). *Діалог: медіа-студії*. Одеса, 2004. №. 11. С.200–210.
398. Попова Т.В. Византийская эпистолография. Византийская литература. Москва: Наука, 1974. С. 181–230.
399. Потканський Я. Психологічний у літературознавчих дослідженнях. *Література. Теорія. Методологія*. Київ: видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. С.292-311.
400. Походня С.И. Языковые виды и средства реализации иронии. Київ: Наукова думка, 1989. 123 с.
401. Прихожая Л.И. Роман Ф.Гельдерлина «Гиперион»: форма и смысл: автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Воронеж, 2004. 24 с.
402. Причепій Є. М. Філософія. Київ: Академвидав, 2003. 576 с.

403. Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво. Філософські твори: в 3 т. Київ: Наукова думка, 1979. Т.1. С. 354–366.
404. Прохоров Е. Эпистолярная публицистика. Москва: Издательство Московского университета, 1966. 60 с.
405. П'ятнадцятимільйонний народ, забутий в історії: Петиція Казимира Делямара до французького сенату. URL: <https://zbruc.eu/node/47895>.
406. Равлюк М. Художньо-публіцистична документалістика. Проблеми, жанри, майстерність. Київ: Радянський письменник, 1976. Випуск 1. С. 144–157.
407. Райківський І.Я. Взаємини галицьких і наддніпрянських діячів у 1830-40-х роках. *Український історичний журнал*. 2009. №1. С.39-55.
408. Рарицький О. А. Художньо-документальна проза як метажанр: проблема рецепції та інтерпретації, особливості вияву й функціонування. *Слово і час*. 2014. № 11. С. 37–48.
409. Рассел Б. История западной философии: в 3 кн. Новосибирск: Сиб. унив. изд-во; Изд-во Новосиб. ун-та, 2001. Кн. 2. 992 с.
410. Рижский И. Опыт риторики. Харьков: При корпусе чужестранных единоверцев, 1796. 396 с.
411. Романенко О.В. Художня інтерпретація пінкертонівських мотивів у літературних містифікаціях Майка Йогансена. *Соціосфера*. 2014. № 1. С. 51–56.
412. Романтические традиции американской литературы XIX века и современность. Москва: Наука, 1982. 352 с.
413. Росінська З. Самототожність реципієнта. Психоаналітичні точки зору. *Література. Теорія. Методологія*. Київ: видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. С. 312-332.
414. «Русалка Дністрова». Документи і матеріали. Київ: Наукова думка, 1989. 544 с.
415. Сверстюк Євген. Гоголь і українська ніч. Київ: Кліо, 2013. 328 с.

416. Світало Л. Р. Епістолярна література. *Українська літературна енциклопедія*: в 5 т. Київ: Головна редакція української радянської енциклопедії імені М.П.Бажана, 1990. Т. 2. С. 154.
417. Свириденко О.М. Алюзія та її роль в епістолярній прозі романтиків (на матеріалі листування українських письменників). *Проблеми сучасного літературознавства*. Збірник наукових праць. 2017. №24. Одеса: Астропринт, 2017. С.78-86.
418. Свириденко О.М. Алюзія як засіб вираження авторської інтенції в листах А.Метлинського й О.Стороженка. *Вісник гуманітарного наукового товариства*: наукові праці. 2017. Випуск 17. Черкаси: ЧНПБ ім.Героїв Чорнобиля, 2017. С.122-126.
419. Свириденко О.М. «Воспоминание и Тавриде. Письмо князю Петру Андреевичу Вяземскому» М.Максимовича: специфіка жанру і поетики. *Актуальні питання та проблеми розвитку сучасної мови та літератури*: Міжнародна науково-практична конференція, м. Одеса, 17-18 серпня 2018 року. Одеса: Південноукраїнська організація «Центр філологічних досліджень», 2018. С.24-28.
420. Свириденко О.М. Генеза та функції романтичного листа-сповіді та листа-проповіді. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І.Вернадського*. Серія «Філологія. Соціальні комунікації». 2019. Том 33. С.99-110.
421. Свириденко О.М. Доромантична епістолярна традиція та її вплив на романтичну епістолярну практику. *Теоретична і дидактична філологія*. Серія «Філологія». 2018. №28. Переяслав-Хм.: ФОП Домбровська Я.М. С.187-200.
422. Свириденко О.М. Епістолярій Миколи Гоголя у студіювання Куліша-романтика. *Word Science*. Issue 3 (43). Marc 2019. Warsaw, Poland. S.25-29.
423. Свириденко О.М. Епістолярна практика митців-романтиків крізь призму естетики романтизму. *Фундаментальні та прикладні*

- дослідження: *Сучасні науково-практичні рішення та підходи*. Збірник матеріалів II-ї Міжнародної науково-практичної конференції. Баку-Ужгород-Дрогобич: Посвіт, 2017. С.479-482.
424. Свириденко О.М. Епістолярні джерела вивчення творчості Олекси Стороженка. *Рідна школа*. Березень-квітень, 2018. С.50-55.
425. Свириденко О.М. Жанрові грані листа в теоретичному дискурсі українських романтиків. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І.Вернадського*. Серія «Філологія. Соціальні комунікації». 2018. Том 29 (68). №2. Київ: Видавничий дім «Гельветика», 2018. С.111-116.
426. Свириденко О.М. «Жизнь наша – трактир и временная станция»: екзистенційна проблематика в епістолярному доробку українських романтиків. *Держава і регіони*. Серія: Гуманітарні науки. 2018. №4. Запоріжжя: Поліграфічна база Класичного приватного університету, 2018. С.19-24.
427. Свириденко О.М. «Знайдений на дорозі лист» П.Куліша як лист-тревелог. *Сучасні тенденції розвитку освіти і науки в інтердисциплінарному контексті*. Збірник матеріалів III-ї Міжнародної науково-практичної конференції. Ченстохов-Ужгород-Дрогобич: Посвіт, 2018. С.425-428.
428. Свириденко О.М. Іронічний пафос романтичного листа. *Теоретична і дидактична філологія*. Серія «Філологія». 2019. Випуск 30. Переяслав-Хмельницький: ФОП Домбровська Я.М., 2019. С.77-88.
429. Свириденко О.М. «Каждое из твоих писем для меня замечательная эпоха»: особливості листування А.Метлинського з І.Срезневським. *Теоретична і дидактична філологія*. Серія «Філологія». 2017. №25. Переяслав-Хм.: ПП Щербатих О.В. С.354-363.
430. Свириденко О.М. Лист М.Максимовича «О значении имени «Троян», упоминаемом в «Слове о полку Игоря»: проблематика, жанрова специфіка. *Філологія та лінгвістика у сучасному світі*:

- матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції. Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2018. С.26-30.
431. Свириденко О.М. Лист та його художня специфіка у «Вибраних місцях із листування з друзями» М.Гоголя. *Science And Education A Nev Dimension. Philology VII (59), issue 195, 2019 Apr. S.73-77.*
  432. Свириденко О.М. «Лист» як засіб наукової комунікації в епістолярній практиці М.Максимовича (на матеріалі листів до графа О.Уварова). *Духоуная спадчына Усходняго Палесся*. Гомель: ГДУ ымя Ф.Скарыны, 2018. С.250-254.
  433. Свириденко О.М. «Лист» у контексті жанрової системи романтизму. *American Journal of Fundamental, Applied & Experimental Research*. Issue 1 (12), 2019. 91-96.
  434. Свириденко О.М. «Лист» у площині романтичної теорії поліжанровості. *Теоретична і педагогічна філологія*. Серія «Філологія». 2018. №27. Переяслав-Хм.: ПП Щербатих О.В. С.103-113.
  435. Свириденко О.М. «Лист» як жанр романтичної наукової літератури. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О.Сухомлинського: Філологічні науки (літературознавство)*. 2018. №1 (21). Миколаїв: МНУ імені В.О.Сухомлинського, 2018. С.126-133.
  436. Свириденко О.М. «Лист» як феномен у контексті романтичних теорій та едиційної практики романтиків. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Філологія. 2018. Випуск 32, том 1. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2018. С.86-90.
  437. Свириденко О.М. Листи Г.-Е.Лессінга та Г.Сковороди в рецепції романтиків. *Вісник гуманітарного наукового товариства: наукові праці*. Випуск 18. Черкаси: ЧПБ ім. Героїв Чорнобиля, 2018. С.137-140.

438. Свириденко О.М. Містифікація як різновид літературної гри в «Листах з хутора» П.Куліша. *Закарпатські філологічні студії*. 2019. №7. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2019. С.150-156.
439. Свириденко О.М. «Написать так, чтобы видна была правда опозитизированная»: листи Т.Шевченка як сплав розповідного начала та лірики. *Південний архів*. 2019. №77. С.77-88.
440. Свириденко О.М. Національна проблематика епістолярної публіцистики П.Куліша. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Філологія. 2018. Випуск 34. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2018. С.33-37.
441. Свириденко О.М. «Петербург вам покажется щеголем после Рима»: традиція тревелогу в епістолярній творчості М.Гоголя. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І.Вернадського*. Серія «Філологія. Соціальні комунікації». 2018. Том 29 (68). №4. Київ: Видавничий дім «Гельветика», 2018. С.167-171.
442. Свириденко О.М. «Письма о Киеве» М.Максимовича в контексті епістолярної романтичної традиції. *Теоретична і дидактична філологія*. Серія «Філологія». 2017. №26. Переяслав-Хм.: ПП Щербатих О.В. С.152-162.
443. Свириденко О.М. Питання української ідентичності у листі-протесті П.Куліша «Лист русинів до автора брошури “Un peuple europeen de quinze millions oublie devant l’histoire”». *Наукові записки Національного університету "Острозька академія"*. 2018. Випуск 19. Острог: Вид-во Національного університету "Острозька академія". С.187-191.
444. Свириденко О.М. Роль і місце ліричного елемента в епістолярній прозі Пантелеймона Куліша. *Вісник Університету імені Альфреда Нобеля*. Філологічні науки. 2018. №2 (16). Дніпро: Університет імені Альфреда Нобеля. С.230-236.

445. Свириденко О.М. Романтична парадигма творчої діяльності Олекси Стороженка (на матеріалі приватного листування). *Теоретична і дидактична філологія*. Серія «Філологія». 2012. №11. Переяслав-Хм.: ПП СКД. С.391-406.
446. Свириденко О.М. «Сердечна чутливість», її джерела та прояви в епістолярній прозі українських романтиків. *Переяславські Сковородинівські студії: філологія, філософія, педагогіка: збірник наукових праць*. 2017. Випуск 4. Ніжин: Видавець Лисенко М.М., 2017. С. 103-107.
447. Свириденко О.М. «Сердце человеческое есть бездна неисповедимая»: психологізм епістолярної творчості Миколи Гоголя. *Закарпатські філологічні студії*. 2018. №6. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2018. С.190-195.
448. Свириденко О.М. «Скотский бунт». Письмо малороссийского помещика к своему петербургскому приятелю» М.Костомарова як літературна містифікація. *Теоретична і дидактична філологія*. Серія «Філологія». 2019. Випуск 29. Переяслав-Хмельницький: ФОП Домбровська Я.М., 2019. С.82-91.
449. Свириденко О.М. «Согрущу грусти Вашей...» (романтична поетика епістолярію Левка Боровиковського). *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія «Філологія». 2017. №1 (37). Ужгород: Говерла. С.73-78.
450. Свириденко О.М. Студія П.Гулака-Артемовського «О письмах» та її роль у становленні національної романтичної епістолярної традиції. *Південний архів*. Збірник наукових праць. Філологічні науки. 2018. № 75. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2018. С.36-39.
451. Свириденко О.М. Суб'єктивне начало як організуючий центр листування романтиків. *International Academi Journal Web of Scholar*. Issue 3 (33), March 2019. Warsaw, Poland. S.41-46.

452. Свириденко О.М. Суспільно-політичні вектори епістолярної публіцистики М.Костомарова. *Львівський філологічний часопис*. 2018. №4. Львів: Видавничий дім «Гельветика», 2018. С.99-105.
453. Свириденко О.М. Тревелог та його елементи в кореспонденціях Тараса Шевченка. *Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи. Аксіологічні аспекти в розвитку науки та освіти*. Конін, Ужгород, Херсон, Кривий Ріг: Посвіт, 2018. С.243-245.
454. Свириденко О.М. «Ты не Улисс, а я не Ментор»: алюзія та її роль у кореспонденціях Т.Шевченка. *Стратегії розвитку та пріоритетні завдання філологічних наук: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 19-20 жовтня*. Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2018. С.17-19.
455. Свириденко О.М. Українська національна ідентичність та її характеристика в епістолярній спадщині О.Стороженка. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія"*. 2017. Випуск 18. Острог: Вид-во Національного університету "Острозька академія". С.89-92.
456. Святовец В.Ф. Епістолярна спадщина Лесі Українки: до проблеми зв'язку листів Лесі Українки з її художньою творчістю: дис. ... канд. філол. наук: 10.01.01 – українська література / Київський держ. ун-тет імені Тараса Шевченка. Київ, 1972. 224 с.
457. Святовец В.Ф. Епістолярна спадщина Лесі Українки: листи в контексті художньої творчості. Київ: Вища школа, 1981. 183 с.
458. Седова О.Н. Эпистолярный стиль в системе функциональных стилей русского языка. *Филологические науки*. 1985. №6. С. 57–62.
459. Сендика Р. Про культурологічну теорію жанру. Теорія літератури в Польщі. Антологія текстів. Друга половина XX – початок XXI ст. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. С.467-491.
460. Симонова Л.А. Французская проза первой половины XIX века и проблема личного письма: дисс. ... доктора філол. наук: 10.01.03 –

- література народів стран зарубєжья/ Московский государственный университет имени М.В.Ломоносова. Москва, 2015. 506 с.
461. Скаріна О.Ю. Ліризм як елемент кордоцентризму в українській мемуаристиці кінця ХХ століття. *Література. Фольклор. Проблеми поетики: зб. наук. праць*. Київ: Акцент, 2006. Вип. 23. Ч. 2. С. 245–261.
  462. Сковорода Г.С. Листи до Михайла Ковалинського. *Повне зібрання творів: у 2 т.* Київ: Наук. думка, 1973. Т.2. С. 218–288.
  463. Сковорода Г.С. Повне зібрання творів: У 2 т. Київ: Наукова думка, 1973. Т.2. 576 с.
  464. Сковорода, украинский философ. *Украинский вестник*, 1817. Кн.6. 106-131.
  465. Скопенко В. Переднє слово. *М.О.Максимович. Києвъ явился градомъ великимъ: Вибрані українознавчі твори.* Київ: Либідь, 1994. С. 3-7.
  466. Сліпушко О.М. Софія Київська. Українська література середньовіччя: доба Київської Русі (Х-ХІІІ ст.). Київ: Аконіт, 2002. 399 с.
  467. Сліпушко О.М. Література Київської Русі. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2014. 394 с.
  468. Сліпушко О.М. Феномен літератури українського Середньовіччя. *Література. Фольклор. Проблеми поетики. Збірник наукових праць*. Випуск 39. Ч.1. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2013. С.176-186.
  469. Сметанин В.А. Из истории эпистографии. *Вопросы истории*. Москва: Правда, 1971. № 1. С. 212–216.
  470. Сметанин В.А. Теоретическая часть эпистологии и конкретноисторический эфармосис поздней Византии. Социальное развитие Византии. Свердловск: Уральский государственный университет имени М. Горького, 1979. С. 60-82.

471. Смирнова Л.Н. Типы и виды изданий эпистолярного наследия. *Принципы издания эпистолярных текстов*: сборник. Москва: Наука, 1964. С. 182–244.
472. Смольнякова И.Л. О принципах классификации современной мемуарной литературы. *Проблемы реализма*. Вологда, 1979. С. 152–164.
473. Соловьева Н.А. Поэтика европейского романтизма в системе сравнительного литературоведения. *Вестник МГУ*. 1995. Серия 9. №5. С.57-72
474. Сомов О. О романтической поэзии. Санкт-Петербург: В типографии Императорского Воспитательного Дома, 1823. 102 с.
475. Сорока Г. Листи М.В. Гоголя ніжинського періоду. *Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства*. 2009. Вип. 8 (11). С. 43-45.
476. Сорочинський ярмарок на Невському проспекті: Українська рецепція Гоголя. Київ: Факт, 2003. 352 с.
477. Спогади Олександри Куліш. *Українська хата*. 1911. № 7/8. С.304.
478. Срезневский В.И. Из первых лет научно-литературной деятельности И.И.Срезневского (1831-1939). *Журнал Министерства народного просвещения*. 1898. Январь, отд 4. С.1-40.
479. Сулима В. Біблія і українська література. Київ: Освіта, 1998. 400 с.
480. Сумцов Н.Ф. Пятидесятилетие сборника А.Л.Метлинского «Народные южнорусские песни». СПб: Типография Императорской академии Наук, 1904. 18 с.
481. Супронюк О.К. Из комментариев к письмам Н.В.Гоголя. *Русская литература*. 1989. №1. С.156-162.
482. Стасов В.В. Письма. Москва-Ленинград, 1930. 49 с.

483. Степанов Н.Л. Письмо Пушкина как литературный жанр. *Поэты и прозаики*. Москва: Наука, 1966. С. 91–100.
484. Стернічук В.Б. Епістолярний діалог як жанр нефікційної літератури крізь призму образу автора (на матеріалі листування М.Фріша – Ф.Дюрренматта, М.Фріша – У.Йонсона): автореф. дис. ... канд. філол. наук. Чернівці, 2014. 20 с.
485. Стороженко Н. Новые материалы для биографии Шевченка. *Киевская старина*. Сентябрь. 1900. С.297-326.
486. Стороженко О.П. Марко Проклятий: Повість. Оповідання. Київ: Дніпро, 1989. 623 с.
487. Студинський К. Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850-62. Львів: накладом НТШ, 1905. CLXI + 592 с.
488. Тартаковский А.Г. Мемуаристика как феномен культуры. *Вопросы литературы*. 1999. № 1. С. 35–55.
489. Тімофєєва К.О. Цитата та алюзія у приватному епістолярії Пантелеймона Куліша. *Науковий вісник міжнародного університету*. Серія: Філологія. 2017. №27. Том 1. С.48-51.
490. Тімофєєва К. Антиурбаністичні мотиви в епістолярній спадщині Пантелеймона Куліша. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. № 2 (261), Ч. II, 2013. С.97-102.
491. Ткаченко А. Мистецтво слова (Вступ до літературознавства). Київ: ВПЦ «Київський університет», 2003. 448 с.
492. Ткаченко О. Спроба типології романтизму: доба, стиль, мова. *Слово і час*. 1999. №6. С.41-44.
493. Ткачівський В.В. Німецькомовне листування Івана Франка як літературознавче джерело: дис. ... канд. філол. наук: 10.01.01 – українська література / Івано-Франківський держ. пед ун-т ім. Василя Стефаника. Івано-Франківськ, 1997. 198 с.
494. Тодд У.М. Дружеское письмо как литературный жанр в пушкинскую эпоху. СПб.: Академ. проект, 1994. 207 с.

495. Тураев С.В. Концепция личности в литературе романтизма. *Контекст-1977. Литературно-теоретические исследования*. Москва: Наука, 1978. С.227-246.
496. Тураев С.В. От Просвещения к романтизму. Москва: Наука, 1983. 256 с.
497. Тынянов Ю.Н. Литературный факт. *Поэтика. История литературы. Кино*. Москва: Наука, 1977. С. 266–277.
498. Фащенко В.В. У глибинах людського буття. Етюди про психологізм літератури. Київ: Дніпро, 1981. 278 с.
499. Федоров Ф.П. Романтический художественный мир: пространство и время. Рига: Зинатне, 1988. 454 с.
500. Федорук О. До характеристики взаємин П.Куліша й А.Метлинського (два листи Метлинського до Куліша). *Пантелеймон Куліш. Матеріали і дослідження*. Львів-Нью-Йорк: Видавництво М.П.Коць, 2000. С.247-275.
501. Федченко П. М. Літературна критика на Україні першої половини ХІХ століття. Київ: Наукова думка, 1982. 382 с.
502. Федченко П.М. Формування естетичної думки та літературної критики на Україні. *Історія української літературної критики*. Київ: Наукова думка, 1988. С. 5-27.
503. Федькович Ю. Поетичні твори. Прозові твори. Драматичні твори. Листи. Київ: Наукова думка, 1985. 573 с.
504. Филипович П. До історії раннього українського романтизму. *Україна*. 1924. Кн.3. С.71-76.
505. Филипович П. Шевченкознавчі студії. Черкаси, 2002. 220 с.
506. Філософський енциклопедичний словник. Київ: Абрис, 2002. 742 с.
507. Франко І. До А.Ю.Кримського. *Зібрання творів у 50 т.* Київ: Наукова думка, 1986. Т. 49: Листи (1886-1894). С.461-463.

508. Франко І. Іван Вишенський і його твори. *Зібрання творів у 50 т.* Київ: Наукова думка, 1981. Т. 30: Літературно-критичні праці (1895-1897). С. 7-211.
509. Франко І. Етимологія і фонетика в южноруській літературі. *Зібрання творів у 50 т.* Київ: Наукова думка, 1981. Т. 29. С.150-169.
510. Фрейберг Л. А. Фиктивное письмо в поздней греческой прозе. *Античная эпистолография.* Москва: Наука, 1967. С. 162–191.
511. Хализев В. Е. Теория литературы. Москва: Высшая школа, 2002. 437 с.
512. Хейзинга Й. Homo ludens. В тени завтрашнего дня. Москва: Издательская группа "Прогресс", "Прогресс-Академия", 1992. 464 с.
513. Холодняк Е.В. Стилистика писем М.А.Максимовича: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02 – русский язык / Харьковский национальный педагогический университет имени Г.С. Сковороды. Харьков, 2017. 267 с.
514. Храпченко М.Б. Размышления о системном анализе литературы. *Вопросы литературы.* 1975. №3. С.90-112.
515. Цыцарина О.Ф. К понятию «эпистолярный жанр» в современной лингвистической литературе. *Функционально-семантические аспекты языковых явлений (на материале германских языков).* Куйбышев: Куйбышевский государственный университет, 1989. С. 103– 110.
516. Черниш А. Особливості жанрової дифузії у постмодерному тексті. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.* Серія «Літературознавство». №8, 2015. С.143-146.
517. Чижевський Д.І. Історія української літератури. Київ: Академія, 2008. 568 с.
518. Чижевський Д.І. Нариси з історії філософії на Україні. Київ: Оріон, 1992. 229 с.

519. Чижевський Д. Порівняльна історія слов'янських літератур. Вступ. *Сучасна літературна компаративістика: стратегії і методи. Антологія*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. С.412-432.
520. Чижевський Д.І. Початки і кінці нових ідеологічних епох. *Філософські твори: у 4-х томах*. Том 2. Київ: Смолоскип, 2005. С.14-23.
521. Чижевський Д.І. Філософські твори: у 4-х томах. Том 1. Київ: Смолоскип, 2005. 402 с.
522. Чик Д.Ч. Жанр фейлетону у творчості Г.Квітки: проблематика і поетика. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. 2013. № 4 (263), Ч. II. С.84-92.
523. Шалагінов Б.Б. Зарубіжна література: Від античності до початку XIX століття. Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 2004. 360 с.
524. Шалагінов Б.Б. Романтичний словник: До історії понять і термінів раннього німецького романтизму. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2010. 136 с.
525. Шалагінов Б.Б. Класики і романтики. Штудії з історії німецької літератури XVIII-XIX століть. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2013. 440 с.
526. Шамрай А. До початків романтизму. *Україна*. 1929. Кн.37. С.37-53
527. Шамрай А.П. Харківська школа романтиків: у 3 т. Харків: ДВУ, 1930. Т. 1. 276 с.
528. Шамрай А.П. Харківська школа романтиків: у 3 т. Харків: ДВУ, 1930. Т. 2. 224 с.
529. Шамрай А.П. Харківська школа романтиків: у 3 т. Харків: ДВУ, 1930. Т. 3. 352 с.
530. Шамрай А.П. Харківські поети 30-40-х років XIX ст. Харків: Державне видавництво України, 1930. 191 с.

531. Шашкевич М.С., Вагилевич І.М., Головацький Я.Ф. Твори. Київ: Дніпро, 1982. 367 с.
532. Шашкевич М. Повне зібрання творів. Дрогобич: Коло, 2012. 560 с.
533. Шевченківський словник: у 2 томах. Київ: Радянська енциклопедія, 1976. Т. 2. 412 с.
534. Шевченко Н.О. М. О. Максимович і М. П. Погодін: до історії взаємин двох учених. *Література та культура Полісся*. 2009. Вип. 48. - С. 33-41
535. Шевченко Т.Г. Зібрання творів: у 6 т. Київ: Наукова думка, 2003. Т. 3. 592 с.
536. Шевченко Т.Г. Зібрання творів: У 6 т. Київ: Наукова думка, 2003. Т.4. 600 с.
537. Шевченко Т.Г. Зібрання творів: у 6 т. Київ: Наукова думка, 2003. Т. 6. 632 с.
538. Шерех Ю. Інший романтик, інший романтизм. *Третя сторожа: Література. Мистецтво. Ідеології*. Київ: Дніпро, 1993. С.32-47.
539. Шерех Ю. Кулішеві листи і Куліш у листах. *Третя сторожа: Література. Мистецтво. Ідеології*. Київ: Дніпро, 1993. С.48-96.
540. Шеффер Ж.-М. Что такое литературный жанр? Москва: Едиториал УРСС, 2010. 192 с.
541. Шиллер Ф. Собрание сочинений: В 7 томах. Том 6. Москва: Государственное издательство художественной литературы, 1957. 791 с.
542. Шинкарук В.И. Духовная культура – человек – искусство. Искусство в мире духовной культуры. Київ: Наукова думка, 1985. С. 11-32.
543. Шкарлута Т.М. Містифікація «Порфирій Горотак» в еміграційному літературному процесі 1940-х років: дис. ... канд. філол. наук: 10.01.01 – українська література / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2016. 204 с.

544. Шлегель Ф. Эстетика. Философия. Критика: В 2-х томах. Москва: Искусство, 1983. Т.1. 479 с.
545. Шлегель Ф. Эстетика. Философия. Критика: В 2-х томах. Москва: Искусство, 1983. Т. 2. 448 с.
546. Щоголев Я. Твори. Київ: Державне видавництво художньої літератури, 1961. 356 с.
547. Щурат В. Філософська основа творчості П. Куліша. *Хроніка-2000. Український культурологічний альманах*. Київ: ФСРМ, 2000. Вип. 39-40. С. 92-115.
548. Экштут С. А Мемуаристика как феномен культуры. *Свободная мысль*. 1992. № 7. С. 117–118.
549. Эпштейн М. Парадоксы новизны. О литературном развитии XIX-XX веков. Москва: Советский писатель, 1988. 417 с.
550. Юдкин-Рипун И.Н. Культура романтики. Киев: НАН Украины. Институт искусствоведения, фольклористики и этнологии имени М.Рыльского, 2001. 480 с.
551. Юдкин-Ріпун І. «Хуторянство» Пантелеймона Куліша як український екзистенціалізм. *Студії мистецтвознавчі*. № 1(21). 2018. Київ: ІМФЕ НАН України, 2008. С.18-29.
552. Юноша Белого города. Письмо к Лужницкому Старцу. *Вестник Европы*. 1821. № 5, март. С. 65-70.
553. Юноша Белого города. Письмо к Лужницкому Старцу. *Вестник Европы*. 1821. № 6, март. С. 112 – 119.
554. Яковенко С. Романтики, естети, ніцшеанці. *Українська та польська літературна критика раннього модернізму*. Київ: Критика, 2006. 295 с.
555. Янская И. С. Пределы достоверности: Очерки документальной литературы. Москва: Сов. писатель, 1986. 432 с.
556. Ясперс К. Всемирная история философии: введение. Санкт-Петербург: Наука, 2000. 268 с.

557. Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.): у 2 ч. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2014. Ч. 1. 587 с.
558. Ясь О. Н.И.Костомаров. Скотский бунт. Письмо малороссийского помещика к своему петербургскому приятелю (До 200-річчя від дня народження М.І.Костомарова та 100-ліття першої публікації «Скотского бунта»). *Український історичний журнал*. 2017. №1. С.156-165.
559. Annette C. Anton: Authentizität als Fiktion. Briefkultur im 18. und 19. Jahrhundert. Stuttgart: Metzler, 1995. 356 s.
560. Aroi Hiroschi. Zweiter Beitrag zur stilistischen Analyse des Goethe Schiller-Briefwechsels. *Hitotschubashi rev.* 1999. T. 122. №3. S. 12-18.
561. Brief. Das Fischer Lexikon. Literatur II. Erster Teil. Hrsg von Prof. Dr. Wolf-Hartmut Friedrich und Prof. Dr. Walther Killy. Frankfurt am Main, 1965. S. 100–112.
562. Brockmeyer R. Geschichte des deutschen Briefes von Gottsched bis Sturm und Drang: Dissertation. Münster, 1959. 288 s.
563. Golasewska M. Poetyka faktu. Szkic z pogranicza estetyki i teorii literatury. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Jydy: Zakład narodowy imienia Ossolinski. Wydawnictwo polskiy akademii nauk, 1984. 68 s.
564. Le Huenen R. «Qu'est-ce qu'un récit de voyage?», dans Les modèles du récit de voyage. *Littérales*. N 7. Paris X-Nanterre, 1990. S.10-18.
565. Luckyj G. Shevchenko's Unforgotten journey. Toronto: Canadian Scholars Press, 1996. 278 s.
566. Maciejewski J. List jako forma literacka // *Sztuka pisania. O liscie polskim w wieku XIX*, red. J. Sztachelska. Białystok, 2000. S. 211 – 218.
567. Mellon T. Yours ever: People and their Letters. **URL:** <http://www.npr.org/templates/storv/storv.Dhp>.
568. Redice B. Introduction. The Letters of Abeiard and Heloise. Penguin, 1978. 292 s.

569. Roy K. Introduction: What is a Letter? **URL:**
<http://www.academia.edu /594165/>.
570. Skwarczynska S. Pomiedzy historia a teoria literatury. Warszawa, 1975. 368 s.
571. Skwarczynska S. Teoria listu. Lwow, 1937. 373 s.
572. Данилов В. П.А.Кулиш и М.А.Максимович. Стаття. *Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського*. Ф. 10. №17270.
573. Лист Афанасьєва-Чужбинського О. до невстановленої особи (б.д.). *Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України*. Ф. 77. №124.
574. Лист Гушалевича І.М. до Головацького Я.Ф. від 20 серпня 1873. *Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім.Т.Г.Шевченка НАН України*. Ф.104. №610.
575. Лист Гушалевича І.М. до Головацького Я.Ф. від 6/18 червня 1868 року. *Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім.Т.Г.Шевченка НАН України*. Ф.104. №609.
576. Лист Гушалевича І.М. до Кобринського Н. від 23 січня 1863 року. *Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім.Т.Г.Шевченка НАН України*. Ф.3. №4322.
577. Лист Гушалевича І.М. до невстановленої особи (б.д.). *Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім.Т.Г.Шевченка НАН України*. Ф.125. №29.
578. Лист Костомарова М.І. Щоголеву Я.І. від 9 березня 1883 року. *Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського*.Ф.263. №14.
579. Лист Куліша П.О. до В.Ганки від 28 квітня 1846 року /Копія/. *Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського*. Ф.Х. №12566.

580. Лист Куліша П.О. до Кобилянського від 9 квітня 1861 року.
Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського. Ф. 338. №20.
581. Лист Куліша П.О. до Остапа Вересая від 3 лютого 1868 року/Копія/. *Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського. Ф.Х. №12565.*
582. Лист Устияновича М.Л. до дочки [Марії] від 15 листопада 1884 року. *Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім.Т.Г.Шевченка НАН України. Ф.84. №53.*
583. Лист Устияновича М.Л. до дочки Марії від 18 березня 1884 року. *Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім.Т.Г.Шевченка НАН України. Ф.84. №50.*
584. Лист Устияновича М.Л. до сина [ ] від 13 березня 1884 року. *Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім.Т.Г.Шевченка НАН України. Ф.84. №51.*
585. Лист Устияновича М.Л. до сина [ ] від 18 лютого 1884 року. *Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім.Т.Г.Шевченка НАН України. Ф.84. №52.*
586. Лист Устияновича М.Л. до сина Івана (б.д.). *Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України. Ф84. №48*
587. Лист Щоголева Я.І. до Білиловського К.О. від 16 лютого 1898 року. *Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім.Т.Г.Шевченка НАН України. Ф.72. №137.*
588. Лист Щоголева Я.І. до Білиловського К.О. від 19 вересня 1897 року. *Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім.Т.Г.Шевченка НАН України. Ф.72. №134.*
589. Лист Щоголева Я.І. до Білиловського К.О. від 3 квітня 1897 року. *Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім.Т.Г.Шевченка НАН України. Ф.72. №132.*

590. Лист Щоголева Я.І. до Білиловського К.О. від 3 лютого 1898 року. *Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім.Т.Г.Шевченка НАН України*. Ф.72. №135.
591. Лист Щоголева Я.І. до Білиловського К.О. від 5 липня 1897 року. *Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім.Т.Г.Шевченка НАН України*. Ф.72. №133.
592. Лист Щоголева Я.І. до Білиловського К.О. від 9 лютого 1898 року. Ф.72. №136.
593. Лист Щоголева Я.І. до Новицького Я.П. від 27 листопада 1883 року. *Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім.Т.Г.Шевченка НАН України*. Ф.9. № 4/5596.
594. Лист Щоголева Я.І. до Новицького Я.П. від 28 березня 1885 року. *Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України*. Ф.9. № 5/5598.
595. Лист Щоголева Я.І. до Новицького Я.П. від 29 травня 1886 року. *Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім.Т.Г.Шевченка НАН України*. Ф.9. № 6/5595.
596. Лист Щоголева Я.І. до Новицького Я.П. від 9 червня 1886 року. *Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім.Т.Г.Шевченка НАН України*. Ф.9. № 7/5597.
597. Лист Щоголева Я.І. до Яворницького Д.І. (б.д.). *Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України*. Ф.9. №33.
598. Лист Щоголева Я.І. до Яворницького Д.І. від 1 вересня 1884 року. *Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім.Т.Г.Шевченка НАН України*. Ф.9. №13.
599. Лист Щоголева Я.І. до Яворницького Д.І. від 1 червня 1891 року. *Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім.Т.Г.Шевченка НАН України*. Ф.9. №32.

600. Лист Щоголева Я.І. до Яворницького Д.І. від 10 квітня 1887 року. *Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім.Т.Г.Шевченка НАН України. Ф.9. №19.*
601. Лист Щоголева Я.І. до Яворницького Д.І. від 12 травня 1888 року. *Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України. Ф.9. №20.*
602. Лист Щоголева Я.І. до Яворницького Д.І. від 12 червня 1884 року. *Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім.Т.Г.Шевченка НАН України. Ф.9. №11.*
603. Лист Щоголева Я.І. до Яворницького Д.І. від 15 квітня 1886 року. *Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім.Т.Г.Шевченка НАН України. Ф.9. №17.*
604. Лист Щоголева Я.І. до Яворницького Д.І. від 16 вересня 1890 року. *Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім.Т.Г.Шевченка НАН України. Ф.9. №30.*
605. Лист Щоголева Я.І. до Яворницького Д.І. від 18 лютого 1889 року. *Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім.Т.Г.Шевченка НАН України. Ф.9. №23.*
606. Лист Щоголева Я.І. до Яворницького Д.І. від 2 грудня 1889 року. *Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім.Т.Г.Шевченка НАН України. Ф.9. №26.*
607. Лист Щоголева Я.І. до Яворницького Д.І. від 2 лютого 1891 року. *Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім.Т.Г.Шевченка НАН України. Ф.9. №31.*
608. Лист Щоголева Я.І. до Яворницького Д.І. від 21 грудня 1886 року. *Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім.Т.Г.Шевченка НАН України. Ф.9. №18.*
609. Лист Щоголева Я.І. до Яворницького Д.І. від 22 січня 1889 року. *Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім.Т.Г.Шевченка НАН України. Ф.9. №22.*

610. Лист Щоголева Я.І. до Яворницького Д.І. від 23 січня 1885 року. *Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім.Т.Г.Шевченка НАН України. Ф.9. №14.*
611. Лист Щоголева Я.І. до Яворницького Д.І. від 24 грудня 1885 року. *Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім.Т.Г.Шевченка НАН України. Ф.9. №16.*
612. Лист Щоголева Я.І. до Яворницького Д.І. від 24 грудня 1888 року. *Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім.Т.Г.Шевченка НАН України. Ф.9. №21.*
613. Лист Щоголева Я.І. до Яворницького Д.І. від 24 серпня 1889 року. *Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім.Т.Г.Шевченка НАН України. Ф.9. №25.*
614. Лист Щоголева Я.І. до Яворницького Д.І. від 25 лютого 1890 року. *Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім.Т.Г.Шевченка НАН України. Ф.9. №28.*
615. Лист Щоголева Я.І. до Яворницького Д.І. від 27 лютого 1889 року. *Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім.Т.Г.Шевченка НАН України. Ф.9. №24.*
616. Лист Щоголева Я.І. до Яворницького Д.І. від 27 січня 1890 року. *Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім.Т.Г.Шевченка НАН України. Ф.9. №27.*
617. Лист Щоголева Я.І. до Яворницького Д.І. від 3 квітня 1890 року. *Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім.Т.Г.Шевченка НАН України. Ф.9. №32.*
618. Лист Щоголева Я.І. до Яворницького Д.І. від 7 вересня 1885 року. *Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім.Т.Г.Шевченка НАН України. Ф.9. №15.*
619. Лист Щоголева Я.І. до Яворницького Д.І. від 9 липня 1884 року. *Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України. Ф.9. №12.*

620. Листи Куліша П.О. до Глібової П.Ф. від 17 липня 1860-5 січня 1861. /Машиноп. копії/. *Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського*. Ф.338. №11-12.
621. Листи Щоголева Я.І. Шаховському А.Л. від 16 серпня – грудень 1887 року. *Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського*. Ф. 263. №5-6.
622. Листівка Устияновича М.Л. до [дочки] Ольги від 30 липня 1884 року. *Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім.Т.Г.Шевченка НАН України*. Ф.84. №49.
623. Письма Головацкого Я.Ф. Виноградову Н.А. от 23 марта/4 апреля 1864 года – 5 января 1874 года. *Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського*. Ф.98. № 58-61.
624. Письма Гребенки Е.П. Квитке-Основьяненку Г.Ф. от 14 сентября, 12 октября 1838 года. *Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського*. Ф.12. №190.
625. Письма Костомарова Н.И. Максимовичу М.А. от 2 марта 1859 – 8 сентября 1869 гг. Копии. *Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського*. Ф. 141. №56.
626. Письмо Головацкого Я. Ф. Костомарову Н.И. от 22 сентября 1880 года. *Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського*. Ф.ХХІІ. №107.
627. Письмо Гулака-Артемевского П. Щоголеву Я.И. от 31 июля 1853 года. *ІР НБУ*. Ф.263. №10.
628. Письмо Костомарова Н.И. Гатцуку А.А от 1 января 1880 года. *Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського*. Ф. ХХІІ. №21.
629. Письмо Костомарова Н.И. Гатцуку А.А от 13 декабря 1881 года. *Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського*. Ф. ХХІІ. №28.

630. Письмо Костомарова Н.И. Гатцуку А.А от 14 августа 1881 года.
Институт рукопису Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського. Ф. XXII. №27.
631. Письмо Костомарова Н.И. Гатцуку А.А от 17 мая 1880 года.
Институт рукопису Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського. Ф. XXII. №23.
632. Письмо Костомарова Н.И. Гатцуку А.А от 23 мая 1880 года.
Институт рукопису Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського. Ф. XXII. №24.
633. Письмо Костомарова Н.И. Гатцуку А.А от 25 ноября 1893 года.
Институт рукопису Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського. Ф. XXII. №32.
634. Письмо Костомарова Н.И. Гатцуку А.А от 28 июля 1881 года.
Институт рукопису Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського. Ф. XXII, №26.
635. Письмо Костомарова Н.И. Гатцуку А.А от 28 июня 1880 года.
Институт рукопису Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського. Ф. XXII. №25.
636. Письмо Костомарова Н.И. Гатцуку А.А от 3 декабря 1880 года.
Институт рукопису Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського. Ф. XXII. №31.
637. Письмо Костомарова Н.И. Гатцуку А.А от 31 марта 1882 года.
Институт рукопису Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського. Ф. XXII. №29.
638. Письмо Костомарова Н.И. Гатцуку А.А от 6 декабря 1883 года.
Институт рукопису Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського. Ф. XXII. №30.
639. Письмо Костомарова Н.И. Гатцуку А.А от 8 февраля 1881 года.
Институт рукопису Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського. Ф. XXII. №22.

640. Письмо Костомарова Н.И. Гатцуку А.А.. *Институт рукопису Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського*. Ф. XXII. №33.
641. Письмо Костомарова Н.И. Градовскому А.Д. от 11 августа 1877 года. *Институт рукопису Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського*. Ф. X. №14930.
642. Письмо Костомарова Н.И. Кульжинскому Н.О. от 11 февраля 1844 года. *Институт рукопису Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського*. Ф. XXII. №34.
643. Письмо Костомарова Н.И. Мельян Л.О. от 25 декабря 1840года. *ІР НБУ*. Ф. XXII. №471-472.
644. Письмо Костомарова Н.И. Норову А.С. *Институт рукопису Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського*. Ф. X. №17957.
645. Письмо Костомарова Н.И. Палимпсестову И.У. *Институт рукопису Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського*. Ф. XXII. №55.
646. Письмо Костомарова Н.И. Палимпсестову И.У. от 21 июля 1876 года. *Институт рукопису Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського*. Ф. XXII. №36.
647. Письмо Костомарова Н.И. Палимпсестову И.У. от 21 октября 1876 года. *Институт рукопису Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського*. Ф. XXII. №37.
648. Письмо Костомарова Н.И. Палимпсестову И.У. от 24 мая 1879 года. *Институт рукопису Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського*. Ф. XXII. №43.
649. Письмо Костомарова Н.И. Палимпсестову И.У. от 9 июля 1870 года. *Институт рукопису Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського*. Ф. XXII. №35.
650. Письмо Костомарова Н.И. Первольфу О.О. от 30/10 октября 1864 года. *Институт рукопису Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського*. Ф. XXII. №57.

651. Письмо Костомарова Н.И. Погодину М.П. *Институт рукопису Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського*. Ф. XXII. №457.
652. Письмо Костомарова Н.И. Толстому А.К. /1861-1862/. *Институт рукопису Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського*. Ф. XXII. №58.
653. Письмо Кулиша П.А. Крузе Н.Ф. от 26 июля 1857 года. *Институт рукопису Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського*. Ф.338. №21.
654. Письмо Щоголева Я.И. Белиловскому К.А. *Институт рукопису Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського*. Ф.263. №2.
655. Письмо Щоголева Я.И. Деревянкину И.Н. от 15 февраля 1892 года /Копия рукою И.Я.Айзенштока/. *Институт рукопису Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського*. Ф.263. №3.
656. Письмо Щоголева Я.И. Петрову Н.И. от 6 марта 1883 года. *Институт рукопису Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського*. Ф.225. №986.
657. Письмо Щоголева Я.И. Щоголевой Е.В. от 3 июля 1871 года. *Институт рукопису Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського*. Ф.263. №7.
658. Савченко Федір. Ненадруковані листи Куліша до Бодянського /Публікація/. *Институт рукопису Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського*. Ф.Х. №14765.

ДОДАТКИ

**до дисертації на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук
«Епістолярій українських письменників-романтиків: проблематика,
жанрові особливості та поетика»**

ДОДАТОК А НАУКОВІ ПРАЦІ, В ЯКИХ ОПУБЛІКОВАНІ ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія

Свириденко О. Епістолярій у творчій спадщині українських письменників-романтиків: монографія. Київ: Міленіум. 450 с.

Науково-документальне видання

Свириденко О. «Я вже мав нагоду писати Вам...»: з епістолярної спадщини Я.Щоголева. Переяслав-Хмельницький: ФОП Домбровська Я.М. 2019. 96 с.

Публікації у фахових наукових виданнях України

1. Свириденко О.М. Романтична парадигма творчої діяльності Олексі Стороженка (на матеріалі приватного листування). *Теоретична і дидактична філологія*. Серія «Філологія». 2012. № 11. Переяслав-Хмельницький: ПП СКД. С.391-406.
2. Свириденко О.М. «Каждое из твоих писем для меня замечательная эпоха»: особливості листування А.Метлинського з І.Срезневським. *Теоретична і дидактична філологія*. Серія «Філологія». 2017. № 25. Переяслав-Хмельницький: ПП Щербатих О.В. С.354-363.
3. Свириденко О.М. «Согрущу грусти Вашей...» (романтична поетика епістолярію Левка Боровиковського). *Науковий вісник Ужгородського*

- університету. Серія «Філологія». 2017. № 1 (37). Ужгород: Говерла. С.73-78.
4. Свириденко О.М. Алюзія та її роль в епістолярній прозі романтиків (на матеріалі листування українських письменників). *Проблеми сучасного літературознавства*. Збірник наукових праць. 2017. № 24. Одеса: Астропринт, 2017. С.78-86.
  5. Свириденко О.М. «Письма о Кіеве» М.Максимовича в контексті епістолярної романтичної традиції. *Теоретична і дидактична філологія*. Серія «Філологія». 2017. № 26. Переяслав-Хмельницький: ПП Щербатих О.В. С.152-162.
  6. Свириденко О.М. «Лист» у площині романтичної теорії поліжанровості. *Теоретична і дидактична філологія*. Серія «Філологія». 2018. № 27. Переяслав-Хмельницький: ПП Щербатих О.В. С.103-113.
  7. Свириденко О.М. «Лист» як феномен у контексті романтичних теорій та едиційної практики романтиків. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Філологія. 2018. Випуск 32, том 1. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2018. С.86-90.
  8. Свириденко О.М. «Лист» як жанр романтичної наукової літератури. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О.Сухомлинського: Філологічні науки (літературознавство)*. 2018. № 1 (21). Миколаїв: МНУ імені В.О.Сухомлинського, 2018. С.126-133.
  9. Свириденко О.М. Доромантична епістолярна традиція та її вплив на романтичну епістолярну практику. *Теоретична і дидактична філологія*. Серія «Філологія». 2018. № 28. Переяслав-Хмельницький: ФОП Домбровська Я.М. С.187-200.
  10. Свириденко О.М. Студія П.Гулака-Артемовського «О письмах» та її роль у становленні національної романтичної епістолярної традиції. *Південний архів*. Збірник наукових праць. Філологічні науки. 2018. № 75. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2018. С.36-39.

- 11.Свириденко О.М. Національна проблематика епістолярної публіцистики П.Куліша. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Філологія. 2018. Випуск 34. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2018. С.33-37.
- 12.Свириденко О.М. Жанрові грані листа в теоретичному дискурсі українських романтиків. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І.Вернадського*. Серія «Філологія. Соціальні комунікації». 2018. Том 29 (68). № 2. Київ: Видавничий дім «Гельветика», 2018. С.111-116.
- 13.Свириденко О.М. Роль і місце ліричного елемента в епістолярній прозі Пантелеймона Куліша. *Вісник Університету імені Альфреда Нобеля*. Філологічні науки. 2018. № 2 (16). Дніпро: Університет імені Альфреда Нобеля. С.230-236.
- 14.Свириденко О.М. «Жизнь наша – трактир и временная станция»: екзистенційна проблематика в епістолярному доробку українських романтиків. *Держава і регіони*. Серія: Гуманітарні науки. 2018. № 4. Запоріжжя: Поліграфічна база Класичного приватного університету, 2018. С.19-24.
- 15.Свириденко О.М. «Петербург вам покажется щеголем после Рима»: традиція тревелогу в епістолярній творчості М.Гоголя. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І.Вернадського*. Серія «Філологія. Соціальні комунікації». 2018. Том 29 (68). № 4. Київ: Видавничий дім «Гельветика», 2018. С.167-171.
- 16.Свириденко О.М. Суспільно-політичні вектори епістолярної публіцистики М.Костомарова. *Львівський філологічний часопис*. 2018. № 4. Львів: Видавничий дім «Гельветика», 2018. С.99-105.
- 17.Свириденко О.М. «Скотский бунт». Письмо малороссийского помещика к своему петербургскому приятелю» М.Костомарова як літературна містифікація. *Теоретична і дидактична філологія*. Серія

- «Філологія». 2019. Випуск 29. Переяслав-Хмельницький: ФОП Домбровська Я.М., 2019. С.82-91.
- 18.Свириденко О.М. «Сердце человеческое есть бездна неисповедимая»: психологізм епістолярної творчості Миколи Гоголя. *Закарпатські філологічні студії*. 2018. № 6. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2018. С.190-195.
- 19.Свириденко О.М. Містифікація як різновид літературної гри в «Листах з хутора» П.Куліша. *Закарпатські філологічні студії*. 2019. № 7. Т.2. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2019. С.150-156.
- 20.Свириденко О.М. Іронічний пафос романтичного листа. *Теоретична і дидактична філологія*. Серія «Філологія». 2019. Випуск 30. Переяслав-Хмельницький: ФОП Домбровська Я.М., 2019. С.63-72.

Публікації в іноземних виданнях

- 21.Свириденко О. Суб`єктивне начало як організуючий центр листування романтиків. *International Academi Journal Web of Scholar*. Issue 3 (33), March 2019. Warsaw, Poland. S.41-46.
- 22.Свириденко О. Епістолярій Миколи Гоголя у студіювання Куліша-романтика. *Word Science*. Issue 3 (43). March 2019. Warsaw, Poland. S.25-29.
- 23.Свириденко О. Лист та його художня специфіка у «Вибраних місцях із листування з друзями» М.Гоголя. *Science And Education A Nev Dimension. Philology VII (59)*. Issue 195, 2019 Apr. S.73-77.
- 24.Свириденко О. «Лист» у контексті жанрової системи романтизму. *American Journal of Fundamental, Applied & Experimental Research*. Issue 1 (12), 2019. S.91-96.

Публікації в інших виданнях

- 25.Свириденко О.М. Українська національна ідентичність та її характеристика в епістолярній спадщині О.Стороженка. *Наукові*

- записки Національного університету «Острозька академія». 2017. Випуск 18. Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія». С.89-92.
- 26.Свириденко О.М. «Сердечна чутливість», її джерела та прояви в епістолярній прозі українських романтиків. *Переяславські Сковородинівські студії: філологія, філософія, педагогіка: збірник наукових праць*. 2017. Випуск 4. Ніжин: Видавець Лисенко М.М., 2017. С. 103-107.
- 27.Свириденко О.М. Епістолярна практика митців-романтиків крізь призму естетики романтизму. *Фундаментальні та прикладні дослідження: Сучасні науково-практичні рішення та підходи*. Збірник матеріалів II-ї Міжнародної науково-практичної конференції. Баку-Ужгород-Дрогобич: Посвіт, 2017. С.479-482.
- 28.Свириденко О.М. Алюзія як засіб вираження авторської інтенції в листах А.Метлинського й О.Стороженка. *Вісник гуманітарного наукового товариства: наукові праці*. 2017. Випуск 17. Черкаси: ЧПБ ім. Героїв Чорнобиля, 2017. С.122-126.
- 29.Свириденко О.М. «Знайдений на дорозі лист» П.Куліша як лист-тревелог. *Сучасні тенденції розвитку освіти і науки в інтердисциплінарному контексті*. Збірник матеріалів III-ї Міжнародної науково-практичної конференції. Ченстохов-Ужгород-Дрогобич: Посвіт, 2018. С.425-428.
- 30.Свириденко О.М. «Воспоминание и Тавриде. Письмо князю Петру Андреевичу Вяземскому» М.Максимовича: специфіка жанру і поетики. *Актуальні питання та проблеми розвитку сучасної мови та літератури: Міжнародна науково-практична конференція, м. Одеса, 17-18 серпня 2018 року*. Одеса: Південноукраїнська організація «Центр філологічних досліджень», 2018. С.24-28.
- 31.Свириденко О.М. Листи Г.-Е.Лессінга та Г.Сковороди в рецепції романтиків. *Вісник гуманітарного наукового товариства: наукові*

- праці. Випуск 18. Черкаси: ЧПБ ім. Героїв Чорнобиля, 2018. С.137-140.
- 32.Свириденко О.М. Епістолярні джерела вивчення творчості Олекси Стороженка. *Рідна школа*. Березень-квітень, 2018. С.50-55.
- 33.Свириденко О.М. Лист як засіб наукової комунікації в епістолярній практиці М.Максимовича (на матеріалі листів до графа О.Уварова). *Духовна спадщина Усходняго Палесся*. Гомель: ГДУ імя Ф.Скарыны, 2018. С.250-254.
- 34.Свириденко О.М. Питання української ідентичності у листі-протесті П.Куліша «Лист русинів до автора брошури “Un peuple europeen de quinze millions oublie devant l’histoire”». *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. 2018. Випуск 19. Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія». С.187-191.
- 35.Свириденко О.М. Лист М.Максимовича «О значении имени «Троян», упоминаемом в «Слове о полку Игоря»: проблематика, жанрова специфіка. *Філологія та лінгвістика у сучасному світі*: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції. Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2018. С.26-30.
- 36.Свириденко О.М. «...Ты не Улисс, а я не Ментор»: алюзія та її роль у кореспонденціях Т.Шевченка. *Стратегії розвитку та пріоритетні завдання філологічних наук*: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 19-20 жовтня. Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2018. С.17-19.
- 37.Свириденко О.М. Тревелог та його елементи в кореспонденціях Тараса Шевченка. *Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи. Аксіологічні аспекти в розвитку науки та освіти*. Конін, Ужгород, Херсон, Кривий Ріг: Посвіт, 2018. С.243-245.

ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ**Міжнародні наукові конференції**

1. «Фундаментальні та прикладні дослідження: сучасні науково-практичні рішення та підходи. II Міжнародна науково-практична конференція» (Національна академія наук Азербайджану, ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, 10 березня 2017 року) – очна участь.
2. «Проблеми культурної ідентичності в ситуації сучасного діалогу культур. X Міжнародна наукова конференція» (Національний університет «Острозька академія», 12-13 травня 2017 року) – очна участь.
3. «Міжнародна конференція «XVIII Сковородинівські читання» (ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», 5-7 жовтня 2017 року) – очна участь.
4. «Українська література в контексті світової літератури. Міжнародна науково-теоретична конференція» (Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д.Ушинського, 18-20 травня 2017 року) – заочна участь.
5. «Текст у сучасному лінгвістичному вимірі. III Міжнародна науково-практична конференція» (ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», 26-27 квітня 2017 року) – очна участь.
6. «Актуальні питання та проблеми розвитку сучасної мови та літератури. Міжнародна науково-практична конференція» (Центр філологічних досліджень, Одеса, 17-18 серпня 2018 року) – очна участь.
7. «Сучасні тенденції розвитку освіти і науки в інтердисциплінарному контексті. III Міжнародна науково-практична конференція» (Полонійна академія в Ченстохові, ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, 29-30 березня 2018 року) – очна участь.

8. «Проблеми культурної ідентичності в ситуації сучасного діалогу культур. XI Міжнародна наукова конференція» (Національний університет «Острозька академія», 18-19 травня 2018 року) – заочна участь.

9. IV Міжнародна науково-практична конференція «Теоретична і дидактична філологія: надбання, проблеми, перспективи розвитку» (ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», 4-5 жовтня 2018 року) – очна участь.

10. «Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи. Аксіологічні аспекти в розвитку науки та освіти». V Міжнародна науково-практична конференція» (Державна вища професійна школа в Коніні, Ужгородський національний університет, Херсонська академія неперервної освіти, Криворізький державний педагогічний університет, 30 листопада 2018 року) – очна участь.

Всеукраїнські наукові конференції

11. «Філологія та лінгвістика у сучасному світі» (Класичний приватний університет, м. Запоріжжя, 24-25 серпня 2018 року) – очна участь.

12. «Стратегії розвитку та пріоритетні завдання філологічних наук» (Класичний приватний університет, м. Запоріжжя, 19-20 жовтня 2018 року) – очна участь.